

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE NİŞÂBÛR'DA
EĞİTİM ve ÖĞRETİM FAALİYETLERİ (1040-1157)

Nadir BAŞTÜRK

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU

Konya-2019

T.C.

**NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE NİŞÂBÛR'DA
EĞİTİM ve ÖĞRETİM FAALİYETLERİ (1040-1157)**

Nadir BAŞTÜRK

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU

Bu çalışma Necmettin Erbakan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından 131410006 nolu Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

Araştırmacı ayrıca TÜBİTAK tarafından desteklenmiş, 2214-A Yurtdışı Doktora Sırasında Araştırma Burs Programı kapsamında 1 (Bir) Yıl süresince İran'da araştırmalarda bulunmuştur.

Konya-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nadir BAŞTÜRK
	Numarası	118302043001
	AnaBilim Dalı	İlköğretim Anabilim Dalı
	Bilim Dalı	Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU
	Tezin Adı	Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Nadir BAŞTÜRK

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nadir BAŞTÜRK
	Numarası	118302043001
	Ana Bilim Dalı	İlköğretim Anabilim Dalı
	Bilim Dalı	Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU
	Tezin Adı	Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)" başlıklı bu çalışma 22/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

	Ünvanı Adı Soyadı	İmza
Danışman	Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Bekir BİÇER	
Jüri Üyesi	Dr. Öğretim Üyesi Sefer SOLMAZ	

ÖN SÖZ

Nîşâbûr şehri, kurulduğu tarihten itibaren Horasan bölgesinin siyasî, askerî, ilim, irfan ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca Nîşâbûr'un önemli ticaret yollarının üzerinde yer alması, zengin çarşıları, birçok nehir tarafından sulanan verimli toprakları, çeşitli yeraltı ve yerüstü kaynakları şehrin iktisadî açıdan da ön plana çıkmasını sağlamıştır. Nîşâbûr şehrinin bu vasıflarından dolayı Selçuklular Horasan bölgesine geldikten sonra, devletleşme adımlarını ilk olarak Nîşâbûr'da atmışlardır. Selçukluların Gaznelilere karşı 429/1038 yılında kazandığı Serahs zaferinden sonra, Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a gelip Sultan Mes'ûd'un tahtına oturması ve sultan ilân edilmesi Nîşâbûr'un stratejik önemine işaret etmektedir.

Medreselerin ilk ortaya çıktığı yer kabul edilen Horasan bölgesinde, ilk medrese örneklerine Nîşâbûr'da rastlanması ve dahi ilk Nizâmiye medresesinin Nîşâbûr'da kurulması, bu şehirdeki eğitim geleneğinin doğal bir sonucu olduğunu göstermektedir. Bu itibarla Selçuklu dönemi Nîşâbûr'unun daha detaylı incelemesinin elzem olduğu aşikârdır. Selçuklu öncesi Nîşâbûr ve Selçuklu dönemini Horasan bölgesi kapsamında araştırmaların olduğu bilinmektedir. Bu çalışma ise Büyük Selçuklular döneminde Nîşâbûr'un ilmî ve kültürel hayatını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Her çalışmanın güçlükleri olduğu gibi, bu konunun da güçlüklerinin olduğu söylenmesi gerekmektedir. Öncelikle çalışılan dönemdeki eski Nîşâbûr şehri birçok yağma, yıkım ve doğal afete maruz kaldığı için, birkaç unsuru dışında şehrin toprak altında kaldığı görülmektedir. Bu durum, eski Nîşâbûr şehrine ait tarihî yapıların ve somut verilerin azlığını beraberinde getirmiştir. Bu yüzden, eski Nîşâbûr ile bilgiler daha çok kaynak ve araştırmalara dayanmaktadır.

Çalışmada geçen eser, şahıs ve yer adlarında olabildiğince doğru yazıma gayret gösterilmiştir. Bunun için *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (DİA) transkripsiyon sistemi esas alınmıştır.

Çalışma dört bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde; Büyük Selçuklu

dönemi medreselerinin yapısı ve işleyişi, kuruluş amaçları ve kazanımları ile Türk-İslâm eğitim tarihindeki yeri belirlenmiştir. İkinci bölümde ise Selçuklulardan önce Nîşâbûr'da var olan ve faal olan medreseler ile Selçuklular döneminde şahıslar tarafından kurulmuş olan medreseler tespit edilmiştir. Özellikle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi daha detaylı incelenmiş; medresenin kurulduğu yer ve tarihten başlayarak, müderrisleri, muîdleri, meşhur öğrencileri ve yıkıldığı tarihe kadar tespitler yapılmıştır. Üçüncü bölümde, medreseler haricinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü Nîşâbûr'daki mektep, mescid, kütüphane ve hankâhlar araştırılmıştır. Ayrıca bu bölümde, tasavvufun eğitim kurumlarına olan etkisine ve Selçuklular için önemine dikkat çekilmiştir. Dördüncü bölüm ise Nîşâbûrlu olan veya Nîşâbûr'da eğitim almış ve ismini ilim dünyasında duyurmuş âlimlere ayrılmıştır. Bu kapsamda, Nîşâbûr'da yetişen pek çok âlimin varlığı görülmüştür.

Genelde Büyük Selçuklu eğitim kurumları ve özelde ise Nîşâbûr'un ilmî hayatı hususunda çalışmaların azlığını fark eden ve bu konuda bir çalışma yapmam için beni teşvik eden ilk danışman hocam sayın Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR'e, sonrasında danışmanlığımı üstlenen ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU'na teşekkürlerimi sunuyorum. Yine konunun tespitinden başlayarak, çalışmanın her aşamasını takip eden, tavsiye ve görüşlerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye, bilgi ve görüşlerinden faydalandığım değerli hocam Doç. Dr. Erkan GÖKSU'ya ve sayın Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca Nîşâbûr ile ilgili bilgilerinden faydalandığım sayın Doç. Dr. Mahmoud Jafari DEHAGHÎ'ye, Arapça eserlerin tercümelerinde yardımlarda bulunan sayın Dr. Samir ALABDULLAH'a ve değerli arkadaşım Murat AKBAŞ'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Nadir BAŞTÜRK

Konya-2019

	T.C. NECMEETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nadir BAŞTÜRK
	Numarası	118302043001
	AnaBilim Dalı	İlköğretim Anabilim Dalı
	Bilim Dalı	Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU
	Tezin Adı	Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)

ÖZET

Siyasî ve kültürel açıdan tarih boyunca önemli bir yere sahip olan Nîşâbûr, Ortaçağ Türk tarihinin önemli iki büyük gücünü oluşturan Selçuklular ve Gazneliler arasında çok çetin geçen hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş ve kilit bir rol üstlenmiştir. Selçukluların kesin zaferleri ile sonuçlanan Serahs ve Dandanakan Savaşı'ndan sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı şehir ve ilk başşehir unvanına sahip olmuştur. Tuğrul Bey tarafından devletin teşkilatlandırıldığı ve devlet kurumlarının oluşturulduğu Nîşâbûr'da, 437/1045-46 yılında ilk Selçuklu medresesinin inşa edildiği ve yine aynı yıllarda Tuğrul Bey adına paraların basıldığı görülmektedir. Nîşâbûr, Alp Arslan döneminde önemini korumuş ve ilk Nizâmiye medresesinin temelleri Alp Arslan'ın emri ile Nîşâbûr'da atılmıştır. Alp Arslan'ın vefatından sonra devlet adamlarının tavsiyesi üzerine Melikşah'ın Nîşâbûr'da tahta çıkması, şehrin öneminin göstergesidir. Berkyaruk döneminde de önemini koruyan Nîşâbûr, Sultan Sencer'in gerek Horasan melikliği gerekse sultanlığı döneminde kullandığı merkezlerden biri olmasının yanı sıra Sencer'in Katavan Savaşı'ndaki

yenilgisinden sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecine acı bir şekilde şahitlik etmiştir.

Selçuklular döneminde eğitim devlet himayesine alınmış ve güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Nîşâbûr'da kurulan ilk Nizâmiye medresesine bakıldığında, Selçukluların eğitimde yeni bir misyon ve vizyon oluşturduğu, eğitimin amaç ve kazanımlarının belirlendiği görülmektedir. Bu bağlamda eğitim kurumlarının yapı ve işleyişi teşkilatlandırılmış, eğitim ve öğretim programları revize edilerek yeni bir eğitim görüşü ortaya çıkarılmıştır. Bu kapsamda da eğitim kurumlarının mimarî yapılarında düzenlemeye gidilmiş, eğitim ve öğretimin araç ve elemanları çeşitlendirilmiş, âlimlerin ve öğrencilerin ilmî faaliyetleri geliştirebilmeleri için geniş maddî imkânlar seferber edilmiştir. Bu yeni eğitim görüş ve felsefesinin ilk olarak Nîşâbûr'da uygulanması, Nîşâbûr'un Türk-İslâm eğitim tarihi içerisindeki yerini ve önemini arttıran hususiyetlerdendir. Çok eski ve güçlü bir eğitim geleneğine sahip olan Nîşâbûr'da, Nizâmiye medresesinden önce var olan medreseler, yeni kurulan Nizâmiye medresesine hem model olmuş hem de ilmî yönden kaynak teşkil etmiştir. Nîşâbûr'daki medreselerde eğitim görmüş ve ilim dünyasında ismini duyurmuş pek çok âlimin varlığı da bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca medreseler haricinde eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü pek çok hankâh, mescid ve kütüphanenin varlığı Nîşâbûr'un bir ilim, kültür ve eğitim şehri olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, Nîşâbûr, medrese, mescid, kütüphane, hankâh, eğitim ve öğretim.

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nadir BAŞTÜRK
	Numarası	118302043001
	Ana Bilim Dalı	İlköğretim Anabilim Dalı
	Bilim Dalı	Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU
	Tezin Adı	Education and Teaching Activities in Nishapur During the Great Seljuks Period (1040-1157)

SUMMARY

Nishapur, which has an important place throughout history from the political and cultural perspectives, has played a key role in the struggle for sovereignty between the Seljuks and Ghaznavids which constitute the two important powers in the Turkish History of the Middle Ages. After the Battle of Serahs and Dandanakan, which resulted in the final victories of the Seljuks, it became the first Capital of Seljuks and the city that they laid their foundations. It is evident that the first Seljuk madrasah was built in 437/1045-46 and the money was printed in the name of Tughril Beg in Nishapur, where the state was organized, and the state institutions were established by Tughril Beg. Nishapur maintained its importance during the period of Alp Arslan and the foundations of the first Nizamiyya madrasah were laid in Nishapur with the order of Alp Arslan. After Alp Arslan's death, the fact that Melikshah came to the throne in Nishapur upon the advice of statesmen is an indication of the importance of the city. Nishapur, which kept its importance during the Berkyaruk period, was a painful witness to the collapse of the Great Seljuk State

after Sencer's defeat at the Battle of the Katavan, as well as being one of the centers used by Sultan Sencer in both Khorasan and Sultanate periods.

During the Seljuk period, education was taken under the protection of the state and was intensely supported by the state. Considering the first Nizamiyya madrasa established in Nishapur, it is realized that the Seljuks formed a new mission and vision in education and that the aims and achievements of education were determined. In this context, the structure and function of the educational institutions were organized, and the education and training programs were revised, and a new educational vision was created. Additionally, the architectural structures of educational institutions have been organized, the tools and elements of education and training have been diversified, and the wide material means have been mobilized for the scholars and students to develop scientific search. The application of this new educational vision and philosophy in Nishapur is one of the features that increased the place and importance of Nishapur in the history of Turkish-Islamic education. In the Nishapur, which had a very old and strong education tradition, the madrasas that existed before the Nizamiyya madrasah had been both a model and a scientific source for the newly established Nizamiyya madrasah. The existence of many scholars who were educated in the madrasas in Nishapur and made their name known in the scientific community also support this view. In addition, the presence of many dervish convents, masjids and libraries in which educational activities were carried out, other than madrasahs, indicate that Nishapur was a science, culture and education city.

Keywords: Great Seljuks, Nishapur, madrasa, masjid, library, dervish convent, education and teaching.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	v
SUMMARY	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xiii
A. TEZİN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ VE TEZ ÇALIŞMASININ YÖNTEMİ.....	xiv
1. Tezin Konusu.....	xiv
2. Tezin Amacı ve Önemi.....	xv
3. Tez Çalışmasının Yöntemi	xv
B. KAYNAKLAR.....	xvi
1. İslâm Vekâyinâmeleri.....	xvi
1.1. Selçuklu Tarihleri	xvii
1.2. Nîşâbûr Tarihleri.....	xxii
2. Tabakât ve Vefeyât Eserleri	xxiv
3. Coğrafi Kaynaklar ve Seyahatnâmeler	xxxı
4. Edebî Eserler	xxxv
5. Araştırma Eserler.....	xxxvi
GİRİŞ	1
A. Nîşâbûr'un Tarihî Coğrafyası	1
1. Nîşâbûr'un Şehir Planı ve Mahalleleri.....	1
2. Nîşâbûr'un Nâhiyeleri	4
3. Nîşâbûr'un Dağları ve Akarsuları.....	7
4. Nîşâbûr'un Madenleri, Tarım Ürünleri, El Sanatları ve Ticareti.....	9
B. Nîşâbûr'un Selçuklulara Kadar Siyasî, İlmî ve Kültürel Tekâmülü.....	11
C. Selçukluların Horasan Bölgesine Gelişi ve Nîşâbûr'un Selçuklu Hâkimiyetine Girişi.....	15
1. Selçukluların Ortaya Çıkışı.....	15

2. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	22
3. Selçuklular Döneminde Nîşâbûr (1040-1157).....	26
3.1. Tuğrul Bey Döneminde Nîşâbûr (1040-1063)	26
3.2. Alp Arslan Döneminde Nîşâbûr (1063-1072).....	29
3.3. Melikşah Döneminde Nîşâbûr (1072-1092).....	34
3.4. Berkıyaruk Döneminde Nîşâbûr (1092-1104).....	36
3.5. Sultan Sencer Döneminde Nîşâbûr (1119-1157).....	36
BİRİNCİ BÖLÜM	41
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MEDRESELER	41
1. Medreselerin Yapı ve İşleyişi	41
1.1.1. Medreselerin İdarî Yapısı ve Öğretim Kadrosu.....	44
1.1.1.1. Müderris.....	45
1.1.1.2. Muîd	48
1.1.1.3. Müfîd	49
1.1.1.4. Nâib	49
1.1.1.5. Talebeler (Öğrenciler)	50
1.1.2. Medreselerin Öğretim Programı	53
1.1.3. Medreselerin Öğretim Teknikleri	56
1.1.3.1. Hıfz Etme.....	57
1.1.3.2. Tekrar	58
1.1.3.3. Semâ	58
1.1.3.4. Müzakere ve Münâzara	59
1.1.4. Medreselerin Vakıfları	60
1.2. Büyük Selçuklu Devleti'nde Medreselerin Kuruluşu.....	62
1.2.1. Selçuklu Sultanlarının Medreselerin Kurulmasındaki Rolü	62
1.2.2. Nizâmülmülk'ün Medreselerin Kurulmasındaki Rolü	66
1.3. Medreselerin Kuruluş Amaçları	73
1.3.1. Selçuklu Devleti'ni Tehdit Eden Dinî ve Siyasî Gruplarla Mücadele Etmek.....	73
1.3.2. Selçuklu Devleti'nin İhtiyaç Duyduğu Kadroları Yetiştirmek	75
1.3.3. Toplumun Eğitime Düşüncesi.....	75
1.3.4. İlmi Himaye Etme ve Yüceltme Düşüncesi.....	76

1.3.5. Türk Topuluklarına İslâmiyet’i Doğru Anlatma Düşüncesi	80
1.3.6. Mescidlerin İhtiyacı Karşılammaması	80
1.4. Medreselerin Kazanımları	81
1.4.1. Büyük Selçuklu Devleti’nin Dinî ve Siyasî Politikalarını Belirlemesi.	81
1.4.2. Medrese Sistemine Yenilikler Getirmesi	82
1.4.3. Medrese Kurma Geleneğinin Doğması.....	84
1.4.4. Türk-İslâm Birliğinin Sağlanması	85
1.5. Selçuklu Medreselerinin Türk-İslâm ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi	87
İKİNCİ BÖLÜM.....	96
NİŞÂBÛR MEDRESELERİ.....	96
2.1. Selçuklulardan Önce Nişâbûr’da Şahıslar Tarafından Kurulmuş Medreseler	96
2.2. Selçuklular Döneminde Nişâbûr’da Şahıslar Tarafından Kurulmuş Medreseler	102
2.3. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi	113
2.3.1. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nin Kurulduğu Tarih	114
2.3.2. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nin Kurulduğu Yer	116
2.3.3. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nin Planı	118
2.3.4. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nin ve Diğer Yapıların Yıkıldığı Tarih	119
2.3.5. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nde Görev Yapmış Müderrisler	122
2.3.6. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nde Görev Yapmış Muîdler	137
2.3.7. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nde Eğitim Almış, Muîdlik ve Müderrislik Yapmış Diğer İsimler.....	139
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	149
NİŞÂBÛR’DA EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİNİN YÜRÜTÜLDÜĞÜ DİĞER KURUMLAR.....	149
3.1. İslâm’ın İlk Eğitim Kurumu: Mescid	149
3.1.1. Nişâbûr Mescidleri.....	151
3.2. Nişâbûr Kütüphaneleri.....	156
3.3. Nişâbûr Mektepleri	161
3.4. Nişâbûr Hankâhları.....	163

3.4.1. Hankâh-Medrese İlişkisi	163
3.4.2. Selçuklularda Tasavvufun Yeri ve Önemi	165
3.4.3. Nîşâbûr'da Kurulmuş Olan Hankâhlar	167
3.5. Hiçbir Kuruma Bağlı Kalmadan Evlerinde Eğitim Veren Âlimler	172
3.6. Bîmâristânlar (Hastaneler).....	174
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	176
NÎŞÂBÛR'DA YETİŞEN ÂLİMLER.....	176
4.1. Fıkıh Âlimleri	176
4.2. Hadis Âlimleri	186
4.3. Kelâm ve Tefsir Âlimleri.....	211
4.4. Dil, Tarih ve Edebiyat Âlimleri.....	214
4.5. Astronomi, Matematik ve Tıp Âlimleri.....	220
4.6. Sûfîler	224
SONUÇ.....	229
BİBLİYOGRAFYA.....	232
A. Kaynak Eserler	232
B. Araştırma Eserler	237
C. İnternet Kaynakları	252
EKLER.....	253
ÖZGEÇMİŞ	267

KISALTMALAR

<i>AÜİFD</i>	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>a.e.</i>	: aynı eser
<i>bkz.</i>	: bakınız
<i>BSOAS</i>	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
<i>b.</i>	: bin
<i>ed.</i>	: editör
<i>Eİ²</i>	: Encyclopedia of Islam (Sccond Edition)
<i>trc.</i>	: tercüme
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>gr.</i>	: gram
<i>haz.</i>	: hazırlayan
<i>İA</i>	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
<i>MEK.</i>	: Milli Eğitim Kitapları
<i>km.</i>	: kilometre
<i>km²</i>	: kilometre kare
<i>m.</i>	: metre
<i>not.</i>	: notlar
<i>nşr.</i>	: neşreden
<i>n.</i>	: not/dipnot
<i>ö.</i>	: ölümü
<i>TDV.</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	: tahkik
<i>tsh.</i>	: tashih
<i>tlhs.</i>	: telhis
<i>TTK.</i>	: Türk Tarih Kurumu
<i>t.y.</i>	: tarih yok
<i>vd.</i>	: ve diğerleri
<i>y.y.</i>	: yayın yeri yok

A. TEZİN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ ve TEZ ÇALIŞMASININ YÖNTEMİ

1. Tezin Konusu

Büyük Selçuklular (1040-1157) döneminde başta Nîşâbûr olmak üzere bütün Horasan bölgesinde, ilmî ve kültürel hayat çok zengin bir yapıya sahiptir. İlim, kültür ve eğitim alanında kâdim bir geleneğe sahip olan Nîşâbûr, ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kurdurduğu medreseye ve sonrasında Alp Arslan'ın emri ve Nizâmülmülk'ün himâyesinde kurulan ilk Nizâmiye medresesi olmak üzere pek çok bilim kurumuna ev sahipliği yapması açısından ilim dünyasında önemli bir yer edinmiştir. Büyük Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından kurulan eğitim kurumlarının yanı sıra Selçuklulardan önce kurulmuş olup Selçuklu döneminde de faaliyetlerini sürdüren pek çok medrese, mescid, hankâh ve kütüphanenin de varlığı bilinmektedir. Bunların yanında hiçbir kuruma bağlı kalmadan kendi evinde eğitim ve öğretim yapan veya eser yazarak ilmî faaliyetlerde bulunan birçok bilim adamlarının olduğu da söylenebilir.

Köklü bir bilim geleneğine sahip olan Nîşâbûr'da ilk eğitim faaliyetlerini başlatan Büyük Selçuklular, Türk-İslâm eğitim tarihine büyük yenilikler getirmiştir. Bu yenilikler; müderrisleri maaşlı, ders programları belirli, geniş imkânlı yurtlar ve zengin kütüphaneler, parasız eğitimin yanında öğrencilere burs imkânı sağlanarak eğitimde fırsat eşitliğine sahip olan devlet desteği ile geniş medrese ağının kurulması ve bu medreselerin tek merkezde toplanarak tek elden yönetilmesidir. Büyük Selçukluların medreseleri kurma amaçları ise ayrı bir önem taşımaktadır. Bu amaçlar; Büyük Selçuklu Devleti'ni tehdit eden dinî ve siyasî gruplarla mücadele etmek, devletin ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmek, ilmî himaye etmek ve yüceltmek, Türk topluluklarına İslâmiyet'i doğru anlatmak ve toplumu eğitmek şeklinde sayılabilir.

Selçuklu medreselerinden mezun olan öğrencilerin çoğu, Selçuklu dinî ve idarî bürokrasisinde müderris, vezîr, kâtip, kadı gibi birçok idarî görevler yapmışlardır. Böylece idarî mekanizma daha planlı ve sistemli bir şekilde çalışmıştır. Bu açıdan dönemin medreseleri, son derece önemli ve işlevsel bir görev üstlenmiştir.

2. Tezin Amacı ve Önemi

Tezin amacı, Selçuklu Devleti'nin kurulduğu tarihten parçalandığı tarihe kadar Nîşâbûr'daki ilim, kültür, eğitim ve öğretim alanında yapılmış bütün faaliyetleri ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda, Nîşâbûr'da kurulmuş olan medreselerin tespiti ve bu medreselerde görev yapan müderrislerin, muîdlerin belirlenmesi ve medreselerde okutulan dersler ve bu medreselerde okumuş ve ilim dünyasında ismini duyurmuş âlimlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Ve yine Nîşâbûr'da şahıslar tarafından kurulmuş medrese, mescid/cami, hankâh, mektep ve kütüphaneler araştırılmıştır. Ayrıca herhangi bir eğitim kurumuna bağlı kalmadan, kendi evinde bireysel ilmî faaliyetlerde bulunan ve öğrenci yetiştiren âlimlerin tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Hülasa çalışmada, Büyük Selçuklu döneminde Nîşâbûr'un ilmî ve kültürel hayatı, eğitim ve öğretim ortamı incelenmiş, devrin eğitim sisteminin elemanları ve işleyişi, eğitimin amaç ve kazanımları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

3. Tez Çalışmasının Yöntemi

Çalışmada, sosyal bilim çalışmalarında en çok tercih edilen çalışma yöntemlerinden biri olan nitel araştırma grubundaki durum çalışması (case studies) kullanılmıştır. Durum çalışmaları bir veya birden çok tarihsel olayın, mekânın, sosyal grubun veya birbirine bağlı sistemlerin derinlemesine incelendiği araştırma alanı olarak tanımlanmaktadır. Özellikle durum çalışmaları, bir şahsın ya da olayın zamana ve ortama bağlı kalınarak özelleştirildiği araştırma türü olduğu bilinmektedir. Ayrıca durum çalışmasının alt türleri olan; tarihsel örgütlenme (historical organizational), hayat hikâyesi (life history), durum analizi (situation analysis), çoklu durum (multicase), çoklu alan (multisite) türleri de çalışmada kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 278-280; Büyüköztürk ve vd., 2013: 129).

B. KAYNAKLAR

Selçuklu döneminde Nişabur'daki ilmî faaliyetleri ortaya çıkarmayı amaçlayan bu tezin araştırma safhasında, birçok kaynak eser ve yine bu kaynak eserlerden faydalanarak yazılmış olan telif ve araştırma eserlerden istifade edilmiştir. Kaynak eserler İslâm vekāyinâmeleri, tabakāt ve vefeyât eserleri, coğrafi kaynaklar ve seyahatnâmeler ve edebî eserler başlıkları altında tanıtılmış; bunun yanında kaynak eserlerden yararlanarak kaleme alınmış olan araştırma ve telif eserler de ayrı bir başlık halinde sunulmuştur.

1. İslâm Vekāyinâmeleri

İslâm tarihinde, tarihsel olayları kronolojik olarak anlatan eserlerin tümüne vekāyinâme veya kronik denilmektedir. Bu alanda birçok eser bulunmasına rağmen, İslâm tarihi araştırmacıların başucu kitabı sayılan, gerek verdiği bilgiler gerekse kronoloji bakımında en güvenilir kaynaklar arasında yer alan Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eseri en önemliler arasındadır¹. İbnü'l-Esîr eserine, dünyanın yaradılışıyla başlamakta ve hicretten sonra yıl bazında 628/1231 yılına kadar yaşanmış bütün askerî ve siyasî olaylar kronolojik olarak anlatmaktadır (Şeşen, 1998: 137-138; Özaydın, 2001: XXIV, 281-282). Selçuklular dönemi, siyasî ve kültürel olaylar bahsinde başvuru olan ve Türkçe'ye tercüme edilmiş olan esere metin içerisinde *İbnü'l-Esîr* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Bu alanda eser kaleme almış olan diğer bir âlim de Bağdat'ta doğmuş, eğitim almış ve vefat etmiş olan Hanbelî âlim Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) olup, genellikle dinî ilimler alanında eserler kaleme almasına rağmen, tarih ve biyografi alanında da eserler vermiştir. Bunlar arasında en önemli olanı hiç şüphesiz *el-Muntazam fi târîhi'l-ümem* adlı eseridir. Çalışmada Ali Sevim'in Selçuklular ile ilgili seçme ve tercümelerinden oluşan *el-*

¹ Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr (2016). *el-Kâmil fi't-târîh*, II, IV, V, VI, VIII, XI. (trc. A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe). İstanbul: Ocak Yayıncılık.

Muntazam fî târîhi'l-ümem'de Selçuklular adlı eserinden faydalanılmış ve *İbnü'l-Cevzî* şeklinde metin içerisinde gösterilmiştir².

Çalışmada kullanılan diğer bir İslâm kaynağı ise İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan ve Sibt İbnü'l-Cevzî olarak da tanınan Şemseddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah'ın (ö. 654/1257) eseri olan *Mirâtü'z-zaman fî târîhi'l-'ayân*'dır. Yine Ali Sevim'in seçme ve tercümelerinden oluşan *Mirâtü'z-zaman fî târîhi'l-'ayân'da Selçuklular* adlı çalışması kullanılmış ve metin içerisinde *Sibt İbnü'l-Cevzî* şeklinde kısaltılmıştır³.

Çalışmada başvurulan diğer önemli bir kaynak ise eğitimli bir aileden gelen, dolayısıyla iyi bir eğitim almış olan Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî (ö. 664/1266'dan sonra)'nin *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eseri olmuştur. Farsça kaleme alınan eser, genel İslâm tarihi özelliği taşımaktadır⁴ (Şeşen, 1998: 162-163). Eserin tercümesi yapılmış olup metin içerisinde *Cûzcânî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

1.1. Selçuklu Tarihleri

Selçuklular ile ilgili eserler XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır. Ne yazık ki çoğu günümüze ulaşmayan bu eserlerin ancak bir kısmı elimizdedir. Günümüze ulaşan eserlerin başında, Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî (ö. 582/1182)'nin Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a taktim ettiği *Selçuknâme* adlı eseri gelmektedir. Tek nüshası sadece Londra Royal Asiatic Society Kütüphanesi'nde bulunan eser, H. A. Morton tarafından 2004 yılında yayınlanmıştır. Önceleri 1332/1953 yılında Mirzâ İsmâil Han Afşâr tarafından Tahrân'da yayınlanan *Selçuknâme* adlı eser, Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî'nin eseri sanılsa da, bir görüşe göre Abdullah Kâşânî'nin eseri *Zübdetü't-tevârih*'in Selçuklular ile ilgili kısmı olduğu (Merçil, 2009: XXXVI, 397; Özgüdenli, 2013: XLIV, 102), diğer bir görüşe göre ise

² Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (2014). *el-Muntazam fî târîh'l-ümem'de Selçuklular*. (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkâdir Ata, trc. ve not. Ali Sevim). Ankara: TTK.

³ Şemseddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sibt İbnü'l-Cevzî (2011). *Mirâtü'z-zaman fî târîhi'l-'ayân'da Selçuklular*. (trc. ve not. Ali Sevim). Ankara: TTK.

⁴ Minhâc-i Sirâc Cûzcânî (2011). *Tabakât-ı Nâsirî*. (nşr. Abdülhay Habîbî, trc. ve not. Erkan Göksu). Tokat: Taşhan Kitap.

bu neşirde geçen bazı ifadelerin sadece *Câmiü't-tevârih*'te görülmesi nedeniyle *Câmiü't-tevârih* nüshası olmasının kuvvetle muhtemel olduğu konun uzmanları tarafından kaydedilmektedir (Reşîdüddin, 2011: 63-64). Çalışmada, Morton'un yayınladığı *Selçuknâme*'nin Ayşe Gül Fidan tarafından yapılan tercümesi kullanılmış ve metin içerisinde *Zahîrüddîn-i Nişâbüri* şeklinde atıfta bulunulmuştur⁵.

Selçuklular konusundan çok değerli ve doğru bilgiler veren eser hiç şüphesiz Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 718/1318)'nin *Câmiü't-tevârih*'idir⁶. *Câmiü't-tevârih*, yazıldığı dönem itibari ile bir dünya tarihi özelliği taşımakta ve bu özelliği ile de Reşîdüddin'in İslâm dünyasının en önemli tarihçileri arasında yer almasına vesile olmuştur. Eserin I. cildi Moğol tarihine ayrılırken, II. cildinde Hz. Âdem'den başlayarak 1258 yılında Abbâsîlerin yıkılışına kadar, Selçuklular da dâhil olmak üzere bütün siyasî yapılardan ve halklardan bahsedilmektedir (Şeşen, 1993: VII, 133; Şeşen, 1998: 235). *Câmiü't-tevârih*'in Selçuklular ile ilgili bölümü (II. cilt 5 cüz), Ahmet Ateş tarafından Farsça olarak neşredilmiş ve Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından da Türkçe tercümesi yapılmıştır. Türkçe tercümesini kullanılan eser metinde *Reşîdüddin* şeklinde kısaltılmıştır.

Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecine ve Selçuklu-Gazneli mücadelesine geniş yer veren Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077)'nin *Târîh-i Beyhakî* adlı bu çalışmada istifade edilen önemli kaynaklardan bir diğeridir⁷. Ebü'l-Fazl el-Beyhakî, Nişâbüri'nin nâhiyesi Beyhak'ta doğmuş, Nişâbüri'de eğitim almış ve Gazneli Devleti'nin saray divanında kâtip olarak görev yapmıştır. Selçuklu-Gazneli ilişkilerinin en yakın tanığı olan Ebü'l-Fazl el-Beyhakî'nin eseri bir ülke tarihi olmamakla birlikte, hizmet ettiği Gazne sultanlarının tarihi olup, bilgiler hatırat şeklinde kaydedilmiştir. Eserin sadece 1030-1040 yılları arasındaki olayları kapsayan

⁵ Zahîrüddîn-i Nişâbüri (2018). *Selçuknâme*. (nşr. Alexander Hill Morton, trc. Ayşe Gül Fidan). İstanbul: Kopernik.

⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî (2011). *Câmiü't-tevârih: Selçuklu Devleti* (2. Baskı). (nşr. Ahmet Ateş, trc. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge.

⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (1392/2013). *Târîh-i Beyhakî*, I-II (4. Baskı). (nşr. Muhammed Ca'fer Hakkî ve Mehdî Seyyidî). Tahrân: İntişârât-i Sûhen; (1364/1985), *a.e.* (nşr. Ali Ekber Feyyâz). y.y.: Matba'â Devletî; (1376/1997), *a.e.* (nşr. Gânî-Feyyâz). Tahrân: İntişârât-i Hîrîmend; (2019), *a.e.* (trc. Necati Lugal, haz. Hicabi Kırılgaç). Ankara: TTK.

bölümü günümüze ulaşmıştır (Şeşen, 1998: 80-81; Yazıcı, 1992: VI, 64-65). Eser birçok isim tarafından çeşitli tarihlerde neşredilmesine rağmen, çalışmada güncel neşir kullanılmış ve Türkçe çevirisi ile birlikte yılları farklı olarak *Beyhakî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Büyük Selçuklu tarihi kaynaklarının en önemlileri arasında yer alan diğer bir eser *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*'dir⁸. Araştırmalarda, eserin aslının Sadreddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseyinî (ö. 590/1194'ten sonra) tarafından yazılan *Zübdetü't-tevârih* olduğu ve ismi bilinmeyen bir müellif tarafından *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* ismiyle iktibas edilerek hazırlandığı tespit edilmiştir. Bu ismiyle günümüze ulaşan eser, ilk olarak 1933 yılında Muhammed İkbâl tarafından neşredilmiş ve 1943 yılında da Necati Lugâl tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Şeşen, 1998: 143, Özgüdenli, 2016: EK-I, 572-573). Selçuklu tarihi ile ilgili değerli bilgiler veren eser, Sulçukluların atası Dukak'tan başlayarak bütün Büyük Selçuklu sultanlarından ve dönemin siyasî olaylarından bahsedip, Selçukluların hükmettikleri dönemin bir özetini yaparak bitirmektedir. Eser çalışmada *Hüseyinî* şeklinde kısaltılmıştır.

Diğer önemli bir Selçuklu kaynağı ise Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (ö. 603/1207)'nin kaleme aldığı *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*'dur⁹. Râvendî eserini, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un hizmetinde bulunduğu 599/1202-03 yılında yazmaya başlamış ve yazımı iki yılda bitirmiştir. Eserini taktim etmek istediği II. Tuğrul'un vefat etmesiyle Irak Selçukluları yıkıldığı için Konya'ya gelen müellif, Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e sunmuş ve onun hizmetine girmiştir. Râvendî, Selçuklular özellikle de Irak Selçukluları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Eserin eksik yönleri ise kronolojiye dikkat göstermemesi ve şiirlere biraz fazla ağırlık vermesi olarak görülmektedir. İlk kez Muhammed İkbâl tarafından neşredilen eser, Ahmet Ateş

⁸ Sadreddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseyinî (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (nşr. Muhammed İkbâl, trc. Necati Lugâl). Ankara: TTK.

⁹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (1385/2007). *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*. (nşr. Muhammed İkbâl). Tahrân: Âsâtîr; (1957), a.e.: *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Elâmeti*, I-II. (nşr. Muhammed İkbâl, trc. Ahmet Ateş). Ankara: TTK.

tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Şeşen, 1998: 126-127; Özaydın, 2007c: XXXIV, 471). Adı geçen esere çalışmada *Râvendî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Selçuklular ile ilgili değerli bilgiler veren diğer bir eser, İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî (ö. 598/1201)'nin *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katra* adlı eseridir. Bu eser günümüze ulaşmasına rağmen dilinin ağırlığından dolayı basımı ve tercümesi yapılmamıştır. Ancak eserin Kıvameddîn Ebû İbrâhim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî (ö. 642/1245) tarafından *Zübdet'ün-nusra nuhbetü'l-usra* şeklinde anlaşılır bir dilde özetlenmiş hali 1889 yılında M. Th. Houtsma tarafından yayınlanmıştır. Leiden'de neşredilen bu değerli eser, Kıvameddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adında Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁰ (Şeşen, 1998: 123; Özaydın, 1992b: VI, 489-490). Esere metin içerisinde *Bündârî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Selçuklu tarihine ait bir diğer önemli kaynak, Ahmed b. Mahmûd'un (ö. 977/1569-70) *Selçuknâme*'sidir¹¹. Ahmed b. Mahmûd eserini yazarken, dönemin tarihini aydınlatan birçok kaynaktan faydalanmıştır (Merçil, 2009: XXXVI, 397-398). Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan eserin Erdoğan Merçil tarafından transkripsiyonu yapılmıştır. Metin içerisinde *Ahmed b. Mahmûd* şeklinde kısaltılmıştır.

Bu çalışmada yararlanılan kaynaklardan diğer bir eser *Ravzatu's-safâ* adlı eserin müellifi Mîrhând'ın (ö. 903/1498) torunu olan Gıyâsüddîn Hândmîr'in (ö. 942/1535-36), Hz. Süleyman'ın vezîri Asaf'tan itibaren, çeşitli dönemlerde yaşamış ünlü vezîrlerin biyografilerinden oluşan *Düstûrû'l-vüzerâ* adlı eseridir. Hândmîr eserini 906/1500-01 yılında tamamlamış, Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara ve vezîri Kemâleddin Hâce Mahmud'a takdim etmiştir¹² (Aka, 1997: XV, 550-551). Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk'ün biyografisinde istifade edilen eser metin içerisinde *Hândmîr* olarak kısaltılmıştır.

¹⁰ Kıvameddîn Ebû İbrâhim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî (1943). *Zübdet'ün-nusra nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. (nşr. M. Th. Houtsma, trc. Kıvameddin Burslan). İstanbul: Maarif Matbaası.

¹¹ Ahmed b. Mahmud (2011). *Selçuknâme*. (haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

¹² Gıyâsüddîn Hândmîr (t.y.). *Düstûrû'l-vüzerâ*. (tsh. Saîd-i Nefisî). Tahrân: İntişârât-i İkbâl.

Selçuklu vezîrleri hakkında bilgiler veren eserlerden bir diğeri de Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm el-‘Ukaylî (ö. IX/XV. yüzyıl)’nin *Âsârü’l-vüzerâ*’sıdır. Seyfeddîn el-‘Ukaylî, 892/1487 yılında tamamlamış olduğu eserini Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara’nın vezîri Kemâleddin Hâce Mahmud’a sunmuştur. Bu eserde de Hz. Süleyman’ın vezîri Asaf’tan başlayarak Sâmânî, Gazneli ve Selçuklu vezîrleri dâhil olmak üzere Timur dönemine kadar yaşamış olan ünlü vezîrler hakkında bilgiler vermektedir. Selçuklu vezîrlerinin biyografileri ise VI. babdan itibaren verilmeye başlanmıştır. Nizâmülmülk’ün biyografisinde faydalanılan esere metin içerisinde *‘Ukaylî* şeklinde atıfta bulunulmuştur¹³.

Selçuklu tarihleri başlığı altındaki eserler bölümünde Nizâmülmülk (ö. 485/1092)’ün, Sultan Melikşah’ın 479/1086-87 yılında saray ve devlet yönetimi ile ilgili kaidelerin belirlenmesi için bir eserin yazılmasını istemesi üzerine yazmaya başladığı ve 485/1092 yılında da sultana sunduğu *Siyasetnâme*’si zikredilebilir (Özaydın, 2007a: 195; Özgüdenli, 2015: 20). Özgün adı *Siyeru’l-mulûk* olan eserde; sultan ve görevleri, vezîr ve görevleri, devlet hazinesi, sultanlık törenleri, elçi ve misafir karşılama törenleri, sultanın yakın adamları ve korumaları, sultanın sofrası, korumaları havasın işleriyle ilgilenen devletteki görevliler, devletlerarası ilişkiler, hâkimler ve yargı, insanları takip ve gözlemciler, valiler, iktâ sahipleri, gençler ve askerler, ordu ve hazırlanması gibi saray ve yönetim ile ilgili bütün ilke, kural ve kaideler fasıllar halinde belirlenmiştir (Nizâmülmülk, 2015). Nizâmülmülk’ün eserde verdiği bilgilerin çoğu Selçuklu öncesine dayanmasına rağmen, Selçuklu dönemine dair verilen bilgiler oldukça değerlidir (Özaydın, 2007a: 196; Özgüdenli, 2015: 21). Bu eser, Büyük Selçuklu Devleti’nin bir anayasası olduğu gibi, daha sonra ki Türk-İslâm devlet yöneticileri tarafından dikkate alınmış ve uygulanmaya çalışılan bir el kitabı olmuştur (Köymen, 2002: V, 269-270). Eserin birçok neşri ve tercümesi¹⁴ olmasına rağmen, çalışmada en güvenilir yazma nüshasının tercümesi kullanılmış¹⁵ ve metin içerisinde *Nizâmülmülk* şeklinde atıf bulunulmuştur.

¹³ Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm el-‘Ukaylî (1337/1958). *Âsârü’l-vüzerâ*. (tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.

¹⁴ *Siyâsetnâme*’nin neşir ve tercümeleri için bkz. Özgüdenli, 2015: 22-26.

¹⁵ Nizâmülmülk (2015). *Siyâsetnâme*. (trc. Mehmet Kanar). İstanbul: Say.

1.2. Nîşâbûr Tarihleri

Nîşâbûr tarihi ile ilgili kaynakların başında Hâkim en-Nîşâbûrî (ö. 405/1014)'nin *Târîh-i Nîşâbûr* adlı eseri gelmektedir¹⁶. Eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Bu çalışmada kullanılan Farsça özet, Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Ma'rûf tarafından yayınlanmıştır. Bu özete Ek- olarak Richard N. Frye'nin tahkiki ile basılmış bir özet daha vardır¹⁷ (Pırlanta, 2010: 10-11). Özet eserde Nîşâbûr'da doğmuş ve büyümüş isimlerin, eğitim almış ve ilmî camiada ismini duyurmuş âlimlerin sadece isimlerine yer verilmiştir. Ancak Nîşâbûr şehrinin mescidleri, kaleleri ve mahalleleri ile ilgili detaylı bilgiler mevcuttur (Kandemir, 1997: XV, 190-193). Frye'nin yayınladığı özeti bazı kısımları yıpranmış ve silinmiş olduğu için çalışmada, Ahmed el-Ma'rûf'un Farsça özeti kullanılmış ve metin içerisinde *Nîşâbûrî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak* adlı eserinde Hâkim en-Nîşâbûrî'nin eserinin 12 cilt olduğunu kaydetmektedir. Günümüze ulaşmayan Hâkim en-Nîşâbûrî'nin eserine, İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan el-Fârisî tarafından zeyl yapılmıştır. Bu zeylin günümüze ulaştığı kaydedilse de basımı yapılmamıştır. Basımı yapılan ise İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243)'nin bu zeyle yaptığı müntehab ve muhtasardır (İbn Funduk, 1983: 21; Uslu, 1997: 9; Pırlanta, 2010: 10). Çalışmada İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan el-Fârisî'nin zeyline İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî'nin müntehabı *el-Müntehab min es-Siyak li-Târîh-i Nîşâbûr*¹⁸ adlı eseri ile yine İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan el-Fârisî'nin muhtasarı *el-Muhtasar min Kitabi's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*¹⁹ adlı eserleri kullanılmıştır. Her iki eserin neşrini Kâzım el-Mahmûdî yapmasına rağmen, müntehab daha ayrıntılı ve hacimlidir. Her iki esere metin içerisinde yılları farklı olacak şekilde *Fârisî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

¹⁶ Hâkim-i Nîşâbûrî (t.y.). *Târîh-i Nîşâbûr*. (tlhs. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Ma'rûf). Tahrân: İbn-i Sînâ.

¹⁷ Hâkim-i Nîşâbûrî (1965). *Târîh-i Nîşâbûr*. (ed. Richard N. Frye). Massachusetts: Harvard University Press.

¹⁸ İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan el-Fârisî (1391/2013). *el-Müntehab min es-Siyak li-Târîh-i Nîşâbûr*. (İntihap. İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, thk. ve nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî). Tahrân: İntişârât-i Sefîr Ardhâl.

¹⁹ İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan el-Fârisî (1384/2005). *el-Muhtasar min Kitabi's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*. (thk. ve nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî). Tahrân: İntişârât-i Mîrâs-ı Mektup.

İbn Funduk Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169), ailesi Gazneliler ve Selçuklular zamanında önemli devlet görevlerinde bulunmuş zengin ve nüfuzlu bir aile olan Fundukîler ailesinden geldiği için, daha çok *İbn Funduk* nisbesiyle bilinmektedir. İyi bir eğitim alan Zahîreddîn el-Beyhakî, bir müddet Sultan Sencer'in de hizmetinde bulunmuştur. 537/1143 yılından 548/1154 yılına kadar Nîşâbûr'da kalan ve kısa bir süreliğine Beyhak kadılığı da yapan Zahîreddîn el-Beyhakî, fıkıh, tarih, felsefe, kelâm, matematik, astronomi, tıp ve edebiyat konularında Arapça ve Farsça olmak üzere birçok eser yazmıştır. Bu eserleri arasında en önemlilerinden biri *Târîh-i Beyhak*'tır²⁰. Zahîreddîn el-Beyhakî, 562/1167 yılında tamamladığı Farsça eserinde Beyhak'ın fethi, coğrafi özellikleri, meşhur simaları ve âlimleri konusunda kronolojik olarak bilgi vermektedir (Özaydın, 1992a: VI, 62-63; Köprülü, 2001a: II, 584-585; Şeşen, 2005: 443, 450). Bu eser, Nîşâbûr'un nâhiyesi olan Beyhak ile ilgili olsa da Beyhaklı olup Nîşâbûr'da yetişen âlimler konusunda değerli bilgiler vermektedir. Eser metin içerisinde *İbn Funduk* şeklinde kısaltılmıştır.

Semerkant'ta dünyaya gelen ve Nizâmî-i Arûzî mahlası ile meşhur olan Selçuklu dönemi şairi Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Ali es-Semerkandî (ö. 552/1157?)'nin 506/1112-13 yılında Belh'te Ömer Hayyâm ile görüştüğü, 511/1117-18 yılında Nîşâbûr'da bulunduğu ve bir yıl sonra Tûs'ta Sultan Sencer'in emîrû'sşuarâsı Muizzî'ye şiirlerini sunduğu kaydedilmektedir. Meslek hikâyelerinden oluşan *Çehâr Makâle* adlı eserini ise Gurlulardan Ebü'l-Hasan Hüsameddin adlı şehzade için yazdığı anlaşılmaktadır. Semerkandî eserinde, hükümdarların hizmetinde bulunması gereken kâtip, şair, müneccim (astroloji) ve tıp meslekleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu meslekleri, dönemin en tanınan isimlerine ve hikâyelere yer vererek anlatmaktadır²¹ (Semerkandî, t.y.: 63, 80; 'Avfî, 1903: II, 207; Şafak, 1993: VIII, 248-249; Massé, 2001: IX, 327-328; Şafak, 2007: XXXIII, 182-183).

²⁰ İbn Funduk Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1361/1983). *Târîh-i Beyhak* (3. Baskı). (nşr. Muhammed b. Abdülvehâb Kazvîni, tsh. ve thk. Ahmed Behmenyâr). Tahrân: Kitâbfürûşî Farûğî.

²¹ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Ali es-Semerkandî (t.y.). *Çehâr Makâle*. (tsh. Muhammed Kazvîni). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.

Nîşâbûr'un ilim ve kültür hayatına ışık tutan eser çalışmada *Semerkandî* şeklinde kısıltılmıştır.

2. Tabakât ve Vefeyât Eserleri

Tabakât kitapları, İslâm telif gelenğinde belirli bir yaş, meslek, görev, nesil, unvan, mezhep ve coğrafyaya mensup kişilerin biyografilerine yer veren eserlerdir. Bu nedenle genellikle biyografi kitaplarına bu isim verilmektedir. Hemen hemen aynı türden olan vefeyât kitapları ise kişilerin vefat tarihlerini esas alarak oluşturulan biyografi kitapları olduğu görülmektedir (Avcı, 2010: XXXIX, 297). Ancak vefeyâtların ağırlıklı olarak râvilerin biyografilerine yer verildiği de dikkat çekmektedir (Efendioğlu, 2012: XLII, 603).

İslâm dünyasının diğer ilim merkezlerinde olduğu gibi, Nîşâbûr âlimlerinden bahseden ve hayat hikâyelerini anlatan birçok tabakât kitabı bulunmaktadır. Bu tabakât müelliflerin başında da Türk asıllı olan meşhur tarih ve hadis âlimi Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehabî (ö. 748/1347) gelmektedir. Zehabî, 673/1273 yılında Dımaşk'ta doğmasına rağmen, Diyarbakır'a bağlı Meyyâfârikîn (Silvan)'dan Dımaşk'a göç etmiş olan Türkmen aileye mensuptur. İlk eğitimini Dımaşk'ta alan Zehabî, daha sonra Bâ'lebek, Hıms, Hama, Trablus, Remle, Kudüs, Tebük, Kahire, İskenderiye, Mekke ve Medine'de sayısız âlimden, çeşitli alanlarda dersler alarak Dımaşk'a dönmüş ve çok sayıda eser kaleme almıştır. İslâm dünyasının sayılı tabakât müelliflerinden olan Zehabî'nin, çok sayıdaki eserlerinin arasında en önemlilerinden biri *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'dır²². Hacimli bir tabakât eseri olan *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, yirmişer yıllık tabakalardan oluşan kırk adet tabakadan müteşekkildir. Eserin en iyi tahkikli neşri Şuayb el-Arnaût başkanlığındaki heyet tarafından 1401-1405/1981-1985 yıllarında Beyrut'ta gerçekleştirilmiştir (Şeşen, 2005: 185-186; Altıkulaç, 2013: XLIV, 180, 185). Zehabî'nin diğer bir eseri ise *Tezkiretü'l-Huffâz* adlı hadis ilminde ön plana çıkmış 1176 âlimin biyografisine yer verdiği eseridir²³. Eserde belirli bir kronolojinin

²² Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî (1405/1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII-XX. (nşr. Şuayb el-Arnaût). Beyrut: Muessesetu er-Risâle.

²³ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî (1419/1998). *Tezkiretü'l-Huffâz*, III-IV. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

kullanılmamasına rağmen, âlimler hakkında detaylı bilgiler verildiği görülmektedir (Özafşar, 2012: XLI, 76). Nîşâbûr'da yetişmiş âlimler için başvuru adları geçen her iki esere, yılları farklı olarak *Zehebî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Bir diğer tabakât müellifi Taceddîn Ebû Nâsr Abdülvehhab b. Ali es-Subkî (ö. 771/1370), *Tabakât'ü-Şâfi'iyeti'l-kübrâti'l-kübrâ* adlı eserinde Şâfiî fakihlerin biyografilerinden bahsederken çok değerli bilgiler vermektedir²⁴. Kendisi de bir Şâfiî fakih, Eş'arî kelâmcısı ve tarihçi olan Sübkî, 727/1327 yılında Kahire'de dünyaya gelmiş ve 771/1370 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Eğitim geleneği olan bir aileden geldiği için iyi bir eğitim almış, Şam'da ve Kahire'de müderrislik ve kadılık yapmıştır (Şeşen, 1998:195-196; Schacht, 2001: XI, 82). Nîşâbûrlu âlimlere geniş yer veren esere, metin içerisinde *Subkî* şeklinde kısaltılarak yer verilmiştir.

Döneminin âlimlerinin hayat hikâyelerini anlatan diğer önemli bir tabakât müellifi ise fıkıh, edebiyat, dil ve tarih ilimlerinde uzman olan İbn Hallikân Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282)'dir. İbn Hallikân, 608/1211 yılında Erbil'de doğmuş ve ilk eğitim hayatına Erbil'de başlamıştır. Daha sonraları Musûl, Halep, Kahire ve İskenderiye gibi şehirlerde çeşitli âlimden ders alan İbn Hallikân, 636/1238 yılından itibaren Dımaşk'a yerleşmiştir. İbn Hallikân'ın en önemli ve günümüze ulaşan, İslâm'ın doğuşundan itibaren kendi zamanına kadar yetişen âlim, edip, filozof, şâir ve devlet adamı gibi 800'den fazla biyografiden oluşan eseri *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*'dır²⁵ (Şeşen, 2005: 151-152; Özaydın, 1999: XX, 17-18). Çalışmada Nîşâbûrlu âlimler konusunda başvuru esere *İbn Hallikân* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Selçuklu tarihleri bahsinde bilgi verilen Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eseri, biyografi ağırlıklı bir tarih kitabı olduğu için tabakât eserleri bölümünde de

²⁴ Taceddîn Ebû Nâsr Abdülvehhâb b. Ali es-Subkî (1383/1964). *Tabakât'ü-Şâfi'iyeti'l-kübrâti'l-kübrâ*, III, IV, V, VI, VIII. (nşr. Muhammed Tanahî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv). Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî.

²⁵ İbn Hallikân Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (1392/1972). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, I-VII. (thk. İhsân Abbâs). Beyrut: Dar-u Sadr.

zikretmek gerekir²⁶ (Şeşen, 2005: 122; Yavuz ve Avcı, 1999: XX, 543-545). Çalışmanın tarihî olaylar bahsinde Ali Sevim'in Selçuklular ile ilgi seçme ve tercümelerinden oluşan eseri kullanılmış, âlimlerin biyografileri için ise eserin XVI. ve XVII. ciltleri kullanılmış ve yılları farklı olacak şekilde *İbnü'l-Cevzî* şeklinde metin içerisinde gösterilmiştir.

Bir başka önemli tabakât eseri de Şâfiî âlim ve tarihçi Ebü's-Sıdk Takıyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. el-Esedî ed-Dımaşkî İbn Kādî Şühbe (ö. 851/1448)'nin *Tabakātü's-Şâfi'iyye*'dir. Eser Nîşâbürlü âlimler de dâhil olmak üzere, İmâm Şâfiî'den sonra 840/1436-37 yılına kadar yaşamış Şâfiî âlimlerin biyografilerinden meydana gelmektedir²⁷. Araştırmacılar, İbn Kādî Şühbe'nin eserini hazırlarken Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* eserini temel aldığını ve bu eserdeki biyografileri diğer kaynaklarla zenginleştirdiğini kaydetmektedirler (Şeşen, 1998: 212; Kallek, 1999: XX, 103; Dursun, 2015: XVII). Bu önemli esere metin içerisinde *İbn Kādî Şühbe* şeklinde atıf yapılmıştır.

Diğer önemli bir tabakât eseri ise Şâfiî fakihî Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Ali el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370)'nin *Tabakātü's-Şâfi'iyye* adlı eseridir²⁸. Eserde 1289 âlimin biyografisi vefat tarihleri ile birlikte isim, lakap ve nisbelerine göre alfabetik olarak sıralanmaktadır (Köse, 2001: XXIII, 160; Dursun, 2015: XVI). Esere metin içerisinde *İsnevî* şeklinde atıf yapılmıştır.

Tabakât eseri telif eden bir diğer âlim ise Nîşâbürlü'de çeşitli âlimlerden dersler alan ve Nîşâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde de bir müddet görev yapmış olan Selçuklu döneminin önemli âlimlerinden Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166-67)'dir. Müellifin birçok eseri olmasına rağmen, en

²⁶ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (1412/1992). *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, XVI, XVII. (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkâdir Ata). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

²⁷ Ebü's-Sıdk Takıyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. el-Esedî ed-Dımaşkî İbn Kādî Şühbe (1407/1987). *Tabakātü's-Şâfi'iyye*, I-II. (nşr. el-Hâfiz Abdü'l-Alîm Hân). Beyrut: 'İlim el-Kitab.

²⁸ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Ali el-Ümevî el-İsnevî (2002). *Tabakātü's-Şâfi'iyye*, I-II. (thk. Kemâl Yusuf el-Hevt). y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

meşhur olanı *el-Ensâb* olduğu bilinmektedir²⁹. Biyografi ve coğrafya eseri olan *el-Ensab*, şehir, belde, ülke, mezhep ve meslek gruplarına göre alfabetik olarak hazırlanmıştır (Kisâî, 1995: 101; Şeşen, 1998: 142; Piyadeoğlu, 2012: 248; Efendioğlu, 2009: XXXVI, 461-462). Nişâbürlü âlimlerin biyografilerinin de bulunduğu eser metin içerisinde *Sem'ânî* şeklinde gösterilmiştir.

Hanefî fakihî ve tabakât müellifi olan Ebû Muhammed b. Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el-Hanefî el-Kureşî (ö. 775/1373)'nin *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* eseri, Hanefî âlimlerin biyografilerini içeren en eski ve en hacimli eser olarak kabul edilmektedir³⁰. Araştırmacılar tarafından, diğer mezheplerin tabakât kitapları olmasına rağmen, Hanefî mezhebine ait bir tabakât kitabının olmayışından yola çıkarak Kureşî'nin eserini kaleme aldığı kaydedilmektedir. 2000'den fazla biyografinin olduğu eserde, âlimlerin detaylı künyesi vefat tarihleri ile birlikte verilmektedir (Erbay, 1993: VII, 433; Özel, 2002: XXVI, 441). Nişâbürlü Hanefî âlimlerin de yer aldığı söz konusu esere, metin içerisinde *Kureşî* şeklinde atıf yapılmıştır.

Hanefî âlimlerin biyografilerinin olduğu diğer önemli kaynaklar arasında, Ebü'l-Hanesât Muhammed b. Abdülhay el-Hindî el-Leknevî (ö. 1886)'nin *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâci'l-Hanefiyye*³¹ ve Ebü'l-Adl Zeyneddin Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî İbn Kutluboğa (ö. 879/1474)'nın *Tâcü't-terâcim*³² adlı eserleri de zikredilebilir.

Önemli bir tabakât müellifi olan Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fî*

²⁹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî (1312/1962). *el-Ensâb*. (thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimî el-Yemânî). Haydarabâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmânî.

³⁰ Ebû Muhammed b. Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el-Hanefî el-Kureşî (t.y.). *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II. Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi.

³¹ Ebü'l-Hanesât Muhammed b. Abdülhay el-Hindî el-Leknevî (1324/1904). *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâci'l-Hanefiyye*. (tsh. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî). Kahire: Matbaatü's-Saâde.

³² Ebü'l-Adl Zeyneddin Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî İbn Kutluboğa (1413/1992). *Tâcü't-terâcim*. (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf). Dımaşk: Dârü'l-Kalem.

*ahbâri men zeheb*³³ adlı eserinde, hicretten sonra başlayarak 1000/1592 yılına kadar yaşamış olan âlimlerin ve devlet adamların, özellikle de Hanbelî âlimlerin biyografilerine yer verdiği görülmektedir. Birçok defa neşredilen eserin, son ve orijinal metni olarak kabul edilen Abdülkâdir Arnaût'un 1986 yılında yaptığı neşri (Şeşen, 1998: 353; Tomar, 2000a: XXI, 95; Dursun, 2015: XVIII-XIX) çalışmada kullanılmış ve metin içerisinde *İbnü'l-İmâd* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Vefeyât eserleri içerisinde güvenilir kaynaklardan biri olarak kabul edilen, Ebü's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzzeddîn b. Abdullah es-Safedî (ö. 764/1363)'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eseri 14.000 kadar, özellikle Türk olan, âlim, devlet ve tasavvuf ehlinin biyografisinden müteşekkildir³⁴. Birçok kaynaktan faydalanarak eserini yazan Safedî (Şeşen, 1998: 193; Durmuş, 2008: XXXV, 448; Dursun, 2015: XVI), Nîşâbürlü âlimler hakkında da değerli bilgiler vermiştir. Eser metin içerisinde *Safedî* şeklinde gösterilmiştir.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan, ancak döneminin önemli Şâfiî muhaddislerinden biri olarak kaydedilen Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (ö. 945/1539)'nin günümüze ulaşan eserlerinin başında *Tabakâtü'l-müfessirîn* gelmektedir³⁵. Aslında adı geçen esere hocası Süyûtî tarafından başlandı ve Dâvûdî tarafından da tamamlandığı tespit edilmiştir. Eserde 704 müfessirin biyografisi, alfabetik sırayla ve daha çok ilmî yönleri ön plana çıkartılarak yazıldığı görülmektedir (Temel, 1994: IX, 51; Dursun, 2015: XVIII). Nîşâbürlü müfessirlerin biyografilerinin de bulunduğu eser metin içerisinde *Dâvûdî* şeklinde gösterilmiştir.

Ailesinin ilmiye sınıfından olmasından mütevellit, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505) çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim imkânına sahip olmuştur. Riyazî ve tabii ilimler dışında her alanda kendini geliştiren Süyûtî; fıkıh, hadis, tefsir, dil, edebiyat ve tarih alanlarında müellifi olduğu

³³ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd (1406/1986). *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, V, VI. (nşr. Abdülkâdir Arnaût). Dimaşk: Dâr İbn Kesîr.

³⁴ Ebü's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzzeddîn b. Abdullah es-Safedî (1410/2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX. (nşr. Ahmed Arnaût ve Türkî Mustafâ). Beyrut: Dâru'l-İhyâ et-Terâs.

³⁵ Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (t.y.). *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

eserlerin yanı sıra risâle ve muhtasarlari ile birlikte 600'e yakın eser kaleme almıştır. Süyûtî'nin bu eserleri içerisinde istifade edilenlerin başında, *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eseri gelmektedir³⁶. Eserde meşhur tefsir âlimlerinin biyografilerine yer verilmektedir. Süyûtî'nin diğer bir önemli eseri ise dil ve nahiv âlimlerinin biyografilerinden oluşan *Buğyetü'l-vuât fî tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* adlı külliyatlı eseridir³⁷ (Şeşen, 1998: 227-228). Her iki esere yılları farklı olacak şekilde *Süyûtî* şeklinde atıf yapılmıştır.

Araştırmalar; tarih, edebiyat, şiir ve hadis alanlarında birçok eser kaleme alan Ebü'l-Fazl Kemâleddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî İbnü'l-Fuvatî (ö. 723/1323)'nin eserleri arasında, sadece *Telhîsu Meca'î'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* adlı eserinin günümüze ulaştığını bildirmektedir³⁸. İbnü'l-Fuvatî, eserinde XIII. yüzyılın başlarına kadar yaşamış meşhur isimlerin, lakapları ve vefat yılları ile birlikte biyografilerine yer vermektedir (Şeşen, 1998: 237-238; Tomar, 2000b: XXI, 48). Nişâbürlü âlimler ile ilgili değerli bilgiler veren eser, metin içerisinde *İbnü'l-Fuvatî* şeklinde gösterilmiştir.

Ebü Abdullâh Şehâbeddîn Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin daha çok tarih ve coğrafya eserleri olmasına rağmen, dil ve edebiyat âlimlerinin biyografilerinden oluşan *Mu'cemü'l-üdebâ'* adlı eseri, diğer eserleri kadar önemlidir³⁹. Eserin girişinde tarih ve coğrafya ilminin öneminden bahsedildikten sonra, tarih, nahiv, lügat ve şiir alanlarında ön plana çıkmış ve eser vermiş isimler alfabetik sıraya göre sıralanmıştır (Şeşen, 1998: 135; Avcı, 2013: XLIII, 290). Nişâbürlü âlimler hakkında değerli bilgiler veren esere, *Yâkût el-Hamevî* şeklinde atıf yapılmıştır.

³⁶ Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (1396/1976). *Tabakâtü'l-müfessirîn*. (thk. Ali Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetü'l-Vehbe.

³⁷ Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (t.y.). *Buğyetü'l-vuât fî tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim). Sayda: Mektebetü'l-'Asriyye.

³⁸ Ebü'l-Fazl Kemâleddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî İbnü'l-Fuvatî (1416/1995). *Telhîsu Meca'î'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, I-VI. (thk. Muhammed el-Kâzım). Tahrân: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd-i İslâmî.

³⁹ Ebü Abdullâh Şehâbeddîn Yâkût el-Hamevî (1414/1993). *Mu'cemü'l-üdebâ'*, I-VI. (thk. İhsân Abbâs). Beyrut: Dârü'l-Garb el-İslâmî.

Bir diğerk tabakât müellifi olan kültür tarihçisi ve devlet memuru Ebü'l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), ailesinin de memur olması hasebiyle iyi bir eğitim almış, tarih ve biyografi alanında uzmanlaşmıştır. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* adlı eserini dil ve edebiyat alanında yazmasına rağmen, bütün alanlardaki âlimlerin biyografilerine yer vermektedir⁴⁰ (Şeşen, 1998: 143-144; Kaya, 2000: XXI, 113-114; Türkmen, 2000: XXII, 268-269; Dursun, 2015: XIII). Nişâbürlü âlimler bahsinde başvuru olan eser, metin içerisinde *İbnü'l-Kıftî* şeklinde gösterilmiştir.

Tabakât eserleri arasında, yukarıda detaylı bir şekilde açıklanan İbn Funduk nisbesi ile meşhur âlim Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169)'nin önemli biyografi eseri *Tetimmetü Sıvâni'l-hikme* zikredilebilir. Yapılan araştırmalar İbn Funduk'un eserini, Ebû Süleyman Muhammed b. Tâhir es-Sicistânî'nin *Sıvâni'l-hikme* adlı eserine zeyl olarak yazdığını göstermektedir. Daha çok aklî âlimlerin biyografilerinden oluşan eser, *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm* olarak da bilinmekte ve neşredilmektedir⁴¹ (Şeşen, 1998: 115-116; Özaydın, 1992a: VI, 63). Çalışmada bu eserin Dımaşk neşri kullanılmış ve *İbn Funduk* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

İbn Funduk Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî'nin diğerk bir eseri ise *Lübâb el-ensâb ve'l-ekâb ve'l-ikâb*'tır. 558/1163 yılında ensab türünde yazılan bu eser, soy ağacı mahiyetindedir⁴² (Köprülü, 2001a: II, 585). Verilen biyografilerde detaylı bilgilerin olmadığı görülen eser, metin içerisinde yayını yılı olarak *İbn Funduk* şeklinde kısaltılmıştır.

Fıkıh, kelâm, tasavvuf ve tarih eserleri kaleme alan Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî el-Yâfiî (ö. 768/1367)'nin *Târîhu'l-Yafiî* olarak da bilinen, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-*

⁴⁰ Ebü'l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî (1406/1982). *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, I-IV. (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim). Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî.

⁴¹ İbn Funduk Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1365/1946). *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm*. (nşr. Muhammed Kürd Ali). Dımaşk: Matbaatu et-Türkî Bermesek.

⁴² İbn Funduk Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1428/2007). *Lübâb el-ensâb ve'l-ekâb ve'l-ikâb*, I-II (2. Baskı). (thk. Seyyid Mehdî Recâî). Kum: Ayetullâh Mer'âşî Necefî.

zamân adlı tarih eseri, dönemin önemli âlimlerinin biyografilerini de ihtivasında bulundurmaktadır⁴³ (Şeşen, 1998: 271-272; Baş, 2013: XLIII, 176; Dursun, 2015: XVI). Nîşâbürlü âlimlerin biyografilerinin bulunduğu eser, metin içerisinde *Yâfî* şeklinde gösterilmiştir.

Bir biyografi âlimi ve aynı zamanda şair olan Hayreddîn Ziriklî (ö. 1976)'nin *el-A'lâm* adlı eseri, yakın dönemlerde kaleme alınmış bir biyografi kitabı olduğu görülmektedir⁴⁴. Ziriklî eserinde, İslâm'ın ilk dönemlerden başlayarak yaşadığı döneme kadar, İslâm kültür tarihine katkıda bulunan önemli isimlerin ve âlimlerin biyografilerine yer vermektedir (Uğur, 1989: II, 335; Dursun, 2015: XIX). Nîşâbürlü âlimler hakkında da değerli bilgiler veren eser, metin içerisinde *Ziriklî* şeklinde gösterilmiştir.

Tabakât eserleri arasında son olarak, hadis âlimi olmasının yanı sıra tasavvuf ve biyografi alanlarıyla da ilgilinmiş olan Ebû Muhammed Zekiyeddîn Abdülazîm b. Abdülkâvî el-Münzirî (ö. 656/1258)'nin *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale* adlı önemli eseri zikredilebilir. Münzirî eserini, İbnü'l-Mufaddal'ın *Vefeyâtü'n-nakale* eserine zeyl olarak yazmıştır⁴⁵. Eserde, ağırlıklı olarak hadis âlimleri olmak üzere 3200 biyografinin detaylı olarak verildiği görülmektedir (Şeşen, 1998: 145-146; Kandemir, 2006b: XXXII, 37; Dursun, 2015: XIV). Eserde geçen Nîşâbürlü âlimlerin vefat tarihleri çalışılan dönemin dışında kalmasına rağmen, Selçuklu eğitim geleneğinin devamı oldukları açıktır. Adı geçen esere metin içerisinde *Münzirî* şeklinde atıf yapılmıştır.

3. Coğrafi Kaynaklar ve Seyahatnâmeler

İslâmî dönem coğrafya yazıcılığında yolların geçtiği güzergâhları bildiren, ülkeler, şehirler hakkında coğrafi bilgiler veren eserlere *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adı verilirdi. Nîşâbürlü'nün tarihî coğrafyasını ortaya çıkarabilmek için başvurulan coğrafi

⁴³ Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî el-Yâfî (1417/1997). *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, III. (nşr. Halîl el-Mansûr). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

⁴⁴ Hayreddîn Ziriklî (2002). *el-A'lâm*, I-VIII (15. Baskı). Beyrut: Dârü'l-İlim li'l-melâyîn.

⁴⁵ Ebû Muhammed Zekiyeddîn Abdülazîm b. Abdülkâvî el-Münzirî (1401/1981). *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale*, I. (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Beyrut: Müessesetü'r-risâle.

kaynakların başında, ilk coğrafyacılara arasında zikredilen ve coğrafyacıların babası olarak kabul edilen Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-13) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri gelmektedir⁴⁶. İbn Hurdâzbih eserini, ağırlıklı olarak kara ve deniz yollarının güzergâhlarına ayırmasına rağmen, astronomik coğrafyadan ve şehirlerin vergilerine, seyahat haberlerinden Nişâbûr'un tarihi ve coğrafyası konusunda önemli bilgiler vermektedir (Şeşen, 1998: 97-98; Ahmad, 1999: XX, 79). M. J. De Geoe tarafından Leiden'de neşredilmiş olan eserin Farsça tercümesi çalışmada kullanılmış ve metin içerisine *İbn Hurdâzbih* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra)'nin *Mesâlik ve Memâlik* adlı eseri, önemli coğrafî eserler arasında yer almaktadır⁴⁷. Eser, İslâm dünyasındaki şehirlerden ve diğer coğrafî özelliklerinden bahsetmektedir. İstahrî, yine seyyah olan İbn Havkal ile 340/951 yılında görüşerek kendi eserinin hatalarını düzeltmesini ve eksiklerini tamamlaması istemiştir (Şeşen, 1998: 101). Nişâbûr şehrinin coğrafî özellikleri kısmında faydalanılan esere metin içerisinde *İstahrî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Ailesi Nusaybinli olmasına rağmen, Bağdat'ta yaşamış ve hem tüccar hem de seyyah olan İbn Havkal (ö. X. yüzyıl) İstahrî'nin eserinden, görüş ve tavsiyelerinden hareket ederek *Sûretü'l-Arz* adlı coğrafya eserini hazırlamıştır. Eser bir anlamda İstahrî'nin eserine zeyl olarak kaleme alınmıştır (Şeşen, 1998: 101-102). Ramazan Şeşen tarafından *10. Asırda İslâm Coğrafyası* adıyla Türkçeye tercüme edilen eser, Nişâbûr şehrinin coğrafî özellikleri bahsinde *İbn Havkal* şeklinde gösterilmiştir⁴⁸.

İbn Havkal gibi büyük coğrafyacılara arasında yer alan Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Makdisî (ö. 390/1000), 336/947 yılında Kudüs'te soylu bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelmiş olan müellif, uzun yıllar Mâverâünnehir ve Horasan'da kalmıştır. Zira bu bölgedeki Türkler hakkında

⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih (1371/1992). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (nşr. M. J. De Geoe, Farsça trc. Saîd Hâkrînd). Tahrân: İntişârât-i Târîh-i Mîrâs-ı Millî.

⁴⁷ Ebû İbrâhim b. Muhammed İshâk el-Fârisî el-İstahrî (1340/1961). *Mesâlik ve Memâlik*. (Farsça trc. İrec Afşar). Tahrân: Nikâh Kitap Tercüme ve Neşr.

⁴⁸ İbn Havkal (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. (trc. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe.

geniş bilgiler veren ve ilk defa “*Türkmen*” kelimesini kullanan coğrafyacı olmuştur. Genelde Horasan bölgesini, özelde ise Nîşâbûr şehrini iyi tanıdığı ve analiz ettiği *Ahsen et-tekasîm fî mârifet el-ekâlîm* adını verdiği coğrafya eserinden de anlaşılmaktadır⁴⁹. Makdisî, eserinde sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları ön plana çıkartması nedeniyle dönemin coğrafya eserleri arasından farklı bir yere konulmuştur. Bu anlamda Makdisî, coğrafya ilmini “*beşerî coğrafya*” alanına çeviren kişi olarak kabul edilmektedir. Eser ilk olarak M. J. De Geoe tarafından 1877, 1906 ve 1967 yıllarında Arapça yayınlanmıştır (Şeşen, 1998: 102-103; Tolmacheva, 2003: XXVII, 432). Bu çalışmada eserin Ali Nakî Münzevî tarafından yapılan Farsça tercümesi kullanılmış ve metin içerisinde *Makdisî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Ahmed b. İshâk b. Vâzih b. el-Ya‘kübî (ö. 292/905’ten sonra), III./VIII. yüzyıllarda yaşamış büyük tarihçiler ve coğrafyacılar arasında yer almaktadır. Önce Abbâsî divanlarında, daha sonra Tâhirîler zamanında Doğu Anadolu ve Horasan’da kâtiplik yapmıştır. Ya‘kübî’nin birçok eseri olmasına rağmen *Kitâbü’l-Büldân* adlı coğrafî eseri, Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitabı olarak kabul edilmektedir⁵⁰. Eserin Mağrib kısmı M. J. De Geoe tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve yine Geoe tarafından 1892 yılında Leiden’de tamamı yayınlanmıştır (Şeşen, 1998: 51-52; Ağarı, 2013: XLIII, 287). Çalışmada, Muhammed İbrâhim Ayetî tarafından yapılan Farsça tercümeden istifade edilmiş ve metin içerisinde *Ya‘kübî* şeklinde kısaltılmıştır.

Diğer bir coğrafî eser ise Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste (ö. 300/913’ten sonra)’nin *A’lâku’n-nefîse* adlı eseridir. Bu eserin coğrafya ile ilgili olan yedinci bölümü M. J. De Goeje tarafından 1892 yılında Leiden neşredilmiş ve günümüze kadar gelmiştir (Şeşen, 1998: 98). Çalışmada istifade edilen eser ise Ali Fuat Eker

⁴⁹ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Makdisî (1361/1982). *Ahsen et-tekasîm fî mârifet el-ekâlîm*, I-II. (nşr. M. J. De Goeje, Farsça trc. Ali Nakî Münzevî). Tahrân: Şirket-i Müellîfân ve Mütercümân-ı İnan.

⁵⁰ Ahmed b. İshâk b. Vâzih el-Ya‘kübî (1356/1977). *Kitab el-Büldân*. (nşr. M. J. De Goeje, Farsça trc. Muhammed İbrâhim Ayetî). Tahrân: Benekâh Tercüme ve Neşr Kitap.

tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan transkripsiyon olmuş ve metin içerisine *İbn Rüste* şeklinde kısaltılmıştır⁵¹.

Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682/1283)'nin *Âsâr el-bilâd âhbâr el-ibâd* isimli eseri önemli eserler arasındadır⁵². Kazvînî eserini üç bölüme ayırmıştır. İlk bölümde, şehir ve köylerin kuruluş sebeplerinden bahsetmektedir. İkinci bölümde, ülkelerin özelliklerinden ve iklimin insanlar, hayvanlar, bitkiler üzerindeki tesirlerinden bahsederken, son bölümde dünyayı ayırdığı yedi iklim bölgesindeki ülkeler, dağlar, nehirler, göller, adalar, madenler ve hayvanlar alfabetik bir şekilde kaydedilmektedir. Eserin Selçuklu döneminde Nişâbûr'da yaşanmış tarihî olaylar ve tarihî şahsiyetler konusunda verdiği bilgiler çok değerlidir. Ayrıca Anadolu'daki şehirler ve Orta Asya Türk boyları hakkında da bilgiler vermesi dikkat çekmektedir. Farsça ve Topkapı Sarayı'nda Osmanlı Türkçesi tercümelere de olan eser ilk kez Wüstenfeld tarafından 1848 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır (Şeşen, 1998: 168-169; İzgi, 2002: XXV, 160). Çalışmada eserin Farsça tercümesi kullanılmış ve *Kazvînî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Tarih, coğrafya ve manzum eserleri bulunan Ahmed b. el-Atabek Tâceddin Ebû Bekr Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî (ö. 750/1350), Kazvinli köklü bir aileden gelmektedir. Dedesi Nasr, İlhanlı Devleti'ne hizmet etmiş ve hatta Irak müstevfiliğine (malî divanın başkanı) yükselmiştir. Müstevfî nisbesi de buradan gelmektedir. Hamdullah el-Müstevfî çeşitli âlimlerden ders almasının yanı sıra Reşîdüddin'in hizmetinde de bulunmuştur. Hamdullah el-Müstevfî'nin başta coğrafya eseri *Nüzhet el-kulûb* olmak üzere, tarih alanında *Târîh-i Güzîde* ve yine manzum bir tarih eseri olan *Zafernâme* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. Hamdullah el-Müstevfî'nin 740/1339 yılında tamamlamış olduğu *Nüzhet el-kulûb* adlı eseri tabiat tarihi, antropoloji ve coğrafya olarak üç bölümden müteşekkildir⁵³. *Târîh-i Güzîde* ise Reşîdüddin'in *Câmiü't-tevârîh* adlı eserinin özeti olduğu

⁵¹ Ali Fuat Eker (2010). *İbn Rüste'nin A'lâk'n Nefise Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

⁵² Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî (1373/1994). *Âsâr el-bilâd âhbâr el-ibâd*, I-II. (Farsça trc. Muhammed Murad b. Abdurrahman). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.

⁵³ Hamdullâh Müstevfî (1919). *Nuzhat al-Qulûb*. (İngilizce trc. G. Le Strange). Leiden: E. J. Brill.

kaydedilmektedir⁵⁴ (Özaydın, 1997: XV, 454-455; Şeşen, 1998: 240-242). Bu çalışmada, *Nüzhet el-kulûb*'un İngilizce tercümesi, *Târîh-i Güzîde*'nin ise Türkçe tercümesi kullanılmış olup, metin içerisinde tarihleri farklı olacak şekilde *Müstevfî* şeklinde atıf yapılmıştır.

Büyük Selçuklu döneminin yakın tanığı olan ve hatta Nîşâbûr'u ziyaret ederek değerli bilgiler veren Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme* adlı eseri bu çalışmada istifade edilen önemli kaynaklar arasında yer almaktadır⁵⁵. Tam adı, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubadîyânî el-Mervezî olan Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra), önceleri Belh'e gidip Gazneli Devleti'nin hizmetine girmiş ve Selçuklu Devleti'nin kurulması ile de Çağrı Bey'in hizmetine girmiştir. 437/1045 yılında hacca gitmek için Belh'ten hareket etmiş ve toplam yedi yıl süren seyahatini gerçekleştirmiştir (Azamat, 2006: XXXII, 395). Bu seyahat sırasındaki gözlemlerinden oluşan *Sefernâme* adlı eserin Farsça nüshası çalışmada kullanılmış ve metin içerisinde *Nâsır-ı Hüsrev* şeklinde kısaltılmıştır.

4. Edebî Eserler

Nîşâbûr'un edebî hayatı ile ilgili başvurulmuş kaynakların başında, şair ve edîplerin biyografilerinin olduğu ve ilk şuarâ tezkiresi olarak kabul edilen Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-'Avfî el-Hanefî (ö. 629/1232?)'nin *Lübâbü'l-elbâb* adlı eseri gelmektedir. Müellif muhtemelen 567-572/1171-1177 yıllarında Buhara'da doğmuş ve ilk eğitimini de yine bu şehirde almıştır. Daha sonra Mâverâünnehir, Horasan ve Hindistan'ın birçok şehrinde bulunarak ilmî eğitime devam etmiştir. Ayrıca Semerkant (597/1201), Hârizm (599/1203) ve Nîşâbûr'da (602/1206) bulunan 'Avfî, özellikle Nîşâbûr'da birçok âlim ile tanışmış ve ilmî müzakerelerde bulunmuştur. Moğolların batıya doğru ilerleyişi üzerine Sind bölgesine gitmiş ve Melik Nâsırüddin Kabâce'nin hizmetine girmiştir (616/1220). Burada meşhur eseri *Lübâbü'l-elbâb*'ı kaleme aldığı ve Nâsırüddin Kabâce'nin vezîri Aynülmülk Fahreddin Hüseyin'e ithaf ettiği kaydedilmektedir. Eserde 300 kadar

⁵⁴ Hamdullâh Müstevfî (2015). *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*. (ed. Erkan Göksu). İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.

⁵⁵ Nâsır-ı Hüsrev (1384/2005). *Sefernâme* (8. Baskı). (tsh. Muhammed Debîr-i Sîyâkî). Tahrân: İntişârât-i Zevvâr.

şairin biyografisi bulunmaktadır. Ancak biyografilerden bahsedilirken az bilgiye yer verilmesi, dilinin ağırlığı ve şairlerin ölüm tarihlerinin verilmemesi eserin zayıf yönleri olarak görülmektedir. Eserin II. cildinin VIII. ve IX. bablarında Saffâriler, Sâmânîler ve Gazneliler dönemlerinde yaşamış şairlere, X. babdan itibaren ise Selçuklu devri şairlerine yer verilmektedir. Günümüze ulaşan eser, ilk olarak 1319-1323/1903-1906 yıllarında E. Browne ve Mirza M. Kazvîni tarafından neşredilmiştir⁵⁶ (Yazıcı, 1994c: IV, 115-116; Şeşen, 1998: 159-160; Köprülü, 2001d: II, 21-23). Eserin Horasan şairleri bölümünde, Selçuklular döneminde yaşamış birçok şairin bilgisi bulunmaktadır. Ancak Nîşâbürlü veya Nîşâbûr'da yaşamış olan şairler oldukça azdır. Nîşâbûr kapsamında istifade edilen eser metin içerisinde 'Avfî şeklinde gösterilmiştir.

Faydalanılan diğer bir edebi eser ise Timur devrinin önemli edebiyat tarihçilerinden olan Devletşâh b. Alâüddevle Bahtîşâh-ı Semerkandî (ö. 900/1494-95?)'nin *Tezkire eş-şu'ara*'sıdır⁵⁷. Devletşâh'ın Timur'un sarayında çok iyi eğitim gördüğü eserinden de anlaşılmaktadır. Zira İran şairlerinin tezkiresini hazırlamak istediğinde, çok titiz bir ilmî araştırma sonucu bir araya getirdiği şairlerin biyografileri, bunun en açık delilidir (Şeşen, 1998: 246-247; Köprülü, 2001c: III, 560-561; Demiroğlu, 1994: IX, 244-245). Selçuklu devri şairleri hakkında başvuru ve Türkçe'ye tercüme edilen esere metin içerisinde *Devletşâh* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

5. Araştırma Eserler

Nîşâbûr ile ilgili Türkiye dışında ilk çalışma, Harvard Üniversitesi'nde Richard W. Bulliet tarafından yapılmıştır. Bulliet, *The Patricians of Nishapur* adlı çalışmasıyla Nîşâbûr'daki ilmî hayatı, âlimlerin aileleri ile birlikte geniş bir

⁵⁶ Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-'Avfî el-Hanefî (1903). *Lübâbü'l-Enbâb*, II. (nşr. Edward G. Browne). Leiden: E. J. Brill.

⁵⁷ Devletşâh b. Alâüddevle Bahtîşâh-ı Semerkandî (1963). *Tezkire-i Devletşâh*, I. (trc. Necati Lugal). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

perspektifte incelemiştir⁵⁸. Selçuklu döneminde Nîşâbûr'daki ilmî durumu da yer veren araştırmaya *Bulliet* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Ali Zâkerî'nin yaptığı *Medâris-i ve Kitabhânehâ-yi Nîşâbûr* adlı çalışma, Nîşâbûr'un ilim ve kültür hayatıyla ilgili bize değerli bilgiler vermiş ve yol gösterici olmuştur. Zâkerî çalışmasında, Selçuklulardan önceki Nîşâbûr'un ilmî hayatına değinmekle birlikte, Selçuklu dönemini de kapsayan ilmî kurumlar ve ilim adamlarına yer vermiştir⁵⁹. Araştırmaya metin içerisinde *Zâkerî* şeklinde yer verilmiştir.

Diğer bir önemli araştırma ise Ferîdûn Girâyî'nin *Nîşâbûr: Şehr-i Fîrûze* adlı çalışmasıdır. Girâyî çalışmasında Nîşâbûr'un ilk dönemlerinden başlayarak çalışmanın yapıldığı tarihe kadar Nîşâbûr'un tarihi, coğrafyası, sosyal yapısı, kültürü, ilim ve eğitim kurumları ile Nîşâbûr'da yetişmiş bütün âlimler hakkında değerli bilgiler vermiştir⁶⁰. Çalışmaya metin içerisinde *Girâyî* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Nûrullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâî-yi Ân* isimli araştırmasında, Selçuklular tarafından kurulmuş olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi de dâhil olmak üzere, bütün Nizâmiye medreselerini incelemiş ve bu medreselerin İslâm ve Batı dünyası üzerindeki sosyal, kültürel ve ilmî etkileri üzerinde durmuştur⁶¹. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi bahsinde istifade edilen araştırma, metin içerisinde *Kisâî* şeklinde kısaltılmıştır.

Türkiye'de Nîşâbûr ile ilgili ilk çalışmayı yapan İsmail Pırlanta olmuştur. Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîlerin Sonuna Kadar Nîşâbûr* adlı çalışmasıyla Nîşâbûr'un Müslümanlar tarafından fethedilmesinden başlayarak, Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Saffârîler ve Sâ mânîler dönemlerini kapsayan bir çalışma yapmıştır. Pırlanta bu dönemler kapsamında Nîşâbûr'un fiziki, sosyoekonomik, kültürel ve ilmî durumunu

⁵⁸ Richard W. Bulliet (1972). *The Patricians of Nishapur*. Massachusetts: Harvard University Press.

⁵⁹ Ali Zâkerî (2536/1357/1978). *Medâris-i ve Kitabhânehâ-yi Nîşâbûr*, Pâyânnâme-yi Doktora, DÂNİŞGÂH-i TAHRÂN, Dânişkede-yi İlâhiyyât ve Ma'rûf-i İslâmî, Tahrân.

⁶⁰ Ferîdûn Girâyî (1357/1978). *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*. Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Ferdovsî.

⁶¹ Nûrullah Kisâî (1374/1995). *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâî-yi Ân* (2. Baskı). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.

ortaya koymaya çalışmıştır⁶². Selçuklulardan önceki Nîşâbûr'un durumu ile ilgili başvurulan çalışmaya *Pırlanta* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Murat Akbaş'ın *XI. ve XII. Yüzyılda Nîşâbûr* adlı çalışması, Nîşâbûr konusunda değerli araştırmalar arasında yer almaktadır. Akbaş, bu çalışmasında Nîşâbûr'un XI. ve XII. yüzyıllardaki siyasî, ilmî ve kültürel durumunu incelemiş ve değerli bilgiler vermiştir⁶³. Araştırmaya metin içerisinde *Akbaş* şeklinde yer verilmiştir.

Nîşâbûr şehrinin de içinde olduğu Horasan bölgesi kapsamında, Recep Uslu'nun yaptığı *H. I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* adlı çalışmada, Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve İslâmlaşması sürecine değinildikten sonra, Horasan'ın siyasî, idarî, ilmî ve kültürel hayatına yer verilmiştir⁶⁴. Nîşâbûr ve çevresi bahsinde başvurduğumu araştırmaya, metin içerisinde *Uslu* şeklinde atıf yapılmıştır.

Horasan kapsamında yapılan diğer bir araştırma ise Cihan Piyadeoğlu'nun *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi* adlı çalışmasıdır. Araştırmada, Büyük Selçuklular döneminde Horasan'ın siyasî, idarî, kültürel, ekonomik ve ilmî yapısı incelenmiştir⁶⁵. Piyadeoğlu'nun çalışması Nîşâbûr temelinde, gerek kullanılan kaynaklar gerekse verdiği bilgiler itibari ile başvurulan değerli araştırmalar arasında yer almış ve metin içerisinde *Piyadeoğlu* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Nîşâbûr'un da dâhil olduğu bölgeye hükmeden Hârizmşâhların, Selçukluların ilim, irfân ve kültür mirasına sahip çıktığı Gülseren Ceceli Dursun'un *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî*

⁶² İsmail Pırlanta (2010). *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nîşâbûr*, Basılmamış Doktora Tezi, ANKARA ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

⁶³ Murat Akbaş (2011). *XI. ve XII. Yüzyılda Nîşâbûr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SELÇUK ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

⁶⁴ Recep Uslu (1997). *H. I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

⁶⁵ Cihan Piyadeoğlu (2012). *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Hayat (1097-1231) adlı çalışmasından anlaşılmaktadır⁶⁶. Daha çok kaynak eserler bahsinde faydalanılan araştırma, metin içerisinde *Dursun* şeklinde gösterilmiştir.

Türk-İslâm eğitim ve bilim tarihi alanında Türkiye’de ilk çalışmaları yapan hiç şüphesiz Aydın Sayılı olmuştur. Sayılı, Atatürk’ün desteğiyle 1933 yılında Harvard Üniversitesi’ne gönderilmiş ve orada *The Institutions of Science and Learning in the Moslem World* adlı doktora tezini tamamlayarak 1943 yılında Türkiye’ye dönmüştür (Kâhya, 2009: XXXVI, 213). Sayılı’nın doktora tezinin medreseler ile ilgili kısmını teşkil eden *Higher Education in Medieval Islam the Madrasa/Ortaçağ İslâm Dünyası’nda Yüksek Öğretim Medrese*⁶⁷ ve *Ortaçağ Bilim Tefekküründe Türklerin Yeri*⁶⁸ adlı çalışmalarından istifade edilmiş ve metin içerisinde *Sayılı* şeklinde kısaltılmıştır.

İslâm eğitim tarihi alanında değerli çalışmalar yapmış olan Ahmed Çelebi’yi zikretmeden geçemeyiz. Çelebi, Cambridge Üniversitesi’nde İngilizce hazırladığı *History of Muslim Education* adlı doktora tez çalışması, 1954 yılında ilk Beyrut’ta Arapça olarak basılmıştır. Ali Yardım tarafından *İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi* şeklinde Türkçe’ye tercüme edilen çalışmaya, *Çelebi* şeklinde atıfta bulunulmuştur⁶⁹.

Bu çalışmada, George Makdisi’nin İslâm eğitim tarihi alanında yaptığı araştırmalardan büyük ölçüde faydalanılmıştır. Makdisi, İbn Akîl üzerine yaptığı doktora çalışmasını 1964 yılında tamamladıktan sonra fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, İslâm ve Batı eğitim tarihleri üzerinde yoğunlaşmıştır (Tomar, 2003: XXVII, 430). Bu alanlarda yaptığı çalışmalarının başında *Ortaçağ’da Yükseköğretim-İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*⁷⁰, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*⁷¹, *İslâm’ın*

⁶⁶ Gülseren Ceceli Dursun (2015). *Hârizmşâhlar Devleti’nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Basılmamış Doktora Tezi, MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

⁶⁷ Aydın Sayılı (t.y.). *Higher Education in Medieval Islam the Madrasa=Ortaçağ İslâm Dünyası’nda Yüksek Öğretim Medrese*. (trc. Recep Duran). y.y.

⁶⁸ Aydın Sayılı (2002). “Ortaçağ Bilim Tefekküründe Türklerin Yeri”, *Türkler*, V, 614-622. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

⁶⁹ Ahmed Çelebi (1974). *İslâm’da Eğitim ve Öğretim Tarihi* (3. Baskı). (trc. Ali Yardım). İstanbul: Damla Yayınevi.

⁷⁰ George Makdisi (2012). *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. (trc. A. Hakan Çavuşoğlu ve H. Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi.

*Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî İlimler*⁷² eserleri gelmektedir. Makdisi'nin yaptığı bütün çalışmalarda İslâm ve Batı medeniyetlerini kıyaslaması dikkat çekmektedir. Eserlerinde daha çok kaynağını İslâm medeniyetinin alan ve Batı medeniyetine geçen sosyal, kültürel ve eğitim kurumları üzerinde durmuştur. İki medeniyet arasındaki etkileşimi ve sürekliliği objektif bir açıdan değerlendirmeye çalışan Makdisi, değerlendirmelerinde kullandığı bilimsel üslup ve dilde, Batı terminolojisini kullanması İslâm kültür ve medeniyetinin Batı'da daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Ayrıca Makdisi'nin kaynak dillerine olan hâkimiyeti ve yorumlaması da takdir edilmektedir (Başoğlu, 2004: 87-89). Çalışmada Makdisi'nin araştırmalarına tarihleri farklı olarak *Makdisi* şeklinde yer verilmiştir.

---

⁷¹ George Makdisi (2007). *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. (trc. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi.

⁷² George Makdisi (2009). *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da: Beşerî Bilimler*. (trc. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi.

GİRİŞ

A. Nîşâbûr'un Tarihî Coğrafyası

1. Nîşâbûr'un Şehir Planı ve Mahalleleri

Horasan bölgesinin şehirlerinden olan Nîşâbûr, bölgenin diğer şehirleri Merv, Herat ve Belh arasında en gelişmiş ve önemli olanıydı (İbn Havkal, 2014: 326; İstahrî, 1961: 203; Bosworth ve Honigmann 1968: VIII, 62; Honigmann 2001: IX, 302; Jürgen, 2005: 575; Özgüdenli, 2007: XXXIII, 149). Kaynaklarda Ebreşehr/Eberşehr ve İranşehr adlarıyla da geçen (İbn Havkal, 2014: 326; İstahrî, 1961: 204; Makdisî, 1982: II, 435-436; Özgüdenli, 2007: XXXIII, 149) Nîşâbûr'un, 36 derece 14 dakika kuzey enlemi, 58 derece 48 dakika doğu boylamında ve denizden yüksekliğinin 1222 m. olduğu kaydedilmektedir (Girâyî, 1978: 211-212). Eski Nîşâbûr, günümüz Nîşâbûr'unun doğu kısmında kuzeyi dağlarla çevrilmiş olup, güneyinde de çöl bulunmaktadır (Strange, 1905: 386). Günümüzdeki Nîşâbûr şehri ise Binâlûd dağının güneybatısında 1210 m. yükseklikte, Tahrân ve Meşhed yolu üzerinde olduğu bilinmektedir (Özgüdenli, 2007: XXXIII, 149).

Horasan'ın zengin ve büyük şehirlerinden biri olan Nîşâbûr şehri, Binâlûd dağ geçidinin güneyindeki ovada binaları kerpiçten olan birçok mahallesi ile birlikte 1 fersahlık (5.7 km²) bir yüzölçümüne sahipti. Nîşâbûr şehri plan olarak; iç kale (Kûhendîz), esas şehir (şehristan) ve varoş (rabaz) olarak üç bölümden oluşmaktaydı (Minorsky, 1937: 102; İbn Havkal, 2014: 326-327; Zahoder, 1955: 499; Öztürk 2001: 133-134). Şehir surlarla çevrilmiş olup, surun dışında bir hendek bulunmaktaydı. Kûhendîzi hendekten geçerek rabaza bağlayan bir de köprü vardı. Esasında Nîşâbûr şehrinin, Kûhendîz'in de dâhil olduğu esas şehir ve rabaz olmak üzere iki şehristanı bulunmaktaydı. Kûhendîz şehristanının ve rabaz şehristanının dışarıya açılan kapıları vardı. Rabaz şehristanının 4 kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılarından ilki Der-i Pol (در پول), ikincisi Dervâze-yi Kuy-i Mâ'kıl (دروازه کوی معقل), üçüncüsü Der-i Kûhendîz (در قهندز) ve dördüncüsü de Dervâze-yi Pol-i Nekîn (دروازه پول نکین) kapısıydı. Rabaz şehristanının kuşattığı Kûhendîz şehristanının da 3 kapısı

bulunmaktaydı. Kaynaklarda Kûhendîz şehristanının da kapıları ise Merv, Belh ve Mâverâünnehir'e giden Cenk/Cîk Kapısı, Irak ve Cürcân'a giden Kebûk Kapısı, Fârs ve Kuhistan'a açılan Seirpes Kapısı olarak kaydedilmektedir. Cuma Mescidi rabaz şehristanında, Muasker/Leşgergâh (askerî karargâh) denilen yerde olup altı bölümden oluşmaktaydı. Minberin bulunduğu esas bölüm Ebû Müslîm el-Horasânî tarafından, diğer kısmı ise Amr b. Leys tarafından inşa ettirilmişti. Yine kaynaklarda Amr b. Leys tarafından yaptırılan dâru'l-imârenin (emîrin sarayı) Meydân-ı Hüseyin'de bulunduğu ve dâru'l-imârenin yanında bir hapishanenin de olduğu geçmektedir. Dâru'l-Îmâre, hapishane ve Cuma Mescidi arasında dörtte bir fersah (1,425 m.) kadar mesafe bulunmaktaydı. Çarşılar ise rabaz kısmındaydı. Nîşâbûr'un en zengin çarşıları Büyük Murabbaa ile Küçük Murabbaa idi. Çarşılar şehrin batısında olan Makâbîr el-Hüseyin'e kadar devam etmekte ve bu çarşıların kenarında da büyük bir kervansaray bulunmaktaydı (İstahrî, 1961: 204; Makdisî, 1982: II, 463-464; İbn Havkal, 2014: 327). Bunların yanı sıra Makdisî (1982: II, 436) tarafından X. yüzyılın sonlarında Nîşâbûr'da bir bîmâristânın da olduğu kaydedilmektedir.

Nîşâbûr'un Makdisî (1982: II, 461)'ye göre 44, Nîşâbûrî (t.y.:122)'ye göre ise 47 mahallesi bulunmaktaydı. Bu mahallelerden olan Cûlehekan Mahallesi, orta büyüklükte bir mahalleydi. Hire Mahallesi'nde büyük âlimlerin mezarları bulunmakta ve Nîşâbûr şehrinde kurulmuş ilk pazar da bu mahallenin başında bulunmaktaydı. Bûyâbâd Mahallesi; rütbelilerin, idarecilerin ve emîrlerin kaldığı mahalle olarak bilinmekteydi. Hatta Emevîler döneminde Horasan idarecisi olan Ebû Müslîm Horasanî (ö. 137/755) Nîşâbûr'a ilk geldiğinde hükümet konağını bu mahallede kurdu muştı. Mulkabâz Mahallesi⁷³, Hire Mahallesi'nin içerisinde yer alırdı. Meydân-ı Ziyad Mahallesi de gayet büyük mahalleler arasında yer almaktaydı. Yine büyük ve geniş mahalleler arasında yer alan Nasrâbâd Mahallesi genellikle âlim ve tacirlerin yaşadığı mahalle idi. Diğer bir büyük mahalle Mütabarek Mescidi'nin de bulunduğu Mütabarek Mahallesi'ydi. Zeyk Mahallesi, Yukarı ve Aşağı Menâşek

⁷³ Mulkâbâz Mahallesi, 540/1145-46 yılında yok olmuş ve tamamen toprak altına gömülmüştür (Girâyî, 1978: 508).

Mahalleleri ayrı ayrı büyük mahallelerdi. Dîz Mahallesi, Nîşâbûr'un diğere önemli mahallelerinden biriydi. Nîşâbûr, Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman sahabeler burada bir mescid inşa ettirmişlerdi. Nemdâbâd Mahallesi, Ebû'l-Esved Kapısı Mahallesi ve Kibâb Mahallesi diğere mahalleler arasındadır. Abdullah b. Tâhir'in konağının olduğu Şadyâh Mahallesi, Ya'kûb b. Leys tarafından tahrip edilmiş ve onun tarafından tekrar inşa edilmişti. Ayrıca büyük bir mahalle olan Celâbâd Mahallesi, Şadyâh Mahallesine bağlı idi. Celâbâd Mahallesine de yine büyük sokakları olan hem Telacîrd Mahallesi hem de Hefsâbâd Mahallesi ile bitişikti. Hemzkâbâd ile Muhammed Âbâd Mahalleleri gelişmiş ve mamur idi. Kız Mahallesi de büyük, mamur, havası ve suyu temiz bir mahalleydi. Bu nedenle bazı âlimler imaretlerini bu mahallede kurmuşlardı. Genellikle üzüm bağlarının bulunduğu Bağ Kapısı Mahallesi'nde Ebû Müslîm-i Horasânî'nin de bir bağı vardı. Bab-ı Akîl ve Bab-Asker Mahallelerinde pazarlar kurulur, burada daha çok hayvan yemi satan tacirler bulunurdu. Bab-ı Urve Mahallesi ise harap olmuş bir mahalle idi. Bab-ı Muaz Mahallesi'nde çok söğüt ağaçları bulunmaktaydı. Birbirlerine yakın olan Murabba'a, Serpûl ve Zervan Mahalleleri Nîşâbûr'un Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce de vardı. Bu mahalleler ve bütün Horasan bölgesi, Abdullah b. Ömer tarafından fethedilmiş idi. Yine Bab-ı Ma'mer, Bağ-ı Telacird ve Meydân-ı Hüseyin Mahalleleri hayli eski mahallelerdir. Semîcerd (Simcûrd), Rigâye, Cuvlehkân ve bayram namazlarının kılındığı Yukarı Curî Mahallesi, Nîşâbûr'un önemli mahalleleri arasındaydı. Aynı zamanda burada bağ ve bahçeler de bulunmaktaydı. Aşağı Curî, Serkûy, Senced Sitane ve Bağ-ı Razyan Mahalleleri âlimlerin ve tacirlerin yaşadığı mahallelerdendi. Abdullah b. Ömer'in fethettiği ve aynı zamanda bir mescid de inşa ettirdiği Bağak Mahallesi, Kız Mahallesi'ne bağlı idi. Ramcâr Mahallesi ve bu mahalleye bağlı olan Herkalabâd Mahallelerine sahâbe ve ulemânın bir bağlılığı vardı. Servâge Mahallesi Nîşâbûr'un batı tarafına düşmekteydi. Hatta bu mahalle Kirmanlılar Mahallesi olarak da bilinmekteydi (Nîşâbûrî, t.y.: 122-124; Usta, 2013: 396-397).

Selçuklular zamanında Nîşâbûr şehri eski parlak günlerine yeniden kavuşmuştu (Nîşâbûrî, t.y.: 17; Öztürk, 2001: 154). Selçukluların 429/1038 yılında Nîşâbûr şehrine gelmesi ve 548/1153 yılında Sultan Sencer'in Oğuzlara yenilmesiyle birlikte

Horasan'ın Oğuzlar tarafından istilasına kadar 1x1 fersahlık (5.7 km²) alana, batı tarafındaki Şadyâh adıyla bilinen yere kadar genişlemiştir (İbn Havkal, 2014: 326-327; Öztürk, 2001: 140).

2. Nîşâbûr'un Nâhiyeleri

Nîşâbûr şehri kapladığı alan itibari ile Horasan'ın en büyük şehirleri arasında yer almaktaydı. Horasan'daki hiçbir şehrin Nîşâbûr kadar büyük olmadığı kaydedilmektedir (İstahrî, 1961: 205; Girâyî, 1978: 211). Nîşâbûr, 4 nâhiye⁷⁴ ve bu nâhiyelere bağlı birçok rustâktan⁷⁵ (köy/mahalle) oluşan çok geniş sınırlara sahipti (Minorsky, 1937: 102; İbn Makdisî, 1982: II, 436-437; Rüste, 2010: 209). Büyük nâhiyelerinin isimleri Beyhak, Cüveyn, Zâm/Câm ve Bâherz idi (Müstevfî, 1919: 148-149; İbn Hurdâzbih, 1992: 27; İbn Rüste, 2010: 209). Nîşâbûr'un mamur rustâkları İsferyân, Nesâ, Abyurd, Nevgân, Tabeseyn, Kûhistan, Bâherz, Bust, Hâvaf, Tûs, Bûzcan, Sebzâvar, Bâverd, Gevâhârz da denen Malîn, Selûmek, Senkân, Zevzen, Kündür, Üstüvâ, Turşîz, Han-ı Revân, Azadvar, Hüsrevcird, Behmenâbâd, Dîvâre, Mihrican ve Hûcând olarak kaydedilmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 139; Müstevfî, 1919: 148-149; Minorsky, 1937: 102-103; İstahrî, 1961: 205; Ya'kübî, 1977: 54; Makdisî, 1982: II, 436-437; İbn Rüste, 2010: 209; İbn Havkal, 2014: 328).

Nîşâbûr'un önemli nâhiyelerinden biri olan Beyhak idi. Merkezine Sebzevâr denilmekte ve Nîşâbûr'un batısında 103 km. mesafede yer almaktaydı. Bazı kaynaklara göre ise Sebzevâr kelimesi, çok geniş bir alana yayılmış olan kasaba ve köylere kısaca verilen bir isimdir. Bu kasabaların başında da Sebzevâr yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Hüsrevcird gelmekteydi. Beyhak'ın iklimi ılıman olup, çeşitli ve zengin ürünlerle dolu pazarları mevcuttu. Özellikle Beyhak, doğal zenginliğinin yanı sıra ilmî ve kültürel zenginliğe de sahipti. Çünkü ilim dünyasında ismini duyurmuş pek çok âlim ve edebiyatçı yetiştirmişti (Nîşâbûrî, t.y.: 139; Strange, 1905:

⁷⁴ Arapça bir kelime olan nâhiye vilâyet, bölge ve mıntika kelimeleri ile yakın anlamı taşımaktadır. Ayrıca bazı eserlerde rustâ/rustâk ile nâhiye kelimesinin aynı anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir (Zahoder, 1955: 497).

⁷⁵ Araştırmacıların ittifak ettiği şekilde ifade edilecek olunursa rustâ/rustâk, küçük köylerin toplamını ifade etmektedir. Bu köyler şehirlere yakın olduğu gibi uzak da olabilmektedir (Zahoder, 1955: 496-497; Pırlanta, 2010: 59, n. 292). Esasında idarî bir yönetim birimi olan rustâk, çok büyük olmayan yerleşim merkezlerin adı olarak kaydedilmektedir (Öztürk, 2001: 167-168).

391; Müstevfî, 1919: 148; Makdisî, 1982: II, 465; Kazvînî, 1994: II, 80-81; Konukçu, 1992: VI, 57-58; Haig, 2001: X, 299-300).

Nîşâbûr'un diğ er bir önemli nâhiyesi olan Cüveyn, ilk önceleri Beyhak'ın içerisinde yer almış ve nâhiyenin merkezine Azadvar denilmiş ti. Sonrasında ise Beyhak ile Câcerm arasında konuşlanmış ve şehir merkezine Fariyûmad denilmeye başlanmış ti. Kaynaklarda, nâhiyenin Bistam'dan gelen kervan yolları üzerinde yer aldığı ve Azadvar Köyü'nde büyük bir han ile pazarın bulunduğu aktarılmaktadır. Ayrıca nâhiyenin meyve, sebze ve diğ er ürünlerinin bol olmadığı ve su ihtiyacını yer altındaki su kanallarından karşıladığı kaydedilmektedir. Halkının çoğ u Şâfiî olan nâhiye, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi büyük âlimler yetiştirmiş ti (Nîşâbûrî, t.y.: 139; Strange, 1905: 391-392; Müstevfî, 1919: 148-149; Kazvînî, 1994: II, 100; Hartmann, 2001: III, 248).

Merkezi Mâlin olan Bâharz ise Nîşâbûr ile Herat arasında bir nâhiye idi. Ortaçağ'da kavun ve üzümü ile meşhurdu. Aynı zamanda Bâharz, edip Ebü'l-Hasan el-Bâharzî'nin de memleketiydi (Makdisî, 1982: II, 467; Kazvînî, 1994: II, 79-80; Huart, 2001: II, 222).

Nîşâbûr'un büyük nâhiyelerinden ve yerleşim alanlarından biri olan Zâm/Câm'ın merkezi Bûzcan'dı (Makdisî, 1982: II, 467; Pırlanta, 2010: 61). Zâm'ın idare merkezi olan Bûzcan, Kuhistan'ın kuzeydoğ usunda ve Nîşâbûr'a dört merhale/konak (181.9 km.) mesafedeydi. Bûzcan'da daha çok pamuk ekildiğ i için pamuklu dokuma geliş me göstermiş ti (Minorsky, 1937: 103; Makdisî, 1982: II, 470; Büchner, 2001: XII/2,140).

İsferâyîn, Nîşâbûr'a beş merhale/konak (227.4 km.) mesafede orta büyüklükte, ferah ve güzel şehirlerden biriydi. Kaynaklarda İsferâyîn'e bağı lı otuz kadar köy olduğ u zikredilmektedir. Ortaçağ'da sıcak bir iklim sahip olan İsferâyîn'de daha çok üzüm, pirinç, mısır, sarımsak ve diğ er ürünler yetiştirilmekteydi. İsferâyîn'in önemli rustâkları ve güzel pazarları vardı. İsferâyîn'in büyük rustâklarından olan Üstüvâ, Nîşâbûr'un ihtiyaç duyduğ u tarım ürünleri karşılanmaktaydı. Üstüvâ'ya Habûşân da denilmekteydi. İklimi çok güzel olduğ u için mısır, üzüm, pamuk ve diğ er

meyveler yetiştirilmekteydi. İsferyân aynı zamanda âlimlerin ve zâhidlerin memleketiydi. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Ebü'l-Feth Muhammed b. el-Fazl el-İsferyânî idi (Nîşâbü'rî, t.y.: 140; Müstevfî, 1919: 148-149; Minorsky, 1937: 102; Makdisî, 1982: II, 466; Kazvînî, 1994: II, 15; Huart, 2001: V/2, 1074).

Küçük bir şehir olan Nesâ, Serhes ve Abyurd'a yakındı. Ağaçlık ve yeşil mesire alanları, temiz havası, bol meyve ve sebze ile dolu pazarları, bağı, bostanı ve verimli toprakları ile çok güzel bir şehirdi. Nesâ'nın ağaçlarla kaplı on sokağı bulunmaktaydı. Nesâ âlimlerin ve sûfilerin memleketi olmasından dolayı birçok âlimin mezarı ile iki ribât bulunmaktaydı. Ayrıca hiçbir şehirin imaretlerinin Nesâ'ninkiler kadar büyük ve güzel olmadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Zira Kazvînî, Nesâ'daki medrese ve hankâhları gördüğünü aktarmaktadır (İstahrî, 1961: 215; Makdisî, 1982: II, 468-469; Kazvînî, 1994: II, 265-266; Minorsky, 2001a: IX, 198).

Nîşâbü'r'un kuzeydoğusunda ve Nîşâbü'r ile Serahs yolu arasında yer alan Tûs, Horasan'ın büyük bir şehirlerindendi. Tûs'un Râdkân, Taberan, Bezdgûr ve Nûkân gibi kasabaları vardı. Özellikle Tûs, birçok âlim ve devlet adamı yetiştirmişti. Bunların başında hiç şüphesiz Nizâmülmülk, İmam Gazzâlî ve kardeşi Ahmed Gazzâlî gelmekteydi. Bu önemli isimler Tûs'ta birçok önemli imaretler inşa ettirmişlerdi. Ayrıca Tûs'un dağlarında fîrûze, bakır, kurşun ve antimon (rastık taşı) gibi zengin maden yatakları bulunmaktaydı (Minorsky, 1937: 103; İstahrî, 1961: 205; Makdisî, 1982: II, 467; Kazvînî, 1994: II, 186-187; İbn Havkal, 2014: 328; Minorsky, 2001c: XII/2, 125-126; Kurtuluş, 2012: XLI, 431-432).

Câcerm, İsferyân yakınlarında küçük olmasına rağmen, zengin bir şehirdi. Cürcân yolu üzerinde, Cürcân, Nîşâbü'r ve Kumis üçgeninde bir ticaret kavşağı olarak kaydedilmektedir. Güzel bir camisi ve kendisine bağlı birçok köyü vardı. Şehir surlarla çevrili olmasından dolayı hiçbir ordunun oraya ulaşamadığı belirtilmektedir. Ağaçlık (çınar) bir şehir olduğu, birçok meyvenin yanı sıra özellikle mısır üretiminin fazla olduğu eklenmiştir (Strange, 1905: 392; Müstevfî, 1919: 149; Minorsky, 1937: 102; Makdisî, 1982: II, 466; Kazvînî, 1994: II, 83; Kurtuluş, 1992: VI, 542).

Küçük bir rustâk olan Hâf/Havâf üzümü (Frenk üzümü) ile meşhurdu. Merkezine Salûmek de denilmekteydi (Makdisî, 1982: II, 466; Schwarz, 2001: V/1, 61).

Büştefrûş'un kayısısı meşhur ve üzümü bol idi. Zira bağlarla kaplı olan şehirden, Nîşâbûr'un Cîk Kapısı'na binlerce ton üzüm gelmekteydi. Kendisine bağlı başka bir şehir olmamasına rağmen, 126 köyü ile beraber geniş bir alanı kaplamaktaydı (Makdisî, 1982: II, 463; Strange, 1905: 387).

Horasan'ın Arabistan'ı denilen Nîşâbûr'un rustâkları içerisinde en önemli ve mamur olanı Bust idi. Âlimlerin ve fâzılların uğrak yeri, münâzara meclislerin düzenlendiği merkezdi. Ayrıca burada bol miktarda buğday ve meyve yetiştirilmekteydi. Meyvelerden daha çok üzüm, incir ve zeytin yetiştirildiği kaydedilmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 140; Makdisî, 1982: II, 463).

3. Nîşâbûr'un Dağları ve Akarsuları

Nîşâbûr şehri, kuzeyinde yer alan 2300 m. yüksekliğe sahip Binâlûd Dağı'nın güneybatı eteklerinde kurulmuştur. Şehrin güneybatısında, Meşhed tarafına uzanan 2100 m. yüksekliğe sahip Togân Dağı bulunmaktadır. Diğer taraftan şehrin güneyinde ise fazla yüksekliği olmayan Sorh-i Kâşmer dağları sıralanmaktadır (Girâyî, 1978: 211-212). Yine Binâlûd Dağı'nın devamı niteliğinde olan şehrin kuzeybatısındaki Rivend Dağı, Nîşâbûr'un diğer bir önemli dağdır. Rivend Dağı'nda yer alan Azar Burzinmîhr ateşkedesi, Nîşâbûr şehrini eski dönemlerde de önemli kılmıştı (Girâyî, 1978: 213; Honigmann, 2001: IX, 302-303; Özgüdenli, 2007: XXXIII, 149).

Nîşâbûr şehrinin 5 fersah (28.4 km.) kuzeyindeki dağlarda Nîşâbûr şehrindeki nehirlerin su kaynakları bulunmaktaydı. Hatta bu dağların zirvesinde Çeşm-i Sebz olarak adlandırılan bir göl de yer almaktaydı (Strange, 1905: 386). Bu göl, Tûs'un bir dağı olarak kaydedilmiş olan Kûh-i Gûlşân (Gülşen Tepesi)'de yer almaktaydı (Müstevfî, 1919: 189). Toplamda 1 fersahlık (5.7 km²) bir alanı kaplayan Çeşm-i

Sebz Gölü'nün, hem Tûs'a hem de Nîşâbûr'a akan iki kolunun olduğu ve bunların uzunluğunun 5.6 fersaktan (32 km.) daha fazla olduğu kaydedilmektedir (Müstevfî, 1919: 234). Nîşâbûr yakınlarındaki Şûrâh Rûd (Tuz Nehri) adlı nehir, derin bir vadiden akarak Nîşâbûr ve çevresini sulamaktaydı. Yine Dizbâd tepesinden kaynağını alan Dizbâd Nehri, özellikle bahar mevsiminde Şûrâh Rûd ile birleşerek taşkın meydana getirirken, diğer mevsimlerde hiç su kalmayacak şekilde kurumaktaydı. Nîşâbûr'un bir diğer nehri ise Şahtar tepesinden kaynağını alan Şahtar Nehri idi (Müstevfî, 1919: 218). Nîşâbûr'a akan Hârû Nehri, Nîşâbûr'un kuzeyindeki dağların zirvesinden doğmakta, Hârû Köyü civarında kaybolmaktaydı. Bahar mevsiminde ise Şûrâh Rûd ile birleşerek Nîşâbûr'a kadar gelirdi. Ancak diğer mevsimlerde Nîşâbûr şehrinin yakınlarına ulaşamazdı (Müstevfî, 1919: 218). Büštenikân Nehri ise Çeşm-i Sebz'in yakınlarından doğar ve Nîşâbûr'a doğru akmasına rağmen, Nîşâbûr yakınlarında kaybolurdu. Uzunluğunun 4 fersah (22.7 km.) olduğu kaydedilmektedir. Dâr Rûd Nehri'nin kollarından olan Büşturûş Nehri, bahar mevsimlerinde Şûrâh Rûd ile birleşerek Nîşâbûr'a kadar gelmekte ve uzunluğu 5 fersah (28.4 km.) kadar ulaşmaktaydı. Ferhâk Nehri de Çeşm-i Sebz gölünün yakınlarındaki tepeden doğmakta ve ekili araziler arasında kaybolmaktaydı. Bahar mevsiminde ise güçlü bir şekilde akarak Şûrah Rûd ile birleşmekte ve Nîşâbûr'a gelmekteydi. Daha çok sulamada kullanılan nehrin uzunluğu 5 fersaha (28.4 km.) kadar ulaşmaktaydı (Müstevfî, 1919: 219).

Bunların dışında, Nîşâbûr şehir merkezine ve rustâklarına su veren Seğaver isminde büyük bir nehir yatağı vardı. Şehre su sağlayan arklar bu vadiye toplanır, şehrin bahçeleri ve birçok rustâk bu nehrin suları ile sulanır idi (İstahrî, 1961: 205; İbn Havkal, 2014: 328). Hâkim-i Nîşâbûrî'ye göre bu vadinin suyu Seyhun ve Ceyhun Nehri'nin suyundan daha fazla idi (Nîşâbûrî, t.y.: 137). Seğaver Nehri, Büštenikân Köyü'nden doğmakta 20 fersah (113 km.) yol kat ederek Nîşâbûr'a gelmekte ve Nîşâbûr'un su ihtiyacını karşılamaktaydı (Strange, 1905: 385). Şehrin su ihtiyacını karşılayan bu nehir yerüstünde arklar ve yeraltında kanallar vasıtasıyla evlerin ilk katına uğramakta ve şehrin dışındaki tarlalara akmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 328). Bu su kanalların isimleri, Hîre Mahallesi'ndeki Hîre Kanalı, Belvefa Mâmur Kapısı ve Attâran/Attarlar Çarşısı'na uzanan kanallar, şehrin kuzeyinde Ebû

Ömer ve el-Hefâf, Derâyân, Zekâk, Şadyâh, Sûvâr, Sehl Tâşîn, Hâmrey-i Ülyâ Kanalları, Destecerd Köyü'nden gelip şehre ulaşan Cehem Kanalı ve Nîşâbûr'un güneyinde bulunan Cevrî Köyü'nden gelen şehre su sağlayan diğer bir kanal olarak zikredilmektedir (Makdisî, 1982: II, 482; Bosworth, 2011: 156-157; Öztürk, 2011: 173; Akbaş, 2011: 18). Bu ark/kanalların bir kısmı yüzeyde, bir kısmı ise yerin altında akardı. Şehir merkezinde 70 kadar köprü/su kemeri ile ulaşım sağlanırken, şehrin sularının Dicle Nehri ile yaraşacak boyutta olduğu kaydedilmektedir (Makdisî, 1982: II, 436, 482). Ayrıca bu kanalların ve arkların bakımından ve temizliğinden sorumlu *Kivâm* ya da *Hifâze/Rifâze* isimli görevliler bulunmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 328; Öztürk, 2001: 193; Akbaş, 2011: 17-18). Nîşâbûr'un su kanalları ile ilgili: "Kanalları yerüstünde, insanları yeraltında olsa, Nîşâbûr fevkalâde olurdu." şeklinde bir anektod da kaydedilmektedir (Mez, 2014: 471).

4. Nîşâbûr'un Madenleri, Tarım Ürünleri, El Sanatları ve Ticareti

Nîşâbûr'un yeraltı kaynakları açısından da zengin olduğu görülmektedir. Nûkan Dağı'nda bram tencerelerinin üretildiği maden çıkarılır ve maden büyük oranda ihraç edilirdi. Ayrıca bu dağda bakır, demir, gümüş, fîrûze, oksitli demir, sülfat ve saf olmayan billur madenleri bulunurdu. Hatta az bir rezervde altın madeninin de olduğu rivayet edilmektedir (İbn Havkal, 2014: 328; Strange, 1905: 389). Özellikle Nîşâbûr ile özdeşleşen fîrûze madeni olmuştu. Nîşâbûr fîrûzesinin değerli olmasının nedeni, madenin kaliteli ve kolay çıkarılıyor olmasıydı. Bu maden Tûs'ta da bulunmasına rağmen, Nîşâbûr'daki kadar bolluğa sahip değildi⁷⁶ (Müstevfî, 1919: 195-196).

İbn Havkal, Horasan şehirlerinde Nîşâbûr'dan daha temiz havalı ve daha ferah başka bir şehir olmadığını kaydetmektedir (İbn Havkal, 2014: 328). Kışları yumuşak, yazları ise hoş ve sıcak geçmekteydi. Bağ bozumu (sonbahar) mevsiminin Nîşâbûr'da daha uzun yaşandığı notu düşülmüştür (Makdisî, 1982: II, 460-461). Verimli topraklara sahip olan Nîşâbûr (Bosworth, 2011: 154) şehir merkezinde üzüm

⁷⁶ Hatta Nîşâbûr fîrûzesinin ününün Çin'e kadar yayıldığı ve burada yazılan bir kitapta fîrûze madeninden yapılan mücevheratlar ile ilgili detaylı bilgiler verildiği kaydedilmektedir (Öztürk, 2001: 165; Bosworth, 2011: 151).

bağları olmasına rağmen, en fazla üzüm yetiştirilen rustâklarının başında Rivend gelmekteydi. Özellikle Mazel’de yetiştirilen “*ribas*” isimli üzüm oldukça meşhurdu (Makdisî, 1982: II, 464). Bir diğer nâhiyesi Bust’te en çok üzüm ve tahıl yetiştirilirdi. Hatta Makdisî, burada zeytin ve incir yetiştirildiğini de işittiğini nakletmektedir (Makdisî, 1982: II, 465). Beyhak’ta meyve ve mısır (Makdisî, 1982: II, 466), Nesâ’da ise meyve ağaçlarının her yeri kapladığı kaydedilmektedir (Makdisî, 1982: II, 469-470).

Ekonomisi tarıma dayanan Nîşâbûr şehrindeki zanaat ve ticaret faaliyetleri ikinci sırada yer almaktadır (Zahoder, 1955: 500). Zanaatta ise tekstil ön plana çıkmakta ve Nîşâbûr’un kumaş dokumacılığında döneminin en meşhur şehirlerinden biri olduğu bilinmektedir. Dokuma atölyelerinde, halkın kullandığı pamuk ve keçeden üretilen düşük kaliteli kumaşlardan, zenginlerin ve devlet erkânın kullandığı ipekli ve altın işlemeli kumaşlara kadar birçok kumaş üretilmekteydi. Nîşâbûr’da üretilen altın işlemeli kumaşlar, diğer şehirlerde üretilenlerle karşılaştırılmayacak kadar kaliteliydi. Özellikle Nîşâbûr “*sâbûrî*” kumaşı ile meşhur olmuştu (Öztürk, 2001: 166; Bosworth, 2011: 152).

Nîşâbûr, doğu ve batı yönünde uzanan İpek Yolu’nun üzerinde yer almaktaydı. Nîşâbûr’a başta Irak ve Mısır’dan kaliteli ve parlak kumaşlar, her çeşit meyve, ticaret ve eğitim için insanlar akın ederdi. Ayrıca Hindistan, Kirmân, Fârs, Hârizm, Rey ve Cürcân’a giden yolların üzerinde bulunan Nîşâbûr şehri, bu bölgenin ticaret merkezi haline gelmişti (Makdisî, 1982: II, 461). Yani Nîşâbûr, doğudaki Hindistan ve Orta Asya’nın batıya açılan kapısı, güneydeki İran Körfezi’nden kuzeydeki Volga boylarına çıkan yolların kavşak noktasıydı (Zahoder, 1955: 499).

Canlı bir ticarî hayatı olan Nîşâbûr’un Meydân-ı Hüseyin bölgesinde, Büyük Murabbaa ile Küçük Murabbaa adında zengin çarşıları bulunmaktaydı. Murabbaalar, Mâkâbîr el-Hüseyin’e kadar devam etmekteydi. Çarşılar arasında hanlar yer almaktaydı. Hanlarda çeşitli ticaret malları depolanır ve insanlar buralara ihtiyaç duydukları ürünü almak için giderlerdi. İpek Yolu’nda ticaret yapan büyük tacirler de bu hanlarda kalırlardı. Sanatkârlar ise ayrı hanlarda bulunan atölyelerinde ürünlerini üretirlerdi. Manifaturacıların kaldığı hanlarda birçok yerden gelmiş tacirler kalır,

alışveriş yapar ve mallarını depolardı. Kûlahçıların, şapkacıların, ayakkabıcıların ve urgancıların çarşıları ise ayrı ayrı idi. Bu çarşılardaki dükkânlar, üretilmiş ve satışa hazır ürünlerle dolup taşmaktaydı. Nîşâbûr'un Kassârîn Mahallesi'ndeki Kassârîn/Kumaşçılar Çarşısı'nda değerli ipekli ve pamuklu kumaşlardan üretilen tekstil ürünleri Türk ve İslâm ülkelerine gönderilirdi. Kaliteli olmasından dolayı sultanlar ve emîrler bu elbiseleri giyerlerdi (Minorsky, 1937: 102; İbn Havkal, 2014: 327-328). Ayrıca birbirinden ayrı olarak Sarâcan/Saraçlar Çarşısı, Hasırîn/Hasırcılar Çarşısı, Âhenger/Demirciler Çarşısı, Attâran/Attarlar Çarşısı ve Kirmanlılar Mahallesi'nde Kirmânîyân/Kirmanlılar Çarşısı'nın olduğu kaydedilmektedir (Merçil, 2008b: 131-132).

İlmî faaliyetleri ün yapmış olan Nîşâbûr'da, meslekî eğitimde önemli bir yere sahipti. Bu anlamda meslek sahibi olmak isteyen birçok kişi Nîşâbûr'a gelir, çarşı ve pazarlardaki zanaat ustaların yanında çiraklıktan başlayarak yetişir ve ustalaşırlardı (Makdisî, 1982: II, 460-461). Özellikle Nîşâbûr'un dokumacılığı, çiniciliği ve demirciliğinin meşhur olduğu kaydedilmektedir (Zahoder, 1955: 499).

Görülmektedir ki; zanaatkârların, âlimlerin, edebiyatçıların ve hayır sahiplerinin toplanma merkezi olan (Makdisî, 1982: II, 417) Nîşâbûr, birçok değerli âlim tarafından kurulan ilim meclisleri, zarafet ve liyakate önem veren sistemli ve disiplinli çalışan okulları ile İslâm dünyasında adını duyurmuştur. Şehir önemli ticaret yollarının kavşağında olmasından dolayı sadece Horasan için değil, bütün İslâm dünyası için önem arz etmiştir. Verimli topraklarla örtülü, meyve bahçeleri ile çevrili olan Nîşâbûr, büyük pazarlarında ucuz ve bol etin, yiyecek ve içeceğin olduğu, insanlara müreffeh bir hayat sunan nâdir şehirlerden biriydi (Makdisî, 1982: II, 460-461).

B. Nîşâbûr'un Selçuklulara Kadar Siyasî, İlmî ve Kültürel Tekâmülü

Horasan'ın önemli şehirlerinden biri kabul edilen Nîşâbûr şehrinin bulunduğu bölgeye gelip yerleşen ve “*Kala-yı Haceriye*” denilen büyük bir kaya üzerine şehri inşa eden ilk kişinin Hz. Âdem'in torunu Ânûş b. Şîs b. Âdem olduğu rivayet edilmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 117; Girâyî, 1978: 11). Bazı kaynaklarda Nîşâbûr

şehrinin I. Ardeşir'in oğlu I. Şâpûr tarafından, bazı kaynaklarda ise II. Şâpûr tarafından kurulduğu geçmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 118; Honigmann, 2001: IX, 302; Öztürk, 2001: 133). Ancak şehrin Sâsânî hükümdarı II. Şâpûr tarafından tekrar düzenlendiği ve inşa edildiği açıktır. Ayrıca II. Şâpûr şehrin etrafına önce hendek kazdırmış, sonrasında duvarlar ile set çektirmişti (Nîşâbûrî, t.y.: 118). Eskiyen ve yıkılan şehri ikinci defa inşa ettiren kişinin Zuelika isimli şahıs mı, yoksa II. Şâpûr mu olduğu karıştırılmakta ve Zuelika'nın II. Şâpûr olabileceği rivayet edilmektedir. Ancak her ikisinin yaşadığı dönemler farklı olduğu için bu durum mümkün görünmemektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 117; Girâyî, 1978: 11). II. Şâpûr'dan sonra Nîşâbûr'a Sâsânî hükümdarı olan I. Yezdicerd hükmetmiş, şehre hayran kalmış ve zamanın büyük bir bölümünü orada geçirmişti. Hatta devlet yönetim merkezini bile oraya taşımak istemişti (Girâyî, 1978: 19). Yine Sâsânî hükümdarı II. Yezdicerd'in de ikâmetgâhı Nîşâbûr olmuştu (Öztürk, 2001: 133).

Sâsânîler ile Araplar arasında 21/642 yılında cereyan eden Nihâvend savaşında III. Yezdicerd'in yenilmesiyle Horasan'ın kapıları Müslümanlara açılmıştı. Horasan'ın fethi ile görevlendirilen Basra valisi Abdullah b. Âmir, 30-31/651-652 yıllarında Kûhistan'dan başlayarak Nîşâbûr'a bağlı Zâm, Bâherz, Cüveyn, Bust, Hâvaf, İsferyân ve Ergiyân'ı fethettikten sonra Nîşâbûr'un merkezi Ebreşehr'e gelmiş ve birkaç ay süren kuşatmadan sonra şehir halkı Nîşâbûr'u Abdullah b. Âmir'e teslim etmişti. Her ne kadar Nîşâbûr'un dokuz ay süren kuşatmadan sonra savaş ile ele geçirildiği yönünde rivâyetler olsa da şehrin sulh ile teslim alındığı düşünülmektedir. Zira Nîşâbûr halkının 700.000 dirhemi Abdullah b. Âmir'e ödemesi şartı ile yapılan antlaşma, şehrin sulh ile teslim alındığı göstermektedir. Abdullah b. Âmir, Nîşâbûr fethedilmesinden sonra Kays b. el-Heysen es-Sülemî'yi buraya vali olarak tayin etmiş, kendisi de Nîşâbûr'a bağlı Nesâ ve Abyurd'u sulh ile almış ve devamında Horasan'ın tamamını fethetmeye koyulmuştu. Abdullah b. Âmir'in Nîşâbûr'u ele geçirmesinden sonra Kûhendîzde bulunan âteşkedeyi yıktırarak cami inşa ettirdiği kaydedilmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 125-126; İbn Funduk, 1983: 26; Belâzurî, 1987: 586-587; İbnü'l-Esîr, 2016: II, 610-611; Girâyî, 1978: 25-26; Uslu, 1997: 53; Pırlanta, 2010: 197-199; Özgüdenli, 2006: 12; Özgüdenli, 2007: XXXIII, 33). Nîşâbûr'un fethinden sonra, Süleym ve Ezd isimli Arap kabilelerinden ailelerin

şehre yerleştirilmişti (Uslu, 1997: 29-30).

Abbâsî ihtilâlinin en tanınan ismi ve Abbâsîlerin Horasan valisi olan Ebû Müslim-i Horasânî, Horasan'da Emevî hâkimiyetini sonlandırdıktan sonra 131/748-49 Nîşâbûr'a girmişti. Nîşâbûr'u yönetim merkezi olarak seçmiş ve Zerdüşt isyanlarını bastırarak şehrin rabaz kısmında Eski Cuma Camii'ni inşa ettirmişti. Ebû Müslim-i Horasânî'nin 137/754-55 yılında öldürülmesine tepki olarak, başta Nîşâbûr'daki Sinbâd'ın isyanı olmak üzere Horasan'da isyan hareketleri başlamıştı (Nîşâbûrî, t.y.: 15, 141-143; İbnü'l-Esîr, 2016: IV, 15-16; Girâyî, 1978: 39, 242-243; Yıldız, 1994: X, 198; Özgüdenli, 2006: 15; Usta, 2013: 50). Nihayetinde, Abbâsî hâkimiyeti Horasan ve Mâverâünnehir'de giderek zayıflamış ve mahallî hânedanlar ortaya çıkmıştı (Özgüdenli, 2006: 17).

Halife Me'mûn tarafından 205/820-21 yılında Horasan valiliğine atanan Tâhir b. Hüseyin, Horasan ve Mâverâünnehir'de Tâhirîler hânedanlığını kurmuştur. Yine Halife Me'mûn tarafından Tâhir b. Hüseyin'in oğlu Abdullah b. Tâhir (214-230/830-845), Horasan valiliğine atanmış ve onun zamanında bölgenin yönetim merkezi Merv'den Nîşâbûr'a taşınmıştı (Nîşâbûrî, t.y.: 15; Gerdîzî, 1984: 297; İbnü'l-Esîr, 2016: V, 451; Kurt, 2010: XXXIX, 403). Abdullah b. Tâhir zamanında Nîşâbûr şehri ilmî, kültürel, üretim, ticaret ve imar faaliyetleri açısından daha da gelişmiş ve Arapların ilk başkenti olan Merv'i geride bırakmıştı. Özellikle ilme ve âlime büyük hürmet gösteren Abdullah b. Tâhir'in ilim öğrenimi ve öğretimi için büyük teşvikleri olmuştu. Örneğin Nîşâbûr'daki tarım alanlarının ve bahçelerin sulanabilmesi için âlimlere su kanallarının kullanıma ilişkin "*Kitâbü'l-Kûnîy/Kanallar Kitabı*"nı hazırlamıştı. Kendisinin de Şadyâh'ta güzel bir bahçesinin olduğu kaydedilmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 15-16; Gerdîzî, 1984: 301; Barthold, 1990: 229-230; Öztürk, 2001: 151; Kurt, 2003: 117; Akbaş, 2011: 35-36).

İran'ın Sîstân eyaletinde ortaya çıkan Saffârî hânedanın kurucusu olan Ya'kûb b. Leys, 259/872-73 yılında Tâhirîlerin merkezi olan Nîşâbûr'u kuşatarak Tâhirî hâkimiyetine son vermişti. Ya'kûb b. Leys'in 265/878-79 yılında vefat etmesiyle hânedanlığın başına geçen Amr b. Leys zamanında daha da güçlenen Saffârîler, Abbâsî Halifeliği'nden Mâverâünnehir'in yönetimini istemişti. Bu dönemde

Mâverâünnahir'in yönetimini elinde bulunduran Sâ mânî emîri İsmâil b. Ahmed ile Amr b. Leys arasında 287/900 yılında Belh yakınlarında yapılan savaşta Amr b. Leys mağlup olmuştu. 30 yıl kadar Nîşâbûr'a hükmetmiş olan Saffârîler, şehrin gelişip büyümesine büyük katkı sağlamışlardı (Nîşâbûrî, t.y.: 16; Gerdîzî, 1984: 309, 317-318; Narşahî, 2013: 130-131; İbnü'l-Esîr, 2016: VI, 335-336; Barthold, 1990: 234, 239; Öztürk, 2001: 151; Kurt, 2003: 114; Özgüdenli, 2006: 18; Merçil, 2008a: XXXV, 464; Pırlanta, 2010: 233, 240-241; Usta, 2013: 92-94).

Tâhirîler döneminden beri Mâverâünnahir'in yönetiminden sorumlu olan Sâ mânî hânedanı, Saffârîlerin bölgedeki egemenliğini kırmasıyla Horasan ve Mâverâünnahir'in tek hâkimi haline gelmişlerdi (Kurt, 2003: 114-115; Özgüdenli, 2006: 18). İsmâil b. Ahmed'in yirmi yıla yakın Horasan emîrliğinden sonra 295/907 yılında vefat etmesiyle, Sâ mânî emîrliğine Emîr-i Şehîd ismiyle de bilinen oğlu Ahmed b. İsmâil geçmişti (Gerdîzî, 1984: 325; Narşahî, 2013: 134-135). Ahmed b. İsmâil'in 301/914 yılında öldürülmesiyle de henüz sekiz yaşında Sâ mânî tahtına geçen ve en uzun süre emîrlik yapan II. Nâsır b. Ahmed döneminde Nîşâbûr, Horasan'ın yönetim merkezi olması nedeniyle siyasî, ticarî, sosyal ve kültürel açıdan büyük gelişmeler yaşamıştı (Narşahî, 2013: 138; Özgüdenli, 2006: 19; Pırlanta, 2010: 247; Usta, 2013: 109, 394-395). Sâ mânîler döneminde Nîşâbûr'da, gerek hânedan üyeleri arasındaki çekişmeler gerekse Nîşâbûr'un yönetimi için görevlendirilen valililerin isyanları nedeniyle sürekli bir siyasî hareketliliğin olduğu görülmektedir. Ayrıca Sâ mânîler, Mâverâünnahir'de Karahanlılar, Horasan'da Gazneliler ile girdiği mücadelelerde iyice yıpranmış, 10 Zilkâde 398/23 Ekim 999 tarihinde Karahanlı hükümdarı İlig Han'ın, Buhara'ya girmesiyle de Sâ mânîler Devleti'ne son verilmişti. Gazneli Mahmûd ise Sâ mânîlerin Nîşâbûr valisi Begtüzün'ü ve diğer Sâ mânî emîrlerini bertaraf etmiş, Abbâsî Halifesi tarafından da tanınmasıyla başta Nîşâbûr olmak üzere bütün Horasan'ın hâkimi olmuştu (İbnü'l-Esîr, 2016: VII, 455; Mîrhând, 2017: 50-52; Barthold, 1990: 286-287; Merçil, 2007: 14-16; Pırlanta, 2010: 272; Usta, 2013: 287-289; Herevî, 2014: 440-442, 465). Sâ mânîler döneminde Nîşâbûr'da ticarî hayatın zenginleşmesiyle refah düzeyi artmış, Sâ mânî hükümdarlarının ilim ve sanat ehlini himaye etmeleriyle de sosyal ve kültürel faaliyetler canlılık kazanmıştı (Nîşâbûrî, t.y.: 16; Usta, 2013: 457).

Gazneliler döneminde de Nîşâbûr'un ilmî önemini koruduğu görülmektedir. Bu anlamda her ne kadar Gaznelilerin başkenti Gazne şehri olsa da ilmî ve kültürel faaliyetlerin Nîşâbûr'da yoğunlaştığı görülmektedir. Zira Hanefî ve Şâfîilerin çoğunlukta olduğu Nîşâbûr'da, medreseler ve hankâhlar tesis edilerek, önemli fakihlerin ve mutasavvıfların yetişmesi sağlanmıştı (Merçil, 2007: 92-93; Bosworth, 2011: 173-180). Gazneliler döneminde kurulmuş ve Selçuklular zamanında da faal olan başta Nîşâbûr valisi olan Nasr b. Sebüktekin'in kurdurduğu Saîdiyye Medresesi, Beyhakî Medresesi, Ebû İshâk İsferyânî Medresesi ve Ebû Ali ed-Dekkâk Medresesi gibi birçok ilim ve irfan kurumunun varlığı Gaznelilerin ilme yaptıkları katkıların önemli delilleridir. Bu anlamda Nîşâbûr, Gaznelilerin ilmî ve kültürel merkezi olması nedeniyle, Selçuklular Nîşâbûr'a geldikleri zaman çok zengin bir ilmî ve kültürel altyapıya kavuşmuşlardı.

C. Selçukluların Horasan Bölgesine Gelişi ve Nîşâbûr'un Selçuklu Hâkimiyetine Girişi

1. Selçukluların Ortaya Çıkışı

Tarihî kaynaklarda Selçuk Bey ve ailesinin, 24 Oğuz⁷⁷ boyundan biri olan Kınık boyuna mensup olduğu kaydedilmektedir (Hüseynî, 1943: 2; Reşîdüddin, 2011: 70-71; Müstevfî, 2015: 16; Kafesoğlu, 1955: 12; Sümer, 1999: 90; Göksu, 2011: 292; Turan, 2011: 54; Özgüdenli, 2013: 32; Kafesoğlu, 2014: 12). Selçuk Bey'in babası Dukak⁷⁸ yiğit, ileri görüşlü ve tedbirli bir liderdi. Oğuzlar her hususta

⁷⁷ Oğuzlar, Göktürk Devleti'nin VIII. yüzyıl ortalarında yıkılmasıyla birlikte batıya göç etmişlerdi. X. yüzyılda Hazar Denizi'nin güney doğusundan başlayarak Seyhun Nehri'nin ortasında yer alan Fârâb ve İsbicâb'a kadar olan yerler ile bu bölgenin kuzeyinde yer alan bozkırlarda görülmekteydiler. O dönemde Oğuzların bulunduğu coğrafyanın doğusunda Karluklar, batısında Hazarlar ve Bulgarlar, kuzeyinde Kimekler, güneyinde ise İslâm dünyasının toprakları buluyordu (Sümer, 1999: 61-62; Özgüdenli, 2002: V, 252; Köymen, 2011: I, 1; Özgüdenli 2013: 22-23, 38; Agacanov, 2015: 113).

⁷⁸ Dukak'a kuvvetli, cesur ve devlet idaresindeki yeteneğinden dolayı "*demir yaylı*" (çetin yay sahibi) lakabı verilmişti (Hüseynî, 1943: 1; Ebû'l-Ferec, 1987: I, 292; Münecimbaşı, 2000: 2; Ahmed b. Mahmud, 2011: 20; Mîrhând, 2015: 11; Köymen, 2011: I, 6-7; Turan, 2011: 55; Özgüdenli, 2013: 32). Dukak'ın bu lakabı taşıması, onun Oğuz Devleti'nde önemli bir siyasî ve askerî mevkiye sahip olduğunu göstermektedir (Turan, 2011: 65; Kafesoğlu, 2014: 12). Keza bilindiği gibi ok ve yay Oğuzlarda temel hâkimiyet sembolüdür. Bozkır kavimlerinde en tesirli silah olan yay ve okun, bilhassa yayın hâkimiyeti temsil ettiği düşünülürse Dukak'ın demiryaylı unvanını taşıması, bir başka bir kimsenin emrinde olmadığını ve bizzat kendisinin muhtelif Oğuz boylarının başında reislik makamını işgal ettiği şeklinde yorumlanmaktadır (Kafesoğlu, 1955: 22).

ona danıştıkları gibi, onun karar ve emirlerine karşı çıkmazlardı (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 76; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 20). Dukak'ın⁷⁹ Selçuk'tan başka çocuğu olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır. Oğuz yabgusu, Selçuk'un eğitimi ile bizzat ilgilenmiş ve ona ordu komutanı anlamına gelen "Sübaşı" unvanını vermişti (Hüseynî, 1943: 1-2; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 21-22; Mîrhând, 2015: 15; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 76; Turan, 2011: 66; Agacanov, 2015: 256). Ancak ilerleyen dönemlerde eşi ve diğer devlet adamlarının kıskırtmasıyla Oğuz yabgusunun baskısına maruz kalan Selçuk Bey (Ebü'l-Farac, 1987: I, 292), Kınık boyundan küçük bir grup ile Oğuz Yabgu Devleti'nin başkenti olan Yenikent'ten ayrılıp Cend'e göç etmek zorunda kalmışlardı⁸⁰ (Reşîdüddin, 2011: 71; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 22-23; Mîrhând, 2015: 15-16; Müstevfî, 2015: 17-18; Turan, 2011: 66; Merçil ve Sevim, 2014: 20). Selçukluların bu göçü⁸¹; 100 atlı, 1.500 deve ve 50.000 koyun ile gerçekleştirdiği kaydedilmektedir⁸² (Mîrhând, 2015: 15; Köymen, 2011: I, 20; Özgüdenli, 2013: 47). Selçuk Bey ve ailesi Cend'e geldikleri zaman, bölgenin hâkim dini olan İslâm'ı kabul etmelerinin Cend bölgesinde kalabilmek için sağlam bir temel olacağına farkındaydılar⁸³. Selçuk Bey, boyu ile gerekli istişareleri yaparak İslâmiyet'e geçmeye karar verdi⁸⁴ (Ebü'l-Farac, 1987: I, 292; Mîrhând, 2015: 17;

⁷⁹ Dukak hakkındaki bilgiler yetersiz olduğu için, kesin olarak bilinmemekle birlikte ölüm tarihinin 261/875 veya 271/885 yılları olabileceği tahmin edilmektedir (Köymen, 2011: I, 8; Merçil ve Sevim, 2014: 19). Ancak Özgüdenli (2013: 38) ise Dukak'ın vefat tarihini 311/924 olarak kaydetmektedir.

⁸⁰ Selçuk Bey'in bu göç hareketi konusunda farklı tarihler zikredilmektedir. Münecimbaşı (2000: I, 48) 349/960 yılında olduğunu iddia etmektedir. Çünkü bu yıl içinde Türklere iki yüz bin çadırın Müslüman olduğunu kaydetmektedir. Kafesoğlu (2014: 15) ve Turan (2011: 66) ise Cend'e göçün 349/960 yıllarından sonra gerçekleştiği kanaatindedirler. Ancak son yapılan araştırmalara göre bu göç hareketinin 375/985-86 yılında gerçekleşmesi kuvvetle muhtemeldir (Müstevfî, 2015: 17-18; Sümer, 1999: 87; Göksu, 2011: 292; Özgüdenli, 2013: 49-50).

⁸¹ Göç sebepleri arasında, Oğuz yabgusu ile Selçuk Bey'in anlaşmazlığının yanı sıra Selçuklu ailelerinin kalabalık olması ve hayvanlarının otlaması için yeterli otlakların bulunmamasından dolayı Türkistan'dan Cend'e göç ettikleri de kaydedilmektedir (Râvendî, 1954: I, 85; Râvendî, 2007: 86-87; Reşîdüddin, 2011: 71; Müstevfî, 2015: 17; Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî, 2018: 76; Göksu, 2011: 292; Agacanov, 2015: 260).

⁸² Bu rakamlardan hareketle, Cend'e göç eden Selçuklu topluluğunun 500 kişilik küçük bir grup olabileceği düşünülmektedir (Özgüdenli, 2013: 47).

⁸³ Selçuk Bey, Müslüman olmakla hem Oğuz Yabgu Devleti ile bağlarını koparmış oluyor hem de Müslüman olmayan bütün Oğuzlar ile bağını keserek farklı bir siyasî ve sosyal statüye girmiş oluyordu (Köymen, 2011: I, 21). Zira İslâmiyete geçmiş Oğuzlara "Türkmen" denilmesi bu durumun bir göstergesidir (Turan, 2011: 67).

⁸⁴ Türk-İslâm tarihinde bir dönüm noktasını teşkil eden bu göç hareketi kaynaklarda "Turan /Türkistan'dan İran'a geçiş", bazılarında ise "Dârü'l-Harb'den Diyar-ı İslâm'a geçiş" biçiminde

Köymen, 2011: I, 21; Turan, 2011: 67; Agacanov, 2015: 262).

Selçuk Bey, 100 veya 107 yaşında Cend'de vefat etti ve oraya defnedildi. Selçuk Bey'in Mikâil, Arslan (İsrâil/Yabgu), Mûsâ ve Yusuf⁸⁵ adlarında dört oğlunun yanı sıra Oğuz yabgusu ile mücadelesinde⁸⁶ şehit olan Mikâil'in oğulları olan Tuğrul ve Çağrı adında iki torunu vardı. Tuğrul ve Çağrı beyler büyüyünce Selçuk Bey'e bağlı boylar Mikâil'in oğulları etrafında toplandılar ve onlara itaat ettiler (Hüseynî, 1943: 3; Reşîdüddin, 2011: 71; Müstevfî, 2015: 17; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 77; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 23; Köymen, 2011: I, 31; Göksu, 2011: 292, 294). Çünkü Selçuk Bey vefat etmeden önce, Tuğrul ve Çağrı Bey'e Kınık boyunun liderleri olmalarını vasiyet etmiş ve bu hususta onlardan ant almıştı (Müneccimbaşı, 2000: I, 4; Mîrhând, 2015: 20).

Sonrasında Cend'den Mâverâünnehir'e göç etmek zorunda kalan Selçuklular, bölgeye geldikleri zaman kendilerini iç ve dış mücadelelerin içinde buldular (Özgüdenli, 2013: 54). Mâverâünnehir'in siyasî hayatında önemli bir rol oynayan ve bölgeye hâkim olmak isteyen Ali Tekin, bütün Selçuklu beyleri ile ittifak halindeyken (Agacanov, 2015: 279), Ali Tekin'in rakibi Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ise Gazneli Mahmûd ile ittifak kurmak istedi (Cûzcânî, 2011: 8; Agacanov, 2015: 280-281). Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmûd arasında 416/1025 yılında yapılan görüşmede, Buhara hâkimi Ali Tegin'in yerine Yusuf Kadir Han'ın oğlu Yeğen Tegin'in geçmesi için kuvvetlerini birleştirmeye karar verdiler. Ayrıca Yusuf Kadir Han'ın, Ali Tegin'e destek veren Arslan Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'i Gazneli Mahmûd'a şikâyet ettiği kaydedilmektedir (Barthold, 1990: 303-304;

---

kaydedilmiştir (Ebü'l-Ferec, 1987: I, 292; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 77; Köymen, 2011: I, 19; Merçil ve Sevim, 2014: 20). Görülüyor ki Selçuklu ailesinin Cend'e gelmeden önceki ve sonraki hayatları tamamıyla birbirinden farklıdır. Bu itibarla Selçuklu ailesinin bu zamana kadar geçen hayatı müslüman Türk dünyasına bir geçiş devresi olarak kabul edilmektedir (Köymen, 2011: I, 30).

⁸⁵ Reşîdüddin (2011: 71) Selçuk Bey'in Yunus adında bir oğlunun daha olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî (2018: 76) de Selçuk Bey'in dört oğlunun olduğunu kayderken Yusuf yerine Yunus ismini kaydetmesi dikkat çekmektedir.

⁸⁶ Selçuklular Cend bölgesinde İslâmiyet'i kabul eder etmez, yeni bir siyasî ve askerî güç olarak Oğuz yabgusu ile (büyük ihtimâlle Yenikent hâkimi Alihan) mücadeleye giriştiler. Oğuz yabgusunun vergi memurları o bölgedeki Müslümanlardan haraç almaktaydı. Müslüman olmayan Oğuzlara vergi vermek istemeyen Selçuklular, Oğuzlar ile savaşmış ve onları büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Lâkin Selçuklular da ağır bedeller ödemişlerdi. Bu savaşta Selçuk Bey'in oğlu, Tuğrul ve Çağrı beylerin babaları Mikâil Bey bu savaşta şehit düşmüştü (Agacanov, 2015: 263-264).

Köymen, 2011: I, 74; Özgüdenli, 2013: 55).

Gazneli ve Karahanlı ittifakı neticesinde Selçuklular, Mâverâünnehir coğrafyasında ağır darbeler almıştı. Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmûd tarafından hapsedilmesiyle⁸⁷, Arslan Yabgu'nun liderliğini yaptığı yaklaşık 4.000 çadırılık bir Selçuklu grubu, Sultan Mahmûd'un vezîri Arslan Câzib'in itirazlarına rağmen Ceyhun Nehri'nin öbür tarafındaki Serahs, Ferâve ve Bâverd bölgelerine yerleştirildi (Hüseynî, 1943: 2; Gerdîzî, 1984: 411; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 25; Reşîdüddin, 2011: 79-80; Cûzcânî, 2011: 12-14; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 78; Zahîrüddîn-i Nîşâbüri, 2018: 79; Köymen, 1976: 4; Özgüdenli, 2013: 56). Arslan Yabgu'nun vefat etmesiyle önemli bir müttetikini kaybeden Ali Tekin'in tekrar ittifak talebini Tuğrul ve Çağrı beyler kabul etmediler. Ali Tekin, Selçukluları parçalamak ve birbirlerine düşürmek için amcaları Yusuf Yınal'ı yabgu ilân etti ve ona hilâtlar gönderdi. Yusuf Yınal'ın bu teklifi kabul ettiği, lâkin Tuğrul ve Çağrı beylerin buna müsaade etmediği kaydedilmektedir (Mîrhând, 2015: 34-35; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 78-79; Köymen, 1976: 4; Köymen, 2011: I, 120; Özgüdenli, 2013: 56-57).

Selçukluların Ali Tekin ile mücadelesi onları yıpratmış ve Mâverâünnehir'deki direnme güçlerini kırmıştı. Selçuklular 421/1030 yıllarında Hârizm'e doğru geri çekilmişler ve Gaznelilerin Hârizm valisi Altuntaş'tan izin alarak Darhan bölgesine yerleşmişlerdi (Cûzcânî, 2011: 18-19; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 79; Turan, 2011: 92-

⁸⁷ Sultan Mahmûd Selçukluların gücünün farkındaydı. Bu yüzden Selçuklulara elçi göndererek askerî destek istediğini bildirdi. Elçi, Selçuklular tarafından saygı ve sevinçle karşılandı. Büyük kardeşleri Arslan Yabgu, Sultan Mahmûd'un yanına gönderildi. Sultan, Arslan Yabgu'yu çok iyi karşıladı ve ağırladı. Ancak Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'dan Selçukluların ne kadar büyük bir askerî güce ulaştıklarını anlayınca onu tutuklatarak Hindistan yakınlarındaki Kalincar Kalesi'ne hapsedirdi. Durumu haber alan kardeşleri hemen ayaklanmak isteseler de Arslan'ın töreye uygun davranmamasından dolayı alıkonulduğu, itaat ve bağlılıkları arttığı takdirde gönderileceği bildirilmişti. Selçuklular, Sultan Mahmûd'un verdiği sözünü yerine getireceğini düşünerek Arslan Yabgu'yu kurtarma girişiminde bulunmadılar. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, babasını kurtarmak için girişimlerde bulunmuş olsa da başarılı olamamıştı (Hüseynî, 1943: 2; Aksarayî, 2000: 106-107; Râvendî, 1954: I, 87-89; Râvendî, 2007: 89-90; Reşîdüddin, 2011: 74-79; Köymen, 2011: I, 84-88). Selçuklulardan iki Türkmen Arslan Yabgu'yu kaçırmayı başarmış olmalarına rağmen Gazneli askerler tarafından yakalanmışlardı. Bunun üzerine Arslan Yabgu ailesine ve boyuna iki Türkmen ile şu mesajı göndermiştir: "Benden ümidinizi kesin ve gidip kardeşlerime şöyle deyin: Bu toprakları elde etmek için son derece gayret gösterin, sizi yenilgiye uğratsalar da ümitsizliğe kapılmayın ve vazgeçmeyin. Zira bu padişah köle oğludur. Asil ve soylu değildir. Bu memleket ona kalmayacak ve sizin elinize geçecektir." Arslan Yabgu, Kalincar Kalesi'nde 7 yıl hapis kalmış ve orada vefat etmiştir (Zahîrüddîn-i Nîşâbüri, 2018: 78-79).

93; Özgüdenli, 2013: 58; Merçil ve Sevim, 2014: 28; Agacanov, 2015: 293). Ancak bu zamanlarda Sultan Mahmûd ölmüş (421/1030), yerine taht mücadelesinde galip gelen Mes'ûd Gazneli sultanı olmuştu. Hârizmşah Altuntaş'ın da (423/1032) ölmesiyle yerine oğlu Hârûn Altuntaş, Hârizm valisi olarak atanmıştı (Özgüdenli, 2013: 58-59; Merçil ve Sevim, 2014: 28; Agacanov, 2015: 294).

Gaznelilere karşı 425/1034 yılında bağımsızlığını ilân eden Hârûn Altuntaş, Gazne topraklarını ele geçirebilmek için, hem Ali Tegin hem de Selçuklular ile ittifak halindeydi (Beyhakî, 2013: I, 734; Beyhakî, 2019: 648; Köymen, 2011: I, 143-145; Özgüdenli, 2013: 58-59; Agacanov, 2015: 295-296). Müttefik Hârizm ordusu, 426/1035 yılı ilkbaharında Gazne sınırlarına ulaşmasına rağmen Hârûn Altuntaş, Gazneliler tarafından düzenlenen suikast sonucu öldürülmüştü. Hârûn'un ölümü üzerine Hârizm tahtı için mücadeleler başlamış ve bu iç mücadelelerde Selçuklular da ağır darbeler almışlardı (Beyhakî, 2013: I, 739-740; Beyhakî, 2019: 652; Özgüdenli, 2013: 60; Agacanov, 2015: 298-299). Hârizm'de kalmaları güçleşen Selçuklular, Horasan'daki akrabalarının yanına gitmeye karar verdiler ve hazırlık yaptılar (Beyhakî, 2013: I, 743; Beyhakî, 2019: 654; Köymen, 2011: I, 161; Özgüdenli, 2013: 60).

Selçuklular Tuğrul, Çağrı ve Mûsâ İnanç Yabgu yönetiminde, kendilerine bağlı Türkmenlerle birlikte Recep 426/Mayıs 1035 tarihinde yaklaşık 700-900⁸⁸ atlıdan oluşan küçük sayılabilecek bir grup ile Ceyhun Nehri'ni (Amuderya) geçerek Horasan'a geldiler.⁸⁹ Merv, Serahs ve Ferâve yörelerinde konakladılar (Beyhakî, 2013: I, 743; Beyhakî, 2019: 658-659; Köymen, 1976: 6; Turan, 2011: 94; Köymen,

⁸⁸ Selçukluların Horasan'a geldiği sayılar farklılık arz etmektedir. Bu karışıklığa Beyhakî'nin farklı neşirlerinde verilen farklı rakamlar neden olmaktadır (Beyhakî, 2013: I, 743, n. 15; Köymen, 2011: I, 161, n. 2; Özgüdenli, 2013: 62, n. 5). Mesela, Ali Ekber Feyyâz (1364/1985: 939) neşrinde 700, Gânî-Feyyâz (1376/1997: II, 1056) neşrinde ise 900 olarak kaydedilmektedir. Turan (2011: 94), Beyhakî'nin başlarda verdiği "10.000 süvari Merv ve Nesa'ya geldi." rakamını dikkate almıştır (Beyhakî, 2013: I, 466-467). Agacanov (2015: 299)'a göre ise bu sayılar arasında çelişki olmasının nedeni, Tuğrul ve Çağrı Bey'in liderliğini yaptığı Selçuklulara, daha önceden Horasan bölgesine gelmiş olan Selçuklu grubunun katılmasıyla sayılarının 10.000 ulaşmasıdır.

⁸⁹ Selçukluların 700-900 atlı gücü dikkate alındığında, ne kadar zayıflamış oldukları anlaşılmaktadır. Keza Selçuk Bey, takriben 80 yıl önce Cend'e geldiği zaman bile 100 atlıya sahipti (Köymen, 2011: I, 162). Böylece Selçuklular, takriben 80 yıl boyunca çok çetin geçen mücadeleler içerisinde Cend, Mâverâünnehir, Hârizm ve son olarak da Horasan'a göçmek sureti ile dört defa yer değiştiriyorlardı (Turan, 2011: 94).

2011: I, 161; Özgüdenli, 2013: 62; Agacanov, 2015: 299). Daha önce Arslan Yabgu'nun liderliğini yaptığı Türkmenlerin⁹⁰, Tuğrul ve Çağrı beylerin grubuna katılmasıyla Selçuklular kısa bir sürede 15.000 kadar atlıdan oluşan büyük bir kuvvet haline geldiler. Horasan valisi Sûrî'ye haber göndererek, yurtsuz kaldıkları için Horasan'a gelmek zorunda olduklarını, askerî hizmet karşılığında buldukları yerleri kendilerine yurt olarak verilmesi için Sultan Mes'ûd'a ricacı olmasını istediler⁹¹. Durumdan hemen haberdar edilen Sultan Mes'ûd, vaktiyle babası Sultan Mahmûd'un Arslan Yabgu'ya bağlı Selçukluları Horasan'a yerleştirmekle nasıl bir hata yaptığını bildiği için Selçukluların bu istediğini kabul etmedi (Aksarayî, 1943: 106-107; Beyhakî, 2013: I, 467-469; Beyhakî, 2019: 436-438; Köymen, 1976: 6; Cûzcânî, 2011: 23-24; Turan, 2011: 94-95; Köymen, 2011: I, 198-199; Özgüdenli, 2013: 67-68; Merçil ve Sevim, 2014: 29; Agacanov, 2015: 299-300). O sırada Taberistan seferinde olan Sultan Mes'ûd, Selçuklular ile mücadele etmek yerine Tebaristan seferine çıkmaktan pişmanlık duydu⁹². Sultan Mes'ûd, Selçuklular ile bizzat mücadele etmek için Âmül'den Cürcân yolu ile Nîşâbûr'a geldi (Hüseynî, 1943: 3; Beyhakî, 2013: I, 473-474; Beyhakî, 2019: 442-443; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 27-28; Özgüdenli, 2013: 68). Nîşâbûr'da 15.000 asker ve 2.000 saray gulâmı ile fillerden oluşan bir ordu hazırlattı ve Selçukluların üzerine gönderdi. Hâcip Beg Togdı komutasındaki bu Gazne ordusu, Selçuklu öncü birliklerini püskürtmeyi başarsa da, Selçuklular filler ile desteklenen güçlü orduyu 19 Şaban 426/29 Haziran 1035 tarihinde Nesâ yakınlarında yapılan savaşta büyük bir yenilgiye uğrattılar (Hüseynî, 1943: 3-4; Cûzcânî, 2011: 24; Reşîdüddin, 2011: 86-87; Beyhakî, 2013: I, 478-480; Beyhakî, 2019: 447-449; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 79-80; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 28-29; Turan, 2011: 98; Özgüdenli, 2013: 68-69; Merçil ve Sevim, 2014: 30).

⁹⁰ Bu Selçuklu grubunun başında, özellikle liderleri Arslan Yabgu'nun hapsedilmesiyle başsız kalan Kızıl, Yağmur, Boğa, Mansûr ve Anasioğlu gibi Türkmen beyleri bulunmaktaydı (Cûzcânî, 2011: 16-17; Merçil ve Sevim, 2014: 26).

⁹¹ Selçukluların Sûrî'ye gönderdiği mektubu vezîrin okumasından sonra: "Ey hâce biz bu zamana kadar çobanlarla mücadele ettik. Artık vilayetler fetheden emirler geldi." demesi (Beyhakî, 2013: I, 468; Beyhakî, 2019: 437), Gazneli devlet adamların da olayın ciddiyetinin farkında olduğu göstermektedir.

⁹² Selçuklular, Gazneli Devleti için artık dış bir siyaset meselesi değil, tamamen bir iç siyaset meselesi haline gelmişti (Köymen, 1976: 7).

Yapılan uzun müzakerelerden sonra Sultan Mes'ûd, Tuğrul Bey'e Nesâ'yı, Çağrı Bey'e Dihistan'ı, Mûsâ İnanç Yabgu'ya da Ferâve'yi dihqan (vali) unvanıyla atadığını bildiren bir menşur (ferman) ile hil'at (özel resmi giysi), külâh, eyerli at, altın kemer ve sancak gönderdi. Selçuklular ise Gaznelilere bağlı olacaklardı (Hüseynî, 1943: 4; Beyhakî, 2013: I, 489; Beyhakî, 2019: 457; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 80; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 29; Cûzcânî, 2011: 25; Turan, 2011: 98; Köymen, 2011: I, 225; Özgüdenli, 2013: 70; Merçil ve Sevim, 2014: 29-30). Ancak Selçuklu beyleri, Sultan Mes'ûd'un yenilgi üzerine hemen barış teklifi sunmasını onun zayıflığının bir göstergesi olarak yorumladılar ve barışı ciddiye almadılar (Hüseynî, 1943: 4; Beyhakî, 2013: I, 490-491; Beyhakî, 2019: 458; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 30; Sümer, 2009: XXXIV, 365).

Bölgede daha da güçlenen Selçuklular, elçi göndererek kendilerine verilen üç şehrin dar geldiğini bildirdiler. Cûzcân, Belh, Serahs ve Sistan'a kadar akın ve yağmalar yapmaktan başka, Gaznelilerden Merv, Bâverd ve yörelerini istemekteydiler. Sultan Mes'ûd bu duruma çok sinirlendi (Beyhakî, 2013: I, 502-503; Beyhakî, 2019: 470-471; Köymen, 1976: 10; Özgüdenli, 2013: 71; Merçil ve Sevim, 2014: 30). Hâcip Sübaşî kumandasında 10.000 süvari ve 5.000 piyadeden oluşan yeni bir ordu göndermek zorunda kaldı. Amaçları Selçukluların Horasan'ı kesin olarak boşaltmalarını sağlamaktı (Hüseynî, 1943: 4; Cûzcânî, 2011: 26; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 33; Köymen, 2011: I, 231; Özgüdenli, 2013: 71). Hâcip Sübaşî komutasındaki Gazne ordusu ile Selçuklular arasındaki savaş, 429/1038 yılının sonlarında Serahs'ta başladı. Çok geçmeden Çağrı Bey'in askerî dehası ve taktikleri sayesinde Gazne ordusu 25 Şaban 429/1 Haziran 1038 tarihinde ikinci kez kesin bir yenilgiye uğratıldı. Eski Türk devlet geleneğine göre fetih hakkı olarak yapılan taksimatta, Tuğrul Bey'e devletin merkezi olacak olan Nîşâbûr, Çağrı Bey'e Merv, Mûsâ İnanç Yabgu'ya ise Serahs verildi. Gaznelilere karşı kazanılan bu ikinci zafer sonunda, Horasan'ın büyük bir kısmı Selçukluların himayesine girdi⁹³ (Hüseynî, 1943: 5-6; Reşîdüddin, 2011: 86-87; Cûzcânî, 2011: 26-27; Ahmed b. Mahmûd,

⁹³ Bu zaferler, Tuğrul ve Çağrı Bey'in liderliğinde Selçukluların devlet kurma yolunda attıkları ilk adımlar olmuştur. Bu vesileyle de Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihini Horasan'a, özellikle de Nîşâbûr'a girişleriyle başlatılması daha doğru olacaktır (Köymen, 1976: 7; Köymen, 2011: I, 162).

2011: 36-37; Beyhakī, 2013: I, 547-548; Beyhakī, 2019: 509-510; Turan, 2011: 98; Özgüdenli, 2013: 73-74; Merçil ve Sevim, 2014: 30-31).

2. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Serahs zaferinden sonra Nîşâbûr'u teslim almak için, Tuğrul ve Çağrı Bey'in üvey kardeşleri olan İbrâhim Yınal 200-300 atlı ile Nîşâbûr önlerine geldi⁹⁴. Elçi göndererek şehri teslim etmelerini istedi. Eğer şehri teslim etmezler ise geri döneceğini ve daha büyük bir ordu ile geri geleceğini bildirdi. Şehri sulh ile teslim ederlerse, hutbeyi Selçuklular adına okutacağını ve büyük ordunun da Nîşâbûr'a doğru geldiği haberini gönderdi. Şehrin ileri gelenleri Kādî Sâid'in evinde toplanıp ne yapacaklarını konuştular ve şehrin tahrip olmaması için, şehri teslim etme kararını verdiler. Sonraki gün İbrâhim Yınal Hürremek Bahçesi'ne geldiği zaman, ziyafet verilerek hediyeler sunuldu. Cuma günü İbrâhim Yınal, Bûzcân emîri Ebü'l-Kâsım Sâlâr-ı Bûzgânî'nin de yardımı ile Cuma Mescidi'ne giderek, ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın hutbeyi Tuğrul Bey adına "*es-Sultân'ül-muazzam*" şeklinde okuttu⁹⁵. Tuğrul Bey, İbrâhim Yınal'dan üç gün sonra baştan ayağa silahlı bir şekilde, Ramazan 429/Haziran 1038 tarihinde 3.000 süvari ile Nîşâbûr'a geldi ve Şadyâh'ta konakladı⁹⁶. Nîşâbûr halkının istek ve şikâyetlerini dinledi⁹⁷ (Hüseynî,

⁹⁴ Daha önceki faaliyetleri yağma ve ganimete dayanan Selçuklular, özellikle 429/1038 yılındaki zaferden sonra düzenli ve istikrarlı adımlarla devlet olma yoluna girdikleri görülmektedir. Devlet örgütlenmesinin, önemli bir tarihî geçmişi sahip olan Nîşâbûr şehrinde gerçekleşmesi de tesadüf değildir. Zira Nîşâbûr, Sâmânîler ve Gazneliler dönemlerinde Horasan'ın en önemli siyasi, askerî, ticaret ve kültür başkenti olma özelliğine sahiptir (Jürgen, 2005: 575; Özgüdenli, 2013: 75).

⁹⁵ İsmâil es-Sâbûnî tarafından hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasından sonra mescidde küçük bir kargaşa olmasına rağmen, hemen bastırılmıştır (Beyhakī, 2013: I, 557-558; Beyhakī, 2019: 518-519).

⁹⁶ Nîşâbûr'un Selçuklular tarafından ele geçirilmesiyle Çağrı Bey'in eski adetleri gereği yağma yapmak istediği, ancak Tuğrul Bey Ramazan ayında bulunulduğunu söyleyerek onu engellemeye çalıştığı kaydedilmektedir. Bunun üzerine öfkelenen Çağrı Bey bıçağını çekerek "Ya sen şehri verirsin (yağma yapmak için) ya da ben kendimi öldürürüm!" diye bağıınca, Tuğrul Bey'in kardeşinin öfkesini bastırmak için Nîşâbûr halkından 40.000 dinar toplayarak Çağrı Bey'e verdiği ve Çağrı Bey'i yağmadan vazgeçirdiği rivayet edilmektedir (Bündârî, 1943: 5; Ebü'l-Ferec, 1987: I, 296; Reşîdüddin, 2011: 96; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 65; Agacanova, 2015: 300). Ancak dönemin en yakın tanığı olan Beyhakī'nin verdiği bilgilerde Çağrı Bey'in Nîşâbûr'a gelmediği anlaşılmaktadır. Bu süreçte Çağrı Bey'in Merv veya Serahs'ta olması muhtemeldir. Çünkü Nîşâbûr'un ileri gelenleri şehirde herhangi bir yağma ve yıkımın yapılmamasını istemişti. İbrâhim Yınal da bu isteği Tuğrul Bey'e bildirmişti (Beyhakī, 2013: I, 556-557; Beyhakī, 2019: 517-518). Ayrıca Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a geldiği zaman, şehir halkına dokunulmaması ve incitilmemesini emrettiği kaydedilmektedir. Bu itibarla Tuğrul Bey'in adil, dirayetli ve halka güven veren idaresi, onun Selçuklu beyleri arasında daha çok öne çıkmasını sağlamıştır (Reşîdüddin, 2011: 87-88; Agacanova, 2015: 302).

1943: 7; Cûzcânî, 2011: 28; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 38; Beyhakî, 2013: I, 555-559; Beyhakî, 2019: 516-519; Mîrhând, 2015: 57-58; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 82; Girâyî, 1978: 110-111; Köymen, 2011: I, 260-265; Turan, 2011: 98; Özgüdenli, 2013: 76-78).

Sultan Mes'ûd, Nîşâbûr'un Tuğrul Bey tarafından ele geçirildiğini duyunca çok sinirlendi ve derhal savaşa hazırlanılması için emirler verdi. Piyade ve süvarilerden oluşan 50.000 kişilik büyük bir ordu oluşturuldu. Ayrıca 300 kadar da savaş fili ile desteklendi. Sultan Mes'ûd bölgeyi Selçuklulardan tamamen temizlemek için 4 Muharrem 430/6 Ekim 1038 tarihinde Gazne'den hareket etti ve 14 Safer 430/14 Kasım 1038 tarihinde Belh'e geldi (Beyhakî, 2013: I, 562, 575-577; Beyhakî, 2019: 522, 533-535; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 82-83; Köymen, 2011: I, 278, 285; Özgüdenli, 2013: 80-81). Gazne ordusu, 15 Şaban 430/14 Mayıs 1039 tarihinde Belh'ten hareketle Serahs'a yöneldi. Diğer taraftan Nîşâbûr'dan Tuğrul Bey, Merv'den ise Mûsâ Yabgu birlikleriyle beraber Serahs'ta bulunan Çağrı Bey'in yanına geldiler. Selçuklu beylerinin Serahs'ta yaptığı kurultayda, Yınallar ve Tuğrul Bey'in Rey, Cibâl ve Cürçân bölgesine çekilme isteklerine karşın, Çağrı Bey'in Gazne ordusu konusundaki bilgilendirmesi sonucu savaş kararı alındı. Selçuklu ve Gazneli öncü birliklerinin ilk karşılaşması 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039 tarihinde Talhâb yakınlarındaki Serahs civarında gerçekleşti (Beyhakî, 2013: I, 578-579; Beyhakî, 2019: 536-538; Agacanov, 2006: 91; Köymen, 2011: I, 286-287, 290; Özgüdenli, 2013: 81). Ramazan ayı nedeniyle kısmî mücadeleler yerini Ramazan sonunda 2

---

⁹⁷ Aynı zamanda Tuğrul Bey ile Nîşâbûr kadısı Sâid arasında bir sohbet yaşanmıştır. Nîşâbûr kadısı ayağa kalkıp: "Hak Teâlâ size uzun ömür versin. Oturmuş olduğunuz taht Sultan Mes'ûd'un tahtıdır. Hak Teâlâ'nın gaybî perdesinin arkasında neler vardır bilinmez. Hak Teâlâ'dan korkup sakının. Adaleti ve insafi elden bırakmayın. Zulüm görmüş olanlara ve haksızlığa uğramış bulunanlara karşı merhametli davranın ve onların haklarını müdafaa etmeye bakın. Onların dileklerini dinleyin. Ordu efradını ve askerleri zulüm etmekten menedin. Böyle yaparsanız, adaletin kendisini icra etmiş olursunuz. Buraya gelişimle hakkımı yerine getirdim. Bir daha gelmem, zira ilimle meşgulüm. Bundan başka hiçbir işle meşgul değilim." demiştir. Tuğrul Bey'in de Nîşâbûr kadısı Sâid'e: "Kadı hazretlerinin bundan böyle huzuruma gelmesini istemem. Biz yabancılarız. Tâziklerin (İranlıların) adetlerini bilmeyiz. Bu yüzden bizden nasihatlerinizi esirgemeyiniz." şeklindeki ifadesi ile büyüklüğünü ve nezâketini göstermiştir (Beyhakî, 2013: I, 559; Beyhakî, 2019: 519-520; Köymen, 2011: I, 265).

Şevval 430/27 Haziran 1039 tarihinde asıl savaşa bıraktı. Selçuklular yenilgiye uğrayarak çöle çekildiler. Ancak Şiddetli sıcak, hayvan yemi ve içecek su sıkıntısı Gazne ordusunu zor duruma düşürmüştü. Bu nedenle Mes'ûd mecburen Selçuklularla ile barış yapmak zorunda kaldı. Yapılan barış antlaşmasında göre Selçuklular Nesâ, Bâverd ve Ferâva şehirlerini alacak, Gazneliler ise Nişâbûr, Serahs ve Merv şehirlerini alacaklardı. Böylece her iki taraf gerçek çarpışmalar için güç toplayacaklardı (Cûzcânî, 2011: 31-32; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 40; Beyhakî, 2013: I, 597-599; Beyhakî, 2019: 539, 541-542, 551; Agacanov, 2006: 92-93; Köymen, 2011: I, 312; Merçil ve Sevim, 2014: 32; Özgüdenli, 2013: 81-82).

Mes'ûd, Selçuklulara ansızın saldırıp Tuğrul Beyi Nişâbûr'da esir almak istiyordu. Gazne ordusunun Nişâbûr'a yaklaştığını haberini alan Selçuklular, ağırlıklarını Balhan dağlarına gönderip çöle çekildiler. Mes'ûd Selçukluların çöle çekilmesiyle onları daha fazla takip edemedi ve geri dönmek zorunda kaldı. Sultan Mes'ûd birkaç gün Nesâ'da kaldıktan sonra 17 Rebûlâhir 431/18 Ocak 1040 tarihinde Nişâbûr'a geldi. Mes'ûd'u Nişâbûr şehrinin girişinde bulunan Üstüvâ'da kadılar ve âlimler karşıladı⁹⁸. Nişâbûr'da Tuğrul Bey'in oturduğu taht ile Selçuklulara ait bütün yapılar tahrip edilerek kurulmakta olan devletin izleri silinmeye çalışıldı (Beyhakî, 2013: I, 627-628; Beyhakî, 2019: 570, 573-574; Mîrhând, 2017: 79; Agacanov, 2006: 94; Köymen, 2011: I, 316, 320; Özgüdenli, 2013: 83).

Selçukluların peşini bırakmayan Sultan Mes'ûd, 27 Cemâziyelâhir 431/14 Mart 1040 tarihinde Nişâbûr'dan Tûs ve Serahs'a doğru harekete geçti. Mes'ûd'un kararlılığı karşısında endişeye düşen Selçuklular, takip edecekleri stratejiyi belirlemek için kurultayı topladılar. Tuğrul Bey, Dihistan ve Cürçân bölgesine çekilme, eğer oralarda da tutunamazlarsa Rey, Cibâl ve İsfahan'a gidilmesi teklifinde bulundu. Ancak Çağrı Bey, Sultan Mes'ûd ile savaşmadan bir sonuç alamayacaklarını ve o bölgelerde de huzura kavuşamayacaklarını söyledi. Gazne ordusunun çölde büyük

⁹⁸ Nişâbûr'da Sultan Mes'ûd'u karşılayanlar arasında Kādî Sâid ve diğer âlimler bulunmaktaydı. Lâkin Kādî Sâid zayıf/hasta olduğu için Mes'ûd'u karşılamaya Üstüvâ'ya gitmemişti. Ayrıca Nişâbûr'un Selçuklulara teslim edilmesinde zafiyet gösterdiği endişesinin de olması muhtemeldir. Meşhur hadisçi İmâm el-Muvaffak ise Tuğrul Bey ile beraber gitmişti (Beyhakî, 2013: I, 627-628; Beyhakî, 2019: 573-574).

bir kıtlık ve susuzluk yaşadığını, kendilerinin ise onlara göre daha iyi durumda olduklarını ve korkmamaları gerektiğini savundu. Çağrı Bey'in görüşlerinin Yabgu ve Yınallar tarafından desteklenmesi üzerine Tuğrul Bey de onlara uymak zorunda kaldı. Neticede Selçuklular çöllerden çıkarak Serahs'a doğru ilerlemeye başladılar. Yiyecek ve yem sıkıntı çeken Gazne ordusu Merv istikâmetinde ilerlerken, Selçukluların öncü birlikleri hücumla geçtiler. Ana ordu ise Serahs üzerinden geri çekilirken yol üzerindeki bütün su kuyularını tahrip ediyor ve Gazne ordusuna yıpratıcı darbeler vuruyordu. Gazne ordusu, Merv şehri yakınlarındaki Dandanakan Kalesi'ne ulaştığı vakit, Selçuklular savaşa hazır bir şekilde karşılarında bulunuyordu. 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Savaşı başladı ve üç gün boyunca çok çetin bir mücadele yaşandı. Gazne ordusu yorgunluğunun yanı sıra orduda sancaklarında arslan simgesi olan 370 gulâmın Selçuklu saflarına geçmesiyle Gazne ordusu bir darbe daha aldı. Dandanakan'da yaşanan mücadelede Gazne ordusu büyük bir hezimete uğradı⁹⁹. Gazneli komutanlar Sultan Mes'ûd'un artık savaş alanından ayrılmasını istediler. Bunun üzerine Mes'ûd atına bindi ve savaş alanından uzaklaştı (Hüseynî, 1943: 8; Reşîdüddin, 2011: 88-90; Cûzcânî, 2011: 33-34; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 41-42; Beyhakî, 2013: I, 642-643, 648-650; Beykakî, 2019: 584-585, 589-590; Alptekin, 1992: VII, 103; Agacanov, 2006: 95; Köymen, 2011: I, 325-326, 337-338; Turan, 2011: 105-106; Özgüdenli, 2013: 83-86; Merçil ve Sevim, 2014: 32-33).

Gazne ordusunun dağılmasıyla savaşın olduğu yere taht kuruldu ve Tuğrul Bey tahta oturdu. Bütün emîrler, ordu mensupları ve ileri gelenler Tuğrul Bey'i "*Horasan Emîri*" olarak selamladılar (Beyhakî, 2013: I, 654-655; Beyhakî, 2019: 594; Köymen, 2011: I, 343-344). Bu büyük zaferi tebliğ maksadıyla Türkistan'daki liderlere fetihnâmeler gönderdiler (Beyhakî, 2013: I, 655-656; Beyhakî, 2019: 594; Barthold, 1990: 324; Köymen, 2011: I, 344; Turan, 2011: 106). Saltanat merasiminden sonra Merv'de yapılan büyük kurultayda, fethedilen ve fethedilecek

⁹⁹ Bu kanlı savaşa şahitlik eden Beyhakî: "Ben oradaydım, bu dünyadaki kıyameti gördüm." demektedir. Yine Beyhakî'ye göre: "Eğer o gün Sultan Mes'ûd'a sadık bin asker olsaydı, Sultan Mes'ûd yenilmezdi." Ancak Mes'ûd'un yanında Hâce Abdürezzak Ahmed-i Hasan, Ebü'l-Muzaffer gibi kumandanlar ve bir miktar gulâm ile birlikte Ebü'l-Fazl el-Beyhakî'den başka kimse kalmamıştı (Beyhakî, 2013: I, 649-650; Beyhakî, 2019: 590).

olan topraklar hanedân üyeleri taksim edildi. Türk devlet geleneği esaslarına göre, Tuğrul Bey “*Sultan*” sıfatıyla Nîşâbûr ve Irak tarafında kalan yerleri alıyordu. Çağrı Bey, ordu komutanı olarak Merv başta olmak üzere Serahs ve Belh şehirlerine sahip oluyordu. Mûsâ Bey ise yabgu sıfatıyla merkez Herat olmak üzere Bust, İsfîzâr, Bûşenç ve Sistan’a kadar olan yerleri muhafaza edecekti (Hüseynî, 1943: 12; Reşîdüddin, 2011: 94-95; Cûzcânî, 2011: 35; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 52; Beyhakî, 2013: 656; Beyhakî, 2019: 594; Barthold, 1990: 378; Alptekin, 1992: VII, 105; Turan, 2011: 107; Özgüdenli, 2013: 87). Diğer taraftan Tuğrul ve Çağrı beylerin anne tarafından kardeşi İbrâhim Yınal Hemedân; amcalarının oğlu Kutalmış Cürcân ve Damgan; Çağrı Bey’in oğullarından Kavurd, Kirmân ve Tabes; Emîr Yâkûtî ise Ebher, Zencan ve Azerbaycan’ın fethedilmesi için Tuğrul Bey tarafından görevlendirilmişlerdi. Alp Arslan ise Tuğrul Bey’in hizmetinde kalmıştı (Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 83; Özgüdenli, 2013: 88).

Ayrıca Selçuklu hânedanı temsilen Tuğrul Bey tarafından Abbâsî halifesine mektup yazılmış ve Bağdat’a gönderilmişti. Mektupta neden yeni bir devlet kurduklarının gerekçelerini belirtmişler, Sünnîliğe ve Abbâsî hilafetine bağlılıklarını vurgulamışlardı (Reşîdüddin, 2011: 92-93; Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 82-83; Köymen, 2011: I, 359-363; Özgüdenli, 2013: 88). Gerek Türk tarihi gerekse dünya tarihi bakımından fevkalade önem arz eden bu zafer sonucunda, Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesindeki yerini almış oldu (Alptekin, 1992: VII, 103-104).

3. Selçuklular Döneminde Nîşâbûr (1040-1157)

3.1. Tuğrul Bey Döneminde Nîşâbûr (1040-1063)

Tuğrul Bey’in, 429/1038 yılındaki Serahs zaferinden sonra Nîşâbûr’da küçük bir merasimle sultan ilân edilmesi ve 431/1040 yılındaki Dandanakan zaferinden sonra Merv’de Horasan emîri ilân edilmesinden dolayı, Nîşâbûr’da ikinci bir tahta çıkma merasimi yapılmadığı anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1976: 18). Merv’deki kurultaydan sonra Nîşâbûr’a gelen Tuğrul Bey, şehri siyasî ve idarî merkezi haline getirmiştir. Tuğrul Bey, Nîşâbûr’da iken bürokratik işlerin yürütülmesi için Arapça ve Farsça bilen birisini istemiş, Nîşâbûr’un Şâfiî fakihlerinin reisi İmâm el-Muvaffak

el-Bistâmî (ö. 440/1048-49)'nin tavsiyesi üzerine Amîdülmülk el-Kündürî'yi¹⁰⁰(ö. 456/1064) kâtip ve sonrasında da bilindiği üzere vezîr olarak atamıştır (Bündârî, 1943: 30; Özgüdenli, 2013: 88).

Selçuklular ile Gazneliler arasında yaklaşık 20 yılı bulan çetin mücadele döneminde Nîşâbûr büyük tahribata uğramış, yaşanan büyük kıtlıkta da pek çok insan hayatını kaybetmiştir (Beyhakî, 2013: I, 628-632; Beyhakî, 2019: 574-576; Mîrhând, 2017: 79; Özgüdenli, 2013: 89). Tuğrul Bey, Nîşâbûr'da siyasî boşluktan fırsat bularak türeyen eşkıyaları ortadan kaldırmış ve Gaznelilerin kötü idaresinden yıpranmış bütün Horasan şehirlerini bir yıllık vergiden muaf tutmuştur (Turan, 2011: 108). Tuğrul Bey dönemine ait ilk sikke 432/1040-41 yılında yine Nîşâbûr'da basılmıştır. Dandanakan zaferinden bir yıl sonra altın paralar basılmış ve o paralarda “*Sultan*” yerine “*Emîr*”¹⁰¹ unvanının kullanması dikkat çekmiştir (Köymen, 2011: I, 366). Zira kurultayda “*Emîr*” ilân edilen Tuğrul Bey daha sonraları “*Sultan*”¹⁰² unvanını kullanmaya başlamıştır (Köymen, 1976: 19).

Tuğrul Bey, 433/1041-42 yılında Cürcân ve Taberistan'daki karışıklığı fırsat bilerek bu şehirler üzerine yürüdü. Taberistan ve Cürcân'ı fethedip vergiye bağladı ve kendi yöneticileri atayarak devletin başşehri olan Nîşâbûr'a geri döndü. Bu seferden sonra Tuğrul Bey'in hedefi batı fütuhâtı olacaktı (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 94; Özgüdenli, 2013: 92). Tuğrul Bey, 434/1042-43 yılında Rey'e gitmek için Nîşâbûr'dan ayrıldı. Rey şehri İbrâhim Yınal tarafından Nîşâbûr'un alınmasında olduğu gibi önceden alınmıştı. Rey'de İbrâhim Yınal tarafından karşılanan Tuğrul Bey, harabeye dönmüş şehrin imar edilmesi ve devletin yönetim merkezinin Nîşâbûr'dan Rey'e taşınması emrini verdi (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 103-104; Özgüdenli, 2013: 93). 434/1042-43 yılından itibaren Selçukluların başşehrinin Rey olduğu anlaşılmaktadır. Devletin yönetim merkezinin Nîşâbûr'dan Rey'e

¹⁰⁰ Amîdülmülk el-Kündürî, Nîşâbur'da şair Ebû't-Tayyib el-Bâharzî ile birlikte İmâm Muvaffak Hibetullah b. Muhammed el-Bistâmî'den dersler almıştır. Fıkıh bilgisinin yanı sıra çok iyi Arapça ve Farsça bildiği kaydedilmektedir. Ayrıca bkz. Özeydin, 2002: XXVI, 554-555.

¹⁰¹ Bu sikkelerde Tuğrul Bey'in unvanı “*el-Emîrî'l-ecel*” şeklinde geçmiştir (Özgüdenli, 2013: 115).

¹⁰² Tuğrul Bey adına 437/1045-46 Nîşâbûr, 438/1046-47 yılında Rey'de basılan sikkelerde ise “*es-Sultânü'l-muazzam-şâhânşah*” unvanlarının kullanıldığı görülmektedir (Özgüdenli, 2013: 115).

taşınmasının sebebi, batıda fütuhâtı yakından takip etme ve yönetme düşüncesi olmalıdır.

Tuğrul Bey'in hayatı askerî seferler ve siyasî işlerle geçmesine rağmen, ülkenin imarına büyük önem vermiştir. Başta Nîşâbûr'a geldiği zaman Gazne sarayını yıktırılmış ve kendisine yeni bir saray inşa ettirmiştir. Eğitime de önem veren sultan, Selçukluların ilk medresesinin inşa emrini yine Nîşâbûr'da vermiştir. Dönemin meşhur seyyahı Nâsır-ı Hüsrev, Şevval 437/Mayıs 1046 tarihinde Nîşâbûr'a geldiği zaman Sarâcan/Saraçlar Çarşısı'nın yakınında bu medresenin inşa edilmekte olduğunu aktarmıştır. Türkleri pek sevmeyen bu seyyahın Nîşâbûr'daki imaretlerden sadece bu medreseden bahsetmesi, medresenin önemine işaret etmektedir (Nâsır-ı Hüsrev, 2005: 3; Bulliet, 1972: 252; Köymen, 1976: 120-121; Zâkerî, 1978: 147).

Tuğrul Bey'in üvey kardeşi olan İbrâhim Yınal'ın, Nîşâbûr şahneliği yaptığı dönemde halka biraz baskı yaptığı rivayet edilmektedir. Nîşâbûr halkı da durumdan rahatsız olup Ebû Saîd Ebü'l-Hayr'dan kendisine beddua etmesini istediler. Bu isteği kabul etmeyen Ebû Saîd, bir gün İbrâhim Yınal'ı sohbet meclisinde karşısında buldu. İbrâhim Yınal, Ebû Saîd'den kendisini mürit olarak kabul etmesini istedi. Ebû Saîd Ebü'l-Hayr'ın İbrâhim Yınal'ı mürit olarak kabul etmesiyle Nîşâbûr halkına baskı uygulamaktan vazgeçtiği kaydedilmektedir (İbn Münevver, 2004: 131-132). İbrâhim Yınal'ın Nîşâbûr'da kısa bir süre valilik yapmasına rağmen, kaynaklarda vali olarak ismi geçen Hâce Amîd Muhammed'dir. Tuğrul Bey Nîşâbûr'u fethetmesinden sonra, güzel yazılı ve iyi huylu Hâce Amîd'i Nîşâbûr'a vali tayin etmişti. Ayrıca halktan üç yıl boyunca vergi alınmamasını buyurmuştu (Nâsır-ı Hüsrev, 2005: 166; Piyadeoğlu, 2012: 128-129). O dönemde Nîşâbûr'da büyük bir kıtlık yaşanmış olmasına rağmen, Tuğrul Bey'in öngörüsü neticesinde, halktan vergi alınmadığı için kıtlığın etkisi şiddetli hissedilmemiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011: 70-71).

Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde yaklaşık yetmiş yaşlarında Rey'de vefat etmiştir¹⁰³ (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 116; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 226;

¹⁰³ Tuğrul Bey'in kabri bugün Tahrân'ın güneydoğusundaki Rey şehrinde bulunmaktadır.

Özgüdenli, 2013: 134; Piyadeoğlu, 2016: 53). Tuğrul Bey Selçuklu Devleti'ne yaklaşık 25 yıl sultanlık yapmış müstesna bir devlet adamıdır. Selçuklu Devleti'nin teşkilatlanmasında ve devlet sisteminin yerleşmesinde en büyük pay hiç şüphesiz ona aittir. Hükmettiği dönemde devletin sınırları Ceyhun Nehri'nden Fırat Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Yiğitliği, cesareti, ketumluğu ve devlet adamlığının yanında; son derece sabırlı, mütevazı, merhametli, bağışlayıcı ve dindar olan Tuğrul Bey'in beş vakit namaz kıldığı gibi haftanın iki günü de oruçlu olduğunun kaydedilmesi, onun ne kadar yüksek bir karaktere sahip olduğunun göstergesidir (Hüseynî, 1943: 16; Ebü'l-Farac, 1987: I, 299; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 227-228; Köymen, 1976: 139-140; Turan, 2011: 142-143; Özgüdenli, 2013: 134).

3.2. Alp Arslan Döneminde Nîşâbûr (1063-1072)

Selçuklularda devlet yönetimi, hânedanın ortak mesuliyetinde olduğu için Tuğrul Bey'in vefat etmesiyle Selçuklu ülkesinde taht mücadeleleri ve bir dizi isyan süreci yaşanmıştır. Bu süreçte ilk olarak Amîdülmülk el-Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta çıkardı. Zaten oğlu olmayan Tuğrul Bey de onu veliaht ilân etmişti¹⁰⁴ (Bündârî, 1943: 24-25; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 228; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 111). Yalnız halk, Çağrı Bey'in diğer oğlu Alp Arslan'ın sultan olmasını istiyordu. Halkın tepkisinden ve Alp Arslan'ın gücünden korkan Amîdülmülk el-Kündürî hutbede önce Alp Arslan, sonra da Süleyman'ın adını okuttu (Bündârî, 1943: 26; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 128; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 228). Diğer taraftan Selçuklu tahtının en güçlü varislerinden olan ve babası Arslan Yabgu'yu Kalincar Kalesi'nden kurtarmak için Tuğrul ve Çağrı Bey'in gerekli desteği vermediklerine inanan Kutalmış Bey, daha Tuğrul Bey'in sağlığında batıda isyan başlatmıştı. Herat hâkimi Mûsâ Yabgu da hânedan üyesi olarak Selçuklu tahtında hak iddia ediyordu. O dönemde Merv'de yönetici olan Alp Arslan önce Huttelân emîrinin isyanını, sonra da Herat'taki amcası Mûsâ Yabgu'nun isyanını bastırdı. Kutalmış Bey'in tahtı ele geçirmek için Rey üzerine yürüdüğü haberi

¹⁰⁴ Tuğrul Bey'in hastalığı ağırlaşınca Urmiye'de askerlerini ve devlet adamlarını toplayarak Süleyman'ı tahta geçirmelerini ve Amîdülmülk'ün sözlerine uymalarını vasiyet etmişti (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 111-112). Çağrı Bey'in vefatı üzerine töre gereği Çağrı Bey'in eşi ile evlenen Tuğrul Bey'in Süleyman'ı veliahd seçmesinde, Süleyman'ın annesinin de etkisi olduğu düşünülmektedir (Turan, 2011: 147).

gelince Alp Arslan büyük bir ordu ile Merv'den Rey'e doğru yola çıktı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 127-128; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 231-232; Köymen, 2011: III, 40, 43-44; Özgüdenli, 2013: 136-138; Piyadeoğlu, 2016: 59-60).

Alp Arslan, Rey'e giderken ilk önce Nîşâbûr'a geldi. Nîşâbûr'a gelmesinin amacı, Nîşâbûr Şâfîlîlerinin lideri olan İbnü'l-Muvaffîk'ı hutbenin kendi adına okunması için müracaatta bulunulması üzere Bağdat'a göndermekti. Ayrıca Tuğrul Bey ile evli olan Halife'nin kızı Seyyide'yi de onunla birlikte göndermişti. Ancak İbnü'l-Muvaffîk yolda çiçek hastalığına yakalanıp vefat etmişti. Alp Arslan bu haberi alınca Amîd Ebü'l-Feth Muzaffer'i, onun da yolda ölmesiyle Reisü'l-Irakeyn'in gitmesini istedi. Kendisi de 1 Muharrem 456/25 Aralık 1063 tarihinde Kutalmış'ın isyanını bastırmak üzere Nîşâbûr'dan Rey'e hareket etti (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 232-233). Alp Arslan'ın Nîşâbûr'dan Halife el-Kâim Biemrillâh'a elçi göndererek hutbenin kendini adına okunmasını istemesi, Kutalmış'a karşı askerî bir hamle yapmasının yanında siyasî bir hamle de yapmak istediğini düşündürmektedir. Diğer taraftan Halife el-Kâim Biemrillâh'a gönderecek elçi bulmakta sıkıntı yaşadığı da açıktır.

Alp Arslan ile Kutalmış arasında Milh (Dih-i Nemek) bölgesinde yapılan kanlı savaşta Kutalmış yenildi¹⁰⁵. Savaş bittiğinde Kutalmış'ı savaş alanında ölü olarak buldular. Alp Arslan'ın onu kaybetmekten büyük bir üzüntü yaşadığı, oturup ağladığı ve taziyeleri kabul ettiği esnada Nizâmülmülk'ün onu teselli ettiği kaydedilmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 233-234). Nihayetinde Alp Arslan Selçuklu tahtında hak iddia edenlerin hepsini bertaraf ederek, 5 Muharrem 456/29 Aralık 1063¹⁰⁶ tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı olarak başkent Rey'e girmiştir. Tuğrul Bey'in sarayında büyük bir tören tertip ederek, emîr ve hâciplerine hil'atlar vermiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 128-130; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 233-234; Özgüdenli, 2013: 138; Piyadeoğlu, 2016: 62-64).

¹⁰⁵ Aslında Kutalmış Bey'in çok iyi derecede astroloji (ilm-i nücum) bildiği ve savaşı kaybedeceğini anladığı kaydedilmektedir. Ayrıca etnoloji bildiği de eklenmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 233-234).

¹⁰⁶ Alp Arslan'ın Rey'e giriş tarihi İbnü'l-Esîr (2016: VIII, 234)'de 30 Muharrem 456/23 Ocak 1064, Sıbt İbnü'l-Cevzî (2011: 129)'de ise 5 Muharrem 456/29 Aralık 1063 olarak gösterilmiştir.

Tuğrul Bey'in vefatının ilk günlerinde vezîri Amîdülmülk el-Kündürî, Alp Arslan'a mektup yazarak Tuğrul Bey'in vasiyetini Alp Arslan'a hatırlatmış, Horasan hâkimi olarak Nişâbûr ve Hârizm'in onun olabileceğini ve "Horasan yönetimiyle kanaat etmesini" bildirmişti. Diğer taraftan Amîdülmülk el-Kündürî devlet hazinesindeki para ve malları ordu mensuplarına dağıtmış idi. Alp Arslan Rey'e sahip olduktan sonra Amîdülmülk el-Kündürî hakkındaki niyetini gizledi. Bu nedenle Amîdülmülk el-Kündürî, bir müddet Alp Arslan'ın hizmetine devam etti. Ancak Alp Arslan bütün bu etkenlerden dolayı vezîr Amîdülmülk'ün bütün mal varlığına el koyarak onu vezîrlikten azletmiş ve 17 Muharrem 456/10 Ocak 1064 tarihinde Nizâmülmülk'ü vezîr olarak atamıştır (Râvendî, 1954: I, 115; Râvendî, 2007: 117; Reşîdüddin, 2011:109; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 122, 128-130, 142-143; Piyadeoğlu, 2016: 65-66).

Alp Arslan'ın bir diğer Nişâbûr ziyareti, İsfahan'a gittikten sonra Kirmân'a ve oradan da Tabes üzerinden Nişâbûr'a gelme ihtimâldir (Mîrhând, 2015: 103; Piyadeoğlu, 2016: 102). Bazı kaynaklarda İsfahan'a geldikten sonra çok eğlenmeyip, Kavurd Bey'in isyanını bastırmak için İsfahan'dan Kirmân'a geçtiği ve oradan da doğrudan Merv'e geçtiği kaydedilmektedir (Hüseynî, 1943: 28; Münecimbaşı, 2000: 37; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 80; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 237; Piyadeoğlu, 2016: 102, n. 36). Mîrhând ise Alp Arslan'ın Kirmân'da Kavurd Bey'in isyanını bastırdıktan sonra Tabes'e geldiğini ve Tabes'ten Nişâbûr'a geçtiğini kaydetmektedir. Nişâbûr'un ileri gelenleri tarafından hediyelerle karşılanan Alp Arslan'ın, Nişâbûr'da halkın sıkıntılarını dinlediği ve ihsanlarda bulunduğu rivayet edilmektedir. Alp Arslan, daha önceden Batı Karahanlıların kurucusu ve ilk hükümdarı olan İbrâhim Tamgaç Han'ın kızı Terken Hatun'un Melikşah'a istenmesi için Semerkand'a elçi göndermişti. Nişâbûr'da olduğu sırada gelinin çeyizi ile beraber Ceyhun'u geçtiği haberi ulaştı (Mîrhând, 2015: 104-105; Piyadeoğlu, 2016: 103-104). Ayrıca Nişâbûr'da, Şadyâh bölgesine bir kale yapılmasını emretti. O kaleyi çok güzel eşyalar ve bol erzaklarla doldurarak, Merv seferi için askerlerinin hazırlanmasını istedi¹⁰⁷ (Mîrhând, 2015: 106-107). Alp Arslan Merv'e geldiği zaman

¹⁰⁷ Yukarıda Alp Arslan'ın Nişâbûr'daki faaliyetleri ve 10 Muharrem 458/12 Aralık 1065 tarihinde Hârezm'de olduğu bilgisi, Alp Arslan'ın 457/1065 yılının bahar ve yaz aylarında Nişâbûr'da

babası Çağrı Bey'in mezarını ziyaret ederek, halka bol ihsanlarda bulundu. Merv'de 456/1063-64 yılında Melikşah ile Terken Hatunu görkemli bir düğün ile evlendirdi (Müneccimbaşı, 2000: 37-38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 141; Mîrhând, 2015: 104-105; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 237; Özgüdenli, 2013: 143; Piyadeoğlu, 2016: 103-104). Sonrasında ise 10 Muharrem 458/12 Aralık 1065 tarihinde Hârizm'e giderek Hârizm tahtına oturdu ve Rebûlâhir 458/Mart-Nisan 1066 tarihlerine kadar Hârizm'de kaldı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 149-150; Mîrhând, 2015: 106-107). 7 Cemâziyelâhir 458/6 Mayıs 1066 tarihinde Hârizm'den Merv'e dönen (Mîrhând, 2015: 109) Alp Arslan, Merv yakınlarındaki Râdkân'a geçti. Sultan, bütün devlet erkânını toplayarak, kendisinden sonra Melikşah'ı sultan olarak tanıyacaklarına söz ve yemin aldı. Daha sonra bütün emîrlere hil'atlar verdi ve bütün şehirlerde Melikşah'ın adına hutbe okunmasını emretti. Çeşitli bölgeleri oğulları ve emîrlere iktâ ettikten sonra 15 Şaban 458/11-12 Temmuz 1066 tarihinde de tekrar Nîşâbûr'a geri döndü (Hüseynî, 1943: 28; Mîrhând, 2015: 105, 110; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 244; Köymen, 2011: III, 48; Turan, 2011:158; Özgüdenli, 2013: 143-144; Kafesoğlu, 2014: 41; Piyadeoğlu, 2016: 108-109). Nîşâbûr'da, Ramazan ayını bütün emîrleri ve melikleri ile geçiren Alp Arslan, sayısı 1.200 bulan devlet erkânı ile beraber 1 Şevval 458/26 Ağustos 1066 tarihinde Bayram namazını kılmıştır (Mîrhând, 2015: 110). Râdkân'daki merasimde bulunan emîrlere ve meliklere sultan ile Nîşâbûr'a geldiği için, Alp Arslan Melikşah'ı tekrar tahta çıkararak veliahtlığını tasdik ettirmiştir (Turan, 2011: 159-160; Piyadeoğlu, 2016: 109). Sultan Alp Arslan, Muharrem 459/Kasım-Aralık 1066 yılının başlarında Nîşâbûr'dan başkent Rey'e dönmüştür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 150).

Sultan Alp Arslan'ın son Nîşâbûr ziyareti Malazgirt zaferinden sonra Safer 464/Ekim 1071 tarihinde gerçekleşmiştir. Melikşah'ın veliahtlığı halife tarafından da tanınması gerekiyordu. Zaten Alp Arslan Halife'den izin istemişti. Halife vezîri Amîdüddeve ile Melikşah'a hil'atlar gönderdi. Aynı zamanda vezîrine Alp Arslan'ın Seferi Hatun'dan olan kızını, oğlu Muktedî Biemrillâh'a istemesini emretti. Amîdüddeve, Alp Arslan'ın huzuruna çıkıp kızını istedi. Alp Arslan kızını verdikten

---

olabileceği ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin inşa emrini bu tarihlerde verebileceği şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur (Mîrhând, 2015: 104-107; Piyadeoğlu, 2016: 102, n. 36).

sonra, nikâh Nîşâbûr dışında kıyıldı. Törende vezîr Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'ne tabi melikler, emîrler ve komşu devlet elçileri de hazır bulunuyorlardı (Bündârî, 1943: 43; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 178-179; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 260-261; Kafesoğlu, 2014: 41-42).

Daha sonra Sultan Alp Arslan, Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr Han ile yaşanan sorunu çözmek için, 464/1072 yılında Mâverâünnehir Seferi'ne çıktı. Ceyhun'u geçen Selçuklu ordusu Buhara yakınlarındaki Berzem Kalesi'ni kısa sürede ele geçirdi. Sultan Alp Arslan, huzuruna getirilen Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Hârizmî tarafından suikasta uğrayarak ağır yaralandı ve 10 Rebiülevvel 465/23 Kasım 1072 tarihinde vefat etti (Bündârî, 1943: 44-47; Hüseyinî, 1943: 37-38; Râvendî, 1957: I, 118-119; Râvendî, 2007: 120-121; Ebü'l-Farac, 1987: I, 325; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011:183-184; Reşîdüddin, 2011: 119-120; Mîrhând, 2015: 111-112; Müstevfî, 2015: 37-38; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 263-264; Özgüdenli, 2013: 159-160; Piyadeoğlu, 2016: 213-215).

Alp Arslan sadece 9 yıllık bir sultanlık dönemine rağmen, hayal bile edilemeyen seferler ve zaferler ile amcası Tuğrul Bey'den devraldığı Selçuklu sancağını daha yükselterek, devleti imparatorluk düzeyine çıkarmıştır. Heybeti, yiğitliği ve cesaretinin yanında son derece adil, merhametli ve şefkatli olan Sultan Alp Arslan, yoksulların ve fakirlerin tek güvencesi olmuştur. Divanında ülkesinin her köşesindeki fakir ve yoksulun ismi kaydedilerek yardımlar dağıtılmıştır. Meclislerinde kendisine hükümdarların tarihleri, ahlâk ve terbiye konulu kitapların okunduğu Alp Arslan'ın en önemli icraatlarında biri de ileride detaylı bir şekilde değinilecek olan, ülkesinin bütün şehirlerinde Nizâmiye medreselerini kurdurması olmuştur (Reşîdüddin, 2011: 108; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 264; Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 88; Turan, 2011: 191-194; Özgüdenli, 2013: 160-161).

3.3. Melikşah Döneminde Nîşâbûr (1072-1092)

Alp Arslan'ın vefatından sonra vasiyeti olduğu üzere oğlu Melikşah sultan ilân edildi¹⁰⁸. Selçuklu tahtına çıktığında daha 18 yaşındaydı. Melikşah babası Alp Arslan'ı Merv'e getirerek, dedesi Çağrı Bey'in yanına defnetti. Melikşah, Merv'de kalma kararındaydı. Ancak Şerefülmülk Ebû Saîd el-Müstevfî el-Hârizmî, Nîşâbûr'un Horasan ile irtibat noktası olması, Selçuklulardan önceki Samanoğulları ve Gaznelilerin askerî karargâhı olmasından dolayı genç sultanın Nîşâbûr'a gelmesinin ve oturmasının faydalı olacağını Nizâmülmülk'e bildirmişti. Bunun üzerine Melikşah ve Nizâmülmülk, 17 Rebûlâhir 465/30 Aralık 1072 tarihinde Nîşâbûr'a geldi. Nîşâbûr'un iç kalesinde (Kûhendîz), mahiyetinde bulunan kumandanlarına ve askerlerine birçok para ve kıymetli eşya dağıtarak onların gönlünü kazandı (Hüseynî, 1943: 38-39; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 187; Özgüdenli, 2013: 163-164; Kafesoğlu, 2014: 49-50). İlerleyen zamanlarda Melikşah, ülkesinin doğu sınırlarını güvene aldıktan sonra Selçuklu Devleti'nin başkentini Rey'den İsfahan'a taşımıştır (Özgüdenli, 2013: 168).

Melikşah'ın sultanlığa getirilmesinde, Nizâmülmülk'ün tedbirli ve yerinde siyaseti önemli bir oynamıştır. Küçük yaşta sultan olan Melikşah'ın en büyük rehberinin Nizâmülmülk olduğu aşikârdır. Bu nedendir ki, devletin yönetimi büyük ölçüde onun uhdesine bırakılmıştır (Reşîdüddin, 2011: 123-124; Kafesoğlu, 2014: 19). Melikşah sultan olduktan sonra, Selçuklu askerleri arasında itaatsizlik, taşkınlık ve şehirlerin yağmalanması baş göstermişti. Nizâmülmülk bu durumun Selçuklu Devleti'nin idaresini zedelediğini ve devletin halk nazarındaki itibarını güçsüzleştirdiğini belirtti. Bunun üzerine Melikşah: "Sen nasıl uygun görürsen öyle yap." dedi. Nizâmülmülk ise: "Ben senin emrin olmadan hiçbir şey yapmam." dedi. Bunun üzerine Melikşah: "Büyük küçük bütün devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın!" demiş ve her hususta kendisini destekleyeceğine söz vermişti (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 268).

¹⁰⁸ Bu dönemde Melikşah'ın sultanlığını tanımayan Kirman hâkimi Kavurd Bey isyan etmişti. Kavurd Bey'in isyanın bastırılmasında Nizâmülmülk'ün etkili olduğu kaydedilmektedir (Bündarî, 1943: 48-49; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 188-189; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 267; Özgüdenli, 2013: 164-166).

Melikşah'ın Nîşâbûr'a diğer gelişine Tekiş'in 473/1080-81 yılındaki isyanı neden olmuştur. Melikşah'ın kardeşi olan Belh ve Toharistan'ın meliki Şihâbüddeve Tekiş, isyan ederek Merv ve Nîşâbûr gibi Horasan şehirlerini ele geçirmek istedi. Durumdan Musûl'da iken haberdar olan Melikşah, hızla Nîşâbûr'a hareket etti. Tekiş, başarılı olamayacağını anlayınca af dilemiş ve Melikşah da onu affetmişti. Lâkin Tekiş'in ikinci defa isyan etti. İsyanı ciddi boyutlara varınca, Melikşah önemli komutanları ile tekrar Nîşâbûr'a hareket etti. Tekiş, Nîşâbûr'u ele geçiremeden Melikşah'ın Nîşâbûr'a yaklaştığını duyunca, Nîşâbûr'dan kaçarak Tirmiz Kalesi'ne saklandı. Melikşah, Tirmiz Kalesi'nin muhasara altına alarak Tekiş'i kaleden indirdi ve bir daha isyan etmemesi için gözlerine mil çektirdi. Böylece Tekiş'in bir daha isyan etmesini engellenmiş oldu (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 263-264; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 297, 311-312; Özgüdenli, 2013: 175; Kafesoğlu, 2014: 58).

Selçuklu tahtında 20 oturan Sultan Melikşah, Bağdat yakınlarında yediği av etinden hastalanarak veya zehirlenerek ateşli bir hummaya yakalanmış ve kurtarılamayarak 15 Şevval 485/18-19 Kasım 1092 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi İsfahan'a götürülerek İsfahan Nizâmiye Medresesi'ne defnedilmiştir (Bündârî, 1943: 83; Hüseyinî, 1943: 49; Reşîdüddin, 2011: 134; Müstevfî, 2015: 49; Mîrhând, 2015: 128; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 364; Özgüdenli, 2013: 190, n. 108-109).

Alp Arslan ile yükselişe geçen Selçuklu Devleti, oğlu Melikşah zamanında en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Ülkede refah ve huzur artmış, ilim, irfân ve imar faaliyetleri güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Melikşah ticaret yollarını, köprüleri tamir ettirmiş, Mekke yoluna hacılar ve ticaret kervanları için su havuzları ve işaret kuleleri inşa ettirmiştir. Ayrıca ülkenin her köşesinde medreseler, bîmâristanlar ve kütüphaneler tesis ettirmiştir. Alp Arslan döneminde başlanan çeşitli şehirlerdeki Nizâmiye medreselerinin inşalarına Melikşah zamanında da devam edilmiştir. Özellikle Melikşah, İsfahan'da Nizâmiye medresesinin yanı sıra bir rasathane inşa ettirerek Celâlî takvimini hazırlatmıştır. Kendisinin de şiire ve edebiyata ilgisi olan ve şiirler yazan Melikşah; edipleri, âlimleri ve din adamlarını himaye etmiş ve onlara ihsanlarda bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 364-366; Mîrhând, 2015: 142; Turan, 2011: 218-220; Kafesoğlu, 2014: 172-175; Özgüdenli, 2013: 191-192).

3.4. Berkyaruk Döneminde Nîşâbûr (1092-1104)

Melikşah'tan sonra tahta geçen oğlu Berkyaruk döneminde de isyanların yaşandığı görülmektedir. Zira Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun'un, Melikşah'ın oğlu ve dönemin sultanı Berkyaruk'a isyan etmesi Nîşâbûr'u da etkilemiştir. Arslan Argun, Melikşah'ın vefatından sonra Horasan'a yönelerek kısa süre içerisinde Nîşâbûr, Merv, Belh ve Tirmiz gibi şehirlere hâkim olmuştur. Hatta Nîşâbûr önlerine kadar gelmiş olmasına, Nîşâbûr halkından şehrin kendisine teslim edilmesini istemesine rağmen, Nîşâbûr halkı Arslan Argun'un Berkyaruk'a isyan ettiğini bildiği için şehri ona vermemiştir. Sonrasında Arslan Argun, Berkyaruk'a haber göndererek dedesi Çağrı Bey döneminde olduğu gibi Nîşâbûr hariç Horasan'ın kendisine verilmesini istemiştir. Ayrıca teklifinin kabul edilmesi durumunda taht mücadelesine girmeyeceğini, pek çok mal ve hediye de göndereceğini eklemiştir. Bunun üzerine Berkyaruk, amcası Böri Bars komutasındaki kuvvetlerini Arslan Argun üzerine göndermiştir. Yapılan savaşta Arslan Argun, Berkyaruk'un gönderdiği kuvvetleri mağlup etmiş Sebzvar, Serahs, Merv ve Nîşâbûr kalelerini yıktırmıştır. Adeta Horasan'da yıkılmamış kale ve şehir suru kalmamıştır. Arslan Argun bu tahribattan sonra Horasan'a hâkim olmuştur. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmemiş, Arslan Argun kendi hizmetçisi (gulâm) tarafından öldürülmüş ve isyan kendiliğinden bitmiştir. Berkyaruk, Cemaziyelevvel 490/Nisan 1097 tarihinde Nîşâbûr şehrini savaş yapmadan ele geçirmiştir (Reşîdüddin, 2011:143; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 186-188; Müstevfî, 2015: 55; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 402-404; Özgüdenli, 2013: 205-206).

3.5. Sultan Sencer Döneminde Nîşâbûr (1119-1157)

Selçuklu Devleti'nin en uzun süreli ve son büyük sultanı olan Sencer¹⁰⁹, ağabeyi Berkyaruk tarafından Arslan Argun isyanının bastırılmasından ve sonrasında da Horasan idaresinde görevlendirilmiştir. Sencer, Horasan melikliğine atandığı zaman daha 12 yaşındaydı. Buna rağmen Horasan'ı güçlü bir şekilde yönetmiş ve

¹⁰⁹ Sultan Sencer'in, babası Melikşah'ın Suriye seferi sırasında Receb 479/Ekim-Kasım 1086 tarihinde, Sincar'da doyuğu için bu ismi aldığı kaydedilmektedir (Cûzcânî, 2011: 51; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 263; Özgüdenli, 2013: 235).

kısa sürede Nîşâbûr'da dâhil olmak üzere bütün Horasan'a hâkim olmuştur. Selçuklu Devleti'nin doğu sınırlarını başarılı bir şekilde müdafaa etmesinin yanı sıra Karahanlı hükümdarı Kadir Han ile savaşa tutuşmuş (495/1102) ve Kadir Han'ı öldürerek Karahanlıları Selçuklu Devleti'ne bağlamayı başarmıştır (Râvendî, 1954: I, 164; Râvendî, 2007: 168; Reşîdüddin, 2011: 164; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 466-467; Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 112; Köymen, 2001: X, 486-487; Turan, 2011: 236; Özgüdenli, 2013: 235).

Büyük Selçuklu Devleti'ni çöküşe götüren ilk olay, Sultan Sencer ile Karahıtaylar arasında 5 Safer 536/9 Eylül 1141 tarihinde cereyan eden Katavan Savaşı olmuştur. Karahıtay ordusu daha savaşın başında Selçuklu ordusunu muhasara altına almayı başarmış ve Sultan Sencer bu muhasaradan kurtulmaya çalışsa da çok ağır kayıplar vermişti (Râvendî, 1954: I, 167-168; Râvendî, 2007: 172-173; Reşîdüddin, 2011: 170; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 155, 159; Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 118; Köymen, 2011: II, 336; Özgüdenli, 2013: 273). Sencer bu savaşta büyük bir yenilgiye uğramış ve yaklaşık 100.000 kişilik ordusundan kalan sadece 10-15 kadar süvarisi ile Belh'e ulaşabilmişti. Ayrıca Sencer'in hanımı Terken Hatun, Emîr Kamac, Taceddin Ebü'l-Fazl Nasr ve oğulları başta olmak üzere önemli pek çok kişi Karahıtaylara esir düşmüşlerdi¹¹⁰ (Ebü'l-Farac, 1987: II, 376; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 205; Mîrhând, 2015: 185; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 159; Köymen, 2011: II, 332; Özgüdenli, 2013: 274). Katavan Savaşı'nın en önemli neticesi; sadece Mâverâünnehir'in kaybı değil, Selçuklu Devleti'ni çöküşe götüren merhalelerden biri olmasıydı¹¹¹ (Özkuzugüdenli, 1994: 107).

Diğer taraftan Sultan Sencer'in yenilgisini fırsat gören ve bütün bu yaşananların müsebbibi olan Hârizmşah Atsız, hiç vakit kaybetmeden ilk önce Serahs, sonra da Merv üzerine yürüdü. 17 Rebîevvel 536/19 Ekim 1141 tarihinde şehre girip Sultan Sencer'in tahtına oturdu ve bütün hazinesini yağmaladı. Merv

¹¹⁰ Sencer eşi Terken Hatun için 500.000 dinar, Emîr Kamac ve oğulları için 100.000 dinar fidye ödeyerek onları kurtarmıştır. Sistan meliki Taceddin Ebü'l-Fazl Nasr ise kahramanlığına hürmeten Karahıtaylar tarafından serbest bırakılmıştır (Bündârî, 1943: 249; Hüseyinî, 1943: 66; Reşîdüddin, 2011: 170-171; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 205; Köymen, 2011: II, 332).

¹¹¹ Ayrıca bkz. Özkuzugüdenli, 1994.

şehrinin ileri gelenleri ve âlimleri, şehri Atsız'a teslim etmediği gerekçesiyle öldürülmüştür¹¹². Ayrıca Sultan Sencer'in şahsî kütüphanesi de talan edilmiştir (Hüseynî, 1943: 67; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 206; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 159-160; Köymen, 2011: II, 336; Özgüdenli, 2013: 275-276).

Hârizmşah Atsız, Merv'den sonra Şevval 536/Nisan-Mayıs 1142 tarihinde Nîşâbûr'a geldi. Nîşâbûr'un ileri gelenlerinden ve âlimlerinden oluşan bir grup onu karşılayarak, Merv'de yaptığı yıkım ve tahribatı Nîşâbûr'da yapmamasını şartıyla şehri ona teslim edeceklerini bildirdiler¹¹³. Atsız teklifi kabul etmesine rağmen, Sultan Sencer'in adamlarına ait malları tespit ettirip el koydu. Atsız, 1 Zilkâde 536/28 Mayıs 1142 tarihinde Nîşâbûr'da Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırıp kendi adını okutmaya başlayınca halk isyan etti. Ancak şehrin ileri gelenleri bir kıyım ve yıkımın yaşanmaması için halkı teskin ettiler. Nîşâbûr şehrinden büyük miktarlarda vergi tahsil eden Atsız, kardeşi Yınal Tegin'i Beyhak'a göndererek oraları yağmalatmıştır. Daha sonra bütün Selçuklu ülkesini yağmalamak için oradan ayrılmıştır. Nîşâbûr'da iki ay kadar Atsız adına hutbe okumuş ve 5 Muharrem 537/31 Temmuz 1142 tarihinden itibaren tekrar Sencer adına okunmaya başlanmıştır (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 160; Köymen, 2011: II, 341-342; Özgüdenli, 2013: 276). Nîşâbûr halkının hutbenin Atsız adına okunuşunu kabullenmeyişi, Sultan Sencer'e sadakatle bağlı olduklarının kanıtı niteliğindedir.

Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran, Horasan, Irak, Suriye ve Anadolu'yu yurt yapan Oğuzlardır. Ne yazık ki, Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında en büyük etken yine Oğuzlar olmuştur (Köymen, 2011: II, 399). Oğuzlar, Belh çevresinde yaşıyorlar ve Selçuklu Devleti'ne vergi veriyorlardı. Vergi memurlarından birinin öldürülmesi

¹¹² Öldürülenler arasında, Şâfiî fakihî İbrâhim el-Mervezî, Ali b. Muhammed Arslan ve eş-Şerif Ali b. İshâk el-Musevî gibi âlimlerin isimleri kaydedilmektedir. Atsız, Ebü'l-Fazl el-Kirmanî, Ebû Mansûr el-Abbadî ve Ebû Muhammed el-Harakî gibi pek çok âlimi de yanına alıp Hârizm'e dönmüştür (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 160)

¹¹³ Nîşâbûr halkının Hârizmşah Atsız'a direnmemesinde, Atsız'ın Nîşâbûr'a gelmeden önce Nîşâbûr halkına gönderdiği mektubun da etkisi olduğu malumdur. Çünkü Atsız mektupta: "Bugün sancağımız Ab-ı bank'a selamete ulaşmıştır. Buradan da Nîşâbûr civarına salınarak gidecektir. Horasan'da her yerde itaat ve tabilik yolunda yürümeyenlerin başına ne geldiğini ve Nîşâbûr sakinlerine, şeyhlerine, ayanına ve bütün halkına karşı iyi niyetimiz olduğunu bilsinler. Eğer kendi evlerinde kalmayı ve şehirlerinin harap olmamasını ve mesut olmayı istiyorlarsa, bizim hâkimiyetimiz lehine çalışmak lâzımdır." demiştir (Köymen, 2011: II, 340).

üzerine Belh valisi Emîr Kamac, Sultan Sencer'den izin alarak Oğuzlardan öldürdükleri tahsildarın diyetini istedi. Ancak Oğuzlar, Emîr Kamac'ın bu talebini reddettikleri gibi, kimsenin emrine girmeyeceklerini ve sadece Sultan Sencer'e tabi olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine Emîr Kamac büyük bir orduyla Oğuzlar üzerine sefere çıktı. Yapılan savaşta hem Kamac hem de oğlu Alâeddin Ebûbekir, Oğuzlar tarafından öldürüldü (Râvendî, 1954: I, 173-174; Râvendî, 2007: 177-178; Reşîdüddin, 2011: 175-176; Mîrhând, 2015: 189-190; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 229; Köymen, 2011: II, 407-409; Özgüdenli, 2013: 281-282; Ayan, 2013: 22-23). Sultan Sencer, Emîr Kamac ve oğlunun öldürülmesine rağmen Oğuzları affetmeye hazırды. Ancak Müeyyed Ay-Aba, Barankuş ve Ömer Acemî gibi Selçuklu emîrlerinin etkisiyle Muharrem 548/Nisan 1153 tarihinde Belh yakınlarında yapılan savaşta Selçuklu ordusu yenildi. Sultan Sencer, Oğuzlar tarafından esir alındı. Oğuzlar Sultan Sencer'e hürmet göstermişler ve başşehir Merv'e götürmüşlerdi (Bündârî, 1943: 252-254; Râvendî, 1954: I, 175-176; Râvendî, 2007: 178-179; Reşîdüddin, 2011: 178-179; Mîrhând, 2015: 192-193; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 231-232; Köymen, 2011: II, 411-412; Özgüdenli, 2013: 282; Ayan, 2013: 23).

Bu savaşın en büyük neticesi, Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesinden dolayı, geçici de olsa Selçuklu Devleti'nin sona ermesidir (Köymen, 2011: II, 413). Her ne kadar Oğuzlar, Selçuklu Devleti'ni yıkmayı başarsalar da Tuğrul ve Çağrı Bey'in Gazneli bakiyesi üzerine kurdukları Selçuklu Devleti gibi yeni bir devlet kurmayı başaramamışlardır. Çünkü göçebe topluluk olan Oğuzların yeni bir devlet kuracak altyapıları, Selçukluların kurduğu siyasî, kültürel ve iktisadî yapıya ekleyecekleri bir yenilikleri yoktu. Belki de bu yüzden tahrip, yağma ve katliam yapma yolunu seçmişlerdi (Ayan, 2013: 24).

Sultan Sencer'i 2-3 yıl süren esaret hayatından kurtarmak için birçok girişim olmasına rağmen, emîri Müeyyed Ay-Aba Ramazan 551/Ekim 1156 tarihinde Sencer'i kurtarmayı başarmıştır. Sultanın yaşının ilerlemiş olması ve saltanatı teslim edeceği oğlunun da olmamasından dolayı, Selçuklu Devleti'ni tekrar toparlamaya gücü yetmemiştir. Recep 479/Ekim-Kasım 1086 doğmuş olan Sencer, yakalandığı kulunç hastalığına yenik düşerek Rebûlevvel 552/Nisan-Mayıs 1157 tarihinde vefat

etmiştir. Cenazesi ölmeden önce yaptırmış olduğu Merv'deki türbesine (Dâru'l-âhiret) getirilerek defnedilmiştir. Sultan Sencer, Selçuklu tahtında en uzun kalan sultanlardan biri idi. Melikliği ile birlikte 62 yıl idarecilik yapmış, bunun 40 yılı sultan olarak geçmişti (Hüseynî, 1943: 87; Râvendî, 1954: I, 179-181; Râvendî, 2007: 183-185; Reşîdüddin, 2011: 183-184; Mîrhând, 2015: 197; Müstevfî, 2015: 78; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 263; Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 122; Ayan, 2013: 38-39; Özgüdenli, 2013: 284). Sencer zamanında Horasan; ilim, irfan, zanaat ve sanat merkezi haline gelmişti. Bu yüzden dünyanın her yerinden insanlar Horasan'a gelmek istiyorlardı. Sencer âlimlere, zâhidlere ve ariflere saygı ve hürmet gösterir, onların meclislerine katılırdı. Ayrıca onlara büyük ihsanlarda bulunurdu (Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 2018: 113-114).

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MEDRESELER

1. Medreselerin Yapı ve İşleyişi

Medrese kelimesi sözlük anlamı olarak “okumak, anlamak, bilgiyi öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen “ders”, “derase/d-r-s” kökünden türemiştir. Terim anlamı olarak medrese, öğrencilerin ders okuduğu ve ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir (Tibawi, 1962: 228; Kazıcı, 1983: 43; Bozkurt, 1992: XXVIII, 323-324). Batılı araştırmacılar medrese terimini “*hukuk okulu*” olarak adlandırmışlardır. Hukuk için kullanılan terim “*fıkıh*”tır. İlk dönemlerde medreselerde ağırlıklı olarak fıkıh okutulduğu, fıkha “ders” terimiyle de atıf yapıldığı için, çoğu zaman medrese kelimesi fıkıh okutmak anlamında kullanılmıştır. Ancak medrese kelimesi bir mekân ismi iken; fıkıh dersi anlamına gelen dersin ise medreselerde öğretici ve öğrenenin temel faaliyeti olduğunu belirtmek gerekir (Makdisi, 2007: 212). İslâm eğitim kurumları yabancı ilimlere yer verenler ve yabancı ilimlere yer vermeyenler olarak iki gruba ayrılmaktaydı. Yabancı ilimlere yer verenler “dar”, “beyt”, “hizâne” gibi adlarla bilinen kütüphane ve hastanelerdir. Yabancı ilimlere yer vermeyen medrese ise bir mescide bağlı olarak veya bağımsız olarak gelişmiştir (Makdisi, 2012: 43).

İslâm dünyasında medreseler kurulmadan önce her türlü dinî ve sosyal faaliyetlerin merkezi mescidlerdi. İslâm’da mescid; ibadet yeri, kaza dairesi, ordu karargâhı ve elçilerin kabul yeri olarak kullanıldığı gibi, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de yapıldığı yerlerdi. Esasında medreseler, ilk başlardan beri eğitim ve öğretim işlevi gören mescid ve camilerin devamı olarak ortaya çıkmıştır (Çelebi, 1974: 95-107; Kazıcı, 1983: 32-42). Pedersen’e göre (2001: VIII, 56-57), medreseler ile mescidler arasında önemli bir fark yoktur. Medreseler kurulduktan sonra da mescid ve camiler birer eğitim kurumu olma özelliklerini korumuşlardır. Zira ilk dönemlerde bir mescid veya camide bir oda ders verilmesi için ayrıldığı zaman, oraya medrese denilmiştir.

Hicretten sonra Peygamber Efendimiz'in Medine'ye varışını müteakip, namazların kılınması ve İslâmî eğitim ve öğretim faaliyetleri için bir bina arayışına gidildi ve Mescid-i Nebevî inşa edildi. Mescid-i Nebevî, namazların kılınması için büyük bir alan, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi için suffe ve Peygamber Efendimiz'in ailesi için birkaç oda gibi üç bölümden oluşmaktaydı. Suffede Peygamber Efendimiz de dersler vermiştir. Bu nedenle İslâm eğitim tarihinde suffe, ilk İslâm üniversitesi olarak kabul edilmektedir (Hamîdullah, 2003: II, 767-768). Peygamber Efendimiz döneminde Mescid-i Nebevî'nin inşasından sonra, mescidlerde suffe gibi eğitim ve öğretim yerlerinin oluşturulmasına daha fazla önem verilmiştir (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 50-51). Mescidlerdeki suffelerde ders ve öğrenci sayısının artması, tartışmalı ilimlerin genişlemesi ve devletin idarî yapısının ihtiyaç duyduğu memurların yetiştirilmesi gibi sebepler nedeniyle öğrencilerin eğitim alabileceği yeni mekân arayışına gidildi (Çelebi, 1974: 108-111). Zira suffe aynı zamanında Medine'de yatıp kalkacak evi olmayanlar için, geceleri yatakhane veya yurt olarak kullanılmaktaydı. Bu da birtakım güçlükleri beraberinde getirmekteydi (Hamîdullah, 2003: II, 769). Bu nedenlerle, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve daha geniş eğitim alanı oluşturabilmek için mescidlerin yanına hanlar yapılmış ve mescid-han kompleksine geçilmiştir (Makdisi, 2012: 67).

İslâm dünyasında medreselerin gelişiminin üç aşamada gerçekleştiği görülmektedir. İlk olarak fazla cemaati olmayan mescid ya da camiler, bir eğitim merkezi olarak kullanılmıştır. İkinci aşamada ise mescidlerde verilen eğitimde, şehir dışından gelen öğrencilerin kalabilmeleri ve barınabilmeleri için mescidlerin yanlarına "han"lar tesis edilmiş ve "mescid-han" kompleksi ortaya çıkmıştır. Üçüncü aşamada, ise içerisinde hem mescidin hem de hanın bulunduğu ve vakıflarla desteklenen medreselerin kurulması ile medreseler gelişme sürecini tamamlamıştır (Pedersen ve Makdisi, 1995: V, 1123). Kısaca medrese, daha önceki iki kurumun, eğitimin yapıldığı mescid ile onun hemen yanı başında yer alan ve öğrencilere yurt hizmeti veren hanın gelişimiyle, Ortaçağ'ın tam teşekküllü yükseköğretim kurumları olarak ortaya çıkmıştır (Makdisi, 2012: 67). Zira Selçuklu Devleti'nin kurulduğu bölgeler olan Mâverâünnehir ve Horasan'da köklü bir han geleneği mevcut idi. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı mescidlerle, çok eskilerden beri buralarda

mevcut olan han kurumunun birleşmesiyle İslâm dünyasında ilk medresenin kompleks bir yapı olarak ortaya çıktığı aşikârdır (Gözütok, 2012: 6).

Yükseköğretim kurumları olarak medreseleri; binaları, öğretim kadroları, öğrencileri ve gelir kaynakları olan vakıflarla bir bütünlük arz ettiğini görmekteyiz (Köymen, 2011: III, 361). Medreseler öğrencilerin ders görmeleri ve ibadetlerini yerine getirebilmelerinin yanı sıra barınabilecekleri yapılar olarak tasarlanmıştı. Nizâmiye medreseleri ise yukarıda tasvir edilen yapıların daha da ötesinde mükemmel planlanıp tasarlanmışlardır. Nizâmiyelerde öğrencilerin ders yapacağı derslikler, konferans salonu, müderrislerin çalışma odaları ve öğrencilerin kalacakları odalar, erzak kileri, mutfağı ve zemin katta da hamamı bulunmaktaydı. Ayrıca medreselerde, Cuma namazlarının kılındığı ve vaazların verildiği mescid de bulunmaktaydı (Ocak, 2002b: V, 722; Kılıç, 2010: 257).

Medreselerin gerek ortaya çıkış tarihi, gerekse çıkış nedenleri bugün hâlâ tartışma konusudur. Bu yüzden medreselerin ortaya çıkışları konusunda araştırmacılar çeşitli görüşler sunmuşlardır. Bu görüşlerden ilki medreselerin “*Dâru’l-İlim*”lerin (İlim Evi) devamı olduğu iddiasıdır. İlk olarak Beytu’l-Hikme ismiyle bilinin tercüme ve yüksek seviyede ilmî araştırmaların yapıldığı ilim merkezleri Bağdat’ta Halife Me’mûn tarafından 214/830 yılında kurulmuştur (Kaya, 1992: VI, 88). Daha sonra Fâtımîler döneminde Kahire’de, el-Hakîm tarafından 395/1005 yılında *Dâru’l-İlim* kurulmuştur. *Dâru’l-İlim*lerin bünyesinde zengin kütüphaneler, dersaneler ve çalışma odaları da tesis edilmiştir. Bu merkezlerin çeşitli çalışanları ve araştırmacıları, buralarda çeşitli ilim dallarının yanı sıra tıp ve astronomi gibi ilimlerde araştırmalarda bulunmuşlardır (Pedersen ve Makdisi, 1995: V, 1125). Tibawi (1962: 227), er-Raşit ve el-Me’mûn kütüphaneleri veya Beytu’l-Hikme gibi farklı isimlerle bilinen, kütüphane amaçlı kurulan *Dâru’l-İlim*lerin, devlet tarafından desteklenmesi, burada çalışanlara çeşitli araç gereçlerin verilmesi ve kalacak yer temin edilmesi gibi özelliklerini dikkate alarak, medreselere öncü kurumlar olabileceğini iddia etmektedir. Yine Büveyhî hükümdarı Bahâüddeve (ö. 403/1012)’nin vezîri Ebû Nasr Sabur b. Erdeşir (ö. 416/1025), Bağdat’ın Kerh semtinde, kütüphanesi olan ve vakıflarla desteklenen Dar’ul-İlim isminde bir yer

açmıştır. İbn Kesir, burayı ilkel medrese olarak nitelendirmiştir. İbn Kesir'in Dâru'l-İlim'i medrese olarak nitelendirmesi Tibawi'nin görüşünü destekler nitelikte olmasına rağmen, bu kurumların ilk medreselerin ortaya çıktığı tarihten neredeyse bir asır sonra kurulması nedeniyle medreselere kaynaklık edemeyeceği yorumu bulunmaktadır (Gözütok, 2012: 7).

Bu konudaki diğer bir görüş, ilk medrese örneklerinde Budist viharalarının etkisinin olduğudur. Barthold (2013: 47), Belh ve çevresinde medreselerin fazla olmasında Budizm'in etkisinin olabileceğini düşünmektedir. Turan (2011: 328) ise Buhara adını putperestlerce ilmin toplandığı yer manasında “*Buhar*”dan geldiğini ve Uygurların putlarla dolu olan mabetlerine de bu adı verdiklerini aktarmaktadır. Ancak bu bilgiler medreselerin kaynağını açıklamakta yetersiz ve zaman olarak da tutarsızlıklar göstermektedir. En doğru ve mantıklı görüş, medresenin ilk zamandan beri var olan cami okullarının devamı olduğu görüşüdür. Lâkin Fâtımî öğretim kurumları, özellikle de Kahire'deki el-Ezher Camii'nin medrese sisteminin gelişmesinde büyük katkıları olduğu da aşikârdır. Yine de medrese sistemi, Horasan'daki medrese ismiyle bilinen okulların gelişmesinin bir sonucudur. Çünkü Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde ortaya çıkan ilk medrese örnekleri cami okulu veya özel okul niteliğindedir. Bu okullar, o dönemdeki Kerramî tekkelerine bağlı okulların etkisini yok etmek için geliştirilmiştir. Bu nedenlerle denilebilir ki, cami okulları medreselerin ilk örneklerini ve modellerini oluşturmaktadır. Ayrıca Nizâmiye medreseleri için birçok kaynak gösterilmesine rağmen, medreselerin kaynağını Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinden aldığı konusunda ağırlıklı görüş oluşmaktadır. Nitekim ilk Nizâmiye medresesinin Horasan'ın en önemli şehri olan Nîşâbûr'da kurulmuş olması da unutulmamalıdır. Gaznelilerin, Karahanlıların ve Selçukluların Nizâmülmülk'ten önce medreselere önem verdiğinden daha bahsetmiştik. Esasında, Horasan ve Mâverâünnehir'de kurulmuş olan medreselerin, doğrudan Nizâmiye medreselerinin öncü kurumları olduğu görülmektedir (Sayılı, t.y.: 26-27).

1.1.1. Medreselerin İdarî Yapısı ve Öğretim Kadrosu

Medreselerin kurulması kolay olmadığı gibi, yönetimi de kolay olmamıştır.

Zira medreselerin idarî ve öğretim kadrosunun birçok unsurdan oluştuğu görülmektedir. Medreselerin idarî teşkilatını başkan, vakıf sorumlusu, vakıf kâtibi, kapıcılar ve hizmetçiler/ferrâşlar oluşturur iken; eğitim ve öğretim faaliyetlerinden sorumlu teşkilatı ise müderris, nâib, muîd, mezhep reisi, vaiz, müftü, kütüphaneci ve öğrencilerden meydana gelmekteydi (Kisâî, 1995: 121).

1.1.1.1. Müderris

Müderris kelimesi ilk önceleri, medreselerdeki fıkıh kürsüsünde bulunan âlimler için kullanılmıştır. Her medresede sadece bir fıkıh kürsüsü bulunur ve bu kürsüde de bir müderris görev yapardı (Makdisi, 2007: 213). Hadis, kıraat, tasavvuf ve nahiv gibi ilimleri öğreten âlimler için daha çok şeyh kelimesi kullanıldığı görülmekteydi (Bozkurt, 2006: XXXI, 467). Ancak Nizâmiye medreselerinin kurulmasıyla birlikte “müderris” kelimesi resmî bir kimlik kazanmış (Bozkurt, 2006: XXXI, 467) ve Nizâmiyelerle birlikte bütün medreselerde, alanında ders veren kimse için müderris tabiri kullanılmıştır. Medreselere müderris seçimi, bugün üniversitelere hoca seçimiyle neredeyse aynı idi. Nizâmiye medreselerindeki müderrislerde bulunması gereken şartlara bakıldığında, medreselere nasıl müderris seçildiği görülmektedir. Nizâmiye medreselerinde müderris olmak isteyenlerde, zamanın seçkin bilginini olması ve ilimde ehliyetini ispat etmiş olması, yabancı dil bilmesi ve dindar olması ilk başta aranan şartlar arasında olmuştur (Kazıcı, 1983: 55). Ayrıca Nizâmiye medreselerine müderris seçiminde dikkat edilen diğer husus, müderrisin eser verip vermediği idi. Çünkü müderrislere verilen ilmî makamlar, verdikleri eserlerle eş değerde tutulmuştur (Sallâbî, 2013: 348). Nizâmiyelerden önceki medreselerde müderrislik için belirli bir şart aranmazken, Nizâmiyelerde müderris olabilmek için özel şartlar aranması (Ocak, 2002b: V, 723), Nizâmiye medreselerinin kalitesini ve önemini ortaya çıkarmaktadır.

Selçuklular döneminde medreselerin kurumsallaşmasıyla birlikte müderrisler, Divan-ı Vezaret'ten Nizâmülmülk'ün imzası ile çıkan menşurla tayin edilmiştir (Bozkurt, 2006: XXXI, 467). Nizâmiye medreselerine müderris seçiminde bizzat kendisi ilgilenen Nizâmülmülk, medreseye tayin edeceği müderrisleri çeşitli vesilelerle test ediyordu. Âlimlere ilmî sorular soruyor ve onları ilmî derecelerine

göre çeşitli görevlere tayin ediyordu. Özellikle eğitim ve öğretime yeteneği olan kişileri ise hemen medreselere müderris olarak tayin ediyordu (Sallâbî, 2013: 346). Örneğin Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'ne İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin atanması ve Cüveynî'nin talebesi olan İmâm Gazzâlî'nin de Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne tayini bu şekilde olmuştur. İmâm Gazzâlî bir gün Nizâmülmülk'ün meclisine gitti. Zira onun meclisi âlimlerin toplandığı yerd. İmâm Gazzâlî, o mecliste âlimler ile münâzarada bulunarak, ilminin üstünlüğünü ispatlamıştı. Bunun üzerine Nizâmülmülk onu Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin etmişti (Hümâyî, 1938: 120; Sallâbî, 2013: 341; Zerrînkûb, 2014a: 49). Müderris atamalarında sultan ve vezîr yetkili olmasına rağmen, bazı durumlarda halife tarafından atamaların yapıldığına da şahit olunmuştur (Bozkurt, 2006: XXXI, 467; Ocak, 2013: 448). Atamalarda ilmî yeterliliklerinin yanında müderrislerin kalitesi ve aldıkları icâzetin türü kıstaslar arasında yer almıştır. Müderrislerin atanma belgelerinde ilmi korumanın öneminden, tayin sebebi ve müderrisi öven cümlelere yer verilmiştir (Bozkurt, 2006: XXXI, 467)

Müderris, ilk medreseye tayin edildiğinde üzerinde siyah cübbe ve başında da müderrislerin taktığı mavi bir sarık olurdu. Medreseye gittiği ilk gün medresede tören yapılır ve ilk derse ileri gelen devlet adamları, âlimler ve şairler katılırdı. Dersi bitirdiğinde onu övücü konuşmalar yapılır ve kasideler söylenirdi (Sallâbî, 2013: 346). Örneğin, Ebü'l-Hayr el-Kazvî'nin Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildiği zaman hilat giydirildiği, öğrencilerin, müderrislerin, devlet adamların ve halkın oluşturduğu kalabalık bir grupla medreseye geldiği ve hatim duası yapıldıktan sonra ilk dersini verdiği rivayet edilmektedir (Bozkurt, 2006: XXXI, 467).

Medreselerde müderrisler, öğrencilerin oturdukları yerden yüksek bir kürsüde otururlar ve dersini o kürsüden anlatırlardı. Öğrenciler de müderrisin karşısında halka oluştur (ilim halkası), derslerini dinler ve not alırlardı (Kisâî, 1995: 131). Müderrisin derste yazdırdıkları ya da öğrencilerin derste dinleyip not aldıkları bilgiler kısa sürede yazılır ve müderrisin izni ile çoğaltılırdı. Çok geçmeden bu nüsha bütün araştırmacıların ve öğrencilerin eline geçerdi. Müderrisin anlattıklarını içeren

nüshalara “*ta’lika*” adı verilirdi (Sallâbî, 2013: 348).

Müdrislerin medreselerde fıkıh dersi verme ve mütevellî görevi gibi temelde iki sorumluluğu vardı. Dolayısıyla hem idarî görevi hem de eğitim ve öğretim görevi için medresenin vakfindan maaş alıyordu. Bir müdris derslere kendi girebileceği gibi birden fazla medresede görevlendirildiği zaman, kendisine verilen paradan derslere girebilecek başka bir vekil müdris tutabilme hakkı da vardı (Bozkurt, 2006: XXXI, 468; Makdisi, 2012: 155). Çünkü müdrislerin birden çok görevleri ve çalışma alanları olduğu için bütün işlere yetişme imkânı olmuyordu. Örneğin Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi müdrisi İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra imâmlık ve hatiplik görevlerini yürütmüş ve ayrıca münâzara ve vaaz meclisleri de düzenlemiştir (Köymen, 2011: III, 366).

Nizâmiye medreseleri sadece öğrencilerin değil, müdrislerin de bulunmak için gayret gösterdiği eğitim kurumlarıydı. Hatta müdrisin belirli bir mezhepten olması şartı olduğu dönemlerde mezhebini değiştirerek Nizâmiye medreselerinde ders veren âlimler olmuştur. Zira Hanbelî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçişlerin olduğu bilinmektedir (Sallâbî, 2013: 344). Ebü’l-Muzaffer es-Sem’ânî’nin de Bağdat Nizâmiye Medresesi’ndeki müdrislerden etkilenerek Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçtiği, ancak bu durum ailesine tarafından hoş karşılanmayınca Nizâmülmülk’ün himayesine girerek Nîşâbûr’da ve Merv’de Şâfiî ekoldeki medreselerde dersler verdiği bilinmektedir (İbnü’l-Cevzî, 1992: XVII, 37; Fârisî, 2005: 376-377; Fârisî, 2013: 726-728; Zâkerî, 1978: 384-385; Aygün, 2009: XXXVI, 463).

Medreseler, seyahat ederek ilim arayan ilim ve fikir adamlarının uğrak yeri idi. Bu misafirlik bazen iki yıl kadar sürebilmekteydi. Yabancı âlimler, medreselerde ancak medresenin baş müdrisi tarafından verilen izin sayesinde medreselerde ikâmet etmekte ve gerek duyulduğunda vaaz ve ders meclisleri düzenleyebilmekteydi. Ayrıca devlet adamlarından müsaade ve izinleri olan âlimler de olmuştur. Mesela Nizâmülmülk’ün Bekrî adında bir âlim için Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde kalmasına izin verdiği bir mektubunun olduğu bilinmektedir. Yine Nizâmülmülk hattat Nâzımî’yi, Bağdat Nizâmiye Medresesi’ne bizzat kendisi

yerleştirmiştir (Köymen, 2011: III, 382). Diğer taraftan Nizâmiyelerde ders veren müderrislerin birden fazla olduğu dönemlerde, medreseye tayin edilen müderrislerin dönüşümlü olarak derslere girdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde hadis dersini Ebü'l-Hasan el-Müfessir ile Ebû Saîd el-Hayr dönüşümlü olarak okuturken, yine Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ise Ebû İşhâk eş-Şîrâzî ile Ebû Abdullah et-Taberî aynı şekilde dönüşümlü olarak ders okuttukları bilinmektedir. Sadece Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde 6.000 öğrencinin ders aldığı göz önünde bulundurulursa, eğitim ve öğretim faaliyetleri için çok fazla müderrise ihtiyaç olduğu aşîkârdır. Bu da değişik alanlarda çok sayıda müderrisin görevlendirilmiş olacağını düşündürmektedir (Ocak, 2013: 449).

Müderrislerin görev süreleri sınırlandırılmamıştır. İlmî şöhreti olan âlimler vefat edinceye kadar görevlerinde kalıyorlar, yaşları ilerleyince çoğu zaman büyük oğullarını ve ileri gelen talebelerinden birini kendine vekil tayin edebiliyordu (Sallâbî, 2013: 346). Nizâmülmülk tarafından tayin edilememiş olan İbn Sabbâğ'ın azli istisna kabul edilecek olursa, Alp Arslan zamanında hiçbir müderris görevinden azledilmemiştir. Buna karşılık kendi isteğiyle görevini bırakanlar olmuştur. Tayin edilen müderrisler arasında uzun yıllar eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüten müderrisler vardı. Buna en güzel örnek ise Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde yaklaşık otuz yıl boyunca eğitim veren İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'dir (Köymen, 2011: III, 367). Eğer herhangi bir müderris medresedeki görevinden azledilirse, Nizâmülmülk'ün bir temsilcisi tarafından azledilir ve üzerindeki kıyafet çıkarılırdı (Sallâbî, 2013: 346).

1.1.1.2. Muîd

Muîd kelimesi müzakereci, müderrisin derslerini tekrarlayan müderris yardımcısı olarak tanımlanmaktadır. Müderris ile talebe arasında bir derecede bulunan (Kazıcı, 1983: 55; Sekkâr, 2006: XXXI, 86) muîdler, genellikle diğerlerine göre daha ileri seviyede olan öğrencilerden, zeki, kabiliyetli ve çalışkan olanlardan seçilirdi. Mezun olmuş bir öğrenci veya ders vermeyen bir âlim de bu görevi üstlenebilir ve müderris ataması yapılmadığı durumlarda muîdler dersleri yürütürlerdi (Sekkâr, 2006: XXXI, 86).

Muîdler müderrisin öğrencilere verdiği dersi tekrarlatmak suretiyle müderrise yardım ederlerdi (Makdisi, 2007: 214). Öğrenci sayısının fazla olduğu ve her bir öğrenciyle tek tek ilgilenmenin güç olduğu durumlarda, derse önce kimin gireceği meselesi gündeme gelir ve ders tekrarını yaptıran muîdler “önce gelene önce hizmet” kuralını uygularlardı. Öğrenci sırasının uzaması ve derse girme yarışının arttığı durumlarda ise bu konuda verilmiş fetvaya göre yatılı öğrencilere öncelik veriliyor, onlar ders tekrarını tamamladıktan sonra gündüzlü öğrenciler kendi aralarında önce gelene önce hizmet kuralından yararlanıyorlardı (Makdisi, 2012: 155-156).

Muîd kelimesine XI. yüzyıldan önceki kaynaklarda rastlanmaması, bu unvanın Nizâmiye medreselerinin kurulmasıyla ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Zira Nizâmiyelerin kurulmasıyla istisnasız her medresede bir muîd görevlendirilmiştir (Kazıcı, 1983: 55; Sekkâr, 2006: XXXI, 86).

1.1.1.3. Müfîd

Medreselerde öğrencilerin danışabilecekleri ve ders alabilecekleri ihtisas öğrencisi veya eğitimini tamamlamış olan fakihlere müfîd adı verilirdi. Müfîdler muîdlerden sonra gelen bir kadro olmasının yanı sıra her medresede olmadığı da dikkat çekmektedir. Çünkü müfîdlerin üstlendiği görevi muîdler de yerine getirebilmekteydi. Subkî'ye göre müfîdler öğrencilerden farklı olarak, onlara faydalı olabilmek ve ders verebilmek için araştırma yapmak zorundadır. Müfîd terimi sadece fıkıh alanında değil, hadis ve Kur'ân ilimlerinde de kullanılmaktaydı (Makdisi, 2012: 287). Özellikle müfîdler, hadis öğrencilerine hangi muhaddislerin güvenilir olduğunu ve hangisinden hadis rivayet etmeleri gerektiği konusunda yol gösterirlerdi (Kandemir, 2006a: XXXI, 501).

1.1.1.4. Nâib

Sözlük anlam olarak “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” olan nâib kelimesi, terim anlam olarak “bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse” şeklinde tanımlanmaktadır. Terim anlamıyla nâibliğin, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri uygulanageldiği söylenebilir (Avcı, 2006: XXXI, 311). Diğer alanlarda olduğu gibi, medreselerde de uygulanması terim

anlamıyla uyumludur. Bir müderrisin birden fazla medresede dersi olduğu durumlarda, vekil müderris tutarak diğer medresede ders vermesini sağlayabiliyordu. Diğer taraftan müderrisin medresede yönetici olması ve derslerinin fazla olması durumunda haftanın bazı günlerinde ders yükünden rahatlamak için ücretli vekil müderris tutabilirdi. Zira müderrisin bir de kadılık görevi bulunurdu. Nizâmiye medreselerinde ise nâibler, görevi sona eren ile yeni atanan müderrisler arasında ara dönemlerde hocalık vazifesini yürütmek üzere ücretli vekil müderris konumundaydı. Onun vazifesi, müderris ile dönüşümlü olarak öğretim faaliyetini yürütmekti (Makdisi, 2007: 213-214; Makdisi, 2012: 279). Ayrıca müderrisin çeşitli sebeplerden medresede olmadığı dönemlerde, müderris gelinceye kadar görev yaptıkları görülmüştür. Örneğin İmâm Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden Şam'a gitmek için ayrıldığında medresedeki görevini kardeşi Ahmed Gazzâlî'ye bırakmıştır (Makdisi, 2012: 280). Vekil müderrisin bu görevi yürütebilmesi için eğitimini tamamlamış ve alanında icâzet alması şart koşulmuş idi. Nâiblerin aldıkları ücret ise nâib ile müderris arasındaki anlaşmaya göre belirlenmekteydi (Makdisi, 2012: 279).

1.1.1.5. Talebeler (Öğrenciler)

Selçuklu medreselerindeki öğrenciler genelde “*fakih*” olarak adlandırılmaktaydı. Fakih terimi, fıkhıta bilgi sahibi olanları göstermekteydi. Çünkü fıkıh bilgisi kadı, müftü, müderris ve münâzır olmanın ön şartı idi. Fakih, fıkıh eğitiminden bağımsız olarak farklı bir bilim dalında da yetkinlik kazanmış olabilirdi (Makdisi, 2007: 214-215). Ayrıca İslâm dünyasında, öğrenciler için değişik kelimelerin kullanıldığını da görmekteyiz. Osmanlı'da, “*talebe*” ve “*tüllab*” kelimeleri kullanıldığı gibi, Farsça âlim ve akıllı manasına gelen “*danişmend*”, yine Farsça'dan yansıyan ve yanmış anlamındaki “*suhte*” kelimesi kullanılmıştır. Arapça kabiliyetli ve yetenekli manasına gelen “*müsteid*” kelimesi de kullanılırken, Selçuklular daha çok “*fakih*” ve “*mülâzım*” isimlerini kullanmışlardır (Kazıcı, 1983: 58).

Medreselerde öğrenimini tamamlayıp ilmini daha da arttırmak isteyenlere ise “*sahib*” denirdi. Sahip, bir lisansüstü öğrencisine veya normal derslerini tamamlamış ve kendisi müderris olmadan önce bilgisini arttırmak için müderrisin yanında kalmış

öğrenciye denilmiştir. Sahipler yaşça büyüklüğüne ve bilgisine göre müderrise muîd olarak hizmet etmişlerdir (Makdisi, 2007: 214). Müderris ona itimat eder, telif ettiği eserleri ona yazdırırdı (Sallâbî, 2013: 348). Bu öğrenciler müderrisin en yakınında otururlar ve onları diğer öğrenciler takip ederdi. Buradaki esas, ilim gördükleri dönemde kaydettikleri ilerlemeye dayanan bir öncelik sistemini işletmektedir. Tartışılması için ortaya bir konu atıldığında, bu ihtisas öğrencileri söz konusu mesele hakkında tartışır ve müderris bir açıklama ihtiyacı duyduğunda ve tartışmayı bir sonuca bağlayabilmelerine yardımcı olmak amacıyla devreye girerdi (Makdisi, 2012: 154).

Medreseler, ilim öğrenmek isteyen ve belirli bir konuda kabiliyeti olan herkese açık tutulmuştur. Bu durum, eğitimde fırsat eşitliğini doğurduğu söylenebilir (Çelebi, 1974: 311). Medreselerde öğrenciler ücretsiz eğitim görmelerinin yanında ve burslar da verilmekteydi. Farklı memleketlerden gelen öğrenciler, medreselerin yanında yapılmış olan handaki odalarda kalırlardı (Sultanzâde, 1985: 246). Zira öğrenciler mutlaka yatılı olmalıydı. Lâkin çok özel durumu olanlar ve evli olanlara dışarı çıkma izni verilebilirdi. Bunların dışındaki öğrenciler hem sabah hem de akşam medresede bulunmak zorundaydılar. Öğrencilerle ilgilenmek, çalışanları teşvik etmek ve çalışmayanları uyarmakla sorumlu olan müderris, defalarca uyarılmasına rağmen çalışmamakta ısrar eden öğrencilerden, medresenin malî imkânlarından faydalanma hakkını elinden almaktaydı. Kötü davranışları bulunan öğrenciler de aynı şekilde uyarılmakta ve aynı davranışı sergilemekte ısrar ederse onlar da medreseden uzaklaştırılmaktaydı (Makdisi, 2012: 155).

Medreselerin en önemli unsurları öğrenciler olduğu için, medreselere öğrenci seçiminde hassasiyet gösterilirdi (Kazıcı, 1983: 48). Medreselere öğrenci kabulünde yaş şartı söz konusu olmasa da, bazı müderrislerin öğrencilerin seviyesini dikkate alarak belli bir yaş grubundaki öğrencileri seçtikleri görülmekteydi (Kazıcı, 1983: 58). Genellikle de medreseye gidenlerin yaşı yirmiden aşağı olmamıştır. Zira onlar o zamana kadar mescidlerde ve diğer küçük medreselerde eğitim görüyorlardı. Ancak yaşı otuz ve fazla olanların da medreselere gidebilmesinde bir engel yoktu. Hatta seksen yaşında olmasına rağmen derslere katılanlar bile vardı (Sallâbî, 2013: 348).

Öğrenci sayısı genellikle vakıf tesis eden kişinin isteklerine bağlı kalmışsa da bu, o anki durum ve şartlara göre değişebilmekteydi (Kazıcı, 1983: 58). Özellikle Nizâmiye medreselerinde öğrenci olmak için bir yaş şartı aranmamasının yanı sıra belli kitapları okuyarak geçmek esas olduğu için, eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılan öğrenci sayısını belirlemek de güçtür (Akyüz, 2007: 36; Köymen, 2011: III, 404). Medresenin öğrenci sayısının belirlenmesi, müderrisin yetkisine bırakılmasının yanı sıra öğrencilerin talebinin etkili olduğu görülmekteydi. Bazı müderrislerin ders halkasında 10 öğrenci ders görürken, bazılarında ise 100 öğrenci ders görmekteydi. Bu sayı tamamen müderrisin şöhretine göre değişmekteydi. Zira ilim dünyasında adını duyurmuş ve meşhur müderrislerin öğrenci sayıları yüzlerle ifade edilmekteydi. Nizâmiye medreselerinde görülen ve çağına göre çok ileri bir yenilik ise öğrencilerin müderrisini seçme ve müderrislerin de öğrencilerini seçme hakkının olmasıydı. Bu uygulamanın açık ve net olarak adı konmuş olmasa da, uygulandığı görülmektedir. Nitekim müderrislerin ders halkalarında görülen bu sayısal farklılığın diğer bir sebebi bu uygulamadan kaynaklandığı düşünülmektedir. Örneğin İmâm Gazzâlî'nin ders halkasında 300'den fazla öğrencinin, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin müderrisi İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)'nin vefat ettiğinde öğrencilerinin sayısı 400 civarında olduğu bilinmektedir (Ocak, 2013: 456).

İslâm eğitim sisteminde, eğitimin sonunda öğrencilere “icâzet” yani öğretme belgesi verilmekteydi. Müderris icâzet belgesini kendi adına vermekte ve bu belgede medresenin adı geçmemekteydi (Sayılı, t.y.: 15-16). İcâzet belgesini alabilmek için derslere katılım şartı aranıyordu. Bazen öğrenci birkaç müderristen icâzet alabiliyordu. İcâzet verme, Nizâmiye medreselerinin kurulması ve yaygınlaşmasından sonra adeta zorunluluk haline gelmiştir. Zira medreselerden mezun olan öğrenciler kadılık, müftülük ve müderrislik gibi görevlere başvuru yapabiliyorlardı. Bu da vesikanın zaruriyetini ortaya çıkarıyordu. Hatta onlar içinden hem kadılık hem müftülük hem de müderrislik görevlerini alanlar da oluyordu (Sallâbî, 2013: 346-348). Kısaca medreselerden mezun olan öğrencilerin yapabilecekleri meslekleri; kadı, müftü, müderris, münâzır, muhaddis, vaiz, hatip, mütekellim ve sûfî olarak sayılabilir (Makdisi, 2007: 215-217).

1.1.2. Medreselerin Öğretim Programı

Nizâmülmülk medreselerdeki müderrislerin belirlenmesinde gösterdiği hassasiyeti, medreselerin eğitim programının belirlenmesinde de göstermiştir (Sallâbî, 2013: 343). Nizâmiye medreseleri kurulmadan önce medreselerdeki ders programlarının temelini fıkıh ve fıkıh usûlü derslerin oluşturduğu görülmekteydi (Köymen, 2011: III, 380). Nizâmiye medreseleri ilk kurulduğu zaman da ders sayıları sınırlı idi. Örneğin Bağdat Nizâmiye Medresesi ilk açıldığında sadece Şâfiî fıkıhı, hadis ve Kur'ân ilimlerinin eğitimi verilmekteydi. Medreselerde eğitim faaliyetlerin ilerlemesi, araştırmaların ve telif edilen eserlerin artması ile birlikte ders sayılarında da artış olduğu gözlenmiştir. İlk başlardaki fıkıh, hadis ve Kur'ân ilimlerine, kelâm, tefsir gibi derslerin yanı sıra edebî ilimlerden sarf ve nahiv, edebiyat, tarih ve lügat gibi derslerin okutulmaya başlandığı görülmektedir (Kisâî, 1995: 134). Ayrıca bu ilimlere Ek- olarak matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi aklî ilimler de programlara konulmuştur. Ancak bu ilimlerin okutulması medreselerin bulunduğu çevrenin eğitim seviyesi ve ilim adamlarının çalışma alanına ve mevcudiyetine göre değişmiştir (Turan, 2011: 330). Bu nedenle aklî ilimler daha çok özel ders havzalarında, hastanelerde ve rasathanelerde yürütülmüştür (Safa, 2006: I, 262-263). Dönemin bazı âlimleri kendilerini hem İslâmî ilimler hem de aklî ilim sahasında geliştirdikleri için, çoğu zaman müfredat programına ihtiyaç duymadan ve bağlı kalmadan her iki alanda da dersler verebiliyorlardı (Rahman, 1996: 263). Özellikle daha çok edebî yönüyle bilinen Ömer Hayyam ve Zahîreddîn el-Beyhakî, gibi önemli âlimler matematik, geometri ve astronomi ilimlerinde önemli eserler kaleme almışlardır (Alptekin, 1992: VII, 209).

Esasında medreselerin ders programlarındaki asıl kırılmanın XII. yüzyılın sonlarında başladığı görülmektedir. Medreseler ilk olarak şahıslar tarafından kurulmaya başlandığı ve Nizâmiyelerin ilk kurulduğu dönemlerde, sadece bir veya iki ders ön plana çıkıyordu. Bu çoğunlukla medresede dersi veren müderrisin uzmanlık alanıyla bağlantılıydı. Ancak Selçuklular ile artık medreselerin devlet tarafından kurulması ve Nizâmiyelerin belirli bir programa tabi olması nedeniyle medreselerdeki ders çeşitliliğinde de artış olmuştur. Bu bağlamda bir medresenin,

özellikle Nizâmiyelerin, hukuk, ilahiyat, edebiyat ve hatta fen fakültelerinden meydana geldiği iddia edilmektedir. Bu nedenle medrese denince akla tam teşkilatlı olmayan bir üniversite gelmektedir. Medreselerin, daha sonraları bağımsız bîmâristanların (tıp fakültesi) kurulmasıyla da bir üniversite formuna dönüştüğü görülmektedir (Köymen, 2011: III, 381). Nizâmiye medreseleri, bu özelliklerinden dolayı yeryüzünün ilk üniversiteleri sayılmıştır. Ayrıca Nizâmiye medreselerini örnek alan diğer devlet adamları, Nizâmiye ekolünde birçok medrese kurulmasına vesile olmuşlardır (Alptekin, 1992: VII, 209).

Müfredatın uygulanmasında konuların sırası dikkate alınmaktaydı. Bir seviyeden diğerine geçiş ancak o seviyedeki konunun bitirilmesi ile mümkün oluyordu. Öğrenci öncelikle çalışacağı konunun özeti ile başlar ve daha üst seviyeye geçiş ise aynı konunun daha ayrıntılı bir şekilde öğrenilmesinden sonra mümkün oluyordu. Bununla beraber, hangi konunun diğer konudan daha üstün ve önemli olduğuna müderris karar verirdi. Müderris anlattığı konuyu en ince ayrıntısına kadar araştırıp ve eksiksiz bir şekilde vermeye gayret gösterirdi. Bir öğrenci ilk aşamadaki dinî eğitimini tamamladıktan sonra, ikinci aşamadaki herhangi bir eğitim kurumuna girilebilirdi. İkinci aşamadaki eğitimini de tamamladıktan sonra, üçüncü aşamada olan ve daha üst seviyedeki eğitim kurumuna kayıt yaptırabilirdi. Ayrıca üçüncü aşamadaki eğitimine devam ederken, başka bir üçüncü aşamadaki eğitim kurumuna kaydolabileceği gibi, ilk başladığı yeri bırakıp istediği eğitim kurumuna kaydolma hakkına sahipti (Rahman, 1996: 264-265). Bu günümüzdeki “yatay geçiş”, “çift anadal” usûlüne benzeyen bir uygulama olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden öğrenciler birinci ve ikinci aşamadaki eğitimleri, değişik eğitim kurumlarından ve değişik isimlerden aldıktan sonra Nizâmiye medreselerine kayıt yaptırabiliyorlardı. Bütün yükseköğrenimlerini Nizâmiye medreselerinde tamamlayabildiği gibi, başka bir eğitim kurumuna da geçiş yapabiliyordu. Örneğin İmâm Gazzâlî, önce Cürcân’da eğitime başlamış, sonra Tûs’ta devam etmiş ve Nişâbûr’a gelerek İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin öğrencisi olmuştur. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî ise babasından tahsil görmüş, babasının vefatından sonra, genç yaşta babasının yerinde medresede müderrislik yapmıştır. Cüveynî bir taraftan müderrislik yaparken, bir taraftan da Beyhakî Medresesi’nde

Ebü'l-Kâsım el-İsferâyînî'nin öğrencisi olarak onun derslerine devam etmiştir (Ocak, 2013: 458). Bu bilgilere göre bir sınıflama yapacak olursak; birinci aşamadaki eğitim kurumları mescidler ve mektepler, ikinci aşamada Nizâmiyelerden daha küçük olan medreseler, üçüncü aşamadakiler ise Nizâmiye medreseleri, yani yükseköğrenim kurumları olarak Selçuklu eğitim kurumları gruplandırılabilir.

Medreseler hiçbir zaman toplumdan kopmamıştır. Çünkü daha sonra medreselerin kuruluş amaçlarında bahsedilecek olduğu gibi, medreselerin toplumun doğru ve sağlam fikirlerle eğitilmesi de hedeflenmiştir. Bu yüzden medreselerdeki müderrislerin medreselerde ders verme zorunluluğunun yanında ve halka vaaz verme görevleri de olmuştur (Sultanzâde, 1985: 247). Buradan medresenin geniş halk kitlelerine faydalı olma çabasının da olduğu çıkarılabilir. Şu hâlde medresenin görevi; sadece muhtelif gayeler için öğrenci yetiştirmek değil, geniş halk kitlelerini eğitmek onun görevleri arasındadır. Medreseler bunu, medreselerde çalışan müderrisler ve geçici olarak medreseye dışarıdan davet edilen veya kendiliğinden gelen devlet ve fikir adamları eliyle gerçekleştiriyordu. Zira medreseler, rihleye çıkan ilim, fikir ve din adamların uğrak yeri idi. Medreselerde misafir edilenler arasında kendilerinden veya istek üzerine vaaz ve münâzara meclisleri düzenleyenler de oluyordu (Köymen, 2011: III, 381).

Nizâmiye medreselerinde eğitim süresi öğrencilerin ilim seviyesi ve müderrisin kanaatine bağlı idi. Öğrenciler verilen kitapları ve konuları bitirdiklerinde mezun olup müderristen icâzet alabiliyorlardı (Kisâî, 1995: 182). İbnü'l-Cevzî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin talebesi Ebû Ali el-Fârûkî'nin hayat hikâyesini anlatırken medreselerdeki eğitimin dört sene olduğunu nakletmektedir (Sallâbî, 2013: 348). Yine Selçuklu medreselerini örnek alan İlhanlı medreselerinin beş yıl olduğu dikkate alınır, Selçuklu döneminde medreselerdeki eğitimin en az dört ile beş yıl arasında olacağı iddia edilebilir (Köymen, 2011: III, 378; Akyüz, 2007: 45). Eğitim süresinin yanı sıra günlük okutulacak ders sayısı ve derslerin süresi de belli değildi. Bu nedenle dersler bazen bir saat bazen de iki saat sürebiliyordu (Sallâbî, 2013: 348). Diğer taraftan medreselerdeki ders süreleri, müderrisin dersi anlatma ile öğrencinin konuyu idrak etme seviyesine göre veya dersin zorluk ve kolaylığına göre

değişmekteydi. Özellikle medreselerde meşhur âlimler olduğunda, öğrenciler müderrislerden fazlasıyla faydalanmak amacıyla derslere ilgi ve alakayı arttırarak ders sürelerinin de uzamasına neden olurlardı (Sıddıqî, 2012: 84). Ancak öğrencilerin medreselerde yatılı olarak kalma süresinin, Mağrip'te 16, Tunus'ta 5 yıl olduğu kaydedilmektedir. Medreselerde kalma süresi, bir öğrencinin amaçladığı ilimin öğrenilmesi için gerekli olan müddetin asgarisi olarak belirlenmekteydi (Husrî, 2001: 335).

Medreselerin tatil olduğu günler hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Öğrencilerden devam zorunluluğu istenen ve bu konu hakkında vakıf senedinde herhangi madde bulunmayan medresede haftanın üç günü ders yapılıyordu. Başka bir rivayete göre, Kemâleddin b. ez-Zemlekânî (ö. 727/1327) “*cuma ve salı*” günleri de dâhil olmak üzere her gün ders yapıyor, hatta Kurban Bayramı'nın birinci günü hariç son üç günü de ders yapıyordu. Burada cuma ve salı günlerinin ders yapılmayan günler olduğu dikkati çekmektedir (Makdisi, 2012: 156). Salı ve cuma günlerinin yanı sıra Ramazan ayının tamamen tatil edildiği de görülmekteydi. Başka bir bilgide, üç ay “*örf haline gelmiş tatil dönemi*” olarak Recep, Şaban ve Ramazan aylarının tatil edildiği kaydedilmektedir. Ayrıca medreseyi vakfeden kişinin tatil günleri belirleme ve o tatil günlerinde maaş vermeme hakkı da vardı (Makdisi, 2012: 156-157). Cuma günleri tatil olmasının yanı sıra münâzaralara, fetvalara ve vaazlara ayrılmıştı (Makdisi, 2012: 158).

Nizâmiye medreselerinde ve bütün İslâm coğrafyasında resmî eğitim ve öğretim dili Arapça olmasına rağmen, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin meşhur nahiv müderrisi Ebûbekir ez-Zerîr'in Farsça, Türkçe, Habeşçe, Rumca ve Ermenice gibi dilleri bildiği kaydedilmektedir (Kisâî, 1995: 133). Her ne kadar medreselerde resmî dil Arapça olsa da Selçuklu döneminden kalan bazı eserlerin kenarlarına Türkçe açıklamalar düşülmesi, öğretimde Türkçe'nin de kullanıldığını düşündürmektedir (Akyüz, 2007: 45).

1.1.3. Medreselerin Öğretim Teknikleri

Medreselerde eğitim sabah namazında sonra Kur'ân okumayla başlardı.

Müderris ders verirken genellikle bir minder veya kürsü üzerinde oturur, öğrenciler ise halka oluşturularak dersi dinlerlerdi. Müderris dersi çoğunlukla ezberden veya metin üzerinden işlerdi. Öğrenciler dersi dinler, notlar alır veya müderris bizzat not tuttururdu. Konu üzerinde uzun tartışmalar yapılarak, müderris tarafından açıklamalar yapılır ve yapılan açıklamalar kitapta konunun geçtiği sayfanın kenarlarına not edilirdi. Kitaptan bir ödev verildiğinde, öğrenciler dersten önce ödevlerine çalışırlar, sonra müderris konu hakkında kısa bir bilgi verir ve daha sonra da kitabı okumaya başlardı. Öğrenciler kendi nüshalarına bakarak dersi takip ederler ve gerekli notları alırlardı (Ocak, 1993: 75; Kisâî, 1995: 130-132; Talas, 2000: 51).

Öğrenciler soru sormakta serbestti. Tartışmaya izin verilmesi ve hatta desteklenmesi, İslâm eğitim ve öğretiminin en önemli özelliklerindedir. Öğrencinin düşüncesini ispat ettiği ve bunu saygı kuralları içerisinde yaptığı sürece müderrislerle bazı konularda ayrılığa düşmesi çok normal karşılanmıştır. Öğrenciler sergili bir zemin üzerine diz çökerek otururlar, dizlerini sıra gibi kullanarak sol ellerinde defter ve sağ ellerinde sivri bir kamyş kalem tutarlardı. Mürekkep hokkası genellikle bellerindeki bir kemere sabitlenmiş olurdu. İmlâ ettirmek müderrisler için güç ve zaman alan bir durum olacağından muîd bu işi yapardı (Öymen ve Dağ, 1974: 230).

Öğrencinin zihnini karıştırmamak amacıyla bir defada genellikle bir konu üzerinde durulur, ilimler azar azar ve aşamalı olarak öğretilirdi. Bu aynı zamanda bütün İslâm eğitimcilerinin de üzerinde durdukları bir husustu (Öymen ve Dağ, 1974: 232; Husrî, 2001: 310-311). Ayrıca medreselerde çeşitli eğitim ve öğretim teknikleri de uygulanırdı.

1.1.3.1. Hıfz Etme

Hafızayı geliştirmek, Ortaçağ İslâm eğitiminin en temel özelliğidir. Olağan üstü hafızaları olan kişilerden “*ilim okyanusu*” ya da “*bilgi deposu*” olarak bahsedilmektedir (Makdisi, 2012: 163). Ezber metodu sorgulamadan ve düşünmeden uzak bir öğrenme anlamına gelmemektedir. Bir konunun ezberi ve tekrarı yapılırken, kavrama ve anlama ile yapılıyordu. Bu nedenle bir metni tekrarlamak aynı zamanda o metni kavrama anlamına gelmekteydi (Makdisi, 2012: 169).

Öğrenci, okuduklarını ezberlemeden önce müderrisin veya kendisine yardım eden başka biri tarafından yeterince düzeltilmeden ezberlememelidir (İbn Cemâa, 1992: 84). Zira öğrencinin anlamadığı bir konuyu ezberlemesi ve yazması, öğrencinin zamanını boşa harcaması demektir (Zernûcî, 1989: 101). Öğrenci, ezberlediği özet eserleri açıkladığı ve onlardaki problemleri, önemli manaları kavradığı zaman diğer çalışma alanına geçmelidir. Ama aynı zamanda aynı konudaki çalışmasını da sürdürmeye devam etmeli, okuduğu ya da duyduğu bilgileri not etmeli, çeşitli ilim dallarındaki tartışmalı olan konular üzerine de yoğunlaşmalıdır. Öğrenci o konuyla ilgili yeterli bilgileri elde ettiği, ilgilendiği alandaki kitapların çoğunu okuduğu, tekrar tekrar onlara başvurarak mütalaa edip gözden geçirdikten ve o alan ile ilgili âlimlerin görüşlerini aldıktan sonra yazmakla meşgul olmalıdır (İbn Cemâa, 1992: 86).

1.1.3.2. Tekrar

Metinleri ezberleyebilmenin yolu olarak tekrar edilmesinden geçmekteydi. Pek çok âlim öğrencilik yıllarını anlatırken, her bir dersi defalarca tekrar ettiğinden söz etmektedir. Örneğin, meşhur fıkıh âlimi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin, bir dersin hafızasına tam olarak yerleştiğinden emin olmak için yüz defa tekrar ettiği kaydedilmektedir. Eğitim sisteminde tekrarın önemli bir yerinin olması, her medresede genellikle müderrise bağlı bir tekrar edici olarak muîdin olmasından da anlaşılmaktadır (Makdisi, 2012: 168). Ayrıca öğrenci, dersi tekrar etme hususunda kendine bir hedef koyması gerekir. Öğrenci tekrar yaparken sesinin, gücünün ve çalışma şevkinin kırılmamasına dikkat etmelidir (Zernûcî, 1989: 117).

1.1.3.3. Semâ

Medreselerde çok fazla kullanılan eğitim ve öğretim metotlarından biridir. Sözlük anlamı olarak “kulakla duymak, işitmek, dinlemek” anlamına gelen semâ kelimesi, terim anlam olarak ise “bir hadisi veya hadis kitabını müderrisden bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme yöntemi” anlamında kullanılmıştır. Semâ kelimesinin terim anlamı olarak bu şekilde kullanılmasındaki temel sebep, hadis kitaplarının artması ve yaygınlık kazanması olmalıdır. Bütün bu anlamlardan çıkan sonuca göre semâ yöntemi daha çok hadis ilminde kullanılmıştır. Müderris bir

kitaptan veya bilgisi dâhilinde olan hadisleri anlatmakta ve öğrenciler onu dinlemek suretiyle öğrenme gerçekleşmektedir. Ayrıca birçok âlim, hadisin semâ yoluyla öğrenimini tavsiye etmiş ve en güvenilir hadis rivâyet etme yöntemi olduğunu belirtmişlerdir (Aydınlı, 2009: XXXVI, 457-458). Selçuklu eğitim kurumlarında, özellikle de Nişâbûr'da semâ ile öğretim yönteminin sıklıkla kullanıldığı söylenebilir.

1.1.3.4. Müzakere ve Münâzara

Müzakere kelime anlamı olarak, öğrencinin ilim tahsilinde daha çok bilgi elde etmesi için ders konusu ile ilgili olarak en az iki kişinin bir araya gelerek mütalaa etmesi ve fikir alışverişinde bulunması anlamına gelmektedir (Hatipoğlu, 2006: XXXII, 233; Zernûcî, 1989: 105). Müzakere kelimesinden “başka bir kişiyle birlikte bir hikâyeyi anlatmak”, “bir konu hakkında karşılıklı konuşmak” gibi anlamlar çıkarılabilir. Aynı fiil, ilim adamları ve aydınlar için kullanıldığında; görüş alışverişinde bulunmak, ilmî bir mesele hakkında akıl yürütmek, tartışmak, belirli bir konu üzerinde olumlu veya olumsuz görüş bildirmek manalarına gelmektedir. Ancak kelimenin esas anlamı, iki kişinin hatırlama ve ezberleme konusunda karşılıklı olarak birbirine yardımcı olması şeklinde kaydedilmektedir (Makdisi, 2012: 169). Öğrencinin derste ortaya konan hükümleri, kuralları veya başka hususları müderrisin ders meclisine devam eden öğrencilerle müzakere etmesi gerekliliği üzerinde önemle durulmaktadır. Böylece öğrencilerin dinlediklerini unutmaması ve konunun daha iyi anlaşılmasının sağlanacağı düşünülmektedir (İbn Cemâa, 1992: 87).

Münâzara; kelime anlamı olarak “karşılıklı olarak bakmak, birlikte düşünmek” anlamındayken, terim anlamı olarak ise gerçeğin araştırılıp bulunmasına yönelik yapılacak tartışmanın yöntem ve kurallarını belirleyen ilimdir (Yavuz, 2006: XXXI, 576). Diğer bir tanıma göre ise münâzara, bir konu etrafında karşılıklı olarak görüşlerin açıklanmasıdır. İlim sahipleri veya öğrenciler arasında düşünceler serbest bir şekilde ortaya konmalı, serbest bir şekilde tenkit edilmeli ve fikirler arasında kaynaşma meydana gelmelidir. En önemlisi münâzaranın amacı, fikir çatışması değil, doğrunun ortaya çıkması olmalıdır (Zernûcî, 1989: 105). Sonuç olarak söylenebilir ki, değişen eğitim usûlleri, yeni eğitim müesseseleri olan medreseleri

ortaya çıkarmıştır. Bunun asıl sebebi ise müzakere ve münâzaranın ihtiyaç haline gelmesi, camilerin ise buna uygun bir yer olmamasıdır (Mez, 2014: 215).

1.1.4. Medreselerin Vakıfları

Sözlük anlamı “durmak, durdurmak, alıkoymak” olan vakıf kelimesi, terim anlam olarak “bir malın sahibi tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” şeklinde hukukî bir işlemle kurulan hayır kurumunu ifade etmektedir (Günay, 2012: XLII, 475). Vakıfları iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi, bizzat kendisinden yararlanan “*aynıyla intifa olunan*” vakıflardır ki; medreseler, hankâhlar, kütüphaneler, köprüler, çeşmeler ve türbeler bu grupta yer almaktadır. İkincisi ise “*aynıyla intifa olunmayan*” vakıflardır. Bunlar sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden bina, arazi, nakit para vd. gelir kaynaklarını içeren vakıflardır (Yediyıldız, 2001: XIII, 156). VIII. yüzyıl ortalarından, XVIII. yüzyıl sonlarına kadarki devrede, İslâm ülkelerinin toplumsal ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan toplumsal ve dinî kurumun adı olan vakıf, toplumsal bir amaca hizmet eden hukukî bir sözleşme olmuştur (Yediyıldız, 1992: XIII, 154).

Vakıfların kurulma amacı, eğitim kurumlarının kurulması ve idame ettirilmesi için gerekli malî kaynakları sağlamaktır. Böylece vakfın kurucusundan sonra da kurumun varlığını sürdürebilmesi amaçlanmaktaydı (Makdisi, 2007: 217). Medreselere vakfedilecek olan mallar aynî ve taşınmaz olmalıdır. Ancak vakfedilecek kitaplar bu kuralın dışında tutulmuştur. Malların vakfedildiği, sahibi tarafından açıkça beyan edilmelidir. Vakıf beyanının geçerli olabilmesi için geri dönüşsüz/fesh edilemez, şartsız ve sürekli olması gerekmektedir (Makdisi, 2012: 81). Tüm medreseler kural olarak kendilerine bağlanmış vakıflarla idare edilmekteydi. Burada eğitim ve öğretim işiyle uğraşan müderris, muîd, öğrenci, hizmetli, kütüphaneci ve imâm gibi bütün görevlilerin giderleri vakıflardan karşılanırdı (Safa, 2006: I, 256-257). Vakıflar, Selçukluların kurduğu medreselerin en temel unsuruydu. Vakfedilen akarlarla sürekli bir gelir kaynağına sahip olan medreseler, ilmî ve idarî yapının yanında malî yapıya da kavuşmuş oluyorlardı. Böylece medreseler eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü dershaneleri, kütüphanesi, maaşlı öğretim üyeleri, vakıftan burs alan ve yurtlarında ücretsiz barınan öğrencileriyle, yalnız

zamanına göre değil, şimdi ki zamana göre de gelişmiş yükseköğretim kurumları haline gelmişti (Köymen, 2011: III, 362).

Nizâmiye medreselerinin vakıf senetleri maalesef günümüze kadar gelmemiştir. Sadece Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakıf bilgilerini dönemin müelliflerinin aktardıkları kadarıyla bilmekteyiz. Söz konusu müelliflerden İbnü'l-Cevzî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakıf bilgilerinden bahsederken bu medresesinin esastan ve temelden Şâfiî ahabına ait olduğu kaydetmektedir. Ayrıca medreseye ihdas edilen emlak, arazi, çarşı ve dükkânların Şâfiî mezhebi mensuplarına tahsis edildiği, medreseye aynı mezhepten müderris, vaiz, kütüphaneci, Kur'ân öğretici, Arap dilini öğretecek bir gramerci, medrese personeline vakıf gelirlerinden belli tahsisat yapılması ve vakfın idaresinin de (mütevelli) Nizâmülmülk ve ailesine ait olduğu kaydedilmektedir. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakıf şartnâmesinde yer alan bilgilere göre medresenin idaresinin Nizâmülmülk ve ailesine ait olduğu geçmektedir. Nizâmülmülk yaşadığı sürece medrese görevlilerini bizzat kendisi atamıştır (İbnü'l-Cevzî, 2014: 160; Kisâî, 1995: 118; Makdisi, 2007: 236-237; Köymen, 2011: III, 363; Sallâbî, 2013: 343). Subkî eserinde Nizâmülmülk'ün öğrencilere ilk burs veren kişi olabileceğini kaydetmektedir (Subkî, 1964: IV, 313-314; Makdisi, 2007: 250). Örneğin Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi olan Ebû Nasr Sabbâğ, göreve başladığı zaman her bir öğrenci için dört rıtl ekmek (3.250 gr.) verilmesini kararlaştırmıştır (Köymen, 2011: III, 376-377; Ocak, 2013: 454).

Nizâmiye medreselerinin inşası ve bakımı için kurulan vakfın gelirleri, öğrencilerin ve müderrislerin ihtiyaçlarını büyük oranda karşılamaktaydı. Nizâmiye vakıflarından elde edilen gelir, medresenin öğrenci ve müderrislerinin ihtiyaçlarının yanı sıra personelin yiyecek, içecek, giyecek, yatacak, ısınma ve aydınlatma ihtiyaçlarından başka, eğitim için gerekli olan kâğıt mürekkep, kalem vb. ihtiyaçlarını karşılamaya da yetmekteydi. Nizâmülmülk'ün İsfahan Nizâmiye Medresesi'ne bağışladığı vakıfların gelirlerinin yılda 10.000 dinar ve Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin 523/1129 yılındaki yıllık bütçesinin 8.000 ile 15.000 dinar arasında değiştiği ve hatta bu rakamın 80.000 dinara kadar çıktığı yönünde rivayetler

vardır. Bu kayıtlar vakıfların zenginliğini göstermesi açısından önemlidir (Talas, 2000: 47; Ocak, 2002b: V, 723; Köymen, 2011: III, 363). Yine Nizâmülmülk, Zâhir Nizâmiye Medresesi'ni kurmasının ardından, medresede ders görecek her bir öğrenciye ayda bir koyun ve belirli miktarda hububat verilmesini vakfiye şartlarına koyması dikkat çeken bir husustur (Kazvîni, 1994: II, 462; Ocak, 2013: 454). Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta her yıl 200 kür (6 hayvan yükü) mal, 18.000 altın sadaka dağıttığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Cevzî, 2014: 160).

Nîşâbûr'daki Nizâmiye medresesinin de büyük gelirleri olan vakıfları vardı. Nizâmülmülk medresede okuyan öğrencilerin kalacağı odaların çok sayıda tutulmasına büyük hassasiyet gösteriyordu ve neredeyse her öğrenciye bir oda düşmekteydi. Yani kısacası Nizâmülmülk, medresede okuyan herkese eşit şartlarda geniş imkânlar sağlıyordu. Nizâmülmülk, ilmî faaliyetlerde bulunmaları için her medreseye bir kütüphane kurdurduğu ve bu kütüphanelere çok sayıda kitap vakfettiği de bilinmektedir (Sallâbî, 2013: 343-344). Medreselerdeki müderrisler ders verdikleri sürece vakıf gelirlerinden yararlanabilmekteydi. Müderrislere ve öğrencilere bilfiil ders verdikleri takdirde maaş ödeniyordu. Öğrencisi olmayan ve ders vermeyen müderris, yaptığı araştırma ve yayın faaliyetleri karşılığında maaş almıyordu. Kitaplar ise bu ders verme sürecinin bir parçası olarak görülmekteydi (Makdisi, 2012:127).

1.2. Büyük Selçuklu Devleti'nde Medreselerin Kuruluşu

1.2.1. Selçuklu Sultanlarının Medreselerin Kurulmasındaki Rolü

Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah ve Sencer'in devlet adamlıkları ve kişilik özellikleri, bizzat veya araştırma yolu ile onları tanıyan herkes tarafından takdir edilmiştir (Barthold, 1990: 326). Selçuklu sultanları, iyi birer devlet adamı olmalarının yanında Sünnî itikatta, hayır sahibi ve halka karşı şefkat gösteren kimselerdi (Kazvîni, 1992: II, 434-435; Râvendî, 1954: I, 30; Râvendî, 2007: 39-40; Müstevfî, 2015: 15-16). Ayrıca ilmi sevmişler ve ilim ehlini himaye etmişlerdir. Böylece Horasan ve Irak'ta pek çok âlim yetişmiş ve himaye ettikleri âlimler sayesinde herkesin hürmetini kazanmışlardır. Selçuklu sultanları medreseler,

hankâhlar, mescidler, konaklar, köprüler, Hicaz yolu su mahzenleri gibi hayır binaları yaptırmada, âlimlere yardım, evliya ve zâhidlerin meclislerin bulunma, mal bağışlama ve adalet kaidelerini yenileştirmenin yanı sıra Türk töresini canlı tutmada da adeta birbirleriyle yarış yapmışlardır (Râvendî, 1954: I, 30; Râvendî, 2007: 29-30).

Nîşâbûr'da ilk Selçuklu medresesinin kurulması emrini veren Tuğrul Bey, “Kendime bir köşk yaptırıp da yanında bir cami inşa ettirmezsem, Allah’tan utanırım.” derken, Selçuklu sultanlarının din adamlarına, âlimlere ve sanatkârlara gösterdikleri saygının dayandığı düşünceye işaret etmektedir (Hüseynî, 1943: 16; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 64; Turan, 2011: 324). Yine Tuğrul Bey, Hemedân’a geldiği vakit bir tepenin üzerinde Baba Tâhir, Baba Ca’fer ve Şeyh Hamşa’yı görmüştür. Tuğrul Bey, yanlarına giderek ellerini öptüğü zaman Baba Tâhir, “Ey Türk, Allah’ın kullarına ne yapacaksın?” demiştir. Tuğrul Bey de, “Sen ne buyurursan.” demiştir. Bu söz üzerine Baba Tâhir, “Allah’ın buyurduğu şeyi yap! Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder.” (Kur’ân). Tuğrul Bey de saygıyla, “Öyle yaparım.” demiştir. Baba Tâhir sonrasında ise parmağındaki yüzüğü çıkarıp Tuğrul Bey’in avucuna koyduğu zaman, “Bütün memleketleri bunun gibi senin avucuna koydum. Adalet üzere ol!” dediği rivayet edilmektedir. Yine rivayet edildiğine göre Tuğrul Bey, bu yüzüğü daima saklamış ve savaşlarda parmağına takmıştır (Râvendî, 1954: I, 97-98; Râvendî, 2007: 98-99). Aslında bu olay bize Tuğrul Bey nezdinde bütün Selçuklu sultanlarının ahlâkını, âlimlere ve din adamlara hürmetini, en önemlisi Selçuklu devletinin temellerinin adalet üzerine kurulduğunu göstermektedir.

Yine Selçukluların büyük sultanlarından Alp Arslan, Nîşâbûr şehrine geldiği zaman bir mescidin kapısının önünde toplanmış öğrenci topluluğunu görmüştü. Bu öğrenci grubu, Alp Arslan’ı selamlamamışlardı. Bu duruma şaşırان sultan, yanındaki vezîri Nizâmülmülk’e onların kim olduklarını sormuştu. Nizâmülmülk, onların ilimle uğraşan öğrenciler olduklarını söylemiş ve çok değerli insanlar olduklarını da eklemiştir. Ayrıca onların eğitim görebilecekleri ve barınabilecekleri bir yer inşa etmek için Alp Arslan’dan izin istemiştir. Sultan, vezîr Nizâmülmülk’e gerekli izni

vermesinin yanı sıra diğer şehirlerde de medrese inşa ettirmesini istemişti (Kazvîni, 1992: II, 186-187; Girâyli, 1978: 112; Kisâi, 1995: 69; Köymen, 2011: III, 353; Piyadeoğlu, 2012: 221-222). Emri alan Nizâmülmülk, ilk olarak 456/1063-64 yıllarında Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'ni, ikinci olarak 460/1067 yılında Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni kurduyordu (Bulliet, 1972: 73; Kisâi, 1995: 86; Ocak, 2002b: V, 722; Köymen, 2011: III, 358). Büyük Selçuklu Devleti topraklarında sultanların izni ile bir yıl içerisinde 70 medrese kurulmuş ve bütün İslâm coğrafyası baştanbaşa medreseler ile donatılmıştır. Zira Horasan ve Irak şehirlerinde medrese kurulmamış hiçbir yer kalmamıştır (Kisâi, 1995: 76). Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin önde gelen bir medrese olması, insanlara ilk kurulan medresenin Bağdat Nizâmiye Medresesi olduğu algısını yaratarak yanlışlığa düşürmektedir. Ama Alp Arslan daha bir vali iken (1058-1063) Nizâmülmülk, büyük âlim İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî için Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'ni kurmuştu (Safi, 2002: V, 356).

Sultan Alp Arslan, Nizâmiye medreselerini kurduğunun ve bu medreselere vakıf gelirleri tahsis etmesinin yanı sıra kendi gelirinin bir kısmını fakirlere dağıtıyor ve onda birini de ilim adamlarının ihtiyaçlarının karşılanması için harcıyordu. Ayrıca her Ramazan ayında, Belh, Merv, Herat ve Nişâbûr'da 1.000'er dinar sadaka dağıtıyordu. Alp Arslan sadece başkentte 10.000 dinar yardımlarda bulunurdu. Yine Melikşah ya da vezîri Nizâmülmülk ise kurduğunu eğitim kurumlarının yanında âlim ve mutasavvıflara yılda 300.000 dinar dağıtıyordu. Sarayı âlim, şair, tabip ve filozoflarla dolup taşan Sultan Sencer'in beş günde yaptığı yardımlar 700.000 dinar nakit, 1000 atlas elbise pek çok at ve değerli eşyadan oluştuğu rivayet edilmektedir (Hüseynî, 1943: 21, 46, 88; Turan, 2011: 326). Ayrıca Sencer, kendisi küçük yaşta devlet işleriyle uğraşmaya başlamasına rağmen, her zaman çevresinde bulunan âlimlerden faydalanarak kendini yetiştirmiş ve Merv'deki sarayında zengin bir kütüphane tesis etmiştir (Şeşen, 2005: 442).

Nizâmiye medreselerinin başta Nişâbûr ve Bağdat olmak üzere Musûl, Basra, Şam, İsfahan, Hargird, Zâhir, Âmûl, Rey, Belh, Merv, Herat ve hatta Anadolu'da

(Konya) kurulduğu rivayet edilmektedir¹¹⁴ (Mîrhând, 2015: 134-135; Kisâî, 1995; Kafesoğlu, 1997: 390; Agacanov, 2006: 165-166; Özaydın, 2007b: XXXIII, 188-191; Turan, 2011: 328). Selçuklu Devleti'nin neredeyse bütün şehirlerinde inşa edilmeye başlanan Nizâmiye medreseleri eski tip medreselerde olduğu gibi, sadece medrese binasından ibaret değildi. Medreselerde, müderrislerin ve öğrencilerin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri külliye yapısı esas alınmıştır. Bu nedenle Selçuklu medreseleri kendi çağının en ileri eğitim ve öğretim kurumları haline getirilmiştir (Ocak, 2002b: V, 722; Kılıç, 2010: 257). Ayrıca eğitim ve öğretim kadrosu, öğrencileri ve diğer çalışanlarına medreselerin vakıfları yoluyla ücretsiz eğitim ve geçim imkânı sağlanmıştır (Kazıcı, 1983: 44). Nizâmülmülk, ilmî dünyada pek çok âlimi medreselere davet etmiş ve onları medreselerde görevlendirmiştir. Medreselerin bu özellikleri nedeniyle dünyanın dört bir yanından öğrenci akını olmuştur. Bunun da ötesinde, Orta Asya'dan Endülüs'e kadar birçok bölgede Nizâmiye modelinde medreseler açılarak siyasî, dinî, sosyal ve kültürel birliktelik sağlanmaya çalışılmıştır (Ocak, 1993: 127).

Büyük Selçuklular, eğitime getirdiği katkı ve yenilikle Türk-İslâm eğitim tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yeni bir sisteme bağlanması ve devletin himayesine alınması açısından, söz konusu eğitim kurumları ayrıca önem kazanmaktadır. Çünkü eğitimcileri maaşlı, ders programları belirli ve zengin kütüphanelerle donatılmış, parasız eğitim verilen ilk medreseler bu dönemde kurulmuştur (Alptekin, 1992: VII, 208). Selçuklular medreseleri, ilmin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarına maaş bağlayarak onları devletin yanında tutmak, devlet memurlarını yetiştirmek, ayrıca Fâtımîlerin Şîlik propagandalarına karşı Sünnîliğin müdafaası amaçlarıyla kurulmuşlardır. Her ne kadar Karahanlılar ve Gazneliler döneminde medreseler kurulmuşsa da Selçuklular zamanındaki kadar parlak bir dönem yaşanmamıştır ve bu eğitim kurumları Nizâmiyeler kadar uzun ömürlü olmamışlardır (Sayılı, t.y.: 5-12; Kazıcı, 1983: 229; Köymen, 2011: III, 355-356). Nizâmülmülk yaşadığı sürece medresede görev alan müderris ve idarecilerin atamasını elinde tutmuştur. Onun vefatından sonra bu yetki önce çocuklarına, sonra

¹¹⁴ Bu şehirlerde kurulmuş olan medreselerin, Bağdat ve Nîşâbûr medreseleri hariç, Sultan Melikşah döneminde kurulma ihtimâlinin yüksek olduğu kaydedilmektedir (Piyadeoğlu, 2016: 226).

da devlete yani devleti yöneten kişilere geçmiştir (Makdisi, 2007: 217). Lâkin Nizâmiye medreseleri, Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra hızla gerilemiştir (Talas, 2000: 44).

1.2.2. Nizâmülmülk'ün Medreselerin Kurulmasındaki Rolü

Selçuklu Devleti'nin en önemli vezîrllerinden olan Nizâmülmülk'ün tam adı, Hasan b. Ali b. İshâk b. el-Abbâs'tır. “*Nizâmülmülk*” unvanının yanı sıra “*Hâce-yi Buzurg*” lakabıyla da bilinmektedir (İbnü'l-Adîm, 1982: 36). Nizâmülmülk, Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Râdkân Köyü'nde 21 Zilkâde 408/10 Nisan 1018 tarihinde doğdu. Babası Nûkân dihkâhı Ali b. İshâk'ın hizmetinde çalışan bir memur olduğu için, kardeşleri Ebü'l-Kâsım Abdullah ve Ebû Nâsır İsmâil ile birlikte iyi şartlarda yetişme imkânına sahip olmuşlardı (İbn Funduk, 1983: 73; Bowen ve Bosworth, 1968: VIII, 69; Kafesoğlu, 2001a: IX, 329-333; Özaydın, 2007a: XXXIII, 194). Babası çeşitli sorunlarla uğraşmasına rağmen, Nizâmülmülk'ün eğitimine büyük önem verdi ve ona daha çocuk iken Kur'ân-ı Kerim öğretti. Sonrasında diğer ilim dallarını da öğrenmesi için onu Tûs'a yolladı (Talas, 2000: 33). Nizâmülmülk Tûs'ta Ebû Abdullah b. Muhammed, Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. İbrâhim el-Müzekkî ve Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî gibi önemli âlimlerden hadis dinlemiş ve sonrasında Halep'te Ebü'l-Feth Abdullah b. İsmâil b. el-Cillî'den de hadis dinlemiştir. Hadis ilmini çok seven ve bu alanında çok ilerleme kaydeden Nizâmülmülk'ten pek çok kişi de hadis rivayet etmiştir (İbnü'l-Adîm, 1982: 36-37). Ayrıca Nizâmülmülk, tanınmış edip ve yazarlar ile dostluklar kurarak edebî yönünü geliştirmiş, şiir yazmada ve hitabette döneminin en önemli isimlerinden biri haline gelmiştir (İbnü'l-Adîm, 1982: 38; Kafesoğlu, 2001a: IX, 330).

Başlangıçta babasıyla birlikte Gazne Devleti'ne bağlı Horasan valisi Ebü'l-Fazl Sûrî'nin hizmetinde bulunan Nizâmülmülk, Gazneliler ile Selçuklular arasında cereyan eden ve Horasan'ın Selçuklulara geçişini sağlayan 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihindeki Dandanakan Savaşı'ndan sonra kısa bir süre için Gazne'ye gitmiş ise de tekrar Horasan'a dönerek Büyük Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş ve Belh valisi Ebû Ali b. Şadan tarafından vilayet işlerinde görevlendirilmiştir. Daha sonra Ebû Ali b. Şadan ile anlaşamayınca Merv'de Çağrı Bey'in yanına gitmiş ve

ondan büyük yakınlık ve ilgi görmüştür. Çağrı Bey, Nizâmülmülk'ü oğlu Alp Arslan'ın eğitimiyle ilgilenmesi için görevlendirmiştir. Ayrıca Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in ölümünden sonra Tuğrul Bey döneminde Horasan'ı yönetmiştir. Tuğrul Bey'in de vefatı üzerine, Alp Arslan ile Tuğrul Bey'in üvey oğlu Süleyman arasındaki taht mücadelesinde, dönemin Selçuklu vezîri Amîdülmülk el-Kündürî Süleyman'ı desteklerken, Nizâmülmülk ise Alp Arslan'ın tarafını tutmuştur. Bu taht mücadelesi esnasında, Nizâmülmülk'ün idare ve siyaset alanındaki görüşleri ve yerinde tedbirleri ile Sultan Alp Arslan'ın resmen sultan ilân edilmesine müteakip, Alp Arslan tarafından 17 Muharrem 456/10 Ocak 1064 tarihinde Selçuklu vezîrlğine getirilmiştir (Hândmîr, t.y.: 150-151; İbnü'l-Adîm, 1982: 40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 122, 128-130, 142-143; İbnü'l-Cevzî, 2014: 157-158; Mîrhând, 2015:131-132; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 230; Öngül, 2000: 62; Kafesoğlu, 2001a: IX, 330; Köymen, 2002: V, 265-266; Özaydın, 2007a: XXXIII, 194; Köymen, 2011: III, 11; Özgüdenli, 2015: 11-12; Piyadeoğlu, 2016: 66). Halife, Sultan Alp Arslan'ın tahta çıkmasına binaen ona hilat göndermesinin yanı sıra Nizâmülmülk'e de "*kıvamü'd-dîn ve 'd-devle, raddîyyî emîri'l-Müminin*" (dinin ve devletin direği, müminlerin ve emîrinin rızasını kazanan) unvanını vermiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 134; Köymen, 2011: III, 158).

Nizâmülmülk, 10 Ramazan 485/13 Ekim 1092 tarihinde askerleriyle birlikte Bağdat'a giderken, Nihâvend yakınlarındaki Sehne (Suhne) Köyü'nde iftar yapmak için konakladığı zaman, ondan yardım istemek için yanına yaklaşan Ebû Tâhir-i Arrânî isimli bir Bâtınî fedaîsi tarafından hançerlenerek şehit edilmiştir (İbnü'l-Adîm, 1982: 56-57; İbnü'l-Cevzî, 2014: 162; Özaydın, 2007a: XXXIII, 195). Nizâmülmülk'ün şehit edilmesinden, hazine reisi Tacü'l-Mülk Ebü'l-Ganaîm ve Terken Hatun sorumlu tutulmuştur (Kafesoğlu, 2001a: IX, 333). Bu nedenle Sultan Melikşah öldükten sonra vezîr olan Tacü'l-Mülk Ebü'l-Ganaîm, Nizâmülmülk'ün has askerleri tarafından öldürüldüğü kayıtlarda geçmektedir (İbnü'l-Adîm, 1982: 52). Nizâmülmülk'ün naaşı, İsfahan'a götürülerek oradaki türbesine defnedilmiştir (Özaydın, 2007a: XXXIII, 195). Nizâmülmülk, Çağrı Bey döneminden başlayarak ve Melikşah'tan bir ay önce vefat etmesiyle yaklaşık olarak 29 yıl boyunca Selçuklu vezîrlği yapmış müstesna devlet adamlarından biridir. Evvela Sultan Alp Arslan'a (9

yıl), ardında da Sultan Melikşah'a (20 yıl) sadakatle hizmet etmiştir ('Ukaylî, 1958: 207; İkbâl, 2005: 46-47; Özgüdenli, 2015: 14). Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde idarede söz sahibi olan Nizâmülmülk'ün, Selçukluların Türk-İslâm siyasî tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmasında payı büyüktür (Hitti, 1995: II, 751).

Selçuklu sultanlarının mutlak vekili olan vezîr, geniş yetkilere sahipti. Neredeyse vezîrin yetkisine girmeyen hiçbir konu yok gibiydi. Ancak vezîrler, sultanın verdiği emirler doğrultusunda devlet işlerini yürütürler ve sultanın bilgisi olmadan bir konu hakkında karar verecek kadar yetkili değillerdi. Sultan tarafından tayin edilen divan üyeleri hariç, çeşitli makamlara tayinler yaptığı gibi, aziller de yapabiliyorlardı (Köymen, 2011: III, 159). Selçuklu vezîrleri içerisinde en yetkili olan hiç şüphesiz Nizâmülmülk'tür. Vezîrlerin yukarıdaki geniş yetkilerinin yanında Nizâmülmülk, gerektiğinde bağlı devletlere hükümdar tayin edecek kadar yetkiye sahipti. Hatta rivayet olunur ki, Selçuklu Devleti'ne bağlı devletlerin hükümdarları Nizâmülmülk'ten hilat giymeyi şeref sayıyorlardı (Bündârî, 1943: 57; Taneri, 1967: 98). Buradan Selçuklular dönemindeki vezîrlerin, evvelki dönemlerdeki Türk devletlerindeki vezîrlerden daha çok yetkiye sahip olduğu çıkarılabilir. Ayrıca Nizâmülmülk'ün devleti sultanla beraber idare ettiği de söylenebilir. Ancak böyle şartlar altındaki bir idarelerde sultan veya sarayın sık müdahalesi kötü sonuçlar verebilirdi. Bu sebeple Nizâmülmülk, saraydan çok sıklıkla yazılı emirin çıkmasını engellemek için, bu türden emirleri divan veya hazineye daima aynı şahıs tarafından tebliğ edilmesi ve bu şahsın görevini başkasına tebliğ etmemesi konusunda bir yasa bile çıkarmıştı (Nizâmülmülk, 2015: 158; Barthold, 1990: 330).

Nizâmülmülk "*seyyidü'l-vüzerâ*" (vezîrlerin efendisi) olarak iyi işler yapmayı, zulüm, şiddet ve huzursuzluğu ortadan kaldırmayı ve adaletli bir şekilde halkın işleriyle ilgilenmeyi kendine düstur edinmişti (İbnü'l-Adîm, 1982: 41). Örneğin kendi maaşının, makamının altında bulunan memurların maaşına göre ne kadar fazla olduğunu düşünecek kadar adaletliydi. Ayrıca âlimlerin ve toplumun ileri gelenlerinin talep ve şikâyetlerini bildirmeleri için bir mazhar (çok imzalı arzuhâl) yazdıracak ve öldükten sonra bu arzuhâlin kendisiyle birlikte mezara konmasını

vasiyet edecek kadar hatırşinas idi (Mîrhând, 2015: 141).

Nizâmülmülk, birçok vergileri kaldırmış, bütün devlet işlerini doğruluk ve adalet esasına göre düzenlemiştir. Devlet divanlarını en iyi şekilde tertip etmiş, vakıf işlerini sağlam esaslar üzerine kurmuştur. Medrese, camiler ve ribatlar inşa ettirmiş, medreselerdeki kütüphaneleri zenginleştirmiş ve çeşitli dallardaki müderris ve öğrenciler için kalacak yerler inşa ettirmiştir. Onun bütün bunları, gelecek kuşaklara örnek olsun diye yaptırdığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Adîm, 2011: 71). Bunların yanı sıra Selçuklu Devleti'nin vezaret, maliye teşkilatı ve şer'i mahkemeleri ile arz (milli müdafaa), tuğra (hariciye) divanlarını (nezaretlerini) Sâ mânî ve Gazneli devletlerinin geleneklerine göre düzenleyerek merkezî bürokrasinin şekillenmesini sağlamıştır. Bazı düzenlemeler, Osmanlılar gibi Türk-İslâm devletleri tarafından da ufak değişikliklerle uygulanacaktır. Ayrıca askerî iktâları yeniden düzenleyerek, iktâ sisteminin devlet tarafından tespit edilen bir sisteme bağlanmasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 2001a: IX, 330; Özyayın, 2007a: XXXIII, 195; Özgüdenli 2015: 13). Örneğin Nizâmülmülk, herhangi bir askere yıllık maaş bağlar, bu maaşın bir kısmını Anadolu'daki şehrin birinden, bir kısmını da Horasan'daki şehrin birinden karşılar. Böylece maaşlar herhangi bir aksama ve kesintiye uğramadan eksiksiz bir şekilde verilirdi (Şahin, 2013: 235). Yine Nizâmülmülk'ün Selçuklu ordusunu Ceyhun Nehri'nden geçiren kayıkçıların paralarını Antakya'dan alacaklarını bildirmesi, Selçuklu devletinin düzen ve iltizam üzerine kurulduğunu ve çalıştığını göstermektedir (Reşîdüddin, 2011: 126-127; Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî, 2018: 93). Nizâmülmülk, eski Türk Devlet geleneğinden gelen Selçukluların, Horasan coğrafyasındaki devlet gelenekleriyle bütünleşmesini sağlayarak, Sünnî esaslara dayalı yeni bir Türk-İslâm devlet yapısı kurmaya çalışmış ve yaşamı boyunca da bu düzeni korumaya çalışmıştır (Özgüdenli, 2015: 13; Şeker, 2015: 199).

Nizâmülmülk sadece usta bir siyasetçi ve reformcu değil, aynı zamanda iyi bir âlimdi. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* (Nizâmülmülk, 2015) ve *Vasiyetnâme* (Ak-kala, 2014) eserlerinin (Özgüdenli, 2015: 18) yanı sıra Şam Zâhiriye Kütüphanesi'nde Nizâmülmülk tarafından verilen hadis derslerini içeren iki eser de olduğu bilinmektedir (Talas, 2000: 36). Nizâmülmülk'ün meclislerinde muhtelif ilim

dallarında çeşitli âlimler bulunur ve gününün büyük bir bölümünü onlarla geçirirdi. Özellikle de hadisi çok sevdiği kaydedilmektedir (Sallâbî, 2013: 153). Zira Nizâmülmülk pek çok hadis öğrenmiş, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı şehirlerde hadis yazdırmak için imlâ meclisleri kurdurmuştur. Bizzat kendisi de Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde hadis yazdırmıştır. Ayrıca bir defasında Bağdat'ta öğrencilere ve ilim adamlarına 140.000 altın dağıtmıştır (İbnü'l-Adîm, 2011: 70; İbnü'l-Cevzî, 2014: 160). Nizâmülmülk birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında en meşhurları; İbn Mansûr es-Sem'ânî, Mus'ab b. Abdürrezzâk el-Mûsâbî, Nasr b. Nasr el-Ukberî, Nasrullah b. Massîsî, Abdülkerîm b. Demegânî ve Muhammed es-Serhesî olarak zikredilmektedir (Talas, 2000: 36).

Nizâmülmülk'ün meclisleri âlimler, fakihler ve öğrencilerle dolup taşardı. Bir gün Nizâmülmülk'ün kâtibi yanına gelerek şöyle demiştir: “Bunlar bilgin tâifesindendirler ve senin meclisinde gittikçe çoğalıyorlar. Böylece senin halkın işleriyle gece gündüz uğraşmana engel oluyorlar. Eğer isterseniz o bilginlerden sadece birisi, ancak senin izinle meclisine gelip seni sıkıntıya sokmamak şartıyla oturabilsin.” Kâtibin bu sözleri üzerine Nizâmülmülk: “Bu bilgin tâifesi İslâmı destekleyen kimselerdir. Onlar dünya ve ahiretin seçkin kimseleridir. Beni bu hususta rahatsız ve huzursuz etmezler.” demiştir. Bu rivayet Nizâmülmülk'ün ilme ve âlime verdiği önemi gösteren en güzel örneklerden biridir (İbnü'l-Cevzî, 2014: 158-159). Yine İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Vefâ b. 'Ukayl'in Nizâmülmülk için: “Ömrümüzün ilk döneminde, kendileriyle birlikte olmamız dolayısıyla hayattan zevk aldığımız bilginler, zâhidler ve daha başka alanlarda ileri gelen kimseler gördük. Fakat Nizâmülmülk'ün ulu ve onurlu kişiliği, edebî bilgisi ve dini yüceltip yaşatması akıllara durgunluk vermiştir. O medreseler yaptırmış ve bunlar için vakıflar kurmuş, bilim ve bilim sahiplerini yüceltmıştır. Bilimin çarşısı, onun döneminde canlı kalmış ve bilginler başköşelerde oturtulmuştur.” dediğini birebir aktarmıştır (İbnü'l-Cevzî, 2014: 164). İmâd el-İsfahânî'den aktaran Bündârî de: “Herhangi bir belde ilmî açıdan isim yapmış bir kimse görürse, onun için medrese bina eder, medreseye vakıf tahsis eder ve kütüphane tesis ederdi.” şeklinde kaydetmesinin yanı sıra Nizâmülmülk'ün meclisinde bulunan âlimleri ilmî derecesi ve alanına göre görevlendirdiğini de eklemektedir (Bündârî, 1943: 58). Selçuklu döneminin en yakın

tanığı kabul edilen Turtûşî ise (1059-1131), Sirâcu'l-Mülûk adlı eserinde Nizâmülmülk'ten şu şekilde bahsetmektedir: “Iraktaydım. O sıralarda Hoca Bozorg lakabı ile bilinen hem Alp Arslan'a hem de oğlu Melikşah'a vezîrlük yapmış olan Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin kalkınmasına çok yardım etmiş, düşmanın belini bükmüş, pek çok müessesenin yerleşmesine yardımcı olmuştur. Nizâmülmülk, ehliyetli kimseleri görevlerin başına getirmiş, dost düşman, seven sevmeyen ve uzak yakın herkese ihsanlarda bulunmuştur. Böylece memleket istikrara kavuşmuş, halk Selçuklu sultanına gönülden boyun eğmiştir. O tüm gücüyle İslâm'ı omuzlayanların korunmasına ve el üstünde tutulmasına destek olmuştur. Fakihlerin ilmini yayacağı özel binalar yapmış, her türlü bilginin okutulacağı okullar (medreseler) inşa ettirmiştir. Ayrıca zâhidlerin ve dervişlerin kalacağı hankâhlar ve aşevleri kurdurmuştur. Kurdurduğu bütün kurumlarda çalışanlara ve hizmet veren müderrislere maaş bağlatmış, elbiselerini ve diğer ihtiyaçlarını gidermiş, uzak memleketlerden ilim talep etmek için gelen öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması için özel vakıflar tesis etmiştir. O sadece bulunduğu yeri değil, ülkenin her tarafını medreselerle doldurmuştur. Şam bölgesinin başı Kudüs'ten başlayarak Diyarbekir'e, oradan Horasan'a, Semerkand'a ve Mâverâünnehir de dâhil olmak üzere her tarafa bu tür medreseler inşa etmiştir. Yüz günde ulaşılacak en uç beldelere ilim ehlinin, zâhidin ve mutasavvıfın kalabileceği büyük binalar inşa ettirmiştir.” (Turtûşî, 2011: 374-375).

Yukarıdaki bilgiler de göstermektedir ki, Nizâmülmülk ilim ehlini sevmiş ve onların ilmî faaliyetlerini rahatça gerçekleştirmeleri için medreseler, hankâhlar ve ribatlar tesis etmiştir. Hatta onun döneminde, âlimlere düzenli olarak ödenen maaş bağlanmış ve devletin dört bir köşesindeki 12.000 âlime maaş ödenmiştir (İbnü'l-Adîm, 1982: 58; Sallâbî, 2013: 153). Bu nedenle, ilme ve ilim ehline büyük önem veren Nizâmülmülk, genelde bütün toplum özel de ise âlimler ve sûfîler tarafından çok sevilmiştir (Talas, 2000: 34-35).

Hitti (1995: II, 752)'ye göre Nizâmülmülk'ün asıl başarısı, onun İslâm'da ilk kez mükemmel teşkilata sahip yüksek seviyede eğitim ve öğretim faaliyetleri yapan Nizâmiye medreselerinin hamiliğini yapmasıdır. Nizâmülmülk, Nizâmiye

medreselerini kurmak için çok çalışmıştır. Nizâmiye medreselerini kurdurmuş, zengin vakıflar tahsis etmiş, sonra medreselerde ders verecek ilmî camiada isim yapmış müderrisler tayin etmiş ve kaliteli bir eğitim yapılabilmesi için mükemmel bir program hazırlatmıştır (Sallâbî, 2013: 340). Bu itibarla Nizâmiye medreselerinin kurulmasında Nizâmülmülk'ün hakkı, emeği ve çabaları hiç şüphesiz takdire şayandır. Fakat medreselerin sadece Nizâmülmülk'e mâl edilmesi pek doğru bir tespit olmayacaktır. Netice Nizâmülmülk Selçuklu vezîridir ve Sultan'ın mutlak vekilidir. Bağlı olduğu sultanın emrini yerine getirmeye çalışmaktadır. Nizâmülmülk'ün Nişâbûr'da öğrencilere ders görecekları bir medrese ve kalacakları han inşa ettirmek için Sultan Alp Arslan'dan izin istediğini bilmekteyiz. Çünkü Nizâmülmülk, Selçuklu sultanlarının verdiği görevler ölçüsünde yetkilidir (Kazvîni, 1992: II, 186; Girâyî, 1978: 112; Kisâi, 1995: 69; Köymen, 2011: III, 159, 353; Piyadeoğlu, 2016: 233). Medreselerin Nizâmülmülk'e isnad edilerek “*Nizâmiye medreseleri*” adını taşımasının sebebi, Büyük Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'a olmak yaklaşık 29 yıl vezîrlük yapan Nizâmülmülk'ün mihamdarlığında kurulmasında aranmalıdır (Çelebi, 1974: 112).

Nizâmülmülk'ün Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni kurdururken devlet hazinesinden 60.000 dinar para harcadığı bilinmektedir (Köymen, 2011: III, 351; Turtûşî, 2011: 376). Ayrıca Selçuklu Devleti'nin hazinesinden bütün eğitim kurumlarına, âlimlere, mutasavvıflara ve öğrencilere her yıl 600.000 dinar para harcamaktaydı. Bu durum Nizâmülmülk'ün düşmanları tarafından Melikşah'a şikâyet edilmiş ve buralara harcanan paralarla ordu kurulsa İstanbul'un bile fethedilebileceği iddia edilmiştir. Durumun iç yüzünü Nizâmülmülk'ün kendisinden dinleyen Melikşah, vezîrine herhangi bir kısıtlama getirmemesinin yanı sıra bu işler için ona daha fazla imkân sunmuştur¹¹⁵ (Hüseynî, 1943: 46; Turtûşî, 2011: 375; Köymen, 2011: III, 350-351). Mamafih Nizâmülmülk, Siyasetnâme'sinde sultanın görevlerinden bahsederken, âlimlere hürmet etmesi, zâhidlere, takva sahiplerine değer vermesi ve en önemlisi onların geçimlerini devlet hazinesinden karşılanması gerekliliği üzerinde durmaktadır (Nizâmülmülk, 2015: 124). Görülmektedir ki, eğitim ve hayır kurumlarına aktarılan paralar devlet hazinesinden çıkmıştır.

¹¹⁵ Nizâmülmülk ve Melikşah arasında yaşanan konuşma için bkz. Turtûşî, 2011: 375.

Yine adı geçen eserinde Nizâmülmülk, ülkeyi imar etme, yollar, köprüler, kanallar, kaleler, kervansaraylar ve yeni şehirler kurmasının yanı sıra öğrenciler için medrese inşa ettirilmesini sultanın görevleri arasında saymaktadır (Nizâmülmülk, 2015: 66). Nizâmülmülk'e göre, medrese ve diğer eğitim kurumlarının kurulması, sultanların aslî görevleri arasında yer almaktadır. Zira son dönemlerde yapılan araştırmalar ile Batı'dan yaklaşık bir asır önce kurulmuş olan medreselerin, Türk devlet anlayışına dayandırılarak, Selçuklu sultanlarının emri ve devlet parası ile kurulmuş burslu ve yatılı yükseköğretim kurumları oldukları artık kabul edilmektedir. Bu bağlamda İslâm medeniyetine büyük katkıları olan Nizâmiye medreseleri bânisinin sadece Nizâmülmülk olduğu iddiası, Selçuklu sultanlarına ve diğer devlet adamlarına haksızlık olarak yorumlanmaktadır¹¹⁶ (Köymen, 2002: V, 269-270).

1.3. Medreselerin Kuruluş Amaçları

1.3.1. Selçuklu Devleti'ni Tehdit Eden Dinî ve Siyasî Gruplarla Mücadele Etmek

Selçuklular, Sünnî İslâm âleminin liderliğini aldıktan sonra, Anadolu'da Hristiyan Bizans ve Mısır'daki Şîî Fâtımîlerin kendileri için tehdit olduğunu görmüşlerdi. Bizans dış tehdit iken, Fâtımîler ise içerden Abbâsî Halifeliği'ni tehdit eden unsurlardı. Fâtımîlerle aynı dinî görüşte olan Bağdat'taki Şîî Büveyhîler, Fâtımîlerle ortak hareket ederek Sünnîliği temsil eden Abbâsî Halifeliği üzerinde bir baskı kurmak istiyorlardı. İslâmiyeti ilk kabullerinden itibaren Sünnî ekolde olan

¹¹⁶ Diğer taraftan Nizâmülmülk bu kadar büyük devlet adamı olmasına rağmen, biraz talihsiz görülebilir. Çünkü Nizâmülmülk'e hem İran'da hem de Türkiye'de hak ettiği değer verilmemişti. İranlılar onu, Türk Selçuklu Devleti'ne hizmet etmesi ve Şîî-Bâtınî düşünceyle amansız bir mücadele vermesi nedeniyle pek önemsememişti. Türkiye'de ise Nizâmülmülk hakkında yeterli araştırma olmamasından dolayı, Selçuklu bürokrasisine İranlıları yerleştirerek Selçuklu Devleti'ni İranlaştırdığı görüşü hâkim olmuştu. Lâkin yukarıda ayrıntılı olarak bahsedildiği şekliyle Nizâmülmülk yeni bir yönetim anlayışı ortaya koyabilmek için, sadece İran coğrafyasındaki yönetim sisteminin olumlu yanlarını almış ve yetmiş elemanlarını kullanmıştır. Zira bu memurlar Türk Selçuklu Devleti için hizmet etmişlerdir (Köymen, 2002: V, 270). Türkiye'de son dönemler de yapılan araştırmalar ile Nizâmülmülk'e hak ettiği değer verildiği söylenebilir. Çünkü Nizâmülmülk, vezîr olarak Selçuklu Devleti'nin büyük hedefleri ve yüksek çıkarları için hizmet etmiş, idare ve devlet sisteminin genişlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Siyaset ve yönetim konusundaki düşünce ve tedbirlerinin yanında sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitim alanında Büyük Selçuklu Devleti'nin güçlü olması için bütün alt yapıları ve sistemleri kurmaya çalışmıştır. Bu nedenle de büyük bir devlet adamı olarak tarihteki yerini almıştır (Yüksel, 2013: 198).

Selçuklular, Sünnî düşüncüyü korumayı ve güçlendirmeyi kendilerine en önemli vazife olarak görmüşlerdi (Ocak, 2002b: V, 721-722). Bu düşünceyle hareket eden Selçukluların 447/1055 yılında Irak'ı fethedip Bağdat'a girişleri, Sünnîliğin Şîilere karşı galibiyetinin başlangıcı kabul edilmektedir. Selçuklular sapkın ve din dışı kabul ettikleri düşüncelere karşı, halkın zihnine doğru düşüncüyü yerleştirebilmek doğru bilgilerin öğretilmesinin elzem olduğunu gördüler (Çelebi, 1974: 111-112). Zira İslâmiyet'i ve toplumu tehdit eden sapık fikirlerin yalnız silah kuvvetiyle ortadan kalkmayacağı aşikârdı. Bu yüzden silaha silahla, fikre fikirle cevap verilmesi gerekiyordu. Bu amaçla cami, medrese ve hankâhlar kurularak büyük bir eğitim seferberliği başlatıldı. Selçuklular, askerî kuvvetlerin yanı sıra eğitim kurumları sayesinde öğrencilere temeli doğru ve sağlam fikirlerle yetişmiş ilim ve tasavvuf neferlerini aynı amaç doğrultusunda bir araya getirdi. Bu mücadele ile Selçuklular, İslâm dünyasında ciddi bir tehlike haline gelmiş zararlı etkilerine karşı ehli-sünnet inancını korumuş, İslâm dünyasındaki fikir kargaşası ve çatışmasını asgari düzeye indirmiştir. Ayrıca Selçuklular, İslâm medeniyetini Sünnîlik esasları üzerinde yeniden inşa ederek hâkimiyetlerinin temellerini de sağlamlaştırmışlardır. Ancak Selçuklu sultanlarının siyasî çıkarlarının yanı sıra samimî inançları doğrultusunda da Sünnîliği korumayı ve yüceltmeyi kendilerine vazife olarak görmüşlerdir (Turan, 1971: 18; Ocak, 2002b: V, 721-722; Agacanov, 2006: 165-166; Köymen, 2011: III, 355).

Selçuklular, kurdukları medreseler sayesinde Selçuklu coğrafyasında Sünnîliği ilim ve eğitim yoluyla halk arasında güçlendirmişler ve toplumu Sünnî akideler etrafında toplayarak, Selçuklu coğrafyasındaki mezhep kavgalarına karşı dinî, siyasî ve toplumsal birliği sağlamaya çalışmışlardır. Medreselerde Selçuklu Devleti'nin siyasî ve dinî ideolojisine uygun eğitim veren âlimler ve yetişen öğrenciler, Şîi-Bâtınî düşüncelere karşı Sünnîliğin Selçuklu coğrafyasında güçlenmesinde büyük başarıları olmuştur (Özgüdenli, 2015: 13-14). Böylece Selçuklular, halifeleri korumuşlar ve hilâfeti tehdit eden unsurları ortadan kaldırarak halifeliğin gücünü arttırmışlardır. Sünnîliğin ve hilâfetin kaybolan vakar ve heybetini tekrar geri getirmişlerdir. Ancak devletin gerçek hükümdarlarının Büyük Selçuklu sultanları olduğunu da unutulmaması gerekmektedir (Sallâbî, 2013: 150; Lewis, 2015: 114-

115).

1.3.2. Selçuklu Devleti'nin İhtiyaç Duyduğu Kadroları Yetiştirmek

Sınırlarının ve gücünün genişlemesiyle Selçuklu Devleti'nin her geçen gün görev alanları da artıyor ve genişliyordu. Bu sebepten çeşitli görevlerde sorumluluk alacak güvenilir, yetenekli ve ehil olan idarî ve ilmî kadrolara büyük ihtiyaç vardı. Nizâmiye medreselerinde devletin ihtiyaç duyduğu, özellikle çeşitli beldelerde Sünnî düşünceyi temsil edebilecek ve Sünnî düşüncenin tebliğini yapabilecek başta kadı, müftü, fıkıh hocası ve yönetici olmak üzere, devlet müesseselerinde ve divanda görev alabilecek tüm kadrolar yetiştirilmiştir (Safi, 2002: V, 357-358; Arıcı, 2005: 114; Makdisi, 2007: 217; Akyüz, 2007: 35; Sallâbî, 2013: 338-340). Bu nedenle medreselerden mezun olan öğrenciler, devletin mülkî teşkilatlarında teknik elemanlar olarak hemen görevlerine başlamışlardır (Köymen, 2011: III, 355). Örneğin Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Halife tarafından 475/1082-83 yılında Bağdat'tan Nîşâbûr'a elçi olarak gönderildiği zaman, Horasan'ın bütün şehirlerinde devlet kademelerinde görev yapan Nizâmiye öğrencileri ile karşılaşmıştır (Kādî Şühbe, 1987: I, 239; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 303-304; Ocak, 1993: 108).

Nizâmiye medreselerinden mezun olan öğrenciler memleketlerine döndüklerinde, Nizâmiyelerdeki eğitimde edindikleri bilgileri ve düşünceleri aktarmaya çalışmışlardır. Yani bir anlamda Sünnîliği ve Selçuklulara bağlılığı anlatmışlardır. Böylece Nizâmiye medreselerin tesiri ülke sınırlarının en ücra köşelerine kadar ulaşmıştır (Kafesoğlu, 1972: 174; Talas, 2000: 97). Toplum içerisinde saygın bir yeri olan Nizâmiye mezunları, göreve başladıklarında devleti temsil etmişler, devletin toplum üzerindeki kontrolünü ve otoritesini sağlamaya çalışmışlardır (Acar, 2007: 355). Nizâmiye müderrisleri ve öğrencilerinin bütün bu çaba ve gayretleri neticesinde, Şîî propagandası ile yayılan fikirler başarısızlığa uğramış, elde etmiş oldukları zemini kaybetmiş ve Bâtınî faaliyetlerinin ortaya koyduğu esaslar yıkılmıştır (Talas, 2000: 119).

1.3.3. Toplumun Eğitime Düşüncesi

Selçuklu sultanları ve devlet adamları toplumun sevgisini ve saygısını

kazanmak için; fakirlere yardım, âlimlere ve öğrencilere iyilik, hürmet ve ikramda bulunmaktan daha güzel bir yol olmadığını düşündüler. Bu nedenle âlimler ve öğrenciler için medreseler, mescidler, hanlar ve hamamlar inşa ettirmişlerdir. Âlim, öğrenci ve fakirlere yardımlar yaparak halkın saygı ve sevgisini kazanmaya çalışmışlardır (Zeydân, 1976: III, 410). Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in ilim öğrenmeyi teşvik eden hadisleri de Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının ilme olan düşkünlüğü arttırmış ve medrese yapımının yaygınlaşmasına neden olmuştur (Köprülü, 1976: 18). Selçuklu sultanları toplumu eğitmek için, eğitim sisteminin geliştirilmesine duyulan ihtiyacı bilmekteydiler. Bunun için Hz. Peygamber'den: "Allah beni muallim, öğretici olarak gönderdi." şeklindeki hadis rivayet edilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de de bu konuya temas edilmiş ve Hz. Muhammed'in tebliğ vazifesini açıklarken, bunun bir öğretim işinden ibaret olduğu ifadesine yer verilmiştir. Öğretimin konusu ise hiç şüphesiz İslâm dini olmuştur (Kazıcı, 1983: 9; Hamîdullah, 2003: II, 758). İslâm ilahî menşei olmakla birlikte, ilk dönemlerden beri ikili bir amaç gütmüştür. Hem fert hem de devlet söz konusu olmuştur. Kısacası İslâm, hem bir din hem de bir devlet olarak ortaya çıkmıştır (Öymen ve Dağ, 1974: 4). Bu inançla hareket eden Selçuklu vezîri Nizâmülmülk, dini ve devleti aynı derecede tutmuş ve bunların birbirinin tamamlayıcısı olarak görmüştür. Nizâmülmülk dine verdiği büyük değer yanısıra devleti de şiddetle savunmuştur. Çünkü o devletin İslâm'ı yayma ve insanlar arasında yaygınlaştırma vasıtalarından biri olarak görüyordu. Nitekim Selçuklular döneminde, din ve devlet arasında ilişkiyi kuran, dini devletin hem vesilesi hem de gayesi şeklinde açıklayan değerli âlimler zuhur etmiştir (Sallâbî, 2013: 148). Selçuklular eğitim kurumları sayesinde toplumdaki gençlerin eğitilmesini sağlarken, kendi toplum anlayışlarının yerleşmesini sağlamanın yanı sıra başka toplumları etkileme düşüncesi de var olmuştur (Köymen, 2011: III, 298).

1.3.4. İlmî Himaye Etme ve Yüceltme Düşüncesi

Selçukluların ilmi himaye etmelerine yönelik pek çok örnek bulunmaktadır. Mesela Ebû Nasr b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde Eş'arî mezhebi hakkında bilgi verirken Hanbelîleri eleştirip kötülemiştir. Bunun üzerine

Hanbelîler Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve yandaşlarını da Kuşeyrî'ye yardımda bulunup destek oldukları gerekçesiyle Bağdat'ta büyük bir karışıklığa neden oldular (İbnü'l-Cevzî, 2014:120-121; Girâyî, 1978: 515-516). Nizâmülmülk, Bağdat'ta Eş'arîler ve Hanbelîler arasındaki tartışmalardan sonra kavgalar başlayınca Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye gönderdiği mektupta: “Mezheplerde bir tarafı bırakıp diğer tarafa yönelmek vecip değildir. Ne siyaset ne de halka adalet anlayışı bunu gerekli görmez. Biz fitneyi körüklemektense sünneti (Peygamberin söz ve fiilleri) teyit etmeyi daha uygun görürüz. Biz bu medreseyi, anlaşmazlık, ikilik ve ayrıcalık için değil, bilim ve yarar sağlasın diye kurduk.” şeklindeki ifadeleri Nizâmiye medreselerinin esas kurulma amaçlarından birinin, ilmi himaye etmek ve yüceltmek olduğunun en açık delillerindendir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 223; İbnü'l-Cevzî, 2014: 124-125; Kisâî, 1995: 67; Turan, 2011: 323). Yine diğer bir örnekte, İsfahan Nizâmiye Medresesi'ni kurduran Melikşah, medresenin vakfiyesi yazılırken bu imareten kimlerin faydalanmasını istediğini sordukları zaman: “Ben Hanefî mezhebinden olsam da bu imareti halîs bir niyetle Allah Teâlâ'nın rızasını gözeterek yaptırırım. Bir kavmî kazançlı kılmak ve faydalandırmak, diğer taifeyi ise mahrum ve üzgün bırakmak gibi bir amacım yoktur.” demiştir (Mîrhând, 2015: 142).

İbnü'l-Adîm (2011: 71), Nizâmülmülk'ün Şâfiî mezhebine olan bağlılığından dolayı, Şâfiî mezhebine mensup olanların sayıları çoğalsın diye müderris olarak atarken, Hanefî mezhebenden olan kimseleri de hukuk işleriyle uğraşır çoğalmasınlar diye kadı olarak atadığını kaydetmektedir. Ancak bilinmektedir ki Nizâmülmülk, Nizâmiye medreselerinin kuruluş amacını ifa etmesi için azamî gayret gösteriyor ve ehlisünnet mezhepleri arasında taraf tutmuyordu. Ehlisünnete mensup bütün âlimleri aynı seviyede tutup, fitne ve kargaşanın çıkmasına müsaade etmiyordu. Ehlisünnete mensup olanlar arasında itikadî noktada farklılıkları olanlara hiçbir baskının baskı uygulanmayacağı konusunda da garanti veriyordu (Sallâbî, 2013: 345). Birçok araştırmacı tarafından Nizâmülmülk'ün sadece Şâfiî ulemânın hamisi gibi görülmesi, Selçuklu sultanların Hanefî mezhebenden olmasından dolayı bir nevi denge kurma çabası olarak da görülebilir. Nizâmülmülk'ün ehlisünnet mezhepleri arasında taraf tutmadığına dair birçok örnek verilebilir. Örneğin, Abdullah el-Herevî (ö. 482/1089) sıkı bir Hanbelî taraftarı olduğu için Şâfiî ve

Hanefî âlimler tarafından çok sık eleştirilmiş, hatta onu eleştiren bazı kimseler ona yönelik suçlamalarla vezîr Nizâmülmülk'e bile başvurmuşlardır. Nizâmülmülk'ün huzurunda yapılan münâzarada Herevî haklılığını kabul ettirmiştir. Nizâmülmülk de Herevî'nin haklılığını kabul etmiş ve Herevî'yi eleştirenleri ise hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu münâzaradan sonra Nizâmülmülk, Herevî'ye kıymetli hediyeler göndermiş ve böylece Herevî'nin şöhreti daha da artmıştır (Safi, 2002: V, 357; Uludağ, 1998: XVII, 223-224). Esasında, Nizâmülmülk'ün kurduğu bütün medreseler Şâfiî ekolde eğitim vermelerine rağmen, bu kurumlar hiçbir zaman ayrılıkçı bir Şâfiî siyaseti gütmemişlerdir. Nizâmülmülk, Nizâmiye medreselerinin hamisiydi, ancak fanatik bir Şâfiî değildi. Nizâmülmülk'ün Şâfiîlere ayrı önem vermesini kendisinin Şâfiî olmasında ve ondan önceki dönemlerde Şâfiîlere uygulanan baskılarda aranması gerekmektedir (Bulliet, 1972: 74).

Diğer taraftan Selçukluların ehli-sünnet mezhepler arasında ayırım yapmamasının nedeni, bütün ilim adamlarının Selçuklu Devleti'ne bağlılığını sağlamak ve kontrol altında tutmak olduğu kaydedilmektedir (Köymen, 2011: III, 352). Ayrıca Nizâmülmülk, hangi mezhebi ekolden olunursa olunsun, mezhebi farklılıklardan azad bir bürokrasi sisteminin kurulmasını amaçlamaktaydı. Ancak Nizâmülmülk'ün kurmaya çalıştığı mezhepler arasındaki dengenin onun ölümüyle hemen bozulduğu görülmektedir. Nizâmülmülk'ün şehit edilmesinin ardından, Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed'in çok sayıda Şâfiî'nin öldürülmesi emrini vermesi bunun en açık delilidir (Safi, 2002: V, 357).

Nizâmülmülk Siyasetnâme'de, dünyada hem güzellik hem de dürüstlük üzerine kurulmuş olan mezheplerin Hanefilik ve Şâfiilik olduğundan söz etmektedir. Ayrıca Sultan Alp Arslan'ın Hanefî mezhebine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve kendisi için de, "Yazık! Vezîrim bir de Şâfiî mezhebinde olmasaydı, ne kadar siyasetli, heybetli olurdu!" dediğini de nakletmektedir (Nizâmülmülk, 2015: 168-169). Ancak Büyük Selçuklu sultanlarının ehli-sünnet mezhepleri arasında ayırım yapmadığı açıktır. Aksine, Selçuklu devlet adamları bu iki mezhep arasında denge siyaseti gütmüşlerdir. Örneğin Şâfiîlerin etkin olduğu bir dönemde, Nişâbûr'da Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulmasından önce, 437/1046 yılında Tuğrul Bey'in

verdiği emir ile Hanefîlere hizmet etmesi için Selçuklu döneminin ilk medresesi olan Sultanîye Medresesi inşa edilmiştir. Nizâmîyelerin ikincisinin inşa edildiği Bağdat'ta da mezhepler arası denge siyasetinin güdüldüğü görülmektedir. Sultan Alp Arslan tarafından Bağdat'taki halifeye elçi olarak gönderilen Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Hârizmî, şehre vardığı zaman Bağdat Nizâmîye Medresesi'nin inşa edildiğini görmüştür. Hemen Hanefî mezhebi ekolünde eğitim verecek Âzamiye Medresesi'nin inşasını başlatmış ve bu medreseyi Bağdat Nizâmîye Medresesi'nden önce açtırmıştır. Burada Şâfîî ekoldeki Nizâmîyelerin açılmasıyla güçlenecek olan Şâfîîleri dengelemek için, Âzamiye Medresesi'nin hemen açtırıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Bağdat ve Nîşâbûr'da uygulanan mezhepler arası denge siyasetinin, diğer şehirlerde açılan Nizâmîye medreselerinde de uygulanması muhtemeldir (Piyadeoğlu, 2016: 228-229). Bu gayretler neticesinde, medreseler değişik mezhepler arasındaki dengeyi kurduğu gibi, Selçuklu'nun kendi içindeki fikrî ve inanç hayatından kaynaklanan farklılıklara son vermeye çalıştığı da kaydedilmektedir (Yüksel, 2013: 198).

Medreselerin kurulması ile ilmî ortam genişlemiştir. Medreselerdeki müderrisler ve öğrenciler geniş imkânlar ile ilmî çalışmalara yöneldiler. Özgür düşünce ortamında araştırmalar yapıp eserler vermeye ve farklı ilimlere yöneldiler. Medreseler sadece bilgi öğretmekle yetinmediler, bunun yanında öğrencilere geçmiş ve çağdaş milletlerin tecrübelerinden istifade ile yeni fikirler üretme ufkunu vermeye çalışmıştır. Geçmiş milletlerin bilgi birikimlerinden faydalanan öğrenciler, bu bilgi mirasına kendi bilgi birikimlerini de katarak medeniyete hizmette bulunmuşlardır (Sallâbî, 2013: 338-340). Medreseler bilgi üretmekten ve yaymaktan fazlasını yaparak, konuların kapsamını genişletmeye çalıştılar. Yapılan disiplinlerarası çalışmalar, entelektüel bir çevrenin oluşmasını sağlamıştır. Bunu gören Nizâmülmülk, aynı zamanda ilimlerin sistematize edilmesini desteklemiştir (Hodgson, 1993: II, 50). Bu nedenledir ki, Selçuklularda eğitim denince devlet adamlarının eğitim ve bilim severliği, örgün ve yaygın eğitim kurumları akla gelmektedir (Akyüz, 2007: 42).

1.3.5. Türk Topluluklarına İslâmiyet’i Doğru Anlatma Düşüncesi

Selçuklular, kurdukları eğitim kurumları ile İslâmiyet’i yeni benimsemiş olan Türk topluluklarına İslâmiyet’in fazilet ve gereklerinin de doğru bir şekilde aktarmayı amaçlamıştır. Ayrıca Selçukluların fethettiği toprakların manen de fethedilmesi gerekiyordu. Bunun için gerekli âlimler ve mutasavvıflar Selçukluların örgün ve yaygın eğitim kurumlarında yetiştirilmiştir (Arıcı, 2005: 114-115; Akyüz, 2007: 44; Acar, 2007: 355). Yeni din ve değerler ile eğitilen öğrenciler, toplumda gazi ve veli insan tiplerini ortaya çıkarmıştır. Eski savaşçı alp tipinin özellikleri ile bu yeni insan tipinin özellikleri kaynaşması sonucunda ortaya çıkan gaziler ve veliler, Anadolu ve Balkanlarda birçok bölgenin Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli bir rol oynamışlardır (Akyüz, 2007: 20).

1.3.6. Mescidlerin İhtiyacı Karşılammaması

İslâm’da en fazla hürmet edilen kurum mescid ve camiler olmuştur. Fakat mescidler, bir ibadet yeri olması sebebiyle eğitim kurumlarının gelişen ihtiyaçlarına ayak uyduramamıştır (Makdisi, 2012: 73). İslâm toplumu, İslâm’ın doğuşundan itibaren dinî eğitime büyük önem vermiş, zaman geçtikçe toplumun dinî eğitime olan ilgi ve ihtiyacı giderek artmıştı. Mescidlerde birden çok ders halkasının kurulmasıyla ortaya çıkan kalabalık ve gürültü, namaz ve ibadeti gereği gibi getirmeye mâni oluyordu (Çelebi, 1974: 108; Kazıcı, 1983: 41). Zamanın değişmesi ve eğitimin genişlemesi ile ilimler gelişme göstermiş idi. Mescidler ise değişik ilimlerin öğretimi için yeterli altyapıya sahip değildi. Öğrenci sayıları ve buna paralel ders sayılarının gittikçe artması, ilimlerin belli program dâhilinde verilmesi, eğitim ve öğretim faaliyetlerin mescidlerden medreselere geçmesinin temel sebepleri arasında sayılmaktadır. Özellikle kelâm gibi ilimlerinin karşılıklı münâzara ve tartışma esasına dayanması, mescidlerdeki huzur ve sessizliği bozmaktaydı. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin cami/mescidlerinden, medreselere intikâli ile cami/mescidlerin mabet özelliği ön plana çıkarılmış, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin daha rahat ortamlarda yürütülmesini sağlanmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen cami/mescidler hâlâ eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler olarak kalmaya devam etmiştir (Hızlı, 1987: 276; Acar, 2007: 355). Ayrıca âlimler,

medreseler kurulmadan önce vakitlerin büyük çoğunu mescid ve camilerde eğitim faaliyetlerine harcarken, diğer yandan da sahip oldukları zanaat kollarıyla geçimlerini sağlamaya çalışıyorlardı. Bu durum, müderrislerin bütün zaman ve birikimini eğitim faaliyetlerine vermesine engel oluyordu. Bu nedenle, rahat bir ortamda eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürütülmesi için vakıflarla desteklenen medreselerin kurulması elzem hale gelmişti (Çelebi, 1974: 109; Kazıcı, 1983: 42).

1.4. Medreselerin Kazanımları

1.4.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî ve Siyasî Politikalarını Belirlemesi

Büyük Selçuklu liderlerinin, Dandanakan Savaşı'ndan sonra devletin kurulduğu günlerde Merv'de yaptıkları büyük kurultayda ittifakla aldıkları ilk karar, Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillâh'a bir mektup yazmak olmuştu. Mektupta: “Biz Selçukoğulları daima Abbâsî Devleti'ne mutî ve taraftar, farzlara ve sünnetlere riâyetskâr bir tâife (güruh) idik. Çok vakit gaza ve cihat yolunda çalıştık.” demişlerdi (Reşîdüddin, 2011: 92-93; Köymen, 2011: I, 358-359). Selçuklular bu mektupla hem kurdukları devletin Halife tarafından tanınmasını istemişler, hem de Halife'nin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarılması için yardıma hazır olduklarını bildirmişlerdi (Ocak, 2002a: 384, Köymen, 2001: I, 362-363). Buradan anlaşılmaktadır ki, Selçuklu sultanları her ne kadar iyi eğitim almamış olsalar da, buldukları dönemin siyasî şartlarını kavramada mahir oldukları bir gerçektir. Özellikle Tuğrul Bey, Sünnîliğin bölgedeki önemini ve gücünü iyi kavramış, devletin kuruluş dinamiklerini Sünnîliğe dayandırmıştı (Karadaş, 2003: 103). Bu sebeple Selçuklular Sünnîliğin hamisi olmuşlar ve adeta bir devlet ideolojisi haline getirmişlerdi. Sünnîliğe karşı olan fikirlerle de karşı amansız bir mücadele başlatmışlardı. Hâkim oldukları topraklarda, Sünnîliğin tekrar filizlenip yeşermesi ve güçlenmesi için bütün fedakârlıklarda bulunmuşlardı (Ocak, 2002a: 384-385; Karadaş, 2003: 103-104).

Genelde Şîî-Bâtınî tehlikesini ortadan kaldırmak için kurulan Nizâmiye medreseleri, bir taraftan Sünnî inancı güçlendirirken, insanları devlet otoritesini tanıyan kanunlara itaat eden ve devleti koruyan fertler olarak yetiştiriyordu. Yani Nizâmiye medreseleri bir taraftan Şîî-Bâtınî fikirleri engellemek için mücadele

edecek kimseleri yetiştirmeye çalışırken, diğer taraftan fikrî çalışmaları canlandırarak Sünnîliğin yok olmaktan kurtulmasını sağlamışlardır. Ayrıca bu medreselerde yetişen ilim adamları sadece Selçuklu devrinde değil, bütün İslâm bilim tarihinde otorite sayılabilecek isimler olmuş ve İslâm ilim ve kültür medeniyetini yeniden inşa etmişlerdir (Ocak, 2013: 445). En önemlisi Nizâmiye medreselerinde yetişen öğrenciler, Sünnîliği tehdit eden Şîî-Bâtınî propagandasının yaymaya çalıştığı fikirler ve ortaya koymaya çalıştığı esaslarla, halk toplantıları bile tertip edecek boyutta bir mücadele yürütmüşlerdir. Büyük gayretle ve inanmışlıkla yürütülen bu mücadele karşısında Şîî-Bâtınî faaliyetleri başarısızlığa uğramış ve propagandacıların yardımıyla elde etmiş oldukları desteği kaybetmişlerdir (Talas, 2000: 119). Esasında eğitimin Selçuklular döneminde devlet himayesine alınması, eğitime geniş devlet desteği ve yardımının verilmesini, özellikle bu Şîî-Sünnî rekabetine bağlamak gerekir. Şîîlik Fâtımî devlet himayesinde geniş devlet desteği ve yardımı görür iken, diğer yandan Şîîliği İslâm için bir tehlike olarak gören Sünnî Selçuklu sultan, vezir ve emîrlere birer eğitim neferleri olmuşlardır. Eğitimin Şîîliğe karşı önemli bir silah olarak kullanılması, Nizâmiye medreselerinin inşa edilmesiyle mümkün olmuştur (Öymen ve Dağ, 1974: 117). Selçukluların Sünnî dünyanın liderliğine geçmesiyle, Sünnîlik eski güç ve ihtişamına yeniden kavuşmuştur. Selçukluların bu mücadelesi ile Sünnîlik, Şîî-Bâtınî ablukasında kurtarılmış, iç ve dış baskılar sebebiyle yok olma noktasına gelen Sünnî düşünce yeniden canlanıp gelişmiştir (Ocak, 2002a: 385).

1.4.2. Medrese Sistemine Yenilikler Getirmesi

Selçuklular, eğitim ve öğretim faaliyetleri açısından Türk-İslâm eğitim tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Selçuklu dönemi; eğitim ve öğretim faaliyetlerinin bir sisteme bağlanması ve devletin himayesine alınması açısından ayrıca önem arz etmektedir. Bu dönemde Şîî-Bâtınî fikir akımlarına karşı etkili ilmî mücadele yapılabilmesi için, devrin Sünnî âlimlerine geniş imkânlar tahsis edilerek devlete bağlı bir ilim ordusu oluşturulmuştur. Böylece Türk-İslâm dünyasında, ilk defa müderrisleri maaşlı ve öğrencileri burslu, ders programları belirli, zengin kütüphane ile donatılmış ve parasız eğitim yapılabilen medreseler kurulmuştur. Devrin ilim ve fikir hayatında önemli bir yeri olan bu Nizâmiye medreseleri, Türk-

İslâm dünyasına yayılan pek çok şöhretli âlim yetiştirmiştir. Öyle ki Nizâmiye mezunu gençler, her yerde itibar görmüş ve memleketin ileri gelen kimseleri olarak önemli makamları işgal etmişlerdir (Alptekin, 1992: VII, 209).

Nizâmülmülk'ün hamiliğinde kurulmuş olan Nizâmiye medreselerinin eğitime getirdiği en büyük yenilik, Nizâmiye medreseleri ağını kurarak eğitim sistemi ve müfredatta birliği sağlamış olmasıdır. O devirde görülmemiş bir ölçekteki bu eğitim kurumlarının kurulması, haliyle tarihî bir adım olmuştur (Makdisi, 2007: 255). İlk örneklerine X. yüzyılın ikinci yarısında rastlanılan medreseler, mimarî bakımdan herhangi bir özelliği olmayan basit ve sade yapılardan oluşmaktaydı (Acar, 2007: 355). Nizâmiyelerden önce kurulmuş olan medreseler, şahıslar tarafında kurulmuş medreseler olup resmî hüviyetlere sahip değillerdi. İsimlerini kurucusundan almasının yanında ders programlarını da medresenin başında bulunan kurucu tarafından belirlenmekteydi (Ocak, 2013: 447). Bu medreseler dağınık bir coğrafyada olduğu gibi, her müderrisin ihtisas sahası da farklıydı. İlim öğrenmek isteyen öğrenciler değişik beldelere seyahat etmek suretiyle buralardaki âlimlerden dersler alıyorlardı. Buna “*rihle*” yani “*ilim seyahati*” denilmekteydi. Bu öğrenciler uzak mesafeleri aşarak ders görmek istediği müderrisin yanına gider ve derslerine katılırlardı (Öymen ve Dağ, 1974: 219; Çelebi, 1974: 333). Ancak Nizâmiye medreselerinden daha önce kurulmuş olan medreseler, yeni açılan Nizâmiyelere tayin edilebilecek önemli bir sayıda âlimler zümresini yetiştirmiş bulunuyorlardı (Rahman, 1996: 256). Nizâmiyelerle birlikte öğrenciler ve müderrisler devletin himayesine alınmış ve bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Sağlanan bu imkânlar ve ilmî seviyenin yüksekliğinden dolayı, Nizâmiye medreselerine değişik yerlerden öğrenci akını olmuştur (Köymen, 2011: III, 405).

Nizâmiye medreselerin açılmasıyla ilmin belirli bir merkezde toplanması ve sahanın uzmanı müderrislerin eliyle yapılması imkânı doğmuş, uzun ve meşakkatli yolculuklara gerek kalmamıştır. Medreselerdeki öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Nizâmiye vakıflarından elde edilen gelirle müderrislerin maaşları verilmiş, öğrencilerin yeme ve içme, barınma, elbise ders kitabı, kâğıt, kalem ve mürekkep bütün ihtiyaçları karşılandığı gibi, öğrencilere

harçlık olarak burslar da verilmiştir (Ocak, 2013: 454). Medreseler; dersane, mescid, kütüphane, yatakhane, yemekhane ve hamam gibi bölümlere sahip olduğu için, burada okuyan öğrencilerin bütün ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Vakfiye şartları gereği, sahasının önde gelen âlimleri Nizâmiyelerde görevlendirilmişlerdi. Medreselerde okutulacak dersler yine vakfiye şartlarına göre belirlenerek bugünkü anlamda ders programları oluşturulmuştu. Bunun da ötesinde, Nizâmiyelerin değişik şubeleri açılarak öğrencilerin bu günkü yatay geçişlerine benzer şekilde bir şehirde okuduktan sonra başka şehirlere giderek orada eğitimlerine devam edebilirlerdi. Bütün bunlar devlet destekli olup, bilimin yayılması ve ehli-sünnet fikrinin güçlenmesi için yapılan şeylerdi. Böylece medrese açmak ve ders vermek bireysel faaliyet olmaktan çıkmış; zengin vakıfları olan, sultan ve vezîrler tarafından desteklenen kurumsal kişiliği olan müesseseler haline gelmiştir (Ocak, 2013: 447; Piyadeoğlu, 2016: 227-228). Ayrıca eğitimde fırsat eşitliği sağlanarak, medreselerinin kapıları zengin fakir ayrımı yapmaksızın bütün öğrencilere açık tutulmuştur. Böylece akıllı ve yetenekli olan fakir öğrencilere bütün imkânlar ücretsiz olarak verilerek topluma ve devlete kazandırılmıştır. Selçukluların eğitim anlayışına göre zeki, yetenekli ve kabiliyetli öğrenciler en yüksek mevkilere erişebilmekteydi. Bu nedenle yetenekli öğrencilerin himaye edildiği ve desteklendiği söylenebilir (Arıcı, 2005: 114-115; Acar, 2007: 355; Akyüz, 2007: 44; Köymen, 2011: III, 298, 375).

1.4.3. Medrese Kurma Geleneğinin Doğması

Nizâmiye medreseleri, başka medreselerin kurulmasına vesile olmuş ve kurulduğu tarihten itibaren her medreseyi bir yarışa sokmuştur. Sultan, vezîr ve emîrlerin desteği, âlimleri ve fikir adamları vasıtasıyla Nizâmiyelerin açtığı bu yolu, Türkiye Selçukluları, Nureddin Mahmûd Zengî, Eyyûbîler ve Osmanlılar genişleterek, Nizâmiye medreselerinin kuruluş gayesini tamamlamaya çalışmışlardır. Çünkü Nizâmiye medreseleri, ulaşılması hedeflenen amaçlara varmak için, Kur'ân ve ehli-sünnet itikadını esas alarak döneminin imkânlarına göre insan aklının ortaya koyabileceği en mükemmel plan olarak yorumlanmıştır (Zeydân, 1976: III, 414; Sallâbî, 2013: 349-350). Özellikle Nizâmiye ekolündeki Endülüs medreseleri, İslâm

kültür ve medeniyetinin gelişmesinde etkili olmuş, hatta bu medeniyetin Avrupa'ya geçiş yollarından biri haline gelmiştir. Yetiştirdikleri âlimlerin eserleri yüzyıllar boyunca Batı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Anadolu'da ise medreseler Türkiye Selçukluları zamanında gelişmiş ve yaygınlaşmıştır (Kazıcı, 1983: 47). Büyük Selçuklular döneminde ortaya konulan ve geliştirilen medrese mimarisi, gerçek şeklini Anadolu'daki Selçuklu medreselerinde almış ve yaygın hale getirilmiştir. Nitekim Türkiye Selçuklu sultanları ve devlet adamları yeni mimarî yapıda birçok medrese inşa ettirmişlerdir (Merçil ve Sevim, 2014: 633). Bu nedenle, Türkiye Selçuklularının da Türk-İslâm ilim, kültür ve medeniyetinin gelişmesinde büyük gayretleri olduğu söylenebilir.

Mimarî yapı itibarıyla medreseler, müderrislerin ve öğrencilerin kalacakları odaları içeren yapılar olup, hanlar ile birleşerek ortak bir avluya bakan derslikler ve odalardan müteşekkil kompleks yapılardır. Öğrenciler bu yapılarda derslerini dinler, etüt yerlerinde derslerine çalışır ve kendileri ait odalarında yatıp kalkarlardı. Medreseler çoğu zaman bir caminin yanında kurulur, eğer medresenin yanında cami yoksa hemen inşa edilirdi. Bu yapılar genellikle bir katlı olur, odaların içine küçük bir kapıdan girilir ve her odada mutlaka bir ocak bulunurdu (Hızlı, 1987: 276). Bu şekli ile medreseler yukarıda da bahsedildiği gibi Selçuklular ile planlı, düzenli ve güçlü bir örgün eğitim kurumu olarak ortaya çıkmış ve kısa sürede içerisinde dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. Bu sistemli eğitim kurumları Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluncaya varlıklarını devam ettirmişler, Anadolu dışında da Osmanlı coğrafyası içerisinde yer alan Kuzey Afrika ve Balkanlardaki şehirlerde de bu medreselerin varlığı bilinmektedir (Akyüz, 2007: 20). Hatta dünyanın ilk üniversiteleri kabul edilen Bologna, Solerno, Paris ve Oxford gibi şehirlerde kurulan üniversitelerde, Nizâmiye medreselerinin etkisi olduğu düşünülmektedir (Yüksel, 2013: 198).

1.4.4. Türk-İslâm Birliğinin Sağlanması

Türk-İslâm birliğinin yeniden kurulması konusunda, Selçuklu sultanları daha çok başarılı olmuşlardır. Çünkü tek bir İslâm devleti ideali, Selçukluların hâkim olduğu topraklarda hâlâ çok güçlüydü. Ancak bu girişimler çok farklı sonuçlar ortaya

çıkarmış ve Türk-İslâm birliğinin yerini alacak yeni bir uluslararası sosyal düzenin ana hatlarını şekillendirmiştir (Hodgson, 1993: II, 44). Selçukluların sosyal ve eğitim politikaları, Ortaçağ'da yavaş yavaş ortaya çıkmakta olan yeni uluslararası düzendeki rolleri âlimlerin ve devlet adamların üstlenmesini sağladı. Ulemâ ve devlet adamlarının oluşturduğu bu iki sosyal yapı, yeni toplum düzenindeki otoritenin temel yapısını oluşturdu (Hodgson, 1993: II, 48). Ulemâ ve devlet adamların ortaklaşa şekillendirdiği medreseler, Selçuklu Devleti'nin ayrılmaz bir motifi olan sosyal düzeni sağlamış ve Türk-İslâm birliğinin yeniden kurulmasına katkıda bulunmuşlardır. Eğitimin devlet himayesine alınması ve devlet adamlarının medrese kurmaya başlamaları ile daha önceki dönemlerde birbirlerinden uzak olan ulemâ sınıfı ile devlet adamları aynı gaye etrafında bir araya gelmişlerdir. Bu kurumlar Ayrıca Selçuklu devlet adamlarını eğitimin cömert hamileri olarak göstererek, devletin sahip olduğu topraklarda Selçuklu idaresinin meşrutiyyetini güçlendirmiştir (Safi, 2002: V, 358).

Selçuklular devletlerini kurup siyasî birliklerini sağladıkları zaman, bu siyasî birliği ilmî ve kültürel birlik ile güçlendirmeye çalışmışlardır. Bunun için mevcut ilmî birikim ortak dille yazılmaya ve eğitim yoluyla aktarılmaya çalışılmıştır. Medreseler, ortak dil ve akılla oluşturulan bu ilmi koruma, geliştirme ve aktarma rolünü üstlenmiştir. Bu amaçla Selçuklu medreselerinde ortak dil ve aklın yapısına uygun olan eserler yazılmış ve okutulmuştur (Fazlıoğlu, 2006: 415). Medreselerin programları birlik ve beraberliği sağlayacak şekilde düzenlenerek, imparatorluk ölçüsünde kadrolaşan bir öğretim sistemine gidilmesini mümkün kılmıştır. Medreselerde yetişen âlimler ise hem toplumdaki birliğe yardımcı oluyor hem de sultanların politikalarına uygun hareket etmiş oluyorlardı (Kafesoğlu, 1972: 175-176). Böylece Selçuklu topraklarında ortak bir duygu ve inanç oluşmuştur. Aynı dersleri gören ve konuları aynı görüş doğrultusunda öğrenen medrese mezunları, İslâm dünyasında ortak bir İslâm kültürünün ve Müslüman kardeşliğinin doğmasına yardımcı olmuşlardır (Ocak, 1993: 205).

Nizâmiye medreseleri İslâm dünyasının her yerinde kuruldukça, Nizâmiyelerin temel ilke ve görüşleri Sünnî âlimler tarafından yayılmış, halktan ve ilmî dünyadan

büyük destek görmüştür (Hodgson, 1993: II, 49). Selçukluların Sünnîliğin güçlenmesi için kurduğu bu medreseler, gelişerek “*Sünnî İslâm birliğini oluşturma politikası*”na dönüşmüştür (Karadaş, 2003: 105). Sünnî ekol doğrultusunda bürokrasi düzenlenmiş ve Sünnî ekolün karşıt görüşlere karşı müdafaası, yaygınlaştırılması ve kuvvetlenmesi için medrese inşasına büyük kaynaklar ayrılmıştır. Bu politikanın en önemli ayağını oluşturan eğitim, yeniden yapılandırılmasıyla kurumsal bir yapıya kavuşturulması sağlanmıştır (Karadaş, 2003: 106).

1.5. Selçuklu Medreselerinin Türk-İslâm ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi

İslâm dünyası, Ortaçağ’da ilim, kültür ve medeniyet açısından altın çağını yaşamıştır. İlmî faaliyetleri yaygınlaştırılmak için neredeyse bütün şehirlerde kurulan medreseler, Ortaçağ karanlığını aydınlatan birer meşale olmuştur. Selçuklular devrinin, Türk-İslâm tarihinin bir dönüm noktası olmasında, eğitimi kutsal bir gaye edinen ve bütün ilmî faaliyetlere mihmandarlık yapmış olan Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının önemli bir yeri vardır. Selçuklulardan önce Karahanlılar ve Gazneliler döneminde de medreseler kurulmuş olmasına rağmen, Selçuklu devri medreseleri kadar uzun ömürlü ve sistemli olmamıştır. Selçuklular döneminde ilk medrese XI. yüzyılın başlarında, 437/1046 yılında Tuğrul Bey tarafından Nîşâbûr’da kurulmuş olsa da 456/1063-64 yılında Nîşâbûr ve 460/1067 yılında Bağdat’ta kurulan Nizâmîye medreseleri ile bu kurumlar zirveye ulaşmıştır. XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Batı’da üniversitelerin kurulduğu bilinmektedir. Öncelik sırası açısından bakıldığında, medreselerin üniversitelerden neredeyse bir asır önce kurulduğu görülmektedir. Doğu ve Batı medeniyeti arasında günümüzdeki kadar hızlı olmasa da XI. ve XII. yüzyılda da ilmî, sosyal ve kültürel etkileşimler olduğu bir gerçektir. Bu etkileşimde yükseköğretim kurumlarının olmaması düşünülemez. Lâkin hâlâ, gerek üniversitenin gerekse medresenin kaynağı ve karşılıklı etkileşimleri tartışma konusudur.

Medrese, İslâm dünyasında bir yükseköğretim kurumu olarak kabul edilirken, bu konu Hıristiyan Batı dünyasında tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar İslâm

âlimleri ile aynı görüşte birleşerek medreseyi yükseköğretim kurumu, yani üniversite olarak kabul ederken, bazı araştırmacılar bu durumu reddetmektedir. Onlara göre üniversite XII. yüzyılda bir tüzel kişilik (corporation) olarak Batı’da ortaya çıkmıştır. Söz konusu yüzyılda, tüzel kişilikli kurumların ortaya çıktığı iddia edilmektedir (Makdisi, 2012: 418). Lâkin dikkat edilmesi gereken nokta, Selçuklulardan önceki devletlerde medreseleri daha ziyade özel şahıslar kurarken, Selçuklular zamanında artık hükümdarların ve devlet adamların kurmaya başlamalarıdır. Selçuklular medrese kurma faaliyetlerini, devletin himayesinde bir kültür siyaseti olarak yönetmişlerdir. Böylece Selçuklular zamanında medreselerin yeni bir kimlik kazanarak son gelişme aşamasını gerçekleştirdiğini görmekteyiz (Köymen, 2011: III, 349). Esasında, Selçuklular ile medreselere getirilen en büyük yenilik, medreselerin hukukî statüsünün değişmesiyle tüzel kişilik kazanmaları olduğu görülmektedir (Makdisi, 2012: 72).

Bu konuda Makdisi, Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin vakfiye şartlarında ders verecek müderris, muîd ve diğer görevlilerin Şâfiî olması şartından yola çıkarak Nizâmiye medreselerinin Nizâmülmülk tarafından kurulduğunu iddia etmiştir. Eğer Nizâmiye medreseleri Selçuklu sultanları tarafından kurulmuş olsaydı, Selçuklu sultanlarının adını taşır ve sultanların mezhebi olan Hanefî ekolünde kurumlar olurdu. Yine ona göre, Nizâmiye medreselerinin denetimi Selçuklu sultanda değil, Nizâmülmülk ve ailesindedir (Makdisi, 1970: 263; Makdisi, 2009: 46). Ayrıca vakıf kurucu halife, sultan veya yüksek mevkili başka biri olsa da kurumu “özel şahıs” olarak kurdurduğunu da eklemektedir (Makdisi, 2012: 403). Yani devlet memuru olsun veya olmasın özel şahıslar olarak hareket ettiklerini kaydetmiştir (Makdisi, 1961: 29-30; Makdisi, 2007: 229-230). Öncelikle Makdisi’nin Nizâmiye medreselerinin Şâfiî fikhî başta olmak üzere sadece dinî ilimlerin verilmesi için Nizâmülmülk tarafından kurulduğu iddiası da tutarsızdır. Çünkü Selçuklu döneminde açılmış olan bütün benzer kurumların sadece Şâfiî ekolünde kurulduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca medreselerde sadece Şâfiî fikhî verilmemiş; aksine felsefe, mantık ve diğer aklî ilimler de okutulmuştur (Tibawî, 1962: 227-228). Diğer taraftan vakıf maddelerinde yer alan hem fıkıhta hem de usûl-i fıkıhta Şâfiî (Eş’arîlik) olma şartı, Bağdat Nizâmiye Medresesi’ni kurdurduğu Ebû İshâk eş-

Şîrâzî'ye uymamaktadır. Zira eş-Şîrâzî, usûl-i fıkıhta Eş'arî karşıtı olmasıyla meşhurdur (Makdisi, 2009: 48).

Aslında Nizâmiye medreselerinin kuruculuğu vasfının Nizâmülmülk'e mâl edilmesi çok eskilere dayanmaktadır. Subkî, hocası Zehebî'nin "*Nizâmülmülk'ün ilk defa medreseleri kuran kişi*" olduğunu nakletmektedir. Ancak hocasının düşüncesine karşı çıkararak Nizâmülmülk'ten önce Nîşâbûr'da bulunan pek çok medresenin varlığından bahsetmektedir. Ancak hocasının neden böyle dediğini uzun uzadıya düşünerek; ilk medrese kuranın Nizâmülmülk olamayacağı, ancak öğrencilere ilk burs verenin onun olabileceği kanaatine varmıştır (Subkî, 1964: IV, 313-314; Makdisi, 1961: 50-51; Makdisi, 2007: 250).

Tibawî (1954: 436; 1962: 235)'ye göre ise İslâm eğitim kurumları olarak medreseleri ilk kuranın Nizâmülmülk olduğu kabul edilirse; Nizâmülmülk'ten önce doğuda Nîşâbûr'da ve batıda da Cordova'da açılmış olan medreseler yok sayılmış olacaktır. Ayrıca Nizâmülmülk'ten önce de Selçuklu sultanları ve devlet adamları medreseler kurdurmuştur. Durum böyle olunca, bütün medreseleri Nizâmülmülk'e isnad etmek savunulabilir değildir. Sayılı (t.y.: 5) da bu meyanda Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu hânedanlarına mensup Türk sultanlar, medreselere şahsî ve devlet desteği veren ilk yöneticiler olduğunu kaydetmektedir. Sultanların himayesi ve devlet desteğinin, medreselerin gelişmesinde en önemli etkenlerden biri olduğunu da eklemektedir.

Nizâmülmülk'ün kurdurduğu medreselerin "*Nizâmiye*" adını taşıması devletten bağımsız olduğu anlamına gelmemelidir ki, Nizâmülmülk Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni (460/1067) kurdururken devlet hazinesinden 60.000 dinar para harcadığı bilinmektedir (Turtûşî, 2011: 376; Köymen, 2011: III, 351). Büyük Selçuklu sultanlarından Alp Arslan, Melikşah ve Sencer âlimlere, öğrencilere ve mutasavvıflara çok büyük maddî yardımlarda bulunmuşlardır. Bazı anlatımlara göre Nizâmülmülk ilimle uğraşan 12.000 kişiye maddî yardımlarda bulunmaktaydı. Bu yardımlar için Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nin hazinesinden bütün eğitim kurumlarına, âlimlere, mutasavvıflara ve öğrencilere her yıl 600.000 dinar para

harcamaktaydı (Hüseynî, 1943: 46; İbnü'l-Adîm, 1982: 58; Turtûşî, 2011: 375; Köymen, 2011: III, 350-351; Sallâbî, 2013: 153; Yüksel, 2013: 197).

Nizâmülmülk, medreseleri kendi parasıyla inşa ettirecek kadar zengin değildi. Zira medrese inşasına vezîr olduktan iki yıl sonra başlanmıştı. Ayrıca elde olan Bağdat Nizâmiye Medresesi vakfiye şartlarında medreseyi kendi parasıyla yaptırdığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Kurulan medreselerin hepsi “Nizâmiye” ismini taşıyordu. Mesela İsfahan’da kurulan medresenin ismi, ders veren müderrisin adına nispetle “Sadriye” olarak anılıyordu. Nizâmülmülk’ün ölümünden sonra medreseleri önce sultan, sonra halife teslim almıştır. Bu durum da medreselerin Nizâmülmülk’ün şahsına ve ailesine ait olmadığını göstermektedir (Tibawî, 1962: 232; Köymen, 2011: III, 355). Nizâmülmülk sonuç itibari ile Selçuklu vezîridir. Nizâmülmülk kendi adına çalışan ve hareket eden biri değil, devletin resmî ve üst düzeyli bir görevlisidir. Yaptığı bütün devlet işlerini Selçuklu sultanı adına yapmaktadır (Tibawî, 1962: 232-233). Nizâmülmülk’ün medreseleri kurarken güttüğü gaye; hizmetinde bulunduğu devletin temellerini sağlamlaştırmak, âlimler özelinde bütün halkın Selçuklu hükümdarlarına bağlılığını güçlendirmektir (Köymen, 2011: III, 352). Zira Nizâmülmülk eğitim hamilerinden sadece biridir. Hamilerin bir kısmı kaynaklarda zikredildiği kadarıyla bilinmektedir. Diğer bir kısmı daha az öneme sahip devlet memuru olmasından dolayı veya isminin gizli kalmasını istediği için bilinmemektedir. Nizâmülmülk’ün isminin ön plana çıkması büyük ihtimâlle yüksek düzeyli bir devlet görevli olmasından kaynaklanmaktadır (Makdisi, 1961: 29-30; Makdisi, 2007: 229-230). Görülmektedir ki, ortaya atılan İslâm dünyasındaki medreselerin tüzel kişiliği olmadığı iddiaları yersizdir.

Bütün araştırmacılar, ne zaman genel veya özel bir şekilde Ortaçağ’da İslâm eğitim sahasıyla ilgilenseler medreselerden bahsetmeden geçemezler. Medreselere yönelik bu ilginin sebebi, onların Batı dünyadaki müesseseleşmiş eğitim kurumlarından, yani üniversitelerden uzun süre önce çıkmış olmasıdır (Makdisi, 2007: 204). Ayrıca tüm İslâm dünyasında yükseköğretim kurumunu temsil eden medrese, bir üniversite olarak kabul edilmiş ve ciddi araştırma ürünü çalışmalarda ona bu şekilde atıfta bulunulmuştur (Makdisi, 2012: 417).

Hatta üniversiteler kurulurken medreselerden etkilenmiş olması ihtimâli üzerinde durulmaktadır. Önceleri medreseler, İslâm dünyasında hukuk ve ilahiyat eğitimi veren kurumlar idi. XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra felsefe ve tabii ilimleri de içine alarak iyice yaygınlaşmış ve olgunlaşmıştır (Sayılı, t.y.: 5). Hıristiyan Batı'da 1200'lü yıllardan başlayarak, din bilginlerin otoritesinden kurtulmak isteyen hocaların ve öğrencilerin gruplaşması Bologna, Paris ve Oxford Üniversitelerini ortaya çıkarmıştır (Charle ve Verger, 2005: 15-17). Nizâmiye medreseleri devlet himayesine alınmasıyla kurumsal kimlik kazanmaları, müfredat programları, müderrislere ve öğrencilere tanınan imkânlar ve geliştirilmiş mimarî yapıları ile kendilerinden önceki medreselerden ayrılmışlardır. Bu yönleriyle medreseler Batı'da ortaya çıkan eğitim kurumlarını da derinden etkilemiştir. Avrupa üniversitelerinin yapısı, işleyişi, ders müfredatları ve akademik yapıları itibari ile Nizâmiyeler örnek alınmıştır. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde açılan Paris, Oxford ve Köln Üniversiteleri, medreselerin müfredat ve teşkilat yapısını uygulamaya çalışmışlardır (Ocak, 2013: 448).

Ortaçağ İslâm dünyasında, ileri düzeyde eğitim veren medreseler, Batı'da eğitim hareketlerini başlatmış ve Avrupa'nın bilgi devrimini gerçekleştirmesine önyak olmuştur. Hıristiyan Batı, Haçlı seferleri ve hac vazifelerini yerine getirmek için Kudüs'ü ziyaretleri sırasında Doğu'nun zengin kültür ve medeniyetini yakından tanıma imkânı bulmuşlardı. Örneğin, Kudüs'e yaptığı hacdan dönen Dominus Jocius de Londoniis, İslâm dünyasındaki medreselerden esinlenerek 575/1180 yılında Paris'te türünün ilk örneği olan "*Colloge de Dixhuit*" (Onsekizler Koleji) kurdurmuştu (Makdisi, 2012: 331). Bu kolej, öğrencilerin sürekli kalabileceği bir yer tahsis edilmesi ve öğrencilere aylık ödeme yapılması hususlarında, medrese ve vakıf sistemiyle birebir örtüşmekteydi (Sayılı, t.y.: 38-39). Görülmektedir ki, hem İslâm dünyasındaki medreselerin ve hem de Batı'da ortaya çıkan üniversitelerin ekonomik kaynakları vakıflar olmuştur. Başlangıçta Hıristiyan Batı dünyasında vakıf bulunmadığı ve İslâm kültürünün Hıristiyan Batı'dan çok üstün olduğu bir dönemde, yani XI. yüzyılın sonlarına doğru, Batı dünyasının vakıf kurumunu İslâm dünyasından aldığı görüşü kabul edilmektedir (Makdisi, 2012: 418).

Ders programları açısından bakıldığında; İslâm âlimleri ilimleri, aklî ilimler ve naklî bilimler adı altında toplamışlardır. Fıkıh, hadis, tefsir, kelâm ve akaid gibi ilimler naklî ilimler; matematik, astronomi, tıp, felsefe ve mantık gibi ilimler de aklî ilim olarak kabul edilmiştir (Bilge, 1984: 41-42). İslâm dünyasında ileri sürülen bu tasnif, Ortaçağ Avrupası'nda Hıristiyan eğitimindeki Trivium ve Guadrivium'dan, yani üçlü (gramer, diyalektik, retorik) ve dördü (matematik, astronomi, geometri, müzik) ayrımından pek farklı değildir. Ayrıca bu tasnife benzer dersler, Osmanlı medreselerinde Salus (Üçlü) ve Rabu (Dördü) olarak kullanılmıştır (Öymen ve Dağ, 1974: 101).

Medreselerden birçok dersi alarak mezun olan öğrenciler toplumun eğitimli ve bilgili (ulemâ) kesimini oluşturmuş, özellikle devletin ihtiyaç duyduğu memur ihtiyacını medreselerden mezun olan öğrenciler karşılamıştır (Köymen, 2011: III, 381). Batı'da da üniversiteler kurulduktan sonra “*clerisy*” (Avrupalı aydınlar) adı verilen, düşünen ve bilgi üreten bir zümre ortaya çıkmıştır (Burke, 2001: 18-19). Buradan medreseler ve üniversitelerden mezun olan öğrencilerin toplumda farklı bir statüsü olduğu ve çeşitli toplumsal görevleri üstlendiği çıkarımı yapılabilir.

İslâm eğitim sisteminde diplomanın mukabili “*icâzet*” yani öğretme belgesidir. Ancak İslâm eğitim dünyasında verilen icâzet ile Hıristiyan Batı dünyasında verilen “*licentia decondi*” arasında bir fark vardır. Avrupa üniversitelerinde diploma alabilmek için, birden fazla hocadan ders okuyup bitirmiş olma şartı aranmaktadır. Bu nedenle sadece bir dersi değil, bütün dersleri kapsayan bir okulu bitirmiş olma anlamına gelmektedir. İcâzeti ise tek bir müderris verir ve müderris bu belgeyi kendi adına verirdi. Bu belgede medresenin adı geçmezdi. Ancak *licentia decondi* üniversiteler adına verilmekteydi (Sayılı, t.y.: 15-16). Müderris, eğitimin sonunda öğrencilere “*icâzet*” adı verilen sertifika verir ve öğrenciler medreselerden mezun olurlardı. Bazen icâzet sadece hadis veya fıkıh gibi tek bir ders için verilirken, bazen de herhangi bir dersin konuları hakkında verilir. Bu yüzden de icâzet belgeleri medreseden ziyade, daha çok meşhur müderrislerin adına çıkarılmıştır (Rahman, 1996: 258). Lâkin Julian Ribera, Hıristiyan Batı'da ve Yunan'da bir geçmişi bulunmayan belge ve diploma verme geleneğinin, İslâm âlimlerinin üç veya dört

asırdır uygulaya geldikleri bir gelenek olduğunu ve daha sonra bu geleneğin Avrupa'daki yükseköğretim kurumlarına geçerek günümüze kadar geldiğini iddia etmektedir (Makdisi, 2012: 421).

Ortaçağ'da Hıristiyan dünyası karanlık çağını yaşarken, doğuda İslâm âlimleri Yunan ve Helen kültüründen istifade ederek ilmî gelişimlerini arttırmaktaydılar. İlim peşinde koşan araştırmacılar, üç kıtaya dağılıyor ve topladıkları değerli bilgileri eser haline getirmek ve öğrencilerine aktarmak için hırsla çalışıyorlardı (Öymen ve Dağ, 1974: 248). İslâm dünyası, elde ettiği ilmî birikimi Hıristiyan Batı dünyasına da aktarmıştı. Bu aktarım özellikle Endülüs'te, felsefe ve bilim çalışmalarının merkezi olan Kurtuba ve Toledo kentlerinde yoğunlaşmış idi (Yıldırım, 2005: 68). Geniş din hürriyeti ortamındaki bu iki merkezdeki medreselerde yetişen Yahudi ve Hıristiyan bilim adamları Arapça'nın yanı sıra bilim ve felsefe alanında eğitim almışlar ve Arapça'dan Latince'ye yaptıkları tercümelemlerle Batı'da "XII. Yüzyıl Rönesansı" şeklinde isimlendirilen uyanış hareketinin gerçekleşmesinde büyük rol oynamışlardı (Yüksel, 2002: 87). Bu bilimsel etkileşimler ile XII. yüzyıl, Arapça yazılmış felsefe ve ilmî eserlerin Latince'ye çevrildiği ve okutulduğu bir dönem olmuştur. Örneğin, felsefe alanında Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin filozofların görüşlerini reddetmek için yazdığı *Felsefecilerin Tutarsızlığı* eserine, Endülüslü âlim İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) Gazzâlî'ye reddiye olarak yazdığı *Tutarsızlığın Tutarsızlığı* eseri, Latince ve İbranice gibi dillere çevrilmiş ve Hıristiyan Batı dünyasındaki eğitim kurumlarında okutulmuştur (Ocak, 2009: 1640).

Endülüs dışında Arapça eserlerin Latince'ye çevrildiği ve ilk üniversitelerin temellerinin atıldığı yer Sicilya'dır. Sicilya, Normanlar tarafından işgal edildiği 483/1091 yılına kadar Müslümanlar tarafından bir kültür ve ticaret merkezi olduğu kadar, medeniyet ve bilim merkezi haline getirilmiştir. Bu bölgede Müslümanlar tarafından medreselerin kurulması ile çeşitli coğrafya ve milletlerden gelen araştırmacılar bu kurumlarda bilimsel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Batı tıp tarihinde çok büyük bir önem taşıyan Salerno Tıp Okulu'nun gelişmesinde Arapça eserlerden yapılan tercümelemlerin katkısı tartışılmazdır (Yüksel, 2002: 88-89). Görülmektedir ki, İtalya ve Sicilya yoluyla, ama esas olarak Endülüs'teki Müslüman

âlimler aracılığıyla Batı Avrupa'ya yeni bir bilgi akını gerçekleşmiş, dolayısıyla İslâm dünyasının ilmî birikimi büyük bir ilmî uyanışa neden olmuştur. Bunun ötesinde, üniversitelerin ortaya çıkmasına katkı sağladığı tezi bütün dünyada kabul edilmiştir (Makdisi, 2012: 330).

Ayrıca medrese ve üniversite arasındaki ilişkiyi açıklamak için Makdisi (2012: 349-350)'nin verdiği örnek, anlatılmak istenileni açıklamaya muktedir: “Ortaçağ'da İslâm âleminde, mesela Bağdat'tan gelen bir entelektüelin Hıristiyan Batı'daki akademik çevreyi ziyaret ettiğini hayal edelim. Bu hayalî ziyaretçimiz kendisini hiç yabancı hissetmez ve yeni ortamında hayli rahat ederdi. Paris ve Oxford collegeleri, scholar (lisans öğrencisi) ve fellowlarıyla (daimî statüdeki burslu lisansüstü öğrencisi), master (üstad, öğretim üyesi) ve doktorlarıyla (çalışmasını tamamlamış uzman) ve bunlara yardımcı olan repetitor (öğretim üyesinin verdiği dersleri tekrar eden yardımcı) ve servitorlarıyla (öğretim üyesinin hizmetini gören hizmetçi, öğrenci) ona hayli tanıdık gelirdi. Okuldaki derslere ve uygulamalara katıldığında göreceği lecturelar (takrirler) ve disputationlar (münâzaralar) onu kendisini evinde hissettirirdi. Tetkikler (studies), öğretim metotları, uygulamalar (exercies) ona tanıdık geldiği gibi, aynı zamanda ilmî faaliyetin ana eğilimlerinin tuttuğu doğrultu da ona yabancı gelmezdi. Ayrıca tetkikler, uygulamalar, metotlar ve eğilimlerin tümü birleşerek, ona ziyaret etmekte olduğu skolâstik manzaranın sadece geldiği yerin bir uzantısı hissini verirdi... Bu hayalî ziyaretçimiz, paralel gelişmelerin nasıl vuku bulduğu merak etmek durumunda da kalmazdı. Öncelikle kendi kültürünün üstünlüğü konusunda son derece bilinçli olurdu. Zira vatanında, yani İslâm âleminin doğusunda, hac ve ilim talebi için Müslüman Batı'dan gelen kardeşlerinden (bunlar İspanya, Sicilya, Güney İtalya ve Güney Fransa'nın yerlileri olup kendi ülkelerinde ikâmet etmektedir) birçoğuyla önceden tanışmış olurdu... Ziyaretçimiz Akdeniz'i büyük ihtimâlle, ilmî ganimetleri saydıkları kitaplarını yüklenmiş olarak yurtlarına geri dönen âlimler eşliğinde geçecekti. Toledo ve Solerno'da Arapça kitapların nasıl büyük bir hırsıyla çevrildiğini görünce gurur duyacak, yine farklı Hıristiyan ülkelerden gelen ve kendileri de Arapça öğrenmiş olmanın gurunu duyan birçok öğrenciyi görmekten gurur duyardı.”

Görülmektedir ki; İslâm dünyası eğitim ve öğretim kurumları, âlimleri ve mütefekkirleri ile kurduğu medeniyet sayesinde Ortaçağ'da yeryüzünün en güçlü ve en saygın topluluğu olma şerefine nail olmuştur. Bu uygarlığın maddî ve manevî gerisinde ve baskısı altında kalan Batı Avrupa Hıristiyan dünyası, bu üstünlüğü doğru bir şekilde algılayabilmek için Arapça'dan Latince'ye tercüme faaliyetlerine hız vermişlerdir. Birçok Arapça bilim, felsefe ve tıp eseri Latince'ye çevrilmiş ve bu çevirilerle Avrupa'da bir uyanış hareketi gerçekleşerek karanlık çağ sonlandırılmıştır. Ayrıca Avrupa bu yolla elde ettiği bilgi birikimleriyle XVI. yüzyıl Rönesansı'nı gerçekleştirmiştir. Ortaçağ'da Selçukluların gayret ve çabalarıyla gelişip şekillenen İslâm uygarlığı, sadece İslâm dünyasının bilim ve düşünce hayatında değil; dünya bilim, düşünce ve kültür tarihinde derin izler bırakmıştır (Sayılı, 2002: V, 615-616).

Ortaçağ İslâm uygarlığının oluşmasında büyük katkıları olan âlim, düşünür ve eğitimcilerin (Akyüz, 2007: 20) toplandığı coğrafi merkezler incelendiğinde, Türklerin çoğunlukla yaşadığı bölgeler olan Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyası olduğu görülecektir. Bu veriler bize Ortaçağ İslâm uygarlığının kurulmasında Türklerin büyük bir payı olduğunu kanıtlar niteliktedir (Sayılı, 2002: V, 618). Selçuklulardan önce Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde, Karahanlılar ve Gazneliler gibi Türk devletlerinin, medreselerin gelişimindeki katkıları inkâr edilemez. Bu bilgiler ışığında, Türklerin ilme verdikleri destek ile kurulan ve gelişen eğitim kurumlarının, İslâm kültür ve medeniyetine en büyük katkısı olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır (Sayılı, 2002: V, 620). Ancak her bilim adamının Türk olması şart değildir. İslâm medeniyeti içerisinde yer alan her millet, bu uygarlık mirasına sahip çıkabilir. Bu kültür içerisinde yer alan her birey, milliyeti ne olursa olsun bu kültüre katkıda bulunabilir. Türkler, Ortaçağ bilim, düşünce ve kültür medeniyetine katkılarını, milliyetleri ne olursa olsun bilim adamlarını himaye ederek ve bizzat bilim adamı yetiştirerek yapmışlardır (Açıkgenç, 2002: V, 630).

İKİNCİ BÖLÜM

NİŞÂBÛR MEDRESELERİ

Medrese kurma faaliyetleri ilk olarak Horasan'da başlamıştır. Özellikle Horasan'ın en büyük ilim merkezi olan Nîşâbûr, medreselerin doğum yeri (Mez, 2014: 215) ve beşiği kabul edilmiştir (Öztürk, 2001:147). Nîşâbûr şehri ile birlikte aynı bölgede bulunan Buhara ve Merv şehirleri de önemli ilim ve kültür merkezleri olmalarına rağmen, Selçukluların Nîşâbûr'u başkent yapmasından dolayı bir müddet Nîşâbûr'un gölgesinde kalmıştır (Gözütok, 2010: 5-6). Ancak Selçukluların Horasan'ı fethinden sonra yalnızca Sâmânî ve Gaznevî dönemi âlimleri değil, bütün Horasan'ın fakih, âlim ve şairleri geniş imkânlarla kavuşmuştur (Barthold ve Köprülü, 1977: 55).

Nizâmiye medreselerinden önce kurulmuş olan medreseler, Nizâmiyeler kadar gelişmiş değildi. Bu yüzden de uzun ömürlü olmamışlardır. Lâkin Nizâmiye medreselerine örnek teşkil ettiği bir gerçektir. Nîşâbûr'da eğitim ve öğretim sahasında faaliyet göstermiş olan medreseler genellikle şahıslara endekli olduğu için, şahısların isimleri ile tanınmışlardı (Pırlanta, 2010: 360). Bu medreseler şahsî gayret ve çabalarla fıkıh, hadis vb. dersler gibi İslâmî öğretim için verilen bağışlarla kurulmuştu (Rahman, 1996: 255). Bu nedenle medreselerin programları medresenin başında bulunan kurucu tarafından belirlenen kuruluşlar olup, resmî hüviyetlere sahip kurumlar değillerdi. Bu yüzden kurumsallaşmadan söz edilemez. Bu tür medreselerde okumak isteyen öğrenciler değişik beldeleri gezerek uzun ve yorucu seyahatler yapmak zorundaydılar (Ocak, 2013: 447).

2.1. Selçuklulardan Önce Nîşâbûr'da Şahıslar Tarafından Kurulmuş Medreseler

Nîşâbûr'un köklü bir eğitim geleneği olduğu için, Selçuklulardan önce pek çok medresenin varlığı görülmektedir. Bu medreseler aşağıdaki şekliyle sıralanabilir:

Beyhakî Medresesi (324/935-36): Eski bir medrese olan Beyhakî Medresesi'nin kim tarafından kurulduğu tartışma konusu olmuş ve iki görüş ön plana

çıkıştır. Birincisi, 324/935-36 yılında vefat eden Ebü'l-Hasan Muhammed b. Şu'ayyib el-Beyhakî, ikincisi ise 414/1023-24 yılında vefat eden Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Beyhakî tarafından kurulduğudur. Bu iki isim arasında bir bağın olduğu da net değildir (Bulliet, 1972: 251; Zâkerî, 1978: 119-120). İbn Funduk, Nişâbûr Şâfîîlerinin lideri olan Ebü'l-Hasan Muhammed b. Şu'ayyib el-Beyhakî'nin, Beyhak'ın Seyyâr Mahallesi'nde ilk ismi Kûyy-i Seyyâr Medresesi olan, Beyhakî Medresesi'ni kurduğunu ve burada derslerini okuttuğunu (İbn Funduk, 1983: 158), Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Beyhakî'nin ise medresede müderris olduğunu ve medresedeki bir günkü derslerini, fıkıh, hadis imlâsı ve vaaz olmak üzere üçe böldüğünü kaydetmektedir (İbn Funduk, 1983: 172). Fârisî ise Şâfîî mezhebinin meşhur âlimlerden Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 414/1023-24)'nin çok para harcayarak bu medreseyi kurdurduğunu kaydetmektedir (Fârisî, 2005: 278; Fârisî, 2013: 609; Ma'rûf, 1973: 40). Her ne kadar bu medresesinin kimin tarafından kurulduğuna dair farklı rivayetler olmasına rağmen, medrese o kadar büyük ve meşhur idi ki, birçok âlim burada ders vermiş ve öğrenciler yetiştirmiştir. Burada okuyan öğrenciler Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Beyhakî, hocası Ebû İshâk el-İsferâyînî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den ders alma imkânı buluyorlardı (Zâkerî, 1978: 119). Ayrıca kaynaklarda, Muhammed b. Me'mun b. Ali Ebû Bekr el-Ebyurdî (ö. 494/1100)'nin bu medresenin mütevellisi olduğu geçmektedir (Fârisî, 2013: 68; Sultanzâde, 1985: 145).

Su'lûkî Medresesi (369/979-80): Bu medrese Su'lûkî nisbesiyle meşhur olan Hanefî âlim, Ebû Sehl Muhammed b. Süleyman b. Muhammed es-Su'lûkî için kurulmuştur. Uzun süre bu medrese eğitim ile meşgul olan Ebû Sehl es-Su'lûkî, 369/979-80 vefat edince cenaze namazı oğlu Ebü't-Tayyib es-Su'lûkî tarafından kıldırılıp adı geçen medreseye defnedilmiştir (Hallikân, 1972: IV, 204; İsnevî, 2002: II, 35; Ma'rûf, 1973: 33-34; Zâkerî, 1978: 167-169). Bu medresede 474/1081-82 yıllarında eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü de kaydedilmektedir (Bulliet, 1972: 253).

İbn Fûrek Medresesi (377/987-88): Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsfahânî İbn Fûrek (ö. 406/1015-16) kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, tasavvuf, tefsir, tabakât

ve nahiv ilimlerinde pek çok eser vermiş olan çok yönlü bir âlimdir. Ancak daha çok tefsir, özellikle de kelâma dair görüşleri ile büyük dikkat çekmiştir. Rey’de katıldığı bir ilmî mecliste Mu‘tezileyi kötülediği için Şiraz’a sürgüne gönderilmiştir. Sâmânîlerin Horasan vâlisi ve Nîşâbûr Şâfiî grubunun lideri Nâsırüdevle Ebü'l-Hasan Muhammed tarafından İbn Fûrek Nîşâbûr’a davet edilmiş ve onun için Büyük Selçuklu döneminde de açık olan medrese inşa edilmiştir. Yetiştirdiği meşhur öğrencileri arasında başta damadı Ebû Mansûr el-Eyyübî, Ebû Bekr el-Beyhakî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî gelmektedir (Subkî, 1964: IV, 127-128; İbn Hallikân, 1972: IV, 272-273; Zehebî, 1985: XVII, 214-216; Kazvîni, 1992: II, 297; Fârisî, 2013: 6; Zâkerî, 1978: 97-98; Bulliet, 1972: 250; Yavuz, 1999: XIX, 495-496). İbn Fûrek’in 120 civarında eser yazdığı kaynaklarda belirtilmesine rağmen bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Zamanımıza ulaşan ve bilinen başlıca eserleri: *Risâle fi't-tevhîd*, *Şerhu'l-Âlim ve'l-müte'allîm*, *Mücerredü makâlât*, *Müşkilü'l-hadis*, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, *el-Hudûd fi'l usûl*, *el-İntikâ*, *Esmâ'ü'r-ricâl* şeklinde sıralanabilir (Yavuz, 1999: XIX, 498).

Sâidiyye Medresesi (390/999-1000): Nîşâbûr’daki Hanefî medreselerinin en önemlisi olan bu medrese, Gazneli Mahmûd’un kardeşi ve Nîşâbûr valisi olan Nasr b. Sebüktegin tarafından 390/999-1000 yıllarında kurulmuştur. Medrese Nîşâbûr’un önde gelen Hanefîlerinden olan Sâidiyye ailesinden Ebü'l-Alâ Said için kurulmuştur. Ayrıca bu aileye mensup pek çok isim Selçuklu Devleti’nde başta Nîşâbûr olmak üzere çeşitli vilayetlerde kadılık görevlerinde bulunmuşlardır. Sâidiyye Medresesi, döneminin en önemli ve önde gelen fıkıh medresesi olmakla birlikte, daha sonra kurulacak olan Nizâmiye medreselerine örnek olmuştur (Subkî, 1964: IV, 314; Bulliet, 1972: 250; Ma'rûf, 1973: 28-29; Zâkerî, 1978: 151). Sâidiyye Medresesi 549/1154-55 yılındaki Oğuz saldırılarında Eski Cuma Mescidi ile beraber tahrip edilmiştir. Bu saldırılarda sağ kalan Sâidiyye aile mensupları Rey ve Semerkant gibi şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır (Bulliet, 1972: 216).

Ebû Ali Dekkâk Medresesi (391/1000-1001): Bu medrese, meşhur Kur'ân, hadis, tefsir âlimi ve sûfî olan Ebû Ali ed-Dekkâk tarafından 391/1000-1001 yılında inşa edilmiştir. Ebû Ali ed-Dekkâk Nîşâbûr’da, Horasan’ın ünlü muhaddislerinden ve

sûfîlerinden olan İbrâhim b. Muhammed Nasrâbâdî ile tanışmış ve onun öğrencisi olmuştur. Nasrâbâdî'nin 366/976-77 yılında vefat etmesiyle onun yerine geçmiş ve medresesindeki derslerinin yanında Cuma günleri halka vaaz vermiştir. Ebû Ali ed-Dekkâk 405/1014-15 yılında vefat etmiş ve adı geçen medreseye defnedilmiştir (Subkî, 1964: IV, 329-330; Fârisî, 2005: 3-5; Fârisî, 2013: 323-325; Ma'rûf, 1973: 29; Girâyî, 1978: 502-503; Uslu, 1994: IX, 112). Ebû Ali ed-Dekkâk'ın vefatından sonra medresenin idaresi öğrencisi ve damadı olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'ye geçmiş ve medrese Kuşeyrî Medresesi ismiyle bilinmeye başlanmıştır. Medresede, fıkıh dersleri ve münâzaraların yanında tasavvuf eğitimi de verilmiştir (Bulliet, 1972: 250). Ayrıca Ebû Muhammed el-Vâhî (ö. 486/1093)'nin bir müddet bu medresede ikâmet ettiği kaydedilmektedir (Sultanzâde, 1985: 145).

Semerkandî/İbn Rıdvan Medresesi (395/1004-1005): Ebû Ali el-Hasan b. Davud b. Rıdvan el-Fakih es-Semerkandî, Horasan, Irak ve Basra'da fıkıh ve hadis alanında eğitim almıştır. Nîşâbûr'a dönmesinden sonra medresesini kurmuş ve beş sene ders verip 395/1004-1005 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Fârisî, 2013: 238; Bulliet, 1972: 254; Ma'rûf, 1973: 28).

Hergûşî Medresesi (407/1016-17): Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ebû Osman Muhammed b. İbrâhim en-Nîşâbûrî ez-Zâhid el-Hergûşî (ö. 407/1016-17), ilim ehli ve zâhid idi. Ebü'l-Hasan es-Serhesî'den fıkıh öğrenmiş ve 370/980-81 yılında Irak'a gitmiş oradaki muhaddislerden hadis öğrendikten sonra Horasan'a geri dönmüştür. Daha sonra Nîşâbûr'da Hergûşî Medresesi'ni kurdurmuş, medresenin yanına bir hankâh ve hastane de tesis ettirmiştir. Hergûşî Medresesi müderrisleri çok meşhur olduğu için, çok sayıda öğrenci bu medresede ilim öğrenmeye gelmiştir. Örneğin, fıkıh âlimi Ebû Ali el-Câcermî (ö. 494/1100) bu medresede eğitim almıştır (Subkî, 1964: V, 222-223; Zehebî, 1985: XVII, 256-257; Zirikî, 2002: IV, 163; İsnevî, 2002: I, 228-229; Fârisî, 2005: 220-221; Fârisî, 2013: 506-507; Bulliet, 1972: 251-252; Zâkerî, 1978: 134, 283).

Ebü't-Tayyib Nîşâbûrî Medresesi (410/1019-20): Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Amr Ebü't-Tayyib en-Nîşâbûrî, ilmin merkezi olan Beyhak'ta doğmuştur. Ebü't-Tayyib en-Nîşâbûrî, Beyhak'ta dört mezhep için inşa

edilmiş olan “*Dört Medrese*” isimli medreseye sayısız kez gitmiştir. Ebü’t-Tayyib Nîşâbûrî Medresesi 410/1019-20 yılında kurulmuş ve 549/1154-55 yılında Nîşâbûr’da gerçekleşen Oğuz saldırılarına kadar bu medresede eğitim ve öğretim faaliyetleri devam etmiştir (İbn Funduk, 1983: 194-195; Zâkerî, 1978: 102-103).

Ebû İshâk İsferyânî Medresesi (418/1027-28): Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-İsferyânî (ö. 418/1027-28) , Nîşâbûr ve Cürçân arasındaki İsferyân’da doğmuştur. Sonra Bağdat’a giderek Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî’nin öğrencisi olmuş ve Ebü’l-Hasan el-Bahilî’den kelâm ve fıkıh usûlü dersleri almıştır. Öğrenimini tamamladıktan sonra Nîşâbûr’da kendisi için inşa edilen medresede yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Tefsir, hadis, tarih ve dil alanında dönemin en önemli âlimlerinden olan Ebû İshâk el-İsferyânî, bu medresedeki derslerinin yanı sıra Akîl Mescidi’nde 410/1019-20 yıllarında hadis dersleri tertip etmiştir. Ebû İshâk el-İsferyânî, savunucusu olduğu Eş‘ariyye’nin sistemli bir kelâm ekolünü olmasında büyük katkıları olan bir âlimdir. Ayrıca Ebü’t-Tayyib et-Taberî, Abdülkahîr el-Bağdâdî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Abdülkerîm Hevâzin el-Kuşeyrî gibi âlimler onun öğrencileri arasındadır. Nîşâbûr’da 418/1027-28 yılında vefat etmiş ve Hîre Mezarlığı’na defnedilmiştir. Ancak oğlu üç gün sonra kalabalık bir cemaat ile gelerek naaşını İsferyân’e naklettirmiş ve oradaki kabristana defnettirmiştir. Ebû İshâk İsferyânî’nin en önemli eserleri: ‘*Akîde, el-Camî’ fî-usûli’ d-din ve ‘red ‘ale’l-mülhîdîn, Nûrû’l-‘ayn fî meşhedî’l-Hüseyn, Edeb’ül-cedel, Şerhu’l-Fürû* şeklinde sayılabilir (Subkî, 1964: IV, 256-259; İbn Hallikan, 1972: I, 28; Zehebî, 1985: XVII, 353-355; Fârisî, 2013: 149-151; Bulliet, 1972: 251; Ma‘rûf, 1973: 34; Girâyî, 1978: 543; Zâkerî, 1978: 111; Yavuz, 2000: XXII, 155-156).

Ebû Osman Zaafrânî Medresesi (ö. 427/1035-36): Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. İbrâhim el-Hasan b. Muhammed b. Ali ez-Zaafrânî el-Hîrî, Nîşâbûr, Irak ve Hicaz’da kıraat âlimliği yapmıştır. 427/1035-36 yılında vefat etmiş ve kendi ismiyle bilinen medreseye defnedilmiştir. Öğrencileri arasında ise Ebû Sâlih el-Müezzin ve Ebü’l-Kâsım İbn Ebî Nasr el-Heskânî zikredilmektedir (Fârisî, 2005: 88-89; Fârisî, 2013: 341; Bulliet, 1972: 254).

Sa‘lebî Medresesi (427/1035-36): Bu medrese Ahmed b. Muhammed b.

İbrâhim Ebû İshâk es-Sa'lebî (ö 427/1035-36) adına kurulmuştur. Döneminin en önemli müfessir ve edebiyatçılarından olan Ebû İshâk es-Sa'lebî, Ebî Tâhir b. Huzeyme, Ebî Bekr Mehrân el-Mukrî, Ebî Bekr İbn el-Hânî, Ebî Bekr et-Tarrâzî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Ebû İshâk es-Sa'lebî adı geçen medresede uzun yıllar dersler vermiş ve Ebü'l-Hasan el-Vâhidî ile Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi âlimler kendisinden semâ yoluyla hadis rivayet etmişlerdir (Dâvûdî, t.y.: I, 66-67; Süyûtî, t.y.: I, 356; İbn Hallikân, 1972: I, 79-80; İbn Süyûtî, 1976: 28; Kâdî Şühbe, 1987: I, 203; Yâfiî, 1997: III, 36; Safedî, 2000: VII, 201; İsnevî, 2002: I, 159; Fârisî, 2013: 110; Zâkerî, 1978: 129-130). Ayrıca Edip Ebû Ca'fer eş-Şâmâtî'nin 474/1081-82 yılında bu medreseye defnedildiği kaydedilmektedir (Fârisî, 2013: 64).

Ebû Sâdık Feryâbâdî/Haffâf Medresesi (428/1036-37): Ebû Sâdık Abdülazîz b. Muhammed b. Ahmed İbn Ebî el-Vefa el-Vaiz el-Feryâbâdî el-Haffâf (ö. 428/1036-37) âlim bir aileden gelmektedir. Amcası Ebî Sa'd el-Haffâf'tan hadis dersleri almıştır. Ebû Sâdık el-Feryâbâdî'den ise kendi adıyla bilinen medresede Ebû Ca'fer el-Heskânî kıraat, Ebü'l-Kâsım el-Heskânî ise hadis dersleri almıştır (Fârisî, 2013: 550; Bulliet, 1972: 254; Ma'rûf, 1973: 47).

Ebû Bekr Bustî Medresesi (429/1037-38): Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed Mûsâ el-Bustî (ö 429/1037-38), Şâfiî fıkıh âlimlerinin ve münâzaracıların önde geleniydi. Ebû Bekr el-Bustî, Nîşâbûr'da Musayyib sokağında bulunan evini medreseye çevirmiş ve ilim öğrenmek isteyen öğrencilere açarak bütün servetini oraya harcamıştır. Kendisi de orada ikâmet etmiş ve 429/1037-38 yılında vefat edinceye kadar eğitimle meşgul olmuştur (Subkî, 1964: IV, 80; Bâharzî, 1993: II, 1097-1098; Fârisî, 2013: 113; Bulliet, 1972: 253; Ma'rûf, 1973: 47-48; Zâkerî, 1978: 99).

Bistâmî Medresesi (430/1038-1039): İbrâhim b. Muhammed Ebû İshâk el-Bistâmî, Nîşâbûr'da Bağ-ı ed-Dares sokağında yaşamaktaydı. Evinin olduğu sokağa hadis ilminin öğretimi için bir medrese inşa ettirmiş ve burada hadis dersleri vermiştir (Nîşâbûrî, t.y.: 64; Bulliet, 1972: 249; Ma'rûf, 1973: 37; Zâkerî, 1978: 118). Yine kaynaklarda 430/1038-39 yılında vefat etmiş olan Ebû Sa'd el-Hüseyn b. Tayfur el-Vaiz el-Bistâmî'nin, kendi ismiyle bilinen medresesinde eğitim ile meşgul

olduğu geçmektedir. Bu iki isim arasında bir bağın olup olmadığı ve medreselerin aynı medrese olduğu net değildir (Fârisî, 2013: 271; Bulliet, 1972: 249-250).

Yukarıda adları geçen bu medreseler, Selçukluların Nîşâbûr'a gelmesinden önce kurulmuş olmalarına rağmen, varlıklarını Selçuklular döneminde de devam ettirmişlerdir.

2.2. Selçuklular Döneminde Nîşâbûr'da Şahıslar Tarafından Kurulmuş Medreseler

Eğitime önem veren Selçukluların, Nîşâbûr'da yeni eğitim kurumlarının kurulmasına büyük destek ve teşvikleri olmuştur. Bu kapsamda Nîşâbûr'da, Selçuklular döneminde pek çok medresenin kurulduğu görülmektedir. Selçuklu döneminde Nîşâbûr'da kurulmuş medreseler aşağıdaki şekliyle sıralanabilir:

Sâidiyye Medresesi (431/1039-40): Bu medresenin mensubu olan ve orada ders veren, Nîşâbûr'un önemli âlimlerinden Ebû Muhammed b. Ahmed b. Abdullah Ebü'l-Alâ Sâid, 343/954-55 yılında dünyaya geldi. Babasının yanında edebiyat ve Ebû Bekr et-Taberî'den fıkıh öğrendi. Ayrıca Kādî Ebû Nasr b. Sehl'den ve Kādî Ebü'l-Haşim'den fıkıh öğrendi. 375/985 yılında hacca gitti. Döndükten sonra Nîşâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde kendi medresesinde eğitim faaliyetlerini yürüttü. 404/1013-14 yılında tekrar Mekke'ye gitti. O Mekke'de iken medresedeki dersleri Kādî Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ömer ez-Ziyadî (ö. 420/1029-30) yürütmüştür. Mekke'den dönüşünde medresesinde hadis imlâsı dersleri vermiştir. Öğrencileri arasında el-Haskânî ve kâdılkudât Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ve diğer Sâidî ailesi mensupları bulunmaktadır. Ebü'l-Alâ Sâid, 431/1039-40 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir. Bu medresede ders vermiş diğer Sâidî ailesi mensuplarından Ebü'l-Alâ Mansûr b. İsmâil b. Ebî Sâid b. Muhammed (ö. 470/1077), Ebü'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Muhammed (ö. 490/1096-97), Ebü'l-Feth Abdülmelik b. Ubeydullah b. Sâid (ö. 501/1107-1108) ve Ebü'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid Muhammed (ö. 506/1112-13) sayılabilir (Kureşî, t.y.: I, 261-262, 331, II, 182; Fârisî, 2013: 389-392, 395, 518, 722; Ma'rûf, 1973: 30-31; Zâkerî, 1978: 163-165; Bahçıvan, 2008: XXXV, 582-583).

Sarâcan/Sultâniyye Medresesi (437/1045-46): Bu medrese, Tuğrul Bey tarafından Nîşâbûr'da Sarâcan/Saraçlar Çarşısı'nın yakınında kurulmuş ve Hanefilere tahsis edilerek fıkıh dersleri düzenlenmiştir. Ebû Ali Fârmedî (ö. 477/1084) bu medresede eğitim görmüş ve Ebû Saîd Ebü'l-Hayr da Nîşâbûr'a geldiği vakit bu medrese kalmıştır (Nâsır-ı Hüsrev, 2005: 3; Bulliet, 1972: 252; Zâkerî, 1978: 147; Bozkurt, 1992: XXVIII, 324-325; Köymen, 2011: III; 348; Turan, 2011: 323-328).

Sultâniyye Medresesi (470/1077): Sultâniyye Medresesi, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi ile güç kazanan Şâfiîleri dengelemek için Sultan Alp Arslan veya Sultan Sencer tarafından kurulmuş ve Nîşâbûr Hanefilerine tahsis edilmiştir. Şâfiîler Nizâmülmülk'ten destek görürken, Hanefîler bizzat Selçuklu sultanlarından bu medrese vasıtasıyla destek ve himaye edilmişlerdir. Kādilkudât Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyn en-Nâsîhî en-Nîşâbûrî (ö. 484/1091-92), Nîşâbûr'daki Sultâniyye Medresesi'nde dersler vermiş ve Alp Arslan zamanında Nîşâbûr kadılığı yapmıştır (Zehebî, 1985: IXX, 19-20; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 360; Yâfiî, 1997: III, 103; Fârisî, 2013: 71; Zâkerî, 1976: 152-153; Sultanzâde, 1985: 146; Zerrînkûb, 2014a: 41-42). Ayrıca Sultâniyye Medresesi'nin diğer Hanefî müderrisleri arasında edebiyatçı, fâzıl ve şair olan Ebü'l-Feth İdris b. Ali b. İdris el-Beyârî (ö. 540/1145-45) de zikredilmektedir (Kureşî, t.y.: I, 135-136).

Nâsihiyye Medresesi (495/1101-1102): Bu medresenin mensubu olan Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî, fıkıh âlimi ve Hanefî mezhebi müftüsüydü. Nîşâbûr'daki meclislerde dersler ve münâzaralar düzenlemiş olmasının yanı sıra Gazneli Sultan Mahmûd'un Buhara kadılığını da yapmıştır. Ebû Muhammed en-Nâsîhî 447/1055-56 yılında Buhara'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVII, 660-661; Ziriklî, 2002: IV, 79; Fârisî, 2005: 167; Fârisî, 2013: 424; Bulliet, 1972: 205-206; Zâkerî, 1978: 379; Özcan, 2006: XXXII, 394). Yine Nâsîhî ailesinden olan Ebû Sâlih Yahya b. Abdullah b. el-Hüseyn en-Nâsîhî (ö. 495/1101-02), Nîşâbûr'da kadılık ve adı geçen medrese müderrislik yapmıştır (Fârisî, 2013: 796-797; Fârisî, 2005: 426; Bulliet, 1972: 206; Zâkerî, 1978: 185). Ayrıca meşhur fıkıh ve hadis âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl b. Ahmed Saîdî el-Furâvî (ö. 530/1135-36), Nâsihiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri verdiği kaydedilmektedir

(Hümâyî, 1938: 318; İsnevî, 2002: II, 133; Bulliet, 1972: 173; Girâyî, 1978: 539-540; Zâkerî, 1978: 186-187; Kisâî, 1995: 105; Kandemir, 1996: XIII, 218-219; Piyadeoğlu, 2012: 243-244).

Kattân Medresesi (400/1009-1010'lu yıllar): İmâm, fakih ve hatip olan Ali b. Muhammed el-Kattânî en-Nîşâbûrî, kendi adıyla bilinen Sûku'l-Hasryîn Çarşısı'ndaki (Hasırcılar Çarşısı) medresede yıllarca dersler vermiştir. el-Kattânî 400/1009-1010 yıllarında vefat etmiş ve Hüseyin Mezarlığı'na defnedilmiştir (Fârisî, 2005: 287-288; Fârisî, 2013: 620; Bulliet, 1972: 253; Ma'rûf, 1973: 36-37).

Esterâbâdî Medresesi (440/1048-49): Sûfî ve vaiz olan Ebû Sa'd İsmail b. Ali b. el-Mesnî el-Esterâbâdî, Nîşâbûr'a gelmiş ve Şâfîî taraftarları için kendi adıyla bilinen Esterâbâdî Medresesi'ni kurdurmuştur. Ebû Saîd el-Esterâbâdî bu medresede yıllarca eğitim vermiş ve 440/1048-49 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: IV, 293-294; Bulliet, 1972: 252; Ma'rûf, 1973: 48; Zâkerî, 1978: 112).

Ebû Saîd Ebû'l-Hayr Medresesi (440/1048-49): Sûfî ve ilim ehli olan Ebû Saîd b. Ebû'l-Hayr 357/967 yılında bugün Türkmenistan'ın güneydoğusunda bulunan Mihene (Mihana) kasabasında doğmuştur. Ebû Saîd, Merv'de çeşitli hocalardan dersler aldıktan sonra Serahs'ta Ebû'l-Fadl Serahsî'den ve Nîşâbûr'da Ebû Abdurrahmân Sülemî'den dersler almıştır. Ebû Saîd, Nîşâbûr'a ilk geldiği zaman Tarsûsî Hankâhı'nda meclis kurup sohbetlerine başlamıştır. Daha sonra ise kendi adıyla anılan medresesini kurdurmuş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Saîd vefatına yakın vatanı Mihene'ye gitmiş ve 440/1048 yılında orada vefat etmiştir (Subkî, 1964: V, 306-307; Zehebî, 1985: XVII, 622; İbn Münevver, 2004: 7-11; Fârisî, 2005: 336; Fârisî, 2013: 675-676; Zâkerî, 1978: 99-100; Yazıcı, 1994b: X, 220; Zerrînkûb, 2014b: 61-62).

Sûrî Medresesi (441/1049-50): İlim öğrenmek isteyen öğrenciler için kurulmuş olan Sûrî Medresesi, Nîşâbûr'da 441/1049-50 yılından önce var olan bir medresedir. 449/1057-58 vefat eden şair ve edebiyatçı Hüseyin b. Muhammed b. Ebû Ali el-Kavmesî defalarca Nîşâbûr'a gelmiş, ilk önceleri Beyhakî Medresesi'nde kalmış, daha sonra da Sûrî Medresesi'nde dersler vermiştir (Süyûtî, t.y.: I, 524;

Fârisî, 2005: 14; Fârisî, 2013: 245-246; Bulliet, 1972: 252; Zâkerî, 1978: 154). Nîşâbûr'un Azra kapısında yer alan bu medresenin 464/1071-72 yılında ayakta olduğu ve el-Bahasî ez-Zûzenî'nin bir müddet burada ikâmet ettiği kaydedilmektedir (Sultanzâde, 1985: 144).

Dâr'üs-Sünne Medresesi (444/1052-53): Dâr'üs-Sünne Medresesi, Nîşâbûr'un en önemli ve eski medreselerindendir. Medresenin idarecisi olan Hâkim en-Nîşâbûrî, bu medreseyi hocası Ebû Bekr Ahmed b. İshâk b. Eyyûb es-Sabîkî için kurduştur. Hadis eğitimi için kurulan medrese, ilerleyen dönemlerde en önemli hadis öğretim merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca başlangıçta Şâfiî ekolüne göre yapılan eğitimin, daha sonraları Hanefî ekolüne döndüğü kaydedilmektedir (Subkî, 1964: IV, 159; Zehebî, 1985: XVII, 170; Fârisî, 2013: 4; Bulliet, 1972: 250; Zâkerî, 1978: 140).

Hoca Emîrek Medresesi (448/1055): Bu medresenin mensubu olan Emîrek lakaplı Ahmed b. Muhammed el-Beyhakî, Nizâmülmülk'ün izniyle Nîşâbûr'un nâhiyesi olan Beyhak'ta medrese kurmuş ve orada eğitim faaliyetlerini yürütmüştür (İbn Funduk, 1983: 207; Zâkerî, 1978: 139).

Sâbûnî Medresesi (449/1057): Döneminin en büyük hatip, müfessir, muhaddis ve vaizi olan Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman b. Ahmed b. İsmâil es-Sâbûnî, Nîşâbûr'da Ebû Tâhir el-Hezmiye, Ebû Bekr el-Cûzkî ve Ebü'l-Hasan el-Kazvînî ve diğer üstadlardan hadis dinledi. Aynı zamanda Herat, Serahs, Şam ve Hicaz'da dönemin âlimlerinden dersler aldı. Daha sonra Nîşâbûr'da gelmiş ve kendi ismiyle bilinen Sâbûnî Medresesi'nde ilimle meşgul olmuştur. 373/983 yılında doğan Ebû Osman es-Sâbûnî 449/1057 yılında vefat etmiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 109-110; Süyûtî, 1976: 36; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 223-224; Fârisî, 2005: 433-437; Fârisî, 2013: 163-170; Ma'rûf, 1973: 35-36; Zâkerî, 1978: 160; Aruçi, 2008: XXXVIII, 359-360). Ebû Osman es-Sâbûnî'nin ikinci oğlu olan Ebû Bekr Abdurrahman İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 500/1107-08), Azerbaycan'a kâdılkudât olarak atanmasına rağmen, bir süre sonra Nîşâbûr'a geri dönmüş ve bir müddet Sâbûnî Medresesi'nde hadis dersleri vermiştir (Subkî, 1964: VII, 146-147; Fârisî, 2005: 210-

211; Fârisî, 2013: 490-491; Bulliet, 1972: 138-139). Bu medrese büyük ihtimâlle Nîşâbûr'un Harb Mahallesi'nde bulunmaktaydı (Bulliet, 1972: 252).

Ebû Mansûr Bişkî Medresesi (453/1061): İlim ehli olan Ebû Mansûr Abdürrahîm Muhammed el-Biškî (ö. 453/1061-62), sayısız kez Hâkim-i Nîşâbûrî'nin medresesine giderek ondan ders almıştır. Sonrasında kendi ismiyle bilinen bu medreseyi kurdurmuş ve uzun yıllar eğitimle meşgul olmuştur. Daha sonra da oğlu Ebû Saîd el-Biškî (ö. 486/1093-94), bu medresede tezkîr meclisleri düzenlediği kaydedilmektedir (Fârisî, 2005: 133; Fârisî, 2013: 496, 394; Zâkerî, 1978: 111-112; Sultanzâde, 1985: 145).

Muştı Medresesi (454/1062-63): Bu medreseyi kurduran belli değildir. Fakat burada ders veren müderrislerin dönemlerinden, hangi tarihlere ait olduğunu çıkarabilmekteyiz:

a- Ebû Sa'd Ahmed b. İbrâhim b. Mûsâ b. Ahmed b. Mansûr eş-Şâmâtî; 441/1049-50 yıllarından itibaren Muştî Medresesi'nde dersler vermiştir. 454/1062-63 yılında 80 yaşında vefat etmiş ve el-Hüseyin Mezarlığı'na defnedilmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 122; Fârisî, 2013: 117 Zâkerî, 1978: 181-182).

b- Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. el-Furâvî el-Mervezî; Şâfîilerin önde gelenlerindendi. 457/1064-65 yılında Merv'den Nîşâbûr'a geldi ve Muştî Medresesi'ne girdi. Bu medresede dersler verdikten sonra tekrar Merv'e dönmüş ve 461/1068-69 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: V, 109-110; Zehebî, 1985: XVIII, 264-265; Fârisî, 2005: 204; Fârisî, 2013: 480; Zâkerî, 1978: 182).

c- Ebü'l-Hasan Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Alevî es-Seyyid (ö. 480/1087-88); Semerkand'dan Nîşâbûr'a geldi. Muştî Medresesi'nde kaldı ve bu medrese hadis dersleri düzenledi. Ayrıca Nîşâbûr Cuma Mescidi'nde de dersler vermiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 520 vd.; Fârisî, 2013: 57-58; Zâkerî, 1978: 183; Sultanzâde, 1985: 144).

MeştEbîye Medresesi (461/1068-69): Medresenin müderrislerinden olan

Ebü'l-Fazl el-Meşebî, aynı zamanda medresenin kurucusudur. Emîr Seyyid b. Ali, 461/1068-69 yılından 517/1123-24 yılına kadar bu medresede kalmış ve eğitim vermiştir. Aynı zamanda bu medresenin müderrisleri arasında bulunan Ebü'l-Hüseyin Mübârek b. Muhammed b. Ubeydullah es-Sevâdî el-Vâsîfî, Bağdat'ta fıkıh öğrenmiş ve Nîşâbûr'daki Meşebîye Medresesi'ne gelerek eğitim vermiştir. Medresede daha çok münâzara meclisleri düzenlemiş ve 492/1098-99 yılında 87 yaşında vefat etmiştir (Subkî, 1964: V, 311; Zâkerî, 1978: 180-181).

Meyandehîye Medresesi (463/1070-71): Bu medresenin müderrislerinden olan İbrâhim b. Mahmûd b. Hamza Ebû İshâk el-Mâlikî, Mâlekîlerin davetiyle Nîşâbûr'a gelmiş ve Nîşâbûr Mescidi'nin yakınlarında Meyandehîye Medresesi ismiyle meşhur olan medreseyi kurdurarak eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürütmüştür (Nîşâbûrî, t.y.: 40; Bulliet, 1972: 249; Zâkerî, 1978: 184).

Kuşeyriyye Medresesi (465/1072-73): Bu medresenin kurucusunun Zeynüslâm Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî olduğu kaydedilmektedir. 376/986-87 yılında doğan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî çocukluğunda edebiyatı ve Arapça'yı öğrendi. Ebû Bekr Muhammed b. et-Tûsî'den fıkıh, İbn Fûrek'ten kelâm ve Ebû Ali ed-Dekkâk'tan tefsir öğrendi. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Kuşeyriyye Medresesi'nde dersler verdi ve sayısız öğrencisi oldu. Kuşeyrî 465/1072-73 yılında vefat ettikten sonra, Abdülvâhid b. Abdülkerîm b. Hevâzin Ebû Saîd el-Kuşeyrî (ö. 494/1100-1101) gibi Kuşeyrî ailesine mensup pek çok isim bu medresede müderrislik yapmıştır (Dâvûdî, t.y.: I, 345 vd.; Subkî, 1964: V, 153-160; Süyûtî, 1976: 73-74; Zehebî, 1985: XVIII, 227-232; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 275-276; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 254-255; Kazvînî, 1992: II, 278-279; Yâkût el-Hamevî, 1993: IV, 1570-1573; Yâfî, 1997: III, 70-71; Safedî, 2000: XIX, 63-64; Ziriklî, 2002: IV, 57; Fârisî, 2005: 229-230; Fârisî, 2013: 523-525; Ma'rûf, 1973: 55-56; Bulliet, 1972: 250; Zâkerî, 1978: 172-178; Uludağ, 2016: 11-12).

Hatun Mehd-i Irak Medresesi (470/1077-78): Nîşâbûr'un en önemli medreselerinden biridir. İbn Funduk, Sultan Mahmûd'un kâtibi olan Ebü'l-Fazl el-Beyhakî'nin 30 ciltlik *Târîh-i Mes'ûdî* (Târîh-i Beyhakî) eserinin bazı ciltlerini Serhes'teki kütüphanede, bazı ciltlerini de Mehd-i Irak Medresesi'nin

kütüphanesinde gördüğünü kaydetmektedir (İbn Funduk, 1983: 175; Zâkerî, 1978: 184; Sultanzâde, 1985: 146-147).

Serheng Medresesi (470/1077-78): Askerî komutan anlamına gelen Serheng kelimesinden hareketle, bu medrese büyük ihtimâlle Selçuklular tarafından kurulmuş resmî bir eğitim kurumudur (Bulliet, 1972: 252). Bu medresenin meşhur müderrislerinden Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. İsmâil b. Muhammed Ömer b. Ali b. el-İdrîsî et-Turaysîsî (ö. 555/1160), Merv'deki Sem'ânî Medresesi'nde Ebû Saîd es-Sem'ânî'nin yanında fıkıh öğrenmiştir. Daha sonra Nişâbûr'a gelmiş ve Serheng Medresesi'nde ikâmet etmiş ve eğitim vermiştir (Subkî, 1964: VII, 286; Zâkerî, 1978: 149-150). Ebü'l-Hasan Şemsülişlâm İmâdüddîn Ali b. Muhammed b. Ali Kiyâ el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110-11), Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders almıştır. Üstadlarından icâzet aldıktan sonra hem Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde hem de Serheng Medresesi'nde dersler vermiştir. Ancak bu medresede Kiyâ el-Herrâsî'nin Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nin başına geçmesinden sonra Şâfîî ekolünü benimsenmiştir (Subkî, 1964: VII, 231-233; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 122; Yâfiî, 1997: III, 148; Fârisî, 2005: 316; Fârisî, 2013: 652-653; Bulliet, 1972: 252; Zâkerî, 1978: 150-151, 241-242; Kisâî, 1995: 100).

Şahhâmî Medresesi (470/1077-78'ten önce): Bu medrese büyük ihtimâlle hadis eğitimi için Menîi Mescidi'nin yanında kurulmuştu (Bulliet, 1972: 253). Ebü'l-Kâsım Mes'ud b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Ensârî bu medresede eğitimle meşgul olmuş ve 470/1077-78 yılında vefat etmesiyle bu medreseye defnedilmiştir (Fârisî, 2013: 716; Bulliet, 1972: 170; Ma'rûf, 1973: 59). Bu da bize medresenin 470/1077-78 yılından daha eski döneme ait olduğunu göstermektedir (Sultanzâde, 1985: 144).

Haddâd-ı Senin Medresesi (478/1085): Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Hâfiz et-Tâcir es-Sûfî, yıllarca Haddâd-ı Senin Medresesi'nde ders vermiş ve fakirlere hizmet etmiştir. 478/1085-86 yılında Cüveyn'de vefat eden Ebü'l-Abbâs es-Sûfî, Nişâbûr'a getirilerek defnedilmiştir (Fârisî, 2013: 144; Bulliet, 1972: 253; Sultanzâde, 1985: 144).

Bûşencî Medresesi (480/1087-88): Meşhur fakih, fâzıl ve münâzır Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. İsmâil b. Muhammed el-Bûşencî, Ebî İbrâhim ed-Darîr'den fıkıh eğitimi aldıktan sonra Nâsirüddeve'nin davetiyle kendi ismiyle meşhur olan Bûşencî Medresesi'nde dersler vermeye başlamıştır (Subkî, 1964: V, 225; Fârisî, 2005: 239; Fârisî, 2013: 538).

Sandaliyye Medresesi (484/1091-92): Hanefî medresesi olarak bilinen Sandaliyye Medresesi'nde, Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan es-Sandalî en-Nîşâbûrî dersler vermiş ve 484/1091-92 yılında vefat etmesiyle kendi ismiyle bilinen Sandaliyye Medresesi'ne defnedilmiştir. Seyyid Ali b. Hüseyin es-Sandalî'nin de (ö. 544/1049-50) ikâmet ettiği Sandaliyye Medresesi, hem 549/1154-55 yılında Oğuz saldırılarında hem de 556/1161 yılında çıkan mezhep çatışmalarda büyük bir tahribata uğramıştır (Kureşî, t.y.: I, 357-359; Dâvûdî, t.y.: I, 402-403; Leknevî, 1904: 120; Fârisî, 2005: 305-306; İbn Funduk, 2007: I, 503-504; Fârisî, 2013: 639-640; Ocak, 2002a: 61; Zâkerî, 1978: 171-172; Bulliet, 1972: 253; Piyadeoğlu, 2012: 282).

Huteybî Medresesi (488/1095): Bu medrese, 420/1029-30 yılında dünyaya gelen Ebû Hâtem Muhammed b. İshâk b. Ömer el-Huteybî tarafından Kirmânîyân/Kirmanlılar Çarşısı'nın yanında kurulmuştur. Medresede fıkıh ve felsefe dersleri veren Ebû Hâtem el-Huteybî, 488/1095 yılında vefat etmiş ve Şâhenber Mezarlığı'na defnedilmiştir (Fârisî, 2013: 87; Bulliet, 1972: 253; Sultanzâde, 1985: 145).

Amîdiyye Medresesi (489/1095-96): Hadis, kıraat ve Kur'ân âlimi olan Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hemîmâh er-Râmuşî, 489/1095-96 yılında vefat edinceye kadar Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Kur'ân ve hadis dersleri vermesinin yanı sıra Amîdiyye Medresesi'nde yıllarca imlâ meclisleri tertip etmiştir (Süyûtî, t.y.: I, 218, 234; Sem'ânî, 1962: III, 44-45; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 37; Safedî, 2000: I, 114; Fârisî, 2013: 65-66; Kisâî, 1995: 95). Ayrıca Ebû Saîd İsmâil b. Amr b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Bahîrî/el-Hîrî'nin de (ö. 501/1107-08) imlâ meclislerini tertip ettiği bu medresenin, Horasan amîdi Muhammed b. Mansûr tarafından kurulduğu bilgisi de bulunmaktadır (Subkî, 1964: VII, 52; Zehebî, 1985: IXX, 272-273; İsnevî, 2002: II, 276; Fârisî, 2013: 186-188;

Sultanzâde, 1985: 146; Bulliet, 1972: 253; Girâyî, 1978: 513).

Sûfî Medresesi (491/1097-98): Bu medrese Berîd Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Sûfî ve fakih olan Ebû Nasr Abdullah b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Hârûn el-Varrak, Sûfî Medresesi'nde dersler vermesinin yanı sıra Menîî Camii'nde de imlâ meclisleri düzenlemiştir. Ebû Nasr el-Varrak, 413/1022-23 yılında doğmuş ve 491/1097-98 yılında vefat etmiştir (Fârisî, 2005: 180-181; Fârisî, 2013: 447; Bulliet, 1972: 254).

Mahmûd b. Mansûr Medresesi (494/1100-01): Kurucusu Amîd-i Horasan ve İbnü'l-Nesevî olarak da bilinen, Horasan'ın meşhur âlimlerinden Mahmûd b. Mansûr en-Nesevî, Tuğrul Bey zamanında Nîşâbûr'a gelmiştir. Ebî Hafs Ömer b. Ahmed b. Mesrûr ve diğer âlimlerden hadis dinlemiş olan Mahmûd b. Mansûr, VI./XII. yüzyılın başlarında Nîşâbûr'da kendi ismiyle bilinen medreseyi inşa ettirmiş ve eğitim faaliyetlerini yürütmüştür. Mahmûd b. Mansûr, 494/1101 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiş ve adı geçen medreseye defnedilmiştir. Ayrıca Merv'de de bir medrese kurdurduğu ve Ebû Bekr b. Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî adına vakfettiği bilgisi bulunmaktadır (İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 72-73; Zâkerî, 1978: 179; Sultanzâde, 1985: 145).

Ehrâm Medresesi (494/1100-01): Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ebü't-Tayyib İbn el-Ehrâm es-Sandalî el-Medînî, 405/1014-15 yılında doğmuştur. Nîşâbûr Nizâmîye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ders almış ve uzun yıllar bu medrese kalmıştır. Ayrıca Ebü'z-Zekerîyyâ el-Müzekkî, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ve Ebû Bekr el-Hîrî'den hadis dersleri almıştır. Nîşâbûr'daki medresesinde geniş katılımlı imlâ meclisleri düzenlemiş olan el-Ehrâm, 494/1100-01 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiş ve Hîre Mezarlığı'na defnedilmiştir (Zehebî, 1985: XIX, 157-158; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 408; İsnevî, 2002: II, 224; Fârisî, 2013: 633-634).

Câcermî Medresesi (497/1103-04): Ebû İsmâil b. Ali b. Hüseyin Ali el-Câcermî 402/1011-12 yılında doğmuştur. Nîşâbûr'da Zeynüslâm el-Kuşeyrî'den fıkıh ve tefsir usûlü derslerini almıştır ve bir müddet de ona hizmet etmiştir. Ebû Ali

el-Câcermî, daha sonra Câcermî Medresesi'ni kurdurarak ilimle meşgul olmuş ve 497/1103-04 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: V, 415; Safedî, 2000: IX, 96; Fârisî, 2013: 183-184; Zâkerî, 1978: 131; Sultanzâde, 1985: 145).

Ebü'l-Kâsım Alevî Medresesi (497/1103-04): Nîşâbûr Alevîlerinin reisi olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. el-Alevî el-Ebyurdî, 418/1027-28 yılında doğmuş ve Ebû Osman es-Sâbûnî ile Ebî Sa'd en-Nasrûyî'den dersler almıştır. V/XI. yüzyılın ikinci yarısında bu medreseyi kurdu ve dersler vermiştir. Ebü'l-Kâsım Alevî, 497/1003-04 yılında vefat etmiş ve adı geçen medreseye defnedilmiştir (Fârisî, 2013: 638; Zâkerî, 1978: 111). Ayrıca 484/1091-92 yılında vefat eden Ebü'l-Hasan es-Sandalî'nin bu medresede medfun olduğu kaydedilse de (Öztürk, 2001: 248), Ebü'l-Hasan es-Sandalî'nin kendi medresesinin olduğunu bilmekteyiz.

Menû Camii Medresesi (497/1103-04): Ebü'l-Hüseyin Erdeşîr b. Ebî Mansûr el-Emîr el-Abbâdî, bu medresinin sakinlerinden biri olarak kaydedilmektedir. Nasrullah el-Heşnâmî ve Abdulgâfir eş-Şîrivî'den hadis dersleri alan Ebü'l-Hüseyin el-Abbâdî; İbnü'l-Hıdır, Hamza b. Kubeytî ve Muhammed b. el-Mukrîm gibi öğrenciler yetiştirmiştir. 497/1103-04 yılında da vefat etmiştir (İbn Hallikân, 1972: XVII, 87-88; Zehebî, 1985: XX, 231-232; Fârisî, 2013: 210).

Ebü Nâsır el-Hayyat Medresesi/Sâlim Nîşâbûrî Medresesi (498/1104-05): Eski Nîşâbûr Camii kapısının yanında yer alan medrese, 498/1104-05 yılından önce yaptırılmıştır. Nîşâbûr'un Şâfiî fıkıh âlimlerinden olan Sâlim b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Sâlim en-Nîşâbûrî, adı geçen medresede eğitim ve öğretim ile meşgul olmuştur (Fârisî, 2005: 113; Fârisî, 2013: 373; Zâkerî, 1978: 145; Sultanzâde, 1985: 145-146).

Emîr Sipehsâlâr Medresesi (510/1116-17): Aslen Hüsrevcirdli olan Emîr Sipehsâlâr Seyfeddin Ebû Nasr Muhammed b. Ebü'l-Hayr tarafından kurulmuş olan medresenin yanına bir mescid ve han da eklenmiştir. Emîr Sipehsâlâr, 510/1116-17 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 265; Sultanzâde, 1985: 146).

Tâhir-i Cürcânî Medresesi (513/1119-20): İbrâhim b. Mutahhar b. Ebû Tâhir eş-Şebbâk el-Cürcânî, Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den hadis

ve kıraat dersleri almıştır. Ayrıca Gazzâlî ile birlikte Irak, Şam ve Hicaz'a seyahatler yapmıştır. Daha sonra Cürcân'a dönen Ebû Tâhir el-Cürcânî, kardeşinin kurduğunu ve sonraları kendi ismiyle bilinen medresede dersler ve vaazlar vermiştir. 513/1119-20 yılında da şehit edilmiştir (Subkî, 1964: VII, 36; Fârisî, 2013: 154-155; Zâkerî, 1978: 268; Kisâî, 1995: 103; Hümâyî, 1938: 310-311; Zerrînkûb, 2014a: 26).

Dervâze Irak Medresesi (523/1128-29): İmâm Saîd Ebû Ali el-Fazl el-Hasan Tabrâsî, 523/1128-29 yıllarında bu medresenin müderrisliğini yapmıştır (Sultanzâde, 1985: 146).

Şerefiyye Medresesi (600/1203-04): Bu medresenin müderrislerinden olan Ebû Sa'd b. Saffâr Abdullah b. Ebî Hafs Ömer b. Mansûr en-Nîşâbûrî, Nîşâbûr Şâfîîlerinden idi. Daha çocukluğunda dedesi Ebî Nasr b. el-Kuşeyrî fıkıh dersleri almaya başlamış, Ebû'l-Kâsım el-Ebyûrdî ve Abdülgâfir b. İsmâil'den de hadis dersleri aldıktan sonra Şerefiyye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. Nîşâbûr'da 508/1115 yılında doğan Ebû Sa'd Mansûr, yine Nîşâbûr'da 600/1207 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 561; Zâkerî, 1978: 158-159; Sultanzâde, 1985: 147).

Mescid-i Rica Medresesi: Bu medrese büyük ihtimâlle Selçuklu emîrleri tarafından kurulmuştur (Sultanzâde, 1985: 147; Öztürk, 2001: 249).

Ramcâriyye Medresesi: Nîşâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde bulunan bu medresede Sâid b. Muhammed el-Hîrî müderrislik yapmıştır (Fârisî, 2013: 398; Sultanzâde, 1985: 147; Öztürk, 2001: 249).

Yukarıda sıralanan medreselere Ek- olarak, “*Nîşâbûr Mescidleri*” bölümünde detaylı olarak ele alınan bazı mescid ve camilerde eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi nedeniyle Eski Cuma Camii Medresesi (Fârisî, 2013: 113, 373) ve Mutarrîz Mescidi Medresesi (Fârisî, 2013: 99) gibi mescid ve camilerin medrese olarak kaydedilmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca kaynaklarda adı geçen sözkonusu bu medreselerin dışında, çok sayıda kayıtlara geçmeyen ya da zaman içinde kaybolup gitmiş medresenin olduğunu düşünülmektedir (Sultanzâde, 1985: 147). Çünkü Nîşâbûr'da çeşitli tarihlerde mezhebî çatışmalar, Oğuz saldırıları, Moğol istilâsı ve deprem gibi

büyük yıkımlar yaşanmıştır. Örneğin 489/1095-96 yılında yaşanan mezhebî çatışmalarda, Nîşâbûr'un Şâfiîleri ile Hanefîleri birleşerek Kerrâmîlerin birçoğunu öldürmüşler ve onlara ait olan medreseleri yıkmışlardır. 554/1159-60 yılında ise Şâfiîler ile Alevîler arasında büyük bir çatışma çıkmış ve birçok Şâfiî katledilmiştir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin evi de dâhil olmak üzere birçok medrese, cami ve çarşı yakılıp yıkılmıştır. Yine 557/1161-62 yılında Nîşâbûr'da büyük bir çatışma ortaya çıkmış ve bu olaylarda 8 Hanefî medresesi, 17 Şâfiî medresesi ve 5 kütüphane tahribata uğramıştır (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 300; Kisâî, 1995: 84).

2.3. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi

Subkî eserinde Nizâmülmülk'ün biyografisinden bahsederken, medreseleri ilk kuranın Nizâmülmülk olmadığından ve daha Nizâmülmülk doğmadan önce Nîşâbûr'da; Beyhakî Medresesi, Emîr Sebüktegin'in kurduduğu Saîdiyye Medresesi, Nîşâbûr sûfîleri için kurulmuş Esterâbâdî Medresesi ve Ebû İshâk el-İsferâyînî için kurulmuş olan medreselerin varlığından söz etmekteydi (Subkî, 1964: IV, 313-314; Makdisi, 1961: 50-51; Makdisi, 2007: 250). Yukarıda da görüleceği üzere, Nizâmülmülk'ten önce Nîşâbûr'da daha birçok medresenin kurulmuş olması, Subkî'nin görüşünün doğru olduğunu göstermektedir. Ayrıca Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nden önce, Selçuklular döneminde ilk medresenin Tuğrul Bey'in emriyle 438/1046-47 yılında Nîşâbûr'da Saraçlar Çarşısı'nın yakınında kurulduğu da bilinmektedir (Bulliet, 1972: 252; Zâkerî, 1978: 147; Bozkurt, 1992: XXVIII, 324-325; Köymen, 2011: III; 348; Turan, 2011: 323-328). Hatta İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev, 438/1046-47 yılında Nîşâbûr'a vardığında Tuğrul Bey'in medrese yapılması istediğini ve inşaatın devam ettiğini de teyit etmektedir (Nâsır-ı Hüsrev, 2005: 3).

Büyük Selçuklular döneminde Nîşâbûr'daki en büyük medrese Sultan Alp Arslan'ın emriyle inşa edilmiştir. Böylece Nîşâbûr, Selçukluların 430/1038-39 yılında ele geçirmesiyle bir ilim, kültür ve eğitim merkezi olmaya devam etmiştir (Kisâî, 1995: 69; Kazvînî, 1992: II, 186-187; Girâyî, 1978: 112). Nizâmülmülk, Nîşâbûr şehrine diğer şehirlere göre daha çok önem vermiştir. Bunun nedeni Nizâmülmülk'ün Nîşâbûr'un nâhiyesi olan Tûs şehrinde doğması ve eğitim hayatının

büyük çoğunu Nîşâbûr'da geçirmesi nedeniyle şehre karşı hissettiği vefa duygusu olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Kisâî, 1995: 83; Piyadeoğlu, 2012: 221).

2.3.1. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin Kurulduğu Tarih

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kaç yılında kurulduğuna dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin 459/1066-67 yılında açılan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden daha önce inşa edildiği, kesin olmamakla birlikte Sultan Alp Arslan'ın saltanatının ilk yıllarında (455/1063-457/1065), vezîr Nizâmülmülk'e verdiği emirle kurulmuş olma ihtimâli de oldukça yüksektir (Bulliet, 1972: 73; Kisâî, 1995: 86; Köymen, 2011: III, 358; Piyadeoğlu, 2012: 222; Piyadeoğlu, 2016: 102, n. 36).

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin inşası ile ilgili iki tarih ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, 455/1063 yılında Tuğrul Bey'in vefat etmesiyle Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmek için Rey'e giderken Nîşâbûr'a uğradığı döneme denk gelmektedir. Aslında, Alp Arslan'ın Nîşâbûr'a diğer bir geliş nedeni, Nîşâbûr Şâfîîlerinin lideri olan İbnü'l-Muvaffik'ı hutbenin kendi adına okunması için Bağdat'a göndermekti. Ancak İbnü'l-Muvaffik yolda çiçek hastalığına yakalanıp vefat etmişti. Alp Arslan bu haberi alınca Amîd Ebü'l-Feth el-Muzaffer'i görevlendirmiş, onun da yolda ölmesiyle Reisü'l-İrakeyn'in gitmesini istemişti. Alp Arslan'ın kendisi de 1 Muharrem 456/25 Aralık 1063 tarihinde Kutalmış'ın isyanını bastırmak üzere Nîşâbûr'dan Rey'e hareket etmişti (Hüseynî, 1943: 21; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 68; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 128; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 232-233). Görüldüğü üzere, Alp Arslan'ın Halife'ye gönderecek eğitimli ve donanımlı elçi bulmakta sıkıntı yaşadığı açıktır. Çünkü Amîdülmülk el-Kündürî'nin baskıları sonucu çoğu Şâfîî âlim Nîşâbûr'dan kaçmıştı. İşte Alp Arslan'ın Nîşâbûr'dan giden âlimleri geri getirmek, devletin ihtiyaç duyduğu elemanların yetiştirilmesi, ilmin gelişmesi ve yüceltilmesi için Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin inşa edilme emrini 455/1063 yıllarındaki Nîşâbûr ziyaretinde verme ihtimâli yüksektir. Diğer taraftan Nizâmiye medreselerinde Şâfîî ekolünün benimsenmesinde vezîr Nizâmülmülk'ün Şâfîî olmasının yanı sıra Amîdülmülk el-Kündürî'nin Şâfîî âlimlere yaptığı baskıların bir tezahürü olduğu şeklinde de yorumlanabilir.

Diğer bir tarih ise Alp Arslan'ın Nîşâbûr'u ikinci kez ziyaret ettiği (457/1064-65) yıllardır ki, bu ziyaret esnasında Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulması emrini verme ihtimâli de vardır. Bazı kaynaklarda Alp Arslan İsfahan'a geldikten sonra çok eğlenmeyip, İsfahan'dan Kavurd Bey'in isyanını bastırmak için Kirmân'a gittiği ve oradan da doğrudan Merv'e geçtiği kaydedilmektedir (Hüseynî, 1943: 28; Müneccimbaşı, 2000: 37-38; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 80; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 237; Piyadeoğlu, 2016: 102, n. 36). Diğer kaynakta ise Alp Arslan'ın Kirmân'dan sonra önce Tabes'e oradan da Nîşâbûr'a geçtiğini kaydedilmektedir. Alp Arslan'ın 457/1064-65 yılında Nîşâbûr'a gelmiş olma ihtimâlinden hareketle, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulması emrini bu yılın bahar veya yaz aylarında vermiş olabileceği şeklinde yorum bulunmaktadır (Mîrhând 2015: 103-104; Piyadeoğlu, 2016: 102, n. 36). Ancak diğer bir bilgi Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin 457/1064-65 yılından daha önce inşa edilebileceğini düşündürmektedir. Çünkü Alp Arslan ile Kutalmış arasında 455/1063 yılında, Selçuklu tahtı için Rey yakınlarında yaşanan kanlı savaşta Nizâmülmülk, durumun kötüleştiği bir anda Alp Arslan'ın yanına gelerek şöyle demiştir: “Horasan'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız ve yarımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zâhidlerdir. Bunları, kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcıları yaptım.” (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 233; Köymen, 2011: III, 45). Nizâmülmülk'ün bu sözleri, Alp Arslan'ın Rey'e gitmek için Nîşâbûr'dan hareket ettiği 1 Muharrem 456/25 Aralık 1063 tarihinden önce Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulması emrini verdiğini güçlendirir niteliktedir.

Ayrıca Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulması ile ilgili anlatılan rivayette Nizâmülmülk'ün Alp Arslan'a: “Eğer izin verirseniz ilim talipleri için kalacak yer inşa edeyim ve kendilerine rızık vereyim. Böylece ilim tahsili ve Sultan'ın devletine dua ile meşgul olsunlar.” demesi (Kazvîni, 1992: II, 186-187; Girâyli, 1978: 112; Kisâî, 1995: 69; Köymen, 2011: III, 353), Rey'de söylediği sözleri teyit eder niteliktedir.

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulmasıyla Nizâmülmülk, Tuğrul Bey'in

vezîri Amîdülmülk el-Kündürî'nin Şâfîlilere yaptığı baskılardan dolayı Nîşâbûr'dan kaçan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'yi Nîşâbûr'a geri çağırması ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak atamıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî vefat edinceye kadar (ö. 478/1085), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermiştir (Hümâyî, 1938: 277-279; Fârisî, 2005: 225-228; Fârisî, 2013: 512-513; Bulliet, 1972: 124; Girâyî, 1978: 527; Kisâî, 1995: 69, 93-94; Brockelmann, 2001: III, 141; Piyadeoğlu, 2012: 222-223). Bulliet (1972: 73) ve Kisâî (1995: 87-88) İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin medresede 30 yıl görev yaptığını ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden 5 ya da 6 yıl önce kurulmuş olabileceğini iddia etmişlerdir. Ancak bu tarih aralığının kaynaklarda sarîh bir şekilde ifade edilmediğini de eklemektedirler. Lâkin yukarıdaki tarihlerden hareketle, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden 2 ya da 3 yıl önce kurulmuş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

2.3.2. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin Kurulduğu Yer

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kuruluş tarihi net olarak tespit edilemediği gibi, nerede inşa edildiği de net olarak bilinmemektedir. Bu konudaki bilgilere bakıldığında, Alp Arslan'ın Nîşâbûr'a geldiği zaman eski Nîşâbûr kalıntılarının (Kûhendîz) olduğu yüksek tepeye bir saray inşa ettirdiği ve vezîr Nizâmülmülk'ün bu sarayın yakınlarına Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ni ve hemen yanına bir bîmârîstan kurdurduğu kaydedilmektedir. Hatta Sultan Melikşah döneminde de buraya bir rasathânenin¹¹⁷ ilave edildiği nakledilmektedir (Hoşnevîsî ve Aynî, 2002: 80-81; Pûrhüseynî, 2001; Kisâî, 1995: 83). Köşkün inşa edildiği Kûhendîz bölgesi, Alp Arslan döneminde imar edildiği için onun adına nispetle “*Alp Arslan Tepe*” olarak kaydedilmesi de dikkat çekmektedir (Wilkinson, 1986: 43).

Ayrıca Kûhendîz bölgesinin yakınında olan rabaz şehristanında, Muasker/Leşgergâh (askerî karargâh) denilen yerde Cuma Mescidi'nin, Meydân-ı

¹¹⁷ Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından, Ömer Hayyâm ve ekibi için 467/1074-75 yıllarında inşa edilen bu rasathânenin İsfahan'da kurulduğu bilinmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 281, 384). Ayrıca bu rasathanenin Nîşâbûr veya Rey şehirlerinden birinde olabileceğine yönelik görüşler de bulunmaktadır (Suter, 2001: III, 59). Diğer taraftan Nîşâbûr'da Ömer Hayyâm'ın şahsî bir rasathânesinin olması da ihtimâl dâhilindedir.

Hüseyin’de dâru’l-imârenin (emîrin sarayı) ve dâru’l-imârenin yanında da bir hapishanenin olduğu kaydedilmektedir. Dâru’l-imâre, hapishane ve Cuma Mescidi’nin dörtte bir fersah (1,425 m.) kadar birbirlerine yakın olduğu bilgisi de bulunmaktadır (İstahrî, 1961: 204; Makdisî, 1982: II, 463-464; İbn Havkal, 2014: 327). Keza Nîşâbûr’daki bîmâristanın varlığı kaynaklarda net olarak teyit edilmekte ve yine bu alanda olduğu düşünülmektedir¹¹⁸ (Subkî, 1964: IV, 313-314; Makdisî, 1982: II, 436). Görüleceği üzere, tarif edilen bölgenin merkezî bir yer olduğu ve şehrin önemli imaretlerinin bu bölgede toplandığı aşikârdır.

Nizâmiye medreselerinin müstemilatında mescid, kütüphane, han ve hamamın bulunduğu bilinmektedir (Semî‘ Azer, 1997: 96). Ernest Diez, 1923 yılında eski Nîşâbûr kalıntılarının olduğu Qanat Tepe bölgesinde yaptığı kazıda, Selçuklu dönemine ait olan hamamı bulmuştur. Hatta hamamın duvarlarında çok sayıda sıva katmanının olması, yapının tahrip edildiğine ve restore edilerek tekrar kullanıldığına işaret ettiği kaydedilmiştir¹¹⁹ (Wilkinson, 1986: 267-268). Bütün bu bilgiler, tipik Selçuklu üçlemesi olan han, medrese ve mescid anlayışını akla getirmekte ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nin Qanat Tepe bölgesinin yakınlarında kurulmuş olabileceğini düşündürmektedir¹²⁰. Ancak bu üç yapı unsurunun birbirinden ayrı ayrı olduğu açıktır. Ayrıca han, medrese ve mescid üçlemesinin Bağdat Nizâmiye Medresesi ile tek çatı altına toplandığı ve bu nedenle de Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nin önüne geçtiği söylenebilir.

İbn Battûta, 734/1333 yıllarında gerçekleştirdiği Nîşâbûr seyahatindeki gözlemlerinde, ana çarşının tam ortasında minaresi çok güzel olan mescidden ve mescide bitişik dört medreseden ve bu medreselerin çevresinde gayet gür akan bir nehirden (muhtemelen Seğaver Nehri) bahsetmektedir. Bu medreselerde pek çok öğrencinin kaldığını kaydeden İbn Battûta, dünyanın en güzel medreseleri olduğunu da eklemektedir (İbn Battûta, 2000: I, 565-566). İbn Battûta’nın Nîşâbûr’u ziyaret

¹¹⁸ Bu konuda yapılan bir çalışmanın görseli için bkz. **Ek-11**.

¹¹⁹ Görsel için bkz. **Ek-17**.

¹²⁰ Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nin kurulduğu yer ile ilgili görseller için bkz. **Ek-15-16**.

ettiği tarihlerde Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin ayakta kalma ihtimâli düşüktür. Ancak medreselerin bulunduğu yeri tarif etmesi açısından önemlidir.

2.3.3. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin Planı

Horasan'daki medreseler kurulurken, Horasan evlerinden veya Budist tapınak yapılarından etkilenildiği iddia edilmektedir. Ancak Selçuklu dönemi medreselerinin daha çok Horasan evleri planında kurulması kuvvetle muhtemeldir. Horasan evlerinin planında, bir bahçe etrafında dört eyvanın bulunduğu bilinmektedir. Eğitim ve öğretim faaliyetlerine elverişli olan bu plan, Selçuklu döneminde de korunmuş ve kullanılmıştır (Semî' Azer, 1997: 91-93). Horasan'da kurulan Nizâmiye medreselerinin planı ve kalıntılarından günümüze ulaşan sadece Hargird Nizâmiye Medresesi olmuştur¹²¹. Hargird Nizâmiye Medresesi'nin planına bakıldığında ortada kare planlı genişçe bir avlu, köşelerde yer alan çalışma odaları ve yaşam alanları ile dört eyvanlı olduğunu görmekteyiz. Godard'a göre bu medrese, günümüze ulaşan Horasan bölgesindeki dört eyvanlı medreselerin en güzel örneğidir. Bu medresenin sadece güney eyvanı ayakta kalmıştır. Eyvan duvarının üç tarafında, kapı kemerlerinin yukarısında, kûfî yazı ile yazılmış bir kitabe kuşağı da bulunmaktadır. Yine İsfahan Nizâmiye Medresesi'nin de dört eyvanlı olduğunu bilinmektedir¹²² (Godard, 1965: 291-292; Semî' Azer, 1997: 101-102). Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin planının da Sâsânîler döneminden beri Horasan bölgesinde inşa edilmekte olan ev modellerinin genişletilmiş şekli olduğu ve bu planın Rey Nizâmiye Medresesi'nde de uygulandığı düşünülmektedir (Piyadeoğlu, 2016: 227-228). Bu bilgilerden hareketle bütün Nizâmiye medreselerinin, Hargird Nizâmiye Medresesi'nin planında olduğu gibi, ortasında avlusu olan dört eyvanlı mimarî yapılar olduğu söylenebilir¹²³.

¹²¹ Hargird Nizâmiye Medresesi 480/1087 yılında, Melikşah zamanında ve Nizâmülmülk'ün vezîrlüğünün sonuna doğru kurulmuştur (Köymen, 2011: III, 358).

¹²² İsfahan Camii, 515/1121-1122 yılında Batınîler tarafından yakıldığı zaman, onunla birlikte yanan geniş avlulu İsfahan Nizâmiye Medresesi'nden geriye sadece güneydeki kubbeli eyvanı ayakta kalmıştı (Godard, 1965: 291-292).

¹²³ Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin planı ile ilgili yapılan çalışmanın görselleri için bkz. **Ek-14-18-19-20**.

2.3.4. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin ve Diğer Yapıların Yıkıldığı Tarih

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kaç tarihinde ve nerede kurulduğu tam olarak bilinmediği gibi, kaç tarihinde yıkıldığı da kaynaklarda sarîh olarak belirtilmemiştir. Nîşâbûr'un çok tahribat yaşayan makûs bir tarihi vardır. Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da ilk tahribatı yapan Hârizmşâh Atsız olmuştu. Sultan Sencer ile Karahıtaylar arasında 5 Safer 536/9 Eylül 1141 tarihinde gerçekleşen Katavan Savaşı'nda, Sultan Sencer'in yenilgisi fırsat gören Hârizmşâh Atsız, Merv'e gelerek büyük bir kıyım ve yıkım yapmıştı. Merv'den sonra da Şevval 536/Nisan-Mayıs 1142 tarihinde Nîşâbûr'a gelmişti. Nîşâbûr'un ileri gelenlerinden ve âlimlerinden oluşan bir grup onu karşılayarak, Merv'de yaptığı yıkım ve tahribatı Nîşâbûr'da yapmaması şartıyla şehri ona teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Atsız teklifi kabul etmesine rağmen, Sultan Sencer'in adamlarına ait malları tespit ettirip el koydurmuştu (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 160; Köymen, 2011: II, 341-342; Özgüdenli, 2013: 276).

Nîşâbûr'u etkileyen diğer bir savaş ise Muharrem 548/Nisan 1153 tarihinde Belh yakınlarında Oğuzlar ile Selçuklular arasında yaşanmıştı. Yapılan savaşta Selçuklu ordusu yenilmiş ve Sultan Sencer Oğuzlar tarafından esir alınmıştı (Bündârî, 1943: 252-254; Reşîdüddin, 2011: 178-179; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 231-232; Köymen, 2011: II, 411-412; Özgüdenli, 2013: 282; Ayan, 2013: 23). Oğuzların Nîşâbûr'a tayin ettiği valinin, Nîşâbûr halkı tarafından öldürülmesiyle Oğuzlar Şevval 549/Aralık 1154-Ocak 1155 tarihinde Nîşâbûr'a girmiş, büyük bir yağma ve yıkım yapmışlardı. Büyük küçük demeden bütün insanları öldürmüşler ve şehri ateşe vermişlerdi. Özellikle şehirde birçok âlimi öldürmüşlerdi. Bunların arasında başta el-Hüseyn b. Muhammed el-Ersâbendî, Kādî Ali b. Mes'ûd ve Muhammed b. Yahya bulunmaktaydı. Yine âlimler arasında Abdurrahmân b. Abdüssamed el-Ekkâl, Kuşeyrî'nin torunu Kâtip Ahmed b. el-Hüseyn, Ebü'l-Berekât el-Furâvî, kelâm âlimi İmâm Ali es-Sabbâh, Ahmed b. Muhammed b. Hamîd, Abdülvahhâb el-Mulkâbâzî ve Kādî Sâid b. Abdülmelîk b. Saîd el-Hasan b. Abdülhamîd er-Râzî gibi pek çok âlim, sâlih ve zâhid kişi vardı. Ayrıca Menî Camii'nde namaz kılan cemaati ve yine şehrin en güzel mescidlerinden olan Mutarrîz Mescidi'ni ateşe vermişlerdi.

Bunun dışında Oğuzlar, pek çok kadın ve çocuğu esir alarak yanlarında götürmüşlerdi (Bündârî, 1943: 254; Reşîdüddin, 2011: 179-180; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 230-233; Zahîrüddîn-i Nîşâbüri, 2018: 119-120; Agacanov, 2006: 316).

Oğuz tahribatından sonra eski Nîşâbüri şehrinin olduğu bölge imar edilmedi, o bölgede Oğuzların yakıp yıktığı binalar harabe olarak kaldı. Kıtılık ve veba ortaya çıktı. Oğuzların katliamından kurtulanlar ya hastalıktan ya da açlıktan ölmüşlerdi. Nîşâbüri Alevîleri, şehrin eski kalesini imar etmişler ve burçlarına mancınık koymuşlardı. Sağ kalanların bir kısmı oralara sığınmışlardı. Nîşâbüri valiliğine atanmış olan Sultan Sencer'in emîri Müeyyed Ay-Aba, Sultan Sencer'in sarayı ve ümeranın evlerinin olduğu Şadyâh'ı eski şehirde kalmış tahta ve tuğlaları taşıyarak tekrardan imar ettirdi. Böylece harap ve yıkık olan Nîşâbüri şehri, 2 veya 3 yıl sonra Şadyâh bölgesinde tekrar inşa edilmişti. Eski Nîşâbüri'un olduğu yerde ise kimse kalmamış ve şehir tamamen harabeye dönmüştü (Reşîdüddin, 2011: 181; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 234, 301).

Oğuzların saldırıları ve tahribatından 5 veya 6 yıl sonra, 556/1160-61 yılında Nîşâbüri'da bir fitne sonucunda mezhep kavgaları ortaya çıktı. Her gece bir mahallede bir grup toplanıyor ve muhalifinin mahallesini ateşe veriyordu. Bu olaylarda Hanefî medreselerinden 8 medrese, Şâfiî medreselerinden 17 medrese yakılıp yıkıldı. Tahrip edilen yerler arasında Akîl Mescidi ve kütüphanesi de bulunmaktaydı. Ayrıca 5 kütüphane ateşe verilmiş, 7 kütüphane yağma edilmiş ve kütüphanelerdeki eserler ise yok pahasına satılmıştı (Reşîdüddin, 2011: 181; İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 300; Zahîrüddîn-i Nîşâbüri, 2018: 120; Merçil, 2011: 141; Özgüdenli, 2013: 283). Horasan'ın ilim ve kültür merkezi olan şehirden geriye sadece büyük bir enkaz kalmıştı. Nîşâbüri'un her biri ilim yuvası olan medreseleri, hankâhları, sarayları, o güzel meydanları ve çarşılarının olduğu yerler; koyunların otladığı, yabanî hayvanların ve haşerelerin dolaştığı yerler olmuştu¹²⁴ (Zahîrüddîn-i Nîşâbüri, 2018: 121).

¹²⁴ Şair Muizzî, Nîşâbüri'un bu halini şu dizelerle anlatmıştı: "O sevgilinin dostlarıyla bostanda gül bahçesinde bulunduğu yer; baykuş ve akbabalara mekân oldu, kurda ve tilkiye vatan oldu. Mavi renkli gök, bu binaları öyle altüst etti ki; yârimin gezdiği yerlerde yer sahipleri nasıl gezsin." (Zahîrüddîn-i Nîşâbüri, 2018: 121).

Nîşâbûr, Hârizmşahlara bağlı olan Selçuklu emîri Müeyyed Ay-Aba ve ailesi zamanında tekrar toparlanmış ve bir nebze de olsa eski günlerine kavuşmuştu. Özellikle Müeyyed Ay-Aba'nın oğlu Togan Şah (ö. 581/1185) zamanında Nîşâbûr, eski şehirden ziyade Şadyâh tarafında yeniden imar edilmiş¹²⁵, yeni medreseler ve hankâhlar kurulmuştu. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin yanı sıra Hatuniye ve İnanç Medreseleri gibi müesseseler Togan Şah zamanında ayakta olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca Sultan Sencer'in annesi Taceddin Hatun tarafından kurulmuş pek çok hayrat ile IX./XV. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Togan Şah'ın Nigârîstân Sarayı, Alp Arslan'ın sarayı ve Cuma Mescidi'nin onun zamanında ayakta olduğu zikredilmektedir (Köprülü, 2001b: V/1, 287-288).

Ancak Hârizmşahlar ile Moğollar arasında yaşanan Otrar Hadisesi'nden sonra 617/1220 yılından itibaren Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerine Moğol akınları başlamıştı (Taneri, 1997: XVI, 229-230). Moğollar diğer şehirlerde olduğu gibi Nîşâbûr'da da büyük bir yıkım ve tahribat gerçekleştirmişlerdi (Nîşâbûrî, t.y.: 17-18; Öztürk, 2001: 154-155; Honigmann, 2001: IX, 303-304). Nîşâbûr'daki Moğol tahribatı arttıran en önemli gelişme ise Nîşâbûr surlarından atılan bir okun gelip Cengiz Han'ın damadı Togacar Küregen'e isabet etmesi ve vefat etmesi olmuştu. 12 Safer 618/7 Nisan 1221 tarihinde yapılan savaşta Moğollar Nîşâbûr'a girmiş, büyük bir katliam ve yağma gerçekleştirmişlerdi. Togacar'ın öcünün alınması için şehrin tamamen yıkılarak ziraat yapılacak bir yer haline getirilmesi ve kedi köpek dâhil şehirde hiçbir canlının kalmaması emredilmişti. Bu emir gereğince Moğollar, Nîşâbûr'da sağ kalan kadın ve çocukları şehrin dışına çıkarmış ve şehri yerle bir etmişlerdi. Daha sonra da Togacar'ın hanımı gelerek sağ kalanların yaşamlarına son vermişti. Moğollar, Nîşâbûr'dan sadece 400 kadar sanatkârı seçip Türkistan'a götürmüşlerdi¹²⁶ (Cüveynî, 1988: 209-211; İbnü'l-Esîr, 2016: X, 244-245; Öztürk,

¹²⁵ Hatta şehir 580/1184 yılında eski Nîşâbûr'un olduğu Kûhendîz bölgesine kadar yeniden genişleme göstermişti (Nîşâbûrî, t.y.: 17-18; İbn Havkal, 2014: 327; Öztürk, 2001: 154-155; Honigmann 2001: IX, 303-304).

¹²⁶ Malumdur ki, Moğol istilâsından etkilenen diğer bir şehir de Bağdat idi. Bağdat'ın 4 Sefer 656/10 Şubat 1258 tarihinde düşmesiyle büyük bir katliam ve yağma yaşanmıştı (Özdemir, 2011: 278-280). Ancak 727/1327 yılında Bağdat'ı ziyaret eden Ortaçağ'ın ünlü seyyahı İbn Battûta, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ayakta olduğunu kaydetmiştir. Hülâgû'nun, Nîşâbûr'dan farklı olarak, Bağdat'ı merkez edinmek istediği için şehrin az tahrip edilmesini istediği ve şehrin düşmesinden hemen sonra da imar faaliyetleri başlattığı kaydedilmektedir (Özdemir, 2011: 309-310).

2001: 146-149; Özdemir, 2011).

Nîşâbûr şehrinin yaşadığı bunca yıkım ve tahribata Ek- olarak, 666/1267-68 yılında vuku bulan büyük Nîşâbûr depreminin son darbeyi indirdiği ve şehirdeki bütün medreselerin, mescidlerin ve kütüphanelerin yıkıldığı kaydedilmektedir¹²⁷. Ancak şehir bütün bu felaketlere rağmen, 669/1270-71 yılından sonra yeniden inşa edildiği bilgisi de bulunmaktadır (Wilkinson, 1950: 63; Melville, 1980: 110-111; Bulliet, 1986: 69). Bu yüzden araştırmacılar Nîşâbûr için: “Dünyada Nîşâbûr kadar yıkılıp yeniden kurulan başka bir şehir yoktur.” demektedirler (Kisâî, 1995: 83-84).

Arkeolojik bulgulara göre, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin bulunduğunu düşündüğümüz Qanat Tepe'yi kapsayan eski Nîşâbûr bölgesinin 549/1154-55 yılındaki Oğuz saldırılarında, en geç 618/1221-22 yılındaki Moğol saldırılarında büyük bir tahribata uğrayarak terk edildiği görülmektedir (Wilkinson, 1973: 36). Oğuzların tahribatına rağmen, Togan Şah (ö. 581/1185) zamanına kadar varlığını sürdürdüğü düşünülen Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin ve diğer yapıların Moğollar (618/1221-22) tarafından tahrip edilmesi ve yıkılması kuvvetle muhtemeldir.

2.3.5. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görev Yapmış Müderrisler

Nizâmiye medreselerine çok önem veren Nizâmülmülk, dönemin en seçkin âlimlerini bu medreselerde ders vermesi için görevlendirmiştir. Bu anlamda Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin müderrislerine bakıldığında da, Nîşâbûrlu olan veya olamayan ilim dünyasında adını duyurmuş, eserler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiş olan âlimlere medresede görev verildiği görülmektedir. Bu âlimlerin isimleri aşağıdaki şekliyle sıralanabilir:

Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cebbâr b. Akîl Hüzeli el-Mağribî el-Biskeri (ö. 465/1072-73): Önemli nahiv ve kıraat âlimleri arasında yer alan Ebü'l-Kâsım el-Biskeri, Bağdat'da Ebü'l-Alâ Muhammed b. Ali el-Vâsıtî'den, Nîşâbûr'da Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Bekr en-Nîşâbûrî ve diğer âlimlerden hadis dersleri almıştır. Nizâmülmülk tarafından Kur'ân dersleri vermesi için 458/1065-66 yılında Nîşâbûr'a

¹²⁷ Nîşâbûr'da yaşanmış depremler için bkz. Melville, 1980.

davet edilmiş ve 465/1072-73 yılında vefat edinceye kadar hem Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde hem de medresenin mescidinde Kur'ân dersleri vermiştir (Yâkût el-Hamevî, 1993: VI, 2849; Fârisî, 2013: 807; Zâkerî, 1978: 258-259; Kisâî, 1995: 92; Piyadeoğlu, 2012: 226).

Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Hafsî el-Mervezî (ö. 465/1072-73): Dönemin meşhur hadis âlimleri arasında zikredilen Ebû Sehl el-Mervezî, Nîşâbûr'a geldiği zaman Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders vermesi kendisinden istenmiştir. Hatta Nîşâbûr'da Nizâmülmülk'ün de bulunduğu ilim meclisleri tertip ettiği, Nizâmülmülk ve İmâm Gazzâlî'nin kendisinden hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Ebû Sehl el-Mervezî, 465/1072 yılında vefat edinceye kadar Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim ile meşgul olduğu ve vefatından kısa bir süre önce de memleketi Merv'e gittiği aktarılmaktadır (Hümâyî, 1938: 280; Fârisî, 2013: 59-60; Zâkerî, 1978: 245; Kisâî, 1995: 92; Ocak, 1993: 142; Piyadeoğlu, 2012: 226-227).

Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Mansûr b. Râmuş b. Abdullah b. Zeyd (ö. 474/1081-82): Müfessir, muhaddis, sûffî ve hattat olan Ebû Sa'd er-Râmuş, 404/1013-14 yılında ailesinin en büyük çocuğu olarak dünyaya geldi. Çocukluğunda Hâkim Ebû Abdullah, üstad Ebû Tâhir, Abdullah b. Yusuf ve Ebû Kâsım es-Serrâc el-Kuşkî'den hadis dinledi. Şeyhülislâm Ebû Osman es-Sâbûnî'nin öğrencisi olma şansına erişti ve ondan hadis dinledi. Daha sonra tasavvufa yönelerek Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr ve Zeynülslâm el-Kuşeyrî'nin ders meclislerine katıldı. Daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermeye başladı. Nizâmiye Medresesi'nde daha çok hadis imlâsı dersleri vermiş ve 474/1081-82 yılında da vefat etmiştir (Fârisî, 2005: 207-208; Fârisî, 2013: 484-485; Zâkerî, 1978: 214-215; Ocak, 1993: 142-143; Kisâî, 1995: 92; Piyadeoğlu, 2012: 227).

Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Mes'ade b. İsmâil b. Ahmed b. İbrâhim el-Abbâs b. Mirdâs el-Cürcânî (ö. 477/1084-85): Âlim bir aileden gelen Ebü'l-Kâsım el-Cürcânî, Ebû Bekr el-İsmâil'in torunudur. 406-407/1015-16 yıllarında Cürcân'da doğmuş ve eğitimini Kādî Ebû Bekr Muhammed Yusuf ve dönemin diğer hadis âlimlerinden almıştır. Daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde hadis imlâsı

dersleri düzenlemiştir. Derslerini güzel hikâyeler ve sözler ile süslediği için geniş katılımlı dersler işlemiştir. Abdülgâfir el-Fârisî'nin de onun öğrencileri arasında zikredilmektedir. 472/1079-80 yılında Bağdat'a gitmiş ve orada da hadis dersleri vermiştir. Daha sonra memleketi Cürcân'a dönmüş ve 477/1084-85 yılında da orada vefat etmiştir (Subkî, 1964: IV, 294-297; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 234-235; Fârisî, 2013: 177-179; Zâkerî, 1978: 243-244; Kisâî, 1995: 92; Ocak, 1993: 143; Piyağeoğlu, 2012: 227).

Ebû Muhammed Abdülmefik b. Abdullah b. Yusuf Ebü'l-Meâlî İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085-86): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, 419/1028-29 yılında Nîşâbûr civarındaki Büştenikân Köyü'nde doğdu. Çocukluğunda babası Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin yanında fıkıh öğrendi ve hadis dinledi. Babasının vefatından sonra, daha 20 yaşına girmemesine rağmen babası Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin eğitim faaliyetlerini yürüttü. Sonra Ebü'l-Kâsım el-İsferâyînî'den ders almak için Beyhakî Medresesi'ne gitti. Ancak Nîşâbûr'da ortaya çıkan mezhep çatışmaları ve Mu'tezile taraftarı olan Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk el-Kündürî'nin baskılarına dayanmayarak Nîşâbûr'u terk edip, Bağdat'a gitti (445/1053). Bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra Hicaz'a geçti (450/1058). Hicaz'da bulunması hasebiyle kendisine "*İmâmü'l-Haremeyn*" unvanı verilmiştir. Dört yıl kadar Medine'de dersler verdi. Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nin vezîri olunca onu Nîşâbûr'a geri çağırıldı (455/1063). Nizâmülmülk, onun için Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ni inşa ettirdi. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde 478/1085-86 yılında vefat edinceye kadar tam 22 yıl dersler vermiştir (Hümâyî, 1938: 277-279; Sem'ânî, 1962: III, 428-432; Subkî, 1964: V, 165-168; İbn Hallikân, 1972: III, 167-170; Zehebî, 1985: XVIII, 468-480; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 244-247; Bâharzî, 1993: II, 1000-1002; Fârisî, 2005: 225-228; Fârisî, 2013: 512-513; Kisâî, 1995: 93-94; Bulliet, 1972: 124; Girâyîlî, 1978: 527; Brockelmann, 2001: III, 249).

İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî sarılık hastalığından dolayı 478/1085-86 yılında, 59 yaşında, doğduğu yer olan Büştenikân Köyü'nde vefat etmiştir. Daha sonra naaşı Nîşâbûr'a nakledilmiş ve Hüseyin Mezarlığı'ndaki babasının yanına defnedilmiştir.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin cenazesini kaldırmak için birçok âlim ve öğrenci Nîşâbûr'da hazır bulunmuşlardı. Cüveynî'nin ölümü nedeniyle Nîşâbûr'da yas ilân edilmiş ve yaklaşık 400'ü bulan öğrencileri okkalarını ve kalemlerinin yanı sıra Cüveynî'nin medresedeki kürsüsünü de kırmışlardı (Bulliet, 1972: 125; Girâyî, 1978: 528; Zerrînkûb, 2014a: 25; Sallâbî, 2013: 424). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, ilim dünyasında söz sahibi ve meşhur olan çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Yetiştirdiği en önemli öğrencileri arasında İmâm Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed et-Taberî, Ebû Nasr el-Kuşeyrî ve Abdülgâfir el-Fârisî gibi isimler yer almaktadır (Dîb, 1993: VIII, 141; Sallâbî, 2013: 414).

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin eserlerinin büyük bir kısmı kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü; bir kısmı da tefsir, ahlâk ve hadis ilimlerine dair olarak 30'u aşmaktadır. Bunların başında Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı dönemde okuttuğu *el-Varakât* adlı eseri gelmektedir. Ayrıca İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'ye kadar fıkıh usûlü konularını içeren bir eserin kaynaklarda geçmemesi, *el-Varakât*'ın fıkıh usûlü konusunda ilk eser olabileceğini düşündürmektedir (Kızılkaya, 2012: XLII, 518). Nizâmülmülk'e ithaf etmiş olduğu *el-'Akîdetü'n Nizâmiyye* ise diğer bir önemli eseridir. Kelâm ilmî ile ilgili *eş-Şâmil* eserinin yanı sıra *el-İrşâd*, *Şifâ'ü'l-galîl*, *Mesa'ilü'l-İmâm* ve *Risâle fî Zikri hâli's Şeyh Ebî 'Ali İbn Sînâ* adlı eserleri kaydedilmektedir. Fıkıha dair ise *Giyâsü'l-ümem*, *el-Burhân* ve *et-Telhîs* adlı eserleri başta gelenlerdir (ed-Dîp, 1993: VIII, 143-144; Piyadeoğlu, 2012: 229).

Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Zâhir b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali en-Nevgânî en-Nîşâbûrî (ö. 479/1086-87): Fıkıh âlimi olan Ebü'l-Kâsım en-Nevgânî, 397/1006-07 yılında dünyaya gelmiş ve ilk olarak Ebû Bekr et-Tûsî'nin yanında fıkıh öğrenmiştir. Nîşâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde bulunan mescidinde dersler vermiş ve sonra İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Zeynüslâm el-Kuşeyrî ve Ahmed el-Beyhakî ile beraber hacca gitmiştir. Bu dönemde Bağdat'ta Ya'kûb b. Sâfiyân ve Mekke'de ise Ebû Nazîf'ten hadis dinlemiştir. Nîşâbûr'a döndükten sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde hadis imlâsı dersleri düzenlemiş ve büyük âlimler de onun derslerine katılmıştır (Subkî, 1964: IV, 270-271; Zehebî, 1985: XVIII, 446-447; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 345; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 261; Fârisî, 2013: 175;

Zâkerî, 1978: 246-247; Kisâî, 1995: 94; Piyadeoğlu, 2012: 230).

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Fazl et-Tabesî (ö. 482/1089-90): Zâhid, ârif ve fâzilet ehli olan Ebü'l-Fazl et-Tabesî, Tabes'de Hâkim Ebû Abdullah, Abdullah b. Yusuf ve Ebû Zekeriyâ'dan dersler almıştır. Merv'de ise Ebû Bekr Sâdikî'den hadis dinlemiştir. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde kaldığı sürede hadis imlâsı dersleri vermiş ve bu dersleri *Bostânü'l-ârifîn* adlı eserinde toplamıştır. Ebü'l-Fazl et-Tabesî, doğduğu yer olan Tabes'e dönmüş ve 482/1089-90 yılında orada vefat etmiştir (Fârisî, 2013: 56; Zâkerî, 1978: 222; Kisâî, 1995: 94; Piyadeoğlu, 2012: 230).

Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Abdullah b. Ömer b. Halef eş-Şîrâzî (ö. 487/1094-95): Fâzıl, edip ve sûfî olan Ebû Bekr eş-Şîrâzî, 398/1007-08 yılında dünyaya gelmiş ve çocukluğunda babası Ebü'l-Hasan b. Halef'ten hadis rivayet etmiştir. Birçok yere ilim seyahatleri yapmış ve Hâkim Abdullah, ez-Ziyâdî, İbn Yusuf ve İbn Fûrek gibi dönemin önemli âlimlerden dersler almıştır. Nîşâbûr'a döndükten sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde uzun yıllar imlâ meclisleri düzenlemiştir. Ayrıca hadis imlâsı ile de meşgul olan Ebû Bekr eş-Şîrâzî 487/1094-95 yılında vefat etmiş ve cenaze namazı Ebû Saîd el-Kuşeyrî tarafından kılınarak Şâhânber'deki mezarlığa defnedilmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: V, 372; Safedî, 2000: VII, 143; Fârisî, 2013: 134-135; Zâkerî, 1978: 221-222; Kisâî, 1995: 94-95).

Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hemîmâh er-Râmuşî (ö. 489/1095-96): Nîşâbûr'un önde gelen âlimlerinden Mansûr b. er-Râmuş'un torunu olan Ebû Nasr er-Râmuşî, hadis, kıraat, Kur'ân ve Arap dilinin ariflerindedir. Irak, Hicaz, Şam ve Mısır'a gitmiş ve çeşitli âlimlerden dersler almıştır. Nîşâbûr'a dönmesiyle Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Kur'ân ve hadis dersleri vermesi için davet edilmiş ve 489/1095-96 yılında vefat edinceye kadar o makamda Kur'ân ve hadis dersleri vermiştir. Ayrıca Nîşâbûr'da imlâ meclisleri düzenlemiştir (Sem'ânî, 1962: III, 44-45; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 37; Safedî, 2000: I, 114; Süyûtî, t.y.: I, 218, 234; Fârisî, 2013: 65-66; Kisâî, 1995: 95; Piyadeoğlu, 2012: 230-231).

Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsım b. Ca'fer es-Semerkandî (ö. 491/1097-98): Ebû Muhammed es-Semerkandî, 409/1018-19 yılında Semerkand'da doğmuş ve 430/1038-39 yılında Nîşâbûr'a gelmiştir. Nîşâbûr'da Ebû Osman es-Sâbûnî ve Abdurrahmân es-Sûlemî'den semâ yoluyla hadis öğrenmiştir. Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin derslerinde de hazır bulunmuştur. Sonra Semerkand'a gitmesine rağmen, bir süre sonra tekrar Nîşâbûr'a dönmüş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde öğleden akşama kadar hadis dersleri vermiştir. 800 cüzden oluşan *Bahrü'l-esânîd* adlı önemli eserinde hadislerdeki tartışmalı karanlık noktaları, zıtlıkları, ayrılıkları ve rivayetleri toplamıştır. Ebû Muhammed es-Semerkandî'nin bu eserinin bir nüshası Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kütüphanesinde olduğu ve kendisinin de medresedeki odasında ilmî çalışmalar yaptığı kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: IXX, 205-206; Fârisî, 2005: 21-23; Fârisî, 2013: 253-255; Zâkerî, 1978: 216-218; Kisâî, 1995: 95; Piyadeoğlu, 2012: 231).

Ebü'l-Hasan Ali b. Sehl b. el-Abbâs Müfessir en-Nîşâbûrî (ö. 491/1097-98): Meşhur müfessir ve muhaddisler arasında yer alan Ebü'l-Hasan en-Nîşâbûrî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin derslerine iştirak etmiştir. Daha çok hadis ve tefsir alanında çalışmış ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde de hadis imlâsı meclisleri düzenlemiştir. Birçok dil öğrenmiş olan Ebü'l-Hasan en-Nîşâbûrî, 491/1097-98 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Süyûtî, t.y.: II, 169; Subkî, 1964: V, 258-259; Safedî, 2000: XXI, 101-103; İsnevî, 2002: II, 223; Fârisî, 2013: 647-648; Girâyılı, 1978: 513-514; Zâkerî, 1978: 246).

Ebü'l-Kâsım Muzaffer b. Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf Ebü'l-Meâfî İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 492/1098-99): Ebü'l-Kâsım el-Cüveynî, Rey'de dünyaya gelmiş olmasına rağmen çocukluğu Nîşâbûr'da geçmiştir. Babası İmâmü'l-Haremeyn'in yanında Arapça ve fıkıh öğrenmiştir. Babasının 478/1085-86 yılında vefat etmesiyle Ebü'l-Kâsım el-Cüveynî Nîşâbûr Şâfiîlerinin liderliğine getirilmiştir. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde babasının kürsüsünde ders vermek istemiş, ancak ulemâ tarafından uygun görülmemiştir. Bu dönemde Mutarrîz Mescidi'nde dersler vermeye başlayan Ebü'l-Kâsım el-Cüveynî, Nîşâbûr Nizâmiye

Medresesi'nde ders verebilmek için Nizâmülmülk'ten icâzet almaya Irak'a gitmiş ve Nizâmülmülk'ten gerekli izni aldıktan sonra medresede ders vermeye başlamıştır. 489/1095-96 yılında Nîşâbûr Hanefileri ile Kerrâmîlere karşı ortak mücadele başlatmış ve 492/1098-99 yılında da yine bir mücadelede öldürülmüştür (Subkî, 1964: V, 330; Fârisî, 2005: 380-381; Fârisî, 2013: 737-738; Bulliet, 1972: 125-126; Zâkerî, 1978: 211-212; Kisâî, 1995: 95-96; Piyadeoğlu, 2012: 231-232).

Ebû Saîd Abdülvâhid b. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 494/1100-01): Ebû Saîd el-Kuşeyrî, Ebû Ali ed-Dekkâk'ın kızı olan Fâtıma ve büyük âlim Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu olarak 418/1027-28 yılında doğmuştur. Çocukluğunda babası Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin yanında ilim öğrenmesinin yanı sıra Mansûr b. Râmuş, Ebû İshâk el-Urmevî, Hâkim Şadyâhî, Ebû Osman es-Sâbûnî ve diğer Nîşâbûrlu âlimlerden hadis dinlemiştir. Ayrıca Rey, Hemedân ve Bağdat'ta da çeşitli âlimlerden hadis dersleri aldıktan sonra, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde cuma akşamları imlâ meclisleri düzenlemeye başlamıştır. Derslerini işlerken, konuyu hikâye ve şiirlerle destekleyen Ebû Saîd el-Kuşeyrî, 494/1100-01 yılında vefat etmiş ve Ebû Ali Dekkâk/Kuşeyrî Medresesi'ne defnedilmiştir (Subkî, 1964: V, 225-228; Safedî, 2000: XIX, 172; Fârisî, 2005: 237-238; Fârisî, 2013: 535-537; Zâkerî, 1978: 240-241; Kisâî, 1995: 96; Girâyî, 1978: 501).

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111): Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihi, mutasavvıf ve büyük İslâm düşünürü olan Ebû Hamîd Gazzâlî, 450/1058-59 yılında İran'ın Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Ebû Hamîd, babasının mesleği olan gazzâl (yüz eğirici, iplikçi) adına nispetle Gazzâlî ismiyle anılmaya başlanmıştır (Çağrı, 1996: XIII, 489). Ancak medresede beraber ders okudukları arkadaşlarının bazıları ona Ebû Hamîd derken, bazıları da Gazzâlî demiştir (Zerrînkûb, 2014a: 24). Babası Muhammed'in tasavvufa ilgisi vardı. Tûs'taki küçük dükkânında bir taraftan ailesinin geçimini sağlamaya çalışırken, bir yandan da ilim meclislerinde bulunarak bilgisini arttırıyordu. Bu arada oğulları Muhammed ve Ahmed'in de iyi bir eğitim almaları için, bir sûfi arkadaşından oğullarının eğitimiyle ilgilenmesi istedi. Gazzâlî muhtemelen ilk eğitimini baba dostundan almıştı (Çağrı, 1996: XIII, 489-490;

Kufralı, 2001: IV, 748). Gazzâlî daha sonraki eğitimine 465/1073'te Tûs'ta, Ebû Hamîd er-Râdkânî'den fıkıh dersini alarak devam etti. Tûs'tan Cürcân'a giderek burada Ebû Nasr el-İsmâîlî'den ta'lıka yazdı (Hümâyî, 1938: 118). Üç yıl Cürcân'da eğitim aldıktan sonra tekrar Tûs'a döndü. Ebû Es'ad el-Meyhenî'nin aktardığına göre, Gazzâlî Cürcân'daki eğitimini bitirip Tûs'a dönerken eşkıyalar tarafından yolu kesilmiş ve bütün eşyaları alınmıştı. Eşkıyaların peşinden giden Gazzâlî'nin, sadece ders notlarının geri verilmesini istemesi üzerine, eşkıyanın notlarındaki bilgileri hafızasında tutmadığı için onunla alay etmesi, onu üzmüştü. Bu olaydan bir ders çıkaran Gazzâlî'nin, tuttuğu notlarının tamamını ezberlediği rivayet edilmektedir¹²⁸ (Hümâyî, 1938: 118-119; Çağrııcı, 1996: XIII, 490).

Nîşâbûr şehrinde sayısız Şâfiî fakih ve muhaddis vardı. Zira Nizâmülmülk, Şâfiî âlim İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî için Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ni kurdurmuş ve burayı Şâfiî fakihler için büyük bir merkez haline getirmişti. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi adını ilmî camiada duyurmuş ve bütün Horasan, Cürcân ve Irak'ta ilim öğrenmek isteyen öğrencileri Nîşâbûr'a çekmişti (Zerrînkûb, 2014a: 20). Haliyle âlimlerin kutbu İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin itibarı ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin şöhreti, Ebû Hamîd Gazzâlî'nin daha Tûs'ta iken dikkati çekmişti. Gazzâlî, fıkıh konusunda daha fazla bilgiye sahip olmak için Nîşâbûr'a gitmesinin gerektiğini biliyordu. O dönemde âlimlerin ve sanatkârların merkezi olan Nîşâbûr, mescidleri ve hankâhları ile çok büyüktü. Ayrıca fakir gençlerin ilim öğrenmeleri için hayır sahipleri bu şehirde pek çok medrese kurdurmuşlardı (Zerrînkûb, 2014a: 19). Özellikle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde kalacak yer ve burs imkânları olduğunu da öğrenen Gazzâlî, hem ilmî yönden kendini geliştirmek hem de medresenin maddî olanaklarından faydalanmak için (Zerrînkûb, 2014a: 20), Tûs'tan birkaç arkadaşı ile 473/1080-81 yılında Nîşâbûr'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yanında eğitimine başladı (Zerrînkûb, 2014a: 19; Çağrııcı, 1996: XIII, 490).

¹²⁸ Nizâmülmülk'ün bu hikâyeyi, Gazzâlî'den naklettiği de kaydedilmektedir. Bkz. Hümâyî, 1938: 119, n. 2.

Ebû Hamîd Gazzâlî akranları ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ders aldığı dönemlerde, 400'e yakın öğrenci Cüveynî'nin ders meclisinde hazır bulunmaktaydı. Özellikle Gazzâlî ile ders alan, Kiyâ el-Herrâsî, Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî, Ebü'l-Muzaffer el-Ebyurdî, Ebü'l-Kâsım el-Hâkimî gibi öğrenciler, Gazzâlî ile birlikte dönemlerinin en büyük âlimleri olmuşlardı. Aralarında tatlı rekabetler de olmamış değildi. Mesela Kiyâ el-Herrâsî, münâzara, takrîr (anlatım) ve tabîrde (yorumlama) Gazzâlî'den daha iyi olmasına rağmen, yine de Gazzâlî diğer arkadaşları arasında daha ileri seviyedeydi. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencileri için: “Gazzâlî sonu olmayan bir derya, Kiyâ el-Herrâsî heybetli bir aslan, Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî ise yakan bir ateştir.” dediği kaydedilmektedir (Zerrînkûb, 2014a: 24-25).

Gazzâlî'nin diğer bir medrese arkadaşı Abdülgâfir el-Fârisî idi. Gazzâlî ile aynı yaşlarda olan Fârisî, Cüveynî'nin derslerine katılmadan önce Gazzâlî ile tanışmış ve Nîşâbûr'a geldiği zaman Gazzâlî'ye ev sahipliği yapmıştır (Zerrînkûb, 2014a: 26). Abdülgâfir el-Fârisî, Gazzâlî'yi “İslâm'ın ve Müslümanlığın hücceti, din önderlerinin imâmı, konuşma ve ifade kabiliyeti, mantık zekâ ve tabiat itibariyle benzeri görülmemiş bir âlim” olarak nitelemektedir. Gazzâlî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde münâzara, fıkıh usûlü, din usûlü, mantık, hikmet ve felsefe dersleri almıştır. Gazzâlî'nin eğitim sırasında bütün arkadaşlarını geride bıraktığı, ayrıca eğitim faaliyetlerinde Cüveynî'ye yardım ettiği ve eser telif edecek düzeye geldiği belirtilmektedir. Gazzâlî'nin *el-Menhûl* adlı eserini inceleyen İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin: “Beni canlı canlı mezara gömdün, ölümümü bekleyemez miydin?” dediği kaydedilmektedir (Fârisî, 2005: 445-446; Çağrı, 1996: XIII, 490; Zerrînkûb, 2014a: 24-25).

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, 478/1085-86 yılında vefat etti. Cüveynî'nin vefat ettiğinde Gazzâlî henüz 27 yaşlarındaydı. Cüveynî'nin vefatından sonra oğlu Ebü'l-Kâsım Muzaffer b. Abdülmelîk el-Cüveynî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin başına geçti. Lâkin medresede destek bulamaması nedeniyle derslerini Mutarrîz Mescidi'ne taşımak zorunda kaldı. Daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı Kiyâ el-Herrâsî ders vermeye başlayınca, onu hocasının

yerine uygun görmediği için 479/1086-87 yılında Nîşâbûr'u terk etmiş ve şehrin dışında bir mahallede bulunan, Selçuklu sultanın ordugâhının olduğu Asker'e gitmiştir. Gazzâlî burada Nizâmülmülk ile beraber orduda bulunuyor ve Nîşâbûr, İsfahan ve Bağdat şehirleri arasında sürekli seyahat ediyordu (Zerrînkûb, 2014a: 37).

Ebû Hamîd Gazzâlî, 479/1086-87 yılında bu ordugâha gittiğinde henüz 28 yaşlarında olmasına rağmen, Nizâmülmülk onu ciddiye almış ve ona saygı göstermiştir. Zira Nizâmülmülk, Gazzâlî'nin Cüveynî'den dersler aldığını biliyordu. Nizâmülmülk ordugâhta, Sultan Melikşah'ın da olduğu bir münâzara meclisi düzenledi. Bu münâzara meclisinde hazır bulunan Gazzâlî büyük bir başarı gösterdi ve karşısındaki âlimin fikirlerini çürüttü (Hümâyî, 1938: 120; Zerrînkûb, 2014a: 49). Âlimler, Gazzâlî'nin ilminin derinliğine ve meseleleri izah etmedeki üstün kabiliyetine hayran kaldıklarını itiraf etmişlerdi (Çağrı, 1996: XIII, 491). Bu durum Nizâmülmülk'ün çok hoşuna gitti. Ona büyük bir ihtiram ve saygı gösterdi. Onun ileride çok büyük bir âlim olacağına kanaat getirdi (Zerrînkûb, 2014a: 49-50).

Daha sonra Nizâmülmülk, Gazzâlî'yi Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ders vermesi için görevlendirdi. Ayrıca onu Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne gönderdiği zaman bir fermanla göndermişti. Nizâmülmülk'ten "*Zeynü'd-Devle ve Şerefü'l-Amme*" lakabına alan Gazzâlî, 484/1091-92 yılında Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde derslerine başlamıştır. Yıllar rüzgâr gibi geçmiş ve Gazzâlî Bağdat'a geldiğinde 34 yaşına gelmişti (Kisâî, 1995: 96; Zerrînkûb, 2014a: 53). Gazzâlî, 479/1085-86 yılında Nîşâbûr'dan ayrıldığı tarihten, 484/1091-92'de Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne gelinceye kadar geçen süre zarfında (Hümâyî, 1938: 120), Nizâmülmülk'ün ordugâhında sayısız âlimle tanışmış, dersler almış ve sayısız münâzaralara katılmıştır. Ayrıca birçok büyük kütüphane görmüş ve pek çok değerli eserlere ulaşmıştır (Zerrînkûb, 2014a: 51).

Bağdat, Halife'nin yaşadığı şehirdi. Ancak Halife'nin vezîri Nizamülmülk tarafından atanır ve Melikşah ise şehrin esas sultanıydı. Ayrıca Gazzâlî'nin gelmesinden birkaç ay sonra Ramazan ayında, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk devlet erkânı ile Bağdat'a geldi. Sefer ayına kadar Bağdat'ta kaldılar. Gazzâlî'nin bu büyük ve güzel şehirdeki günleri medresede öğrencilere dersler verme ve yeni eserler

yazma ile geçmiştir. Bağdat'taki medresenin benzerleri Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr, İsfahan, Belh, Merv vd. yerlerde olmasına rağmen, Bağdat Nizâmiye Medresesi hiç şüphesiz en büyük ve en meşhur olanıydı¹²⁹ (Zerrînkûb, 2014a: 55).

Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde eğitim faaliyetlerinin dışında ilmî araştırmaları yapmış ve *el-İktisâd fi'l-İ'tikad* adlı eserini neşretmiştir. Eser kelâm ve akaid konularında büyük yankı uyandırmıştır (Zerrînkûb, 2014a: 71). Gazzâlî, her ne kadar Bağdat'ta önemli eserler vermesine ve çok sayıda öğrenci yetiştirmesine rağmen, fikir tıkanıklığı ve fikrî karmaşanın içine düşmüştü (Hümâyî, 1938: 121; Zerrînkûb, 2014a: 105). Gazzâlî'nin dünya arzuları, makam ve mevkileri ile uzlet hayatı arasındaki gitgelleri yaklaşık 6 ay sürmüştür. Bir gün Gazzâlî'nin dili tutuldu ve medrese ders veremeyecek hale geldi. Dilindeki tutukluk kalbine derin bir üzüntü verdi. Bu hüznün hali midesine sirayet etti. Yemekten içmekten kesildi. Dili lâl, bir damla su içemeyecek kadar sular zehir olmuş, kalbi ise gam ve keder ile dolmuştu. Bu yüzden bedeni zayıf düştü. Doktorlar ilaçın fayda vereceğinden ümitlerini kestiler ve: “Bu kalbe arz olmuş bir durumdur. Kalbe arz olan bu büyük elem zail olmadıkça, ilaçla iyileştirmeye imkân yoktur.” dediler. Gazzâlî bu sıkıntılardan tamamen kurtulmanın yolunun, Bağdat'ı terk etmek olduğuna kanaat getirdi. Yanındakilere Mekke'ye gideceğini söylemesine rağmen, gönlü Şam'dan yanaydı. Çünkü nereye gideceğini kimsenin bilmesini istemiyordu (Gazzâlî, 1960: 60-61). Nihayetinde, Bağdat Nizâmiye Medresesi'ndeki müderrislik görevini 488/1095 bırakarak Bağdat'ı terk etti¹³⁰. O dönemde daha 39 yaşlarındaydı (Hümâyî, 1938: 121; Zerrînkûb, 2014a: 105).

¹²⁹ Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne geldiğinde Nizâmiye medreseleri zaten meşhurdu. Medrese aynı zamanda büyük bir kütüphane, bîmârîstan, mescid, derslerin işlendiği bir meclis, öğrencilerin kalacağı ve bütün dünyevî ihtiyaçlarının karşılanacağı yerleri de içerisinde barındırmaktaydı. Müderrise medresenin idaresine yardım edecek naib, öğrencilerin danışacağı ve dersleri tekrar ettirecek muîdler bulunmaktaydı (Zerrînkûb, 2014a: 56).

¹³⁰ Gazzâlî, Bağdat'ı terk edişini el-Münkız adlı eserinde şu şekilde anlatmaktadır: “Yaptığım işleri düşündüm. En güzeli tedris ve tâlim idi. Bunda da ahirete pek menfaati olmayan ehemmiyetsiz birtakım ilimlerle meşgul olduğumu gördüm. Tedristeki niyetimi yokladım. Onun da Allah rızası için olmadığını; mevki sahibi olmak, şan ve şeref kazanmak arzusunun ileri geldiğini anladım. Uçurumun kenarında bulunduğuma, vaziyetimi düzeltmeğe uğraşmazsam ateşe yuvarlanacağıma kanaat getirdim. Bir müddet hep bunu düşündüm. Bir gün Bağdat'tan çıkmaya ve o hallerden kurtulmaya kesin karar vermişim.” (Gazzâlî, 1960: 58-59).

İlk olarak Şam'a gitti ve orada 2 yıla yakın kaldı. Şam'daki Emeviyye Camii'ne çekilerek nefsi ve kalbini terbiye etmek için mücadele etti. Sonra Kudüs'e gitti ve orada da bir süre inzivaya çekildi. *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-dîn*'in bir kısmı ile *er-Risâletü'l-Kudsiyye* adlı eserini de orada yazdı. Daha sonra ise hac vazifesini yerine getirmek için Mekke ve Medine'ye gitti. Bütün bu bilgilere rağmen Gazzâlî'nin bu inziva ve halvet dönemi yeterince açık değildir. Kaynaklar farklı bilgiler vermiş olsa da, Kudüs ve Hicaz seyahatinden sonra Bağdat ve Horasan'a geri dönüşü 2 yıla yakın bir süre zarfında gerçekleşmiştir. Ancak Gazzâlî'nin bu inziva ve halvet döneminin çok verimli geçirdiği söylenebilir. Bu dönemde en önemli eseri olan *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-dîn* adlı eserinin yanı sıra *el-Maksadü'l-esnû fi şerhi es-mâ'illâhi'l-hüsnâ*, *Bidâyetü'l-hidâye*, *el-Vecîz*, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, *el-Erba-în fi Usûli'd-dîn*, *el-Madnûn bih alâ gayri ehlih*, *el-Madnûnî's-sağir*, *Fay-salü't-tefrika*, *el-Kânûnî'l-küllî fi't-te'vîl*, *Kimyâ-yı Saâdet*, *Eyyühe'î-veled* adlı eserlerini de kaleme almıştır (Çağrıci, 1996: XIII, 492-493).

Gazzâlî, uzun süren uzlet hayatından sonra, vatan hasreti ve çocuklarının özlemi ile memleketi Tûs'a geri dönmüştür. O dönemde Sultan Sencer'in vezîri olan Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk, ona Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders vermesi için davet gönderdi. Bu davet üzerine Gazzâlî, 499/1105-06 yılında Tûs'tan Nişâbûr'a geldi ve Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim ve öğretim faaliyetleriyle meşgul oldu (Zâkerî, 1978: 227; Kisâî, 1995: 96-97; Çağrıci, 1996: XIII, 493). Gazzâlî, Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde derse başlama sürecini: “Ben eskiden insana mevki kazandıran ilmî yayıyordum. Maksadım, niyetim; mevki ve şeref kazanmaktı. Fakat şimdi insana mevki terk ettiren, rütbeden uzaklaşmayı öğreten ilme davet ediyorum.” şeklinde ifade etmektedir (Gazzâlî, 1960: 82). Ancak tekrar ders vermeye başlasa da, uzlet hayatını özlemiş ve 3 yıl kadar kaldığı görevini tekrar terk ederek, 502/1108-09 yılında tekrar Tûs'a dönmüştür (Çağrıci, 1996: XIII, 493). Tûs'a döndükten sonra, kendi eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürütmek için bir medrese ve bir hankâh yaptırmış, vefat edinceye kadar Tûs'ta öğrenci yetiştirmiş ve eserler telif etmiştir (Kisâî, 1995: 98). Gazzâlî, 14 Cemaziyülahır 504/18 Aralık 1111 tarihinde pazartesi günü vefat ederek Tûs'un Taberan şehrine defnedilmiştir (Kufralı, 2001: IV, 750). Defnedildiği bölgede şair Firdevsî'nin mezarı da bulunmaktadır.

Gazzâlî'nin kabri ise Sultan Sencer'in Merv'deki türbesiyle aynı planda olup, Selçuklu mimarî özelliklerini taşımaktadır (Çağrı, 1996: XIII, 494).

Sünnî Selçuklu Devleti'nin en büyük âlimlerinden olan Gazzâlî, Selçuklu-Fâtîmî mücadelesinde de yerini almıştır. Selçuklulara ilmî yönden destek vererek Bâtınîlerin fikirlerini çürütmeye çalışmıştır. Zira Gazzâlî, mantık ilminin öğrenilmesinin gerekliliği hususunda ısrar ediyordu. Çünkü ona göre mantık ilmi, Bâtınî fikirleri çürütmek, Selçuklu Devleti'nin dayandığı itikadî ve fikrî esasları ile Eş'arî mezhebini güçlendirmek için en güçlü silahlardan biriydi. Gazzâlî'nin önemle üzerinde durduğu diğer bir alan, tasavvuf idi. Tasavvuf da Selçuklu devletini dinî, sosyal ve kültürel yönden besleyen en güçlü damarlardan biri idi (Sallâbî, 2013: 437-438). Görülmektedir ki Gazzâlî, Selçuklu Devleti'ne her açıdan sadakat ile bağlıdır. Özellikle devletin bekâsı için ilmî ve fikrî mücadelenin en önemli neferlerinden biri olmuştur. Zira Türk-İslâm tarihindeki, tehlikeli ve şiddetli olan fikrî mücadeleler, askerî savaşlar kadar önemlidir. Dolayısıyla da Gazzâlî, Türk-İslâm ilim ve fikir tarihinde "*Hüccetü'l-İslâm*" lakabını almaya layıkıyla hak etmiş tek kişidir (Sallâbî, 2013: 446).

Gazzâlî'nin ilmî ve fikrî mücadelesini eserlerinde de görmek mümkündür. Fıkıh alanında hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *Nihâyâtü'l-matlab* eserinin özeti olan *el-Basît* ve bu esere ilavelerle oluşan *el-Vasît*, son olarak da bu iki eserin birleşmesinden oluşan *el-Vecîz* eserlerini kaleme almıştır. *Faysalü't-Tefrika Beyn el-İman ve'z-Zandaka* isimli eserini, Bâtınîlere karşı reddiye olarak yazmış, sapık inanış ve fikirleri çürütmeye çalışmıştır. Yine Gazzâlî *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-dîn* eseri ile fıkıh ve tasavvufu bir araya getirmeye çalışmış, medrese ve hankâhlar arasında bir bağ kurmuştur. *Kimyâ-yı Sa'âdet* ise *İhyâ'*nın bazı ilavelerle Farsça tercümesi olan eseridir. Gazzâlî *el-Münkız min al-zalal* adlı eserinde ilimlerin gayelerini beyan ederek, Hakk'a ulaşmak için geçirdiği aşamaları anlatmaktadır. Tasavvuf da dâhil olmak üzere bütün ilimler bu eserde incelenmiştir. Kelâm alanında ise *Kavâ'id el-Akaid* adlı eseri yazmış ve kelâmî meseleleri konu almıştır. Ayrıca *İlcâm el-'Avâm 'an 'İlm el-Kelâm* eserinde alanında uzman olmayanların kelâm ilmî ile uğraşmaması gerektiğini savunmuştur. Gazzâlî felsefecileri eleştirebilmek için *Mukâsîd el-Felasife*

adlı eserini yazmış, özellikle felsefe alanında ses getiren *Tehâfüt el-Felâsife*, Gazzâlî'nin Yunan felsefesine karşı eleştirilerini içeren eserdir. Son olarak Gazzâlî'nin Sultan Sencer veya Muhammed Tapar'ın isteği üzerine hazırlamış olduğu *Nasihât-ı el-müluk* adlı eseri sayılabilir. Ayrıca Gazzâlî'nin bu eserlerine Ek olarak daha birçok eserinin bulunduğu bilinmektedir (Kufralı, 2001: IV, 758-760)

Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nasr b. İmrân b. Muhammed b. İshâk b. Yezîd b. Ziyâd Me'mûn b. Mehrân İsmâil b. el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö. 512/1118-19): Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, Nîşâbûr'da doğmuş ve Abdülkerîm Hevâzin el-Kuşeyrî'den dersler aldıktan sonra Hicaz'a gitmiştir. Orada Abdülgâfir el-Fârisî ve Ebû Abdurrahmân Tâhir eş-Şahhâmî'den hadis rivayet etmiştir. Hicaz ve Bağdat'taki eğitimini tamamladıktan sonra tekrar Nîşâbûr'a dönen Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den usûlü'd-dîn ve fıkıh dersleri almıştır. Daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde zamanını usûl dersleri vererek ve medresenin kütüphanesinde çalışarak geçirmiştir. Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, Şâfiî fikhî ve Eş'arî kelâmında dönemin en önemli âlimleri arasında zikredilmektedir. Kelâm, tefsir ve fıkıh çok sayıda eser yazmasına rağmen, bunlardan *el-Gunye fi'l-keâm* ve *Şerhu'l-İrşad* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. İbn es-Sem'ânî'ye de icâzet veren Ebü'l-Kâsım'ın, 511/1117-18 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir (Dâvûdî, t.y.: I, 199-201; Subkî, 1964: VII, 96-97; Süyûtî, 1976: 52; Zehebî, 1985: IXX, 412; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 56; Yâfiî, 1997: III, 155; Ziriklî, 2002: III, 112; İsnevî, 2002: I, 42; Fârisî, 2005: 114-115; Fârisî, 2013: 374-375; Zâkerî, 1978: 201-202; Girâyî, 1978: 514; Kisâî, 1995: 99; Çelebi, 2007: XXXIII, 141-142; Piyadeoğlu, 2012: 236).

Ebü'l-Hasan Abdürrezzâk b. Abdullah b. Ali b. Ma'rûf Beşehab Vezîr İshâk et-Tûsî (ö. 515/1121-22): Ebü'l-Hasan İshâk et-Tûsî, vezîr Nizâmülmülk'ün yeğenidir. 459/1066-67 yılında Nîşâbûr'da dünyaya gelmiş, Ebû Bekr eş-Şîrâzî, Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî ve Ebû Bekr el-Yak'ûb'un yanında hadis öğrenmiştir. Ayrıca İmâmü'l-Haremeyn'in yanında fıkıh öğrenmiş ve bir müddet de Nîşâbûr'da amcasının yanında eğitim görmüştür. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermesinin yanı sıra Sultan Sencer'in vezîrlüğünü yaptığı da kaydedilmektedir (Subkî, 1964: VII, 168; İsnevî, 2002: II, 226-227; Zâkerî, 1978: 223; Kisâî, 1995: 99).

Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Mansûr b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî (ö. 534/1139-40): Ebü'l-Kâsım es-Sem'ânî, 478/1085-86 yılında dünyaya gelmiş, abisi Ebû Bekr es-Sem'ânî ve küçük amcası Ebû Saîd es-Sem'ânî'nin yanında fıkıh eğitimi almıştır. Merv Nizâmiye Medresesi'ne müderris olmak için gitmesine rağmen, orayı terk ederek 529/1134-35 yılında Nîşâbûr'a gelmiş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır (Subkî, 1964: VI, 65-66; Zâkerî, 1978: 217; Kisâî, 1995: 99).

Ebü Sa'd Muhammed b. Yahya b. Ebî Mansûr en-Nîşâbûrî (ö. 548/1153-54): Gazzâlî ve Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî'nin en meşhur ve seçkin öğrencilerinden biri olan Muhammed b. Yahya, aynı zamanda Horasan Şâfîîlerinin liderliğini de yapmıştır. Herat Nizâmiye Medresesi'nde ders vermeye devam ederken, Sultan Sencer'in fermanıyla Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne baş müderris olarak tayin edilerek öğrencilerden, vakıf ve medresenin bütün işleyişinden sorumlu tutulmuştur. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim sürecinde de çeşitli şehirlere giderek bilimsel faaliyetlerde bulunmuş ve Gazzâlî'nin *el-Vasît* adlı eserine *el-Muhît fî Şerh el-Vasît* adlı şerhini yazmıştır. 476/1083-84 yılında dünyaya gelen Muhammed b. Yahya, Oğuzlar tarafından 548/1153-54 tarihinde çıkarılan isyanda işkence edilerek katledilmiştir¹³¹ (Hümâyî, 1938: 283; Cüveynî, 1950: 6-8; Subkî, 1964: VII, 25-28; İbn Hallikân, 1972: IV, 223-224; Zehebî, 1985: XX, 312-315; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 249; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 325-326; İbnü'l-Fuvatî, 1995: IV, 106-107; Yâfîî, 1997: III, 222; Ziriklî, 2002: VII, 137-138; İsnevî, 2002: II, 316; Râvendî, 1957: I, 177; Râvendî, 2007: 180; Zâkerî, 1978: 247-250; Girâyî, 1978: 478-479; Kisâî, 1995: 99, 248; Piyadeoğlu, 2012: 236-237).

Ebü'l-Meâlî Mes'ûd b. Muhammed b. Mes'ûd Kutbeddîn et-Turaysîsî en-Nîşâbûrî (ö. 578/1182-83): Nîşâbûr'da 505/1111 yılında dünyaya gelen Ebü'l-Meâlî et-Turaysîsî, Nîşâbûr ve Belh'de fıkıh dersleri aldıktan sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermeye başlamıştır. Bir süreliğine Bağdat'a gitmiş ve orada

¹³¹ Muhammed b. Yahya'nın katledilişi büyük bir üzüntü yaratmış ve dönemin şairleri onun için şu dizeleri yazmışlardı: "Ey şanı şöhreti en uzak ülkelere kadar yayılmış derya gibi bir âlimin kanımı döken! Ey zâlim! Allah adına bana söyle, dini ihya eden bir zatı nasıl hiç korkmadan öldürürsün!" (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 233).

vaaz meclisleri düzenlemiştir. Yine 540/1145-46 yılında Dımaşk'a gitmiş ve orada da Şâfiîlerin liderliğini yapmıştır. Kaynaklarda Dımaşk Camii'sinde ve Hemedân'da dersler veren Ebü'l-Meâlî et-Turaysî'si'nin, fetvalardan oluşan *Kitab-ı Muhtasar ve Müfîdû'l-hadî* adlı eserini Selahaddin Eyyûbî'ye takdim ettiği ve Selahaddîn Eyyûbî'nin bu eseri elinden düşürmediği kaydedilmektedir. Birçok beldeye seyahâtlere gerçekleştirmiş olan Ebü'l-Meâlî et-Turaysî'si, 578/1182-83 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir (Dâvûdî, t.y.: II, 319; Subkî, 1964: VII, 297-298; İbn Kâdî Şühbe, 1987: II, 20-21; İbnü'l-Fuvafî, 1995: III, 442-443; Ziriklî, 2002: VII, 220; İsnævî, 2002: II, 279; Girâyî, 1978: 528; Kisâî, 1995: 100; Ocak, 1993: 145-146; Piyadeoğlu, 2012: 237-238).

2.3.6. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görev Yapmış Muîdler

Yapısı itibariyle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde çok sayıda muîdin görev yapmış olması gerekir. Bunlardan tespit edilebilenler aşağıda sıralanmıştır:

Ebü'l-Hasan Şemsü'lislâm İmâdüddîn Ali b. Muhammed b. Ali Kiyâ el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110-11): Güzel yüzlü, uzun boylu, yüksek sesli ve şirin sözlü olan Kiyâ el-Herrâsî, 450/1058-59 yılında Taberistan'da dünyaya gelmiş ve ilim öğrenmek için Nîşâbûr'a gittiğinde, Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler almıştır. Üstadlarından icâzet aldıktan sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler de vermiştir. Sultan Berkjaruk tarafından Bağdat'a Abbâsî Halifesi'ne elçi olarak gönderilmiş ve 493/1100 yılında Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde de dersler vermiştir. Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğini yürütürken Bâtınîlikle suçlanmış, tutuklanmasının ardından Abbâsî Halifesi'nin kefilliği ile kurtarılmıştır. 504/1110-11 yılında vefat edinceye kadar Bağdat'ta dersler vermiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Önemli eseri *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da bütün ahkâm ayetlerini tefsir ettiği için, Şâfiîlerce en önemli fikhî tefsirlerden biri olarak kabul edilmektedir (Subkî, 1964: VII, 231-233; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 122; Yâfiî, 1997: III, 148; Fârisî, 2005: 316; Fârisî, 2013: 652-653; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 423, 448; Zâkerî, 1978: 241-242; Kisâî, 1995: 100; Ersöz, 1988: I, 553; Menekşe, 1992: 75; Ünal, 2002: XXVI, 196; Özgel, 2013: 104-105).

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111-12): Gazzâlî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde öğrencisi olmuş ve aynı zamanda ona muîdlik yapmıştır (Hümâyî, 1938: 141; Kisâî, 1995: 100).

Ebû Nasr b. Ebî Bekr Abdurrahmân b. Ahmed b. Sehl b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed İbn Hemdân es-Serrâc el-Kuşkî (ö. 518/1124-25): Önemli hadis ve tefsir âlimleri arasında yer alan Ebû Nasr es-Serrâc, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ders almış ve ona muîdlik yapmıştır. Aynı zamanda Kuşeyrî'nin öğrencileri arasında yer alan Ebû Nasr es-Serrâc, 444/1052-53 yıllarında doğmuş ve 518/1124-25 yıllarında vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 14; Safedî, 2000: XVIII, 63; Fârisî, 2005: 212; Fârisî, 2013: 494; Girâyî, 1978: 507-508; Kisâî, 1995: 101; Piyadeoğlu, 2012: 238-239).

Ebü'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunu olan Abdülgâfir el-Fârisî, Nîşâbûr Nizâmiye İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den 4 yıl boyunca hem ders almış hem de ona muîdlik yapmıştır (Hümâyî, 1938: 318; Girâyî, 1978: 537-538; Zâkerî, 1978: 274; Topaloğlu, 1988: 69-70; Kandemir, 1988: I, 203-204; Kisâî, 1995: 104; Piyadeoğlu, 2012: 242-243).

Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr b. Muhammed Ebû Bekr b. el-İmâm Ebü'l-Muzaffer et-Temîmî es-Sem'ânî (ö. 562/1166-67): Ebû Sa'd Sem'ânî, âlim bir aileye mensup olarak 506/1112-13 yılında Merv'de dünyaya gelmiştir. Zira babası Muhammed b. Mansûr, Horasan'ın en tanınan âlimlerindedir. Ebû Sa'd Sem'ânî, 529/1135 yılında Mâverâünnehir, Horasan, Irak, Suriye ve Hicaz bölgelerindeki şehirleri kapsayan çok geniş kapsamlı seyahatler yapmış ve birçok önemli âlimlerden dersler almıştır. 528-529/1134-1135 yıllarında Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde amcası Ebü'l-Kâsım Sem'ânî'nin muîdliğini yapmıştır. Sultan Sencer tarafından Merv Nizâmiye medresesine görevlendirilmiş ve 562/1166-67 yılında da vefat etmiştir. Önemli eserleri arasında *el-Ensab*, *Zeyli Târîh-i Bağdad*, *Târîh-i Merv*, *Fezâ'ilü's-Şam* bulunmaktadır (Subkî, 1964: VII, 180-185; Zehebî, 1985: XX, 456-465; Kisâî, 1995: 101; Efendioğlu, 2009: XXXVI, 461-462; Piyadeoğlu, 2012:

248).

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali er-Râmeylî (ö. 579/1183-84): Ebü'l-Hasan er-Râmeylî'nin de Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde muîdlik yaptığı kaydedilmektedir (Subkî, 1964: VII, 214-215; Kisâî, 1995: 101).

2.3.7. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Eğitim Almış, Muîdlik ve Müderrislik Yapmış Diğer İsimler

Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim almış, muîdlik ve müderrislik yapmış olan ve isimleri ilim dünyasında duyulmuş âlimler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali Ebü't-Tayyib el-Bâharzî (ö. 467/1074-75): Nişâbûr ile Herat arasında bulunan Baharz'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimine ailesinin yanında başlayan Ebü'l-Hasan el-Bâharzî, daha sonra Nişâbûr dışında Herat, Merv, Belh, Rey, İsfahan, Hemedân, Bağdat ve Basra şehirlerine giderek önemli âlimlerden tahsiline devam etmiştir. Nişâbûr'da ise İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin babası Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin yanında fıkıh öğrenmiş ve Ebü Osman es-Sâbûnî'den hadis dinlemiştir. Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde kaldığı süre içerisinde orada ikâmet etmiş ve müderrislerin yanında kalarak medrese kütüphanesinden istifade etmiştir. Tuğrul Bey'in vezîri Kündürî ile tanışmış ve onun divan heyetine girmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ilhakı sırasında onun mahiyetinde bulunmuştur. Ebü'l-Hasan el-Bâharzî'nin birçok eseri olmasına rağmen, en meşhur olanı ve günümüze gelen eseri *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr*'tir. Eserde meşhur şairlerin biyografileri bulunmaktadır¹³² (Subkî, 1964: V, 256-257; İbn Hallikân, 1972: III, 387-389; Fârisî, 2005: 298; Fârisî, 2013: 631-632; Zâkerî, 1978: 265-267; Kisâî, 1995: 101; Talû, 1991: IV, 474; Piyadeoğlu, 2012: 239).

Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed b. Hesnîl el-Hemadânî (ö. ?): Doğum ve vefat tarihi bilinmeyen Ebü'l-Ferec el-Hemadânî'nin, Ebü'l-Hasan el-Bâharzî ile aynı dönemlerde yaşadığı düşünülmektedir. Nişâbûr'un en iyi yıllarında

¹³² Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali Ebü't-Tayyib el-Bâharzî (1414/1993). *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr*, I-III. (thk. Muhammed Altûncî). Beyrut: Dâru'l-Ceyl.

Hemedân'dan gelmiş ve İmâm Muvaffâk en-Nîşâbûrî'den ders almıştır. Ebü'l-Hasan el-Bâharzî'nin babasıyla Ebü'l-Ferec el-Hemadânî arasında çok iyi bir dostluk olduğu ve Bâharzî'nin onun Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ndeki derslerine katıldığı kaydedilmektedir (Bâharzî, 1993: I, 529-533; Zâkerî, 1978: 278; Kisâî, 1995: 101; Piyadeoğlu, 2012: 240).

Ebû Sa'd Muzaffer Abdullah b. Halife el-Havârî (ö. 475/1082-83'ten sonra): Fıkıh âlimlerinden olan Ebû Sa'd el-Havârî, 475/1082-83 yılında Nîşâbûr'a gelmiş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Ebü'l-Kâsım en-Nevgânî'den semâ yoluyla hadis öğrenmiştir (Fârisî, 2013: 739; Kisâî, 1995: 102).

Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf b. Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö. 476/1083-84): Ebû İshâk eş-Şîrâzî, 394/1003-04 yılında Hars'ta dünyaya gelmiş ve Ebû Abdullah el-Beyzâvî ve Ebü'l-Kâsım ed-Dârekî'nin yanında fıkıh öğrenmiştir. 415/1024-25 yılında Bağdat'a giderek Ebü't-Tayyib et-Taberî'den fıkıh öğrenmiş ve onun asistanlığını yapmıştır. Bağdat Nizâmiye Medresesi kurulmasından sonra Nizâmülmülk'ün onu keşfetmesiyle Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde 459/1066-67 yılından itibaren ders vermeye başlamıştır. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Halife tarafından 475/1082-83 yılında Bağdat'tan Nîşâbûr'a elçi olarak gönderilmişti. Bu yolculuk esnasında Horasan'ın bütün şehirlerinde devlet kademelerinde görev yapan Nizâmiye öğrencileri ile karşılaşmış olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Nîşâbûr'a geldiği zaman Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından saygı ve hürmet ile karşılanmıştır. Ayrıca Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî münâzara düzenlemiş, bu münâzarada öğrenciler ve âlimler hazır bulunmuşlardır. Bu münâzaradan sonra Bağdat'a dönmüş ve 476/1083-84 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Türbesi ise Selçuklu vezîri Tâcülmülk tarafından yaptırılmıştır (Subkî, 1964: IV, 215 vd.; Kâdî Şühbe, 1987: I, 238-240; Fârisî, 2013: 153; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 303-304; Kisâî, 1995: 139-140; Zerrînkûb, 2014a: 22-23; Ocak, 1993: 108; Aybakan, 2010: XXIX, 185).

Ebü'l-Kâsım Mansûr b. Tâhir b. Abdullah el-Merv-Âbâdî (ö. 480/1087'ten önce): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ndeki en özel ve seçkin öğrencilerindendi. Medresedeki eğitimi tamamlanınca Nizâmülmülk

onu Rey Nizâmiye Medresesi'ne görevlendirdi ve aynı zamanda Rey Şâfiîlerinin reisliğini yaptı. Ebü'l-Kâsım el-Merv-Âbâdî sara hastalığına yakalanınca Horasan'a döndü. Geri kalan yaşamını Horasan'da sürdürdü ve orada vefat etti (Zâkerî, 1978: 277; Kisâî, 1995: 102; Fârisî, 2013: 730).

Ebü'l-Feth el-Hâkim Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hasan el-Ergyânî (ö. 499/1105-06): Meşhur Şâfiî fıkıh âlimlerinden olan Ebü'l-Feth el-Ergyânî, 426/1034 yılında Nişâbûr'un Ergyân nâhiyesinde doğmuştur. Başlangıçta Merv'de Ebû Tâhir es-Sincî, Ebü'l-Kâsım es-Serhesî ve Kâdî Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî'den fıkıh öğrenmiştir. Tûs'ta İmâm Şehfûr el-İsferâyînî'den fıkıh ve tefsir öğrendikten sonra Nişâbûr'a gelmiş ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ders meclislerinde usûl tahsil etmiştir. Nişâbûr'da münâzara meclislerine katıldıktan sonra Ergyân'a dönmüş orada kadılık görevinin yanında dersler de vermiştir. Yine Ergyân'dan hacca gitmek için çıktığında Bağdat, Hicaz ve Cibâl'deki üstadlardan hadis rivayet etmiştir. Ergyân'a tekrar döndüğünde kendisine bir hankâh inşa ettirip 499/1105-06 yılında vefat edinceye kadar ibadet ve Kur'ân okumakla meşgul olmuştur. Ebû Bekr el-Beyhakî, Ebû Nasr el-Mervezî, Abdülgâfir el-Fârisî ve birçok âlim ondan semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir (Hümâyî, 1938: 319; Subkî, 1964: IV, 391-392; İbn Hallikân, 1972: II, 433-434; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 96; İsnevî, 2002: I, 43-44; Fârisî, 2005: 110-111; Fârisî, 2013: 369-370; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 514; Kisâî, 1995: 102; Menekşe, 1992: 66; Zâkerî, 1978: 262-263; Girâyî, 1978: 545; Piyadeoğlu, 2012: 272-273).

Ebü'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer el-Havâfî (ö. 500/1106-07): İlk olarak Merv'deki âlimlerden fıkıh öğrenen Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî, Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh ve usûl eğitimi almıştır. Aynı zamanda Gazzâlî ve Kiyâ el-Herrâsî'nin de sınıf arkadaşısıdır. Tûs ve bölgelerinin kadılığından sorumlu olan Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî, Ebû İbrâhim ed-Darîr, Ömer el-Kattân, Muhammed b. Yahya ve Ebû Sâlih el-Müezzîn'den hadis rivayet etmiştir (Hümâyî, 1938: 315-316; Subkî, 1964: VI, 63; İbn Hallikân, 1972: I, 96-97; İsnevî, 2002: I, 230-231; Zâkerî, 1978: 270; Kisâî, 1995: 102; Menekşe, 1992: 72; Piyadeoğlu, 2012: 240).

Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah Ebü'l-Feth Haddâd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-İsfahânî (ö. 500/1106-07): Ebü'l-Feth el-İsfahânî, 408/1017-18 yılında Ergiyân'da doğmuş ve Nîşâbûr'da İmâm Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ders almıştır. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin müderrisi olduğu bilgisi ise tartışmalıdır (Hümâyî, 1938: 318; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 102; Zâkerî, 1978: 264-265; Kisâî, 1995: 102; Piyadeoğlu, 2012: 240-241).

Ebü'l-Muzaffer Mehmed b. Ahmed el-Ebyurdî (ö. 507/1113-14): Nîşâbûr'un meşhur şair ve edebiyatçılarından olan Ebü'l-Muzaffer el-Ebyurdî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi ve İmâm Gazzâlî ile de sınıf arkadaşıdır. Ebü'l-Muzaffer el-Ebyurdî'nin 507/1113-14 yılında İsfahan'da düşmanları tarafından zehirlenerek öldürüldüğü kaydedilmektedir (Hümâyî, 1938: 317; Sem'ânî, 1962: I, 108; İbn Hallikân, 1972: IV, 444-449; Zâkerî, 1978: 261; Kisâî, 1995: 103).

Muhammed b. Hatem b. Muhammed b. Abdurrahman Ebü'l-Hasan et-Tûsî (ö. 512/1118-19): Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Gazzâlî'nin sınıf arkadaşları arasında yer almaktadır. Aynı zamanda Nîşâbûr'da Ebû Bekr es-Sem'ânî'den ders aldığı kaydedilmektedir (Hümâyî, 1938: 318; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 168; Zâkerî, 1978: 274; Kisâî, 1995: 103; Piyadeoğlu, 2012: 241).

İbrâhim b. Mutahhar b. Ebû Tâhir eş-Şebbâk el-Cürcânî (ö. 513/1119-20): Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ikâmet etmiş, Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den hadis ve kıraat dersleri almıştır. Ayrıca İmâm Gazzâlî ile 20 yıla yakın dostluğu bulunan Ebû Tâhir el-Cürcânî, onunla birlikte Irak, Şam ve Hicaz'a seyahatler yapmıştır. Hatta Gazzâlî kadim dostu ile yaptığı bu yolculukları yazarak Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e takdim etmiştir. Gazzâlî onun için: "Benzersiz bir ilim ve zâhidlik özelliğine sahiptir." dediği kaydedilmektedir. Hicaz'dan doğum yeri olan Cürcân'a dönen Ebû Tâhir el-Cürcânî, 513/1119-20 yılında şehit edilene kadar Cürcân'da kardeşinin medresesinde ders ve vaazlar vermiştir (Hümâyî, 1938: 310-311; Subkî, 1964: VII, 36; Fârisî, 2013: 154-155; Zâkerî, 1978: 268; Kisâî, 1995: 103; Zerrînkûb, 2014a: 26; Piyadeoğlu, 2012: 241).

Abdürrahîm b. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin Ebû Nasr İbn el-Kuşeyrî (ö. 514/1120-21): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu olan Ebû Nasr el-Kuşeyrî, babasından tasavvuf öğrendikten sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Arap dili ve edebiyatı, nazım ve nesir, kelâm ve tefsir, riyaze ve hesap ilminin önde gelen isimleri arasında yer alan Ebû Nasr el-Kuşeyrî, aynı zamanda Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde bulunmuş ve Bağdat'ta geniş katılımlı vaaz meclisleri düzenlemiştir. Ayrıca Bağdat'ta Hanbelîlere karşı yaptığı eleştiriler nedeniyle büyük bir karışıklığın çıkmasına neden olmuştur. Bu olaydan sonra Horasan'a dönmek zorunda kalmış ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ölümünden sonra Nîşâbûr Şâfiîlerinin reisliğini yapmıştır. Ebû Nasr el-Kuşeyrî 514/1120-21 yılında vefat ettiği zaman Nîşâbûr'da ve diğer Horasan şehirlerinde yas ilân edilmiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 298-299; Süyûtî, 1976: 65-66; Zehebî, 1985: IXX, 424-426; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 285-286; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 190; Fârisî, 2005: 215-216; Fârisî, 2013: 498-501; İbnü'l-Cevzî, 2014:120-121; Girâyî, 1978: 515-516; Kisâî, 1995: 104; Piyadeoğlu, 2012: 241-242).

Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Ergiyânî eş-Şâfiî (ö. 528/1133-34): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin sayılı öğrencileri arasında yer alan Ebû Nasr el-Ergiyânî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ondan fıkıh öğrenmiştir. Meşhur müfessir Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ve Ebû Sa'd es-Sem'ânî'den hadis rivayet etmiş ve icâzet almıştır. Medresede öğrenimini bitirdikten sonra imâmlık ve kadılık yapmıştır. 454/1062-63 yılında Ergiyân'da doğmuş olan Ebû Nasr el-Ergiyânî, 528/1133-34 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 319; Subkî, 1964: VI, 108; İbn Hallikân, 1972: IV, 221-222; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 289; Zâkerî, 1978: 264; Girâyî, 1978: 545; Kisâî, 1995: 104; Piyadeoğlu, 2012: 242).

İsmâil b. Abdümelik b. Ali Ebü'l-Kâsım el-Hâkimî et-Tûsî (ö. 529/1134-35): İmâm Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dersler almıştır. Takva ehli ve dindar bir âlim olan Ebü'l-Kâsım el-Hâkimî, fıkıh alanında uzmanlaşmıştır. Ayrıca yakın arkadaşı İmâm Gazzâlî ile Bağdat'a seyahatleri

olmuştur. 448/1056-57 yılında doğmuş olan Ebü'l-Kâsım el-Hâkimî, 529/1134-35 yılında vefat ettiği zaman İmâm Gazzâlî'nin yakınlarına defnedilmiştir (Hümâyî, 1938: 312; Subkî, 1964: VII, 42-43; Zehebî, 1985: XX, 6; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 302; Zâkerî, 1978: 268-269; Kisâî, 1995: 104; Piyadeoğlu, 2012: 242).

Ebü'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülgâfir el-Hâfız el-Fârisî en-Nîşâbûrî (ö. 529/1134-35): Nîşâbûr'da 451/1059-60 yılında dünyaya gelen Abdülgâfir el-Fârisî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunudur. İlk önce mektebe gidip Kur'ân öğrenen Abdülgâfir el-Fârisî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dört yıl boyunca hem fıkıh, hadis, Arap dili ve hatiplik dersleri almış hem de ona muîdlik yapmıştır. Bir dönem Gazne, Hindistan'a ve Hârizm'e gitmiş ve münâzara meclislerine katılmıştır. Nîşâbûr'a döndüğü zaman kendisine Nîşâbûr hatipliği verilmiştir. Mescid-i Akîl'de pazartesi günleri öğleden sonra yıllarca hadis yazdırmış ve başta İbn Asâkir gibi meşhur öğrenciler yetiştirmiştir. Abdülgâfir el-Fârisî'nin en önemli eseri olan *Kitâbü's-siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*'dan çalışmada büyük oranda istifade edilmiştir. Ayrıca birçok eseri derlemiş olan Abdülgâfir el-Fârisî'nin diğer eserleri arasında *Kitab'ül-Erbâ'in*, *el-Müfihim li Şerhî Garibî Müslim* ve *Mecmeu'l-Garaib* zikredilmektedir. Abdülgâfir el-Fârisî 529/1134-35 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 318; Subkî, 1964: VII, 171-173; İbn Hallikân, 1972: III, 225; Zehebî, 1985: XX, 16-17; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 305-306; Zehebî, 1998: IV, 49; Girâyî, 1978: 537-538; Zâkerî, 1978: 274; Topaloğlu, 1988: 69-70; Kandemir, 1988: I, 203-204; Kisâî, 1995: 104; Piyadeoğlu, 2012: 242-243).

Ömer b. Muhammed b. Ali Ebî Nasr Ebû Hafs es-Serahsî eş-Şîrezî (ö. 529/1134-35): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler almıştır. Aynı zamanda İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşıdır. Merv'de Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî ve Ebû Hamîd eş-Şücâ'î'dan fıkıh, Serhes'te Muhammed b. Zeyd el-Âlevî ve Belh'te ise Ebû Ali el-Vahşî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. 450/1058-59 yılında Şîrez'de doğmuş ve 529/1134-35 yılında da Merv'de vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 318; Subkî, 1964: VII, 250-251; Zâkerî, 1978: 271; Kisâî, 1995: 105; Piyadeoğlu, 2012: 275-276).

Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed b. Ebü'l-Abbâs es-Saîdî el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö. 530/1135-36): Dönemin önemli fıkıh ve hadis âlimi, aynı zaman da müftü, vaiz ve münâzaracı olan Ebû Abdullah el-Furâvî, 441/1049-50 yılında Nîşâbûr'da doğmuş ve 6 yaşından itibaren hadis öğrenmeye başlamıştır. Babası Furâveli olduğu için Furâvî nisbesinin yanı sıra Saîdî ve Nîşâbûrî nisbelerini de kullanmıştır. Ebû Abdullah el-Furâvî, Saîd b. Ebû Saîd el-Ayyâr ile Ebû Sehl el-Hafsî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi, Abdülgâfir el-Fârisî'den *Sahîh-i Müslîm*'i okumuştur. Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimlerden dersler almıştır. Hatta Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den aldığı tasavvuf derslerinin etkisiyle zâhidâne bir hayat sürmüştür. 478/1085-86 yılında hacca gitmek amacıyla Nîşâbûr'dan ayrılarak, Bağdat ve diğer şehirlere seyahatler yapmıştır. Bir müddet Mekke ve Medine'de dersler verdiği için "*Fakihü'l-Haremeyn*" isimliyle de anılmaya başlanmıştır. Nîşâbûr'a döndüğü zaman, Nâsıhiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş ve Cuma günleri Mutarrîz Mescidi'nde imlâ meclisleri düzenlemiştir. Bu mesciddeki imlâ meclislerinde yazdırdığı tahmin edilen *el-Mecâlis* adlı eserin bazı kısımları Köprülü Kütüphanesi'nde mevcut olduğu kaydedilmektedir. Ebû Abdullah el-Furâvî, 530/1135-36 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 318; Subkî, 1964: VI, 166-170; İbn Hallikân, 1972: IV, 290-291; Zehebî, 1985: IXX, 615-619; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 157; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 312-313; İbnü'l-Fuâtî, 1995: III, 260-261; Yâfiî, 1997: III, 197; İsnevî, 2002: II, 133; Bulliet, 1972: 173; Girâyî, 1978: 539-540; Zâkerî, 1978: 276; Kisâî, 1995: 105; Kandemir, 1996: XIII, 218-219; Piyadeoğlu, 2012: 243-244).

Ebû Bekr Muhammed b. Ali es-Sâlhânî (ö. 530/1135-36): Muhaddis, vaiz ve münâzaracı olan Ebû Bekr es-Sâlhânî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den, Nîşâbûr'da Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den semâ yoluyla hadis öğrenmiştir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yakın dostu olan Ebû Bekr es-Sâlhânî, misafir olarak kaldığı Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ondan fıkıh usûlünü öğrenmiştir. Bağdat'ta vaaz meclislerine katılmış, sonra tekrar Nîşâbûr'a dönerek eğitim ile meşgul olmuştur (Yâfiî, 1997: III, 197; Zâkerî, 1978: 273).

Ebû Sa'd İsmâil b. Ahmed Abdülmelik b. Ali b. Abdüssamed Ebî Sâlih el-Müezzîn en-Nîşâbûrî (ö. 533/1138-39): Şâfiî fıkıh âlimlerinden olan Ebû Sa'd el-Müezzîn, 451/1059-60 yılında dünyaya gelmiştir. İlk önce Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh, babası Ebû Hamîd'den hadis rivayet etmiştir. Daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Gazzâlî ile beraber İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dersler almıştır. Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin ders meclislerine de katılan Ebû Sa'd el-Müezzîn'in, Nîşâbûr'dan Kirmân'a gittiği ve orada yaşamaya başladığı kaydedilmektedir. 533/1138-39 yılında da Kirmân'da vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 318; Subkî, 1964: VII, 44-45; Zehebî, 1985: IXX, 626-628; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 163; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 330; Safedî, 2000: IX, 55; Fârisî, 2013: 192; Girâyli, 1978: 510; Zâkerî, 1978: 278; Kisâî, 1995: 105).

Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Muhammed b. Ahmed el-Havârî el-Beyhakî (ö. 536/1141-42): Beyhak çevresindeki Havâr nâhiyesinden olan (Sebzvar) Ebû Muhammed el-Havârî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh dersi almıştır. Ayrıca Ebû Bekr Hamîd b. el-Beyhakî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den hadis rivayet etmiştir. Aynı zamanda İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *Mezhep-i Kebîr* ve *el-Hânîye* adlı kitaplarını Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde 20'den fazla kez eliyle yazmış ve bundan ücret almıştır. 536/1141-42 yılında, 91 yaşında vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 316; Subkî, 1964: VII, 144; Zehebî, 1985: XX, 71; Fârisî, 2013: 543; Girâyli, 1978: 544; Zâkerî, 1978: 269-270; Kisâî, 1995: 105; Piyadeoğlu, 2012: 244).

Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153-54): Ebü'l-Feth eş-Şehristânî, 469/1076-77 yılında Nesâ yakınlarındaki Şehristan'da doğmuş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne ilim öğrenmek için gelmiştir. Nîşâbûr'da Ebü'l-Muzaffer el-Havâfi, Ebü'l-Kâsım el-Ensârî ve Ebü'l-Kâsım Selman b. Nâsır en-Nîşâbûrî'nin yanında fıkıh öğrenmiştir. Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Ensârî'nin yanında kelâm usûlü de öğrenmiştir. Ebü'l-Hüseyn Ali b. Ahmed b. Muhammed Ma'dânî ve diğer âlimlerden hadis öğrenen Ebü'l-Feth Şehristânî, 510/1116-17 yılında hacca gitmiştir. Hac seferi döneminde 3 yıl kadar Bağdat'ta kalmış ve Gazzâlî'nin öğrencisi olan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin müderrisi Es'ad b.

Muhammed el-Mîhenî (ö. 527/1132) ile buluşmuştur. Bir müddet bu medresede dersler vermiş ve 514/1120 yılında da Merv'e dönmüştür. Daha sonra Sultan Sencer'in vezîri olan Ebü'l-Kâsım Muhammed b. el-Muzaffer'in hizmetine girmiş ve Sultan Sencer ile vezîrinden büyük itibar görmüştür. En önemli eseri olan *el-Milel ve'l nihâl*'i de vezîr Ebü'l-Kâsım Muzaffer'e ithaf etmiştir. Ebü'l-Feth eş-Şehristânî bu eserinde, hem İslâm hem de İslâm haricindeki dinler ve mezhepler hakkında değerli bilgiler verdiği için, günümüz de itibar edilmektedir. Ayrıca *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keîâm, Musâra'atü'l-felâsife, Mefâtîhu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr* gibi eserlerinin olduğu bilinmektedir. Ebü'l-Feth eş-Şehristânî, 548/1153-54 yılında Şehristan'a dönmüş ve orada vefat etmiştir (İbn Funduk, 1946: 141-144; İbn Hallikân, 1972: IV, 273-276; Zehebî, 1985: XX, 286-288; Zâkerî, 1978: 271-272; Kisâî, 1995: 105; Şeşen, 2005: 446; Harman, 2010: XXXVIII, 467-468; Piyadeoğlu, 2012: 286-287).

Ebü'l-Meâlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed b. Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî (ö. 556/1160-61): Muhammed b. Yahya en-Nîşâbûrî'den fıkıh öğrenen Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî, aynı zamanda İmâm Gazzâlî ve Kiyâ el-Herrâsî'nin derslerine katılmıştır. Subkî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yanında fıkıh öğrendi demektedir. Lâkin Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî'nin doğum tarihi 484/1091-92, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ölüm tarihi ise 478/1085-86'dır. Havâfî'nin İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ölümünden 6 yıl sonra dünyaya geldiği görülmektedir. Bu durumda Subkî'nin verdiği bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ebü'l-Muzaffer el-Havâfî, eğitimini tamamladıktan sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne dersler vermiş ve 556/1160-61 yılında da Tûs'da vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 316; Subkî, 1964: VII, 295-296; Zâkerî, 1978: 213; Ocak, 1993: 145; Kisâî, 1995: 100, 106; Piyadeoğlu, 2012: 244).

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdülkerîm b. Fazl er-Rifâî el-Kazvînî (ö. 570/1174-75): Ebü'l-Fazl er-Rifâî, Kazvin'de babası İmâm Rifâî el-Kazvînî'den fıkıh tahsil ettikten sonra Nîşâbûr'a gitmiş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Muhammed b. Yahya'nın yanında fıkıh öğrenimine devam etmiştir. Ebü'l-Fazl er-

Rifâî, 570/1174-75 yılının Ramazan ayında da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XXI, 97; Zâkerî, 1978: 271).

Evhadüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. İshâk Alî-yi Enverî el-Ebîverdî (ö. 585/1189?): Döneminin en büyük âlimlerinden ve şairlerinden biri olarak bilinen Enverî, Ebîverd vilayetinin Bedene Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Enverî'nin Tûs'taki Mansûriyye Medresesi'nde eğitim gördüğü konusunda bilgi olmasına rağmen (Devletşâh, 1963: I, 142-143; Karahan, 1995: XI, 267), Nîşâbûr Nizâmîye Medresesi'nde Gazzâlî ile beraber eğitim gördüğü ve dersler verdiğine dair kayıtlar da vardır (Hümâyî, 1938: 132; Kisâî, 1995: 106). Ancak Enverî'nin çok iyi eğitim gördüğü, felsefe, kelâm, mantık, astronomi, astroloji ve edebiyat alanında dönemin önemli âlimleri arasında olduğu aşikârdır. Ayrıca bu alanlarda geniş bilgi sahibi olduğu şiirlerinden de anlaşılmaktadır (Karahan, 1995: XI, 267). İlk önceleri Haverî unvanını kullanan Enverî, üstadının tavsiyesi üzerine Enverî unvanını kullanmaya başlamıştır. Enverî ile ediplerin ve şairlerin dostu Sultan Sencer'in karşılaşması Râdgân'da gerçekleşmiştir. Enverî yoksulluk içinde Râdgân'daki medresenin önünde otururken, Sultan Sencer'in mahiyetindeki saray şairinin yaşantısını görünce Sencer'e şiir yazmaya karar vermiştir. Nihayetinde Sultan Sencer, Enverî'nin şiirini çok beğenmiş, ona ihsanlarda bulunmuş ve maaş bağlatmıştır. Enverî, Sultan Sencer vefat edinceye (ö. 552/1157-58) kadar yanından hiç ayrılmamıştır ('Avfî, 1903: II, 125-126; Devletşâh, 1963: I, 142-144; Karahan, 1995: XI, 268; Safa, 2006: I, 432-433). Enverî'nin ölüm tarihi ise net değildir. Bazı kaynak ve araştırmalarda 546/1151-52 (Devletşâh, 1963: I, 148) ve 583/1187-88 (Kisâî, 1995: 106; Safa, 2006: I, 433) yıllarında, güncel araştırmalarda ise 585/1189-89 yılında Belh'te vefat etmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır (Karahan, 1995: XI, 268; Piyadeoğlu, 2012: 308).

Züheyr Fâryâbî (ö. 598/1201-02): Selçuklu döneminin en meşhur şairlerinden olan Fâryâbî de Nîşâbûr Nizâmîye Medresesi'nde ikâmet edenler arasında yer almaktadır (Hümâyî, 1938: 132; Kisâî, 1995: 106).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİŞÂBÛR'DA EĞİTİM ve ÖĞRETİM FAALİYETLERİNİN YÜRÜTÜLDÜĞÜ DİĞER KURUMLAR

3.1. İslâm'ın İlk Eğitim Kurumu: Mescid

Arapça'daki “*cem*” kökünden türemiş olan ve “toplayan, bir araya getiren” anlamına gelen cami kelimesi, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde “*el-mescidü'l-cami*” (cemaat toplayan mescid) şeklinde kullanılmasının yanı sıra bazen sadece “*el-cami*” şeklinde kullanıldığı da görülmüştür (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 46). Mescid ise kelime anlamı olarak Arapça'da “eğilmek, alını yere koymak” anlamına gelen “*sücûd*” (scd) kökünden türemiş “secde edilen yer” anlamındaki bir ibadet merkezidir. Mescid ile cami arasındaki fark ise; camilerde cuma namazının kılınabilmesi için içerisinde minberin bulunması, mescidlerde minberin olmamasıdır (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 46; Pedersen, 2001: VIII, 1).

İslâm eğitim tarihinde cami ve mescidler önemli bir yere sahiptir. Esasen İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren mescidlerde ders halkaları teşekkül etmiş ve günümüze kadar devam ede gelmiştir. Müslümanlar, İslâm'ın daha ilk yıllarından itibaren mescidin vazife anlayışını çok geniş tutmuşlardır. Cami ve mescidler başta ibadet yerleri olmasının yanı sıra ilim müessesesi, ordu karargâhı ve hatta elçilerin kabul yerleri olarak kullanıldığı görülmüştür (Kazıcı, 1983: 21). Ancak mescidin asıl fonksiyonu ise bir ibadet ve eğitim yeri olmasıdır. Bir gün Hz. Peygamber'in mescide girdiğinde cemaatin bir kısmının ibadetle, diğer bir kısmını ilimle meşgul olduğunu görmesiyle “Ben muallim olarak gönderildim.” demesi mescidlerin eğitim ve öğretim fonksiyonuna işaret etmektedir. İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Medine'de Mescid-i Nebevî'nin inşası ile hız kazanmıştır. Mescidde barınan ve sayıları zaman zaman 400'e kadar çıkan Ashâb-ı Suffe, vakitlerinin büyük bir kısmını öğrenimle geçiriyordu. Bu yüzden Mescid-i Nebevî üç kısma ayrılmıştı. Bu kısımlar; namazların kılınacağı büyük bir salon, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüleceği Ashâb-ı Suffe ve Hz. Peygamber'in ailesi için birkaç küçük odaydı. Bu mescidde Hz. Peygamber'in bizzat kendisi dersler verdiği gibi, Ubade b. Sâmîd gibi sahâbîler de kendisine yardımcı olmuştu (Kazıcı, 1983: 21; Önkal ve Bozkurt, 1993:

VII, 50; Makdisi, 2012: 58). Mesciddeki eğitim ve öğretim faaliyetlerini tanımlamak için “*meclis*” kelimesi kullanılmış ve Hz. Peygamber’in Mescid-i Nebevî’deki derslerine “*meclisü’l-ilm*” denilmiştir¹³³. Bu dersler o dönemde sadece hadis derslerini içermekteydi. Ders meclislerinde Hz. Peygamber’in etrafında daire şeklinde oturan dinleyici topluluğuna ise “*halka*” denilmiştir¹³⁴ (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 50).

İslâm eğitim tarihinden bahsetmek için öncelikle mescidlerden başlamak gerekmektedir. Zira mescidlerin kurulmasından itibaren ders halkaları kurulmaya başlamıştı. Esasında mescidlerin İslâm’ın ilk yıllarında eğitim ve kültür merkezi olmasındaki temel faktör, İslâm’ın esaslarının, hükümlerinin ve amaçlarının açıklanması gerekliliğiydi (Çelebi, 1974: 96). Ancak mescidlerde dinî ilimler öğretildiği gibi, ahlâk ilimleri de öğretilmiştir. Ayrıca ilk zamanlardan itibaren hem küçük hem de büyük mescid/camilerde dil bilgisi, şiir, tarih ve diğer ilimler okutulmuştur (Makdisi, 2009: 62). Daha sonraki yıllarda İslâm’ın yayılmasıyla yeni mescidler de kurulmaya başlanmıştır. Müslümanlar fethettikleri her yerde mescidler inşa ettirmişlerdir. Özellikle Selçuklular fethettikleri yerlerde mutlaka mescid inşa ettirmişler ve Ulu Mescid veya Mescid-i Cuma adını vermişlerdir. İran coğrafyası da dâhil, bütün Anadolu coğrafyası mescidlerle dolup taşmıştır (Çelebi, 1974: 96).

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nin içerisinde Kur’ân derslerinin verildiği bir mescid de bulunuyordu (Makdisi, 2012: 60). Görüldüğü üzere mescid, eğitim sahasındaki önemini korumuş ve âlimler mescidlerde eğitim faaliyetlerine her dönemde devam etmişlerdir (Makdisi, 2007: 206). Mescidler her ne kadar ikâmetgâh yeri olarak kullanılmamasına rağmen, zâhidlerin uzun süre kaldıkları yerler olduğu görülmektedir (Makdisi, 2012: 59). Ayrıca günümüzde dahi mescidlerin yolcuların

¹³³ Meclis kelimesi “*oturmak*” anlamına gelen ve bu yönüyle ka’ade fiili ile eş anlamlı olan “*celese*” fiilinden türemiş bir mekân ismidir. Ancak tam anlamıyla ifade etmek gerekirse, celese oturur duruma gelmek veya yattığı yerden doğrulmak manalarına gelmektedir. Meclis kelimesi, bizzat verilen dersi ifade ettiği gibi, dersi veren hocanın işgal ettiği konumu ve bazen de derse katılan cemaati ifade etmek için kullanılmıştır (Makdisi, 2012: 46).

¹³⁴ Cami içerisindeki eğitim kurumuna “*halka*” adı veriliyordu. Dozy bu kelimeyi, “Bir hocanın öğrencilerini etrafında toplayıp ders verdiği mekân” şeklinde açıklamaktadır. Bir camide, Halife tarafından tayin edilmiş olan bir hocaya ait çok sayıda halka bulunuyordu (Makdisi, 2012: 52). Bunlar fıkıh eğitimi, vaaz ya da fetva halkaları olduğu gibi, bu üç alan aynı halkanın konusu olabiliyordu (Makdisi, 2012: 53).

ve fakirlerin istirahat ettikleri yerler olduğu bilinmektedir.

3.1.1. Nîşâbûr Mescidleri

Medreselerden önce ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri mescidlerde yapıldığı için, Nîşâbûr'un önemli mescidlerinde de eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmüştür. Nîşâbûr mescidleri şu şekilde sıralanabilir:

Eski Nîşâbûr Mescidi: Bu mescid, Nîşâbûr'un Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra kurulan ilk mesciddir. Nîşâbûr'u fetheden Abdullah b. Ömer, eski Nîşâbûr Kalesi'nde (Kûhendîz) bulunan âteşkedeyi yıktırılmış ve onun yerine bir mescid kurdu muştur. O dönemde Nîşâbûr'a gelen sahâbeler bu mescidde fetva ve vaazlar vermiştir (Nîşâbûrî, t.y.: 141). Yine Nîşâbûr şehrinin fethinden sonra gelmiş olan sahâbeler, Şâhenber bölgesinde bir mescid daha inşa ettirmiştir (Nîşâbûrî, t.y.: 143). Bu bilgilerden hareketle, Nîşâbûr'da mescid ve cami yapımının Nîşâbûr'un Müslümanlar tarafından fethedilmesinden hemen sonra başladığı ve mescid ve camilerin inşasında sahâbelerin önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Eski Cuma Camii: Eski Cuma Camii, 131/748-49 yılında Nîşâbûr'a gelen ve Nîşâbûr'da valilik yapmış olan Ebû Müslîm-i Horasânî tarafından inşa ettirilmiştir. 30 dönümlük bir sahada 1000 sütun üzerine inşa edilen camide, 60.000 kişi aynı anda namaz kılabilirdi. Ayrıca caminin 6 sütunu mermerden, 2 sütunu Dicle tarafından getirilen siyah beyaz taşlardan ve 4 sütunu ise pişirilmiş kireç ve tuğladan oluşan ayrı bir bölümü bulunmaktaydı. Caminin tezhip süslemelerinde büyük oranlarda altın kullanılmıştı¹³⁵. Caminin minberinin çok güzel olduğu ve o dönemde Horasan'da öyle bir minberin bulunmadığı kaydedilmektedir. Ebû Müslîm-i Horasânî, bu camiye bir minare de inşa ettirmiştir. Ancak bu minarenin kısa olmasından dolayı, caminin ihtişamına uygun olmadığı düşünülmekteydi. Daha sonra Nîşâbûr yöneticiliği yapmış olan Abdullah b. Tâhir'in yeğeni Mansûr b. Talha b. Tâhir camiye daha büyük ve gösterişli bir minare yaptırmıştı. Bu minare Amr b. Leys

¹³⁵ Caminin kubbelerinde 20.000 miskal (80.180 gr.), bütün müstemilâtında 200.000 miskal (801.800 gr.) altın kullanıldığı ve vakıf mallarının değeri ise 100.000 miskal (400.900 gr.) altın olduğu rivayet edilmektedir (Nîşâbûrî, t.y.: 141-143; Girâyî, 1978: 242-243). Ancak bu rakamların abartılı olduğu aşikârdır. Bu durumun farkında olan Pırlanta (2010: 113) ise abartılı rakamları azaltarak verme yoluna gitmiştir.

tarafından tekrar restore edilmiş ve Humartekin tarafından camiye bir minare daha inşa edilmesi, caminin kaynaklarda “*iki minareli cami*” olarak kaydedilmesine neden olmuştur (Nîşâbûrî, t.y.: 141-143; Girâyî, 1978: 242-243; Pırlanta, 2010: 112-113).

Semer kand’ın meşhur tacir ve zenginlerinden olan Ebû Alevî es-Sâidî, Nîşâbûr’daki âlimlerden hadis dinlemiş ve Eski Cuma Camii’nde dersler vererek kitaplar yazmıştır. Yine büyük muhaddislerden Ebü’l-Kâsım Zâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Ebû Abdurrahman b. Ebû Bekr eş-Şahhâmî (ö. 533/1138-39) bu camide dersler vermiştir. Ayrıca Ebû Sa’d es-Sâbûnî’nin bu camide semâ yoluyla hadis dersleri verdiği kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: XX, 9-13; Fârisî, 2005: 96, 133 Zâkerî, 1978: 52).

Menî Mescidi: Bu mescid, Nîşâbûr’un meşhur tüccar ve fıkıh âlimlerinden olan Ebû Ali Hasan b. Saîd el-Menî (ö. 463/1070-71) tarafından inşa ettirilmiştir. Kaynaklarda mescidin V./XI. yüzyılda inşa edildiği bilgisi bulunmasına rağmen, daha eski bir tarihte inşa edildiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Ayrıca Eski Cuma Camii’ne göre daha yeni görünmüş ve daha meşhur olmuştur. Ebü’l-Kâsım el-Kuşeyrî bu mescidde ders meclisleri düzenlemiştir. Büyük muhaddislerden Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman b. Saîd b. Ahmed en-Nîşâbûrî, dostları ve vezîrlerin desteğiyle mescidin tamir edilmesini sağlamıştır (Fârisî, 2005: 49-50; Fârisî, 2013: 303-304; Zâkerî, 1978: 55-56).

Hâkim en-Nîşâbûrî Mescidi: Ebû Abdullah Hâkim en-Nîşâbûrî bu mescidde dersler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencilerinden en meşhur olanı Ebû Bekr el-Hâfız’dır. Ahmed b. Ali b. Muhammed, önce bu mescidde Hâkim et-Tilmîz’den ve sonra da Ebû Saîd Medresesi’nde Zâhid el-Hergûşî’nin yanında eğitim almıştır (İbn Hallikân, 1972: IV, 280; Zâkerî, 1978: 57).

İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî Mescidi: Bu mescid Hâkim en-Nîşâbûrî mescidinin hemen yanında yer almaktaydı. Büyük âlim İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin IV./X. yüzyıllarda bu mescidde Kur’ân dersleri verdiği rivayet edilmektedir (Fârisî, 2013: 633; Girâyî, 1978: 246).

Reis Sâkî-Harap Mescidi: Fıkıh ve kelâm âlimi Saîd b. Muhammed b.

Muhammed b. Abdülcebbâr b. Ali İmâm el-İsferâyînî, bu mescidde namaz kılar ve eğitim ile meşgul olurdu. Özellikle daha çok münâzara meclisleri düzenlediği kaydedilmektedir (Fârisî, 2005: 102-103; Fârisî, 2013: 361; Zâkerî, 1978: 57-58).

Sülemî Mescidi: Bu mescidin bânisi Nişâbûr'un meşhur sûfilerinden olan Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692)'dir. Yine meşhur âlim Ebû Sa'd Ahmed b. İbrâhim b. Mûsâ b. Ahmed b. Mansûr eş-Şâmâtî, 441/1049-50 yılında bu mescidde imlâ meclisleri düzenlemiş ve yıllar boyunca bu mescidde eğitim ile meşgul olmuştur. Ayrıca Muştî Medresesi'nde de dersler vermiş olan Ebû Sa'd eş-Şâmâtî, 454/1062-63 yılında 80 yaşında vefat etmiş ve el-Hüseyn Mezarlığı'na defnedilmiştir (Fârisî, 2013: 117; Zâkerî, 1978: 58, 181-182).

Tûsî Mescidi: Nişâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde IV./X. yüzyılda inşa edilmiş olan bu mescidde, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin öğrencisi olan Ebû Bekr et-Tûsî (ö. 420/1029-30) uzun yıllar eğitim vermiştir. Meşhur fıkıh âlimi İsmâil b. Zâhir b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali Ebü'l-Kâsım en-Nevgânî (ö. 479/1086-87) bu mescidde Ebû Bekr et-Tûsî'den fıkıh öğrenmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra aynı mescidde bir müddet ders vermiş ve sonrasında ise Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim vermeye başlamıştır (İsnevî, 2002: II, 56; Fârisî, 2013: 175; Girâyî, 1978: 541-542; Zâkerî, 1978: 58).

Nevgânî Mescidi: Bu mescid Nişâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde, Ebû Bekr et-Tûsî'nin öğrencilerinden Ebü'l-Kâsım en-Nevgânî (ö. 479/1086-87) adına inşa edilmiştir. Ebü'l-Kâsım en-Nevgânî, hem bu mescidde hem de Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermiştir (Subkî, 1964: IV, 270-271; Zehebî, 1985: XVIII, 446-447; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 345; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 261; Fârisî, 2013: 175; Zâkerî, 1978: 63; 246-247).

Akîl Mescidi: Ebû İshâk el-İsferâyînî ve İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim b. Mehrân bu mescidde ders veren âlimlerdendir. Özellikle Ebû Tâhir ez-Ziyâdî, 410/1019-20 yılında, Akîl Mescidi'nde perşembe ve cuma günlerinde düzenlediği hadis imlâsı meclislerine Nişâbûr'daki âlimler, hâfızlar ve ileri gelenler katılmıştır. Akîl Mescidi'nde, Ebû Abdurrahman b. Ebü'l-Abbâs eş-Şadyâh iki yıl eğitim

vermesinin yanı sıra Abdülgâfir el-Fârisî salı günleri hadis imlâsı dersleri düzenlemiştir. Yine Hüseyin b. Mahmûd b. Ebû Saîd oğlu ve hadis alanında önde gelen isimlerden olan Ebû Osman es-Sâbûnî (ö. 509/1115-16), Akîl Mescidi'nde dersler vermiştir (Fârisî, 2005: 38-39; Fârisî, 2013: 283-284; Zâkerî, 1978: 59-60). Ayrıca Nîşâbûr'un meşhur münâzaracılarından olan Ebû Turâb el-Merâgî (ö. 492/1098-99) de bu mescidde dersler vermiştir (Subkî, 1964: V, 96; Fârisî, 2005: 260; Fârisî, 2013: 579). Görülmektedir ki, Akîl Mescidi büyük bir mescid olmasından dolayı, Nîşâbûrlu âlimler itibar etmiş ve burada dersler vermişlerdir. Bu yönüyle Nîşâbûr'un eğitim hayatında önemli bir yeri olmuştur. Nîşâbûr Şâfîleri ve Alevîleri arasında 557/1161-62 yılında çıkan kargaşada Akîl Mescidi ve mesicidin kütüphanesi büyük zarar görmüştür (Girâyî, 1978: 245).

Kādî Nâsîhî Mescidi: Kādî Ebû Muhammed en-Nâsîhî'nin oğlu, fıkıh ve hadis âlimi Ebü'l-Kâsım Abdürrahîm Ahmed b. Âdil en-Nîşâbûrî, bu mescidde dersler düzenlemiştir (Zâkerî, 1978: 60; Girâyî, 1978: 246).

Merbâh Mescidi: Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Heskan Ebû Muhammed el-Hâkim (ö. 450/1058-59) bu mescidde vaazlar vermiştir (Zâkerî, 1978: 60-61; Farisi, 2005: 170; Farisi, 2012: 428). Ayrıca Mansûr b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed b. Kâsım, IV./X. yüzyılın ikinci yarısında bu mescidde imlâ meclisleri düzenlemiş ve ilimle meşgul olmuştur (Zehebî, 1985: XVII; 441-442; Fârisî, 2005: 369, Farisi, 2012: 717; Zâkerî, 1978: 60-61).

Mutarrîz Mescidi: Mescid o kadar büyük ve genişti ki, 2.000 kişi burada namaz kılabilirdi. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî bu mescidde dersler düzenlemiş ve mescidi ilim ile uğraşanların ve sûfilerin merkezi yapmıştır (Subkî, 1964: IV, 329-330; Zâkerî, 1978: 61). Abdurrahman b. Hasan b. Ali b. Hasan b. İbrâhim Hâfız en-Nîşâbûrî, her çarşamba gecesi bu mescidde ders meclisleri düzenlemiştir. Yine Ali b. Yusuf b. Muhammed el-Cüveynî'nin biraderi Ebü'l-Kâsım el-Cüveynî bir müddet mescidde eğitim ile meşgul olmuştur. Abdurrahman b. Abdullah b. Amr b. Zeyd el-Cürçânî'nin bu mescidde vaazlar verdiği ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencilerinden Ahmed b. Nâsır Ebû Saîd Ebyurdî ise imlâ meclisleri düzenlediği kaydedilmektedir (Subkî, 1964: V, 330; Fârisî, 2005: 380-381; Fârisî, 2013: 737-

738; Zâkerî, 1978: 61-62).

Hânî Mescidi: Abdullah b. Muhammed b. Hânî, adına inşa edilen bu mescidde uzun yıllar eğitimle meşgul olmuştur (İbnü'l-Fuvatî, 1995: II, 131; Süyûtî, t.y.: II, 61-62; Zâkerî, 1978: 63).

Halâyî Nişâbûrî Mescidi: Ali b. Hasan b. Mursî b. Halâyî en-Nişâbûrî adına inşa edilen bu mescid, Nişâbûr'un ilmî mekânlarından biri olmuş ve daha çok hadis dersleri düzenlenmiştir (Zâkerî, 1978: 63-64).

Metbârek Mescidi: Nişâbûr sahâbeler tarafından fethedildiği zaman, Şâhenber Mahallesi'nde namaz kılmışlar ve buraya Metbârek Mescidi'ni inşa etmişlerdi (Nişâbûrî, t.y.: 143; Girâyî, 1978: 243).

Habbâzî Mescidi: Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Habbâzî (ö. 449/1057-58), bu mescidde dersler düzenlemiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 44-45; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 214; Fârisî, 2013: 36-37; Girâyî, 1978: 245).

Bâb-ı Ma'kîl Mescidi: Bu mescid, Abdullah b. İbrâhim el-Büveyhî tarafından Nişâbûr'un Şadyâh bölgesinde kurulmuştur. Mescid, Oğuz saldırıları ile tahribata uğramış ve mescidin kütüphanesinde bulunan 5.000 cilt eser ateşe verilmiştir (Girâyî, 1978: 245).

Dîz Mescidi: Sahâbeler tarafından kurulmuş olan mescid, Oğuzlar tarafından tahrip edilmiştir (Girâyî, 1978: 245). Mulkabâz Mahallesi'nde kurulan Akîk Mescidi de bazen kaynaklarda Dîz Mescidi olarak geçmektedir. Akîk Mescidi'nin Selçuklu dönemi âlimlerinden olan Ebû Bekr Akîk b. Muhammed en-Nişâbûrî tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir (Girâyî, 1978: 246).

Mulkâbâzî Mescidi: Nişâbûr'un önemli hadis âlimlerinden olan Saîd b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Bahîr Ebû Osman el-Bahîrî el-Mulkâbâzî, Nişâbûr'un Mulkabâz Mahallesi'nde bu mescidi ve yanına da Mulkabâz Hankâhı'nı inşa ettirmiştir (Fârisî, 2005: 89; Fârisî, 2013: 101; Bulliet, 1972: 194).

Sâbûnî Mescidi: İsferyînî Mescidi olarak inşa edilmesine rağmen, daha çok Sâbûnî Mescidi olarak meşhur olmuştur. Nîşâbûr'un meşhur fâzıllarından Ebü'l-Kâsım eş-Şücâ' burada imlâ meclisleri düzenlemiştir (Fârisî, 2013: 203).

3.2. Nîşâbûr Kütüphaneleri

İslâm dünyasında kütüphanelerin işlevini üstelenen dârü'l-ilm ve beytü'l-hikme gibi kurumlar, kütüphanelere kaynak teşkil etmiştir. Zira kütüphane kelimesine bakıldığında da “*ilim, hikmet ve kutup*” gibi kelimeler ile “*dâr*” (bahçeli, ana binaya Ek- müstemilatı bulunan müstakil ev, konak) veya “*beyt*” (ev, oda) kelimelerinin birleşiminden oluştuğu görülecektir (Makdisi, 2009: 63). Türkçe’de de kullanılan bir kelime olan kütüphane, hükümdarlar veya özel şahıslar tarafından âlimler ve bazen de belli gruptaki insanların hizmetine sunularak araştırmaların yapıldığı yerler olarak kurulmuşlardır. Özel kütüphanelerin en eskisi hayatını Yunan ilim eserlerine bilhassa kimya ve tıp eserlerine vermiş olan Halid b. Yezîd b. Muaviye'nin adına bağlanmaktadır. Mısır Fâtımî hükümdarlarının Kahire’de kurdukları kütüphaneler de bir o kadar önemlidir. Üçüncü büyük kütüphane, Endülüs Emevîlerinin Kurtuba’da kurdukları kütüphanelerdir. Yine çok önemli kütüphaneler arasında yer alan Gazneli Mes‘ûd’un kurdukları kütüphane zikredilebilir. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan ve Melikşah’ın vezîri Nizâmülmülk başta Nîşâbûr ve Bağdat’ta kurduğu ve diğer şehirlerde de hızla açılan medreselerde okutulan derslerin kitaplarını da kütüphane kurdurarak desteklemiştir (Krenkow, 2001: VI, 1126-1127).

Büyük Selçuklular döneminde Nîşâbûr’da, Nizâmülmülk’ün gayretleriyle birçok medrese kurulmasının yanı sıra en büyüğünde 5.000 cilt kitabın bulunduğu 13 kütüphane bulunmaktaydı (Nîşâbûrî, t.y.:17; Öztürk, 2001: 154). Nizâmülmülk, insanların sahip oldukları nâdir kitapları kendisine vermesi için teşvik etmiş ve âlimlerin yazdıkları eserlerden isteyerek kütüphaneleri zenginleştirmek için azami gayret göstermiştir (Talas, 2000: 53). Bağdat’ta 451/1059 yılında çıkan büyük bir yangında vezîr Erdeşir’in Bağdat’ta yaptırdığı kütüphane yanmış ve bu yangını fırsat bilen halk kitapları yağmalamıştı. Hatta Kündürî de Bağdat’a gelip bu kütüphanede bulunan en değerli kitapları kendine ayırmıştı. Kündürî’nin bu davranışı ile

medreseler yaptıran, vakıflar ve kütüphaneler kurdurup oralara birçok kitap vakf eden Nizâmülmülk arasında ne kadar büyük fark olduğu aşikârdır (İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 212).

Başlangıçta bağımsız olarak tesis edilen kütüphaneler, V./XI. yüzyılda medreselerin (özellikle Nizâmiye medreseleri) bir parçası olarak kurulmaya başlanmıştır (Makdisi, 2009: 64). Selçuklular döneminde Nîşâbûr, Bağdat, Merv, İsfahan, Hemedân, Herat, Seva, Rey, Belh, Basra, Musûl ve Buhara şehirlerinde kurulan medreselerin tamamı kütüphaneleriyle birlikte kurulmuşlardır. Bir kısım yazarlar tarafından Nizâmiye medreselerinin Moğol istilâsında pek fazla zarara uğramadığı iddia edilmesine rağmen, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin 6.000 cilt kitabı bulunan kütüphanesinden günümüze herhangi bir eser ulaşmamıştır (Erünsal, 2003: XXVII, 18). Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi'nin de Nîşâbûr'un Oğuzlar (Müslüman olmayan Oğuz boyları) tarafından 548/1153-54 yılındaki işgali sırasında yakılıp yıkıldığı bilinmektedir (Talas, 2000: 53). Bu kitaplardan ancak bir kısmı kurtarılabildi. Bu işgal sırasında tahrip edilen kütüphanelerden diğeri de Sâbûnî Medresesi Kütüphanesi olmuştu (Merçil, 2011: 141). Yine 556/1161 yılında Nîşâbûr'da bir fitne sonucunda ortaya çıkan yağmacı grup şehri tamamen tahrip etmişlerdi. Tahrip edilen yerler arasında Akîl Mescidi ve kütüphanesi de bulunmaktaydı. Ayrıca 5 kütüphane ateşe verilmiş ve 7 kütüphane de yağma edilmişti. Kütüphanelerdeki eserler ise yok pahasına satılmıştı (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 300; Merçil, 2011: 141).

İlim merkezi olan Nîşâbûr'un ilim ve kültür tarihine katkıda bulunan önemli kütüphaneleri şu şekilde sıralanabilir:

İbn Hibbân Kütüphanesi: Nîşâbûr'daki bu kütüphane Kādî İbn Hibbân (ö. 354/961) tarafından kurdurulmuştur. Aynı zamanda Matebrî Kütüphanesi'ni de kurdurmuştur. Kādî İbn Hibbân, değerli eserlere duyulan ihtiyacı karşılamak ve araştırmacıların kitapları rahat şekilde kullanmaları için kitaplarını bu kütüphaneye vakfetmiştir. Araştırmacılar kütüphaneden faydalanmak için Nîşâbûr'a gelmelerine rağmen, bu kütüphanede yabancılara kitaplar emanet verilmemiştir (Zâkerî, 1978:

330). Bu kütüphane, Oğuz saldırıları ile harap olmuş ve kütüphanesinde bulunan 5.000 cilt eser ateşe verilmiştir (Girâylî, 1978: 245).

Emîrek Kütüphanesi: Hâfız, âlim ve sâlih olan Hasan b. Ahmed b. Emîrek Ebû Ahmed el-Kâtip (ö. 510/1116-17), babası ve amcası gibi kâtip olmuş ve Horasan amîdi Ebû Saîd Muhammed b. Mansûr'un kâtipliğini yapmıştır. Yıllar süren devlet görevinin yanında sürekli kitap mütalaa etmiş ve hadis öğrenmiştir. Ebû Ahmed el-Kâtip, Nişâbûr'da Emîrek Kütüphanesi'ni kurdurarak topladığı bütün kitapları vakfetmiş, öğrencilerin ve âlimlerin hizmetine sunmuştur (Fârisî, 2005: 23-24; Fârisî, 2013: 257-258; Zâkerî, 1978: 331).

Câcermî Kütüphanesi: Ebû Ali el-Câcermî (ö. 497/1103-04), Câcermî Medresesi'nin girişine bu kütüphaneyi kurdurmuştur (İbnü'l-Îmâd, 1986: V, 415; Safedî, 2000: IX, 96; Fârisî, 2013: 183-184; Zâkerî, 1978: 131, 332; Sultanzâde, 1985: 145).

Menûi Mescidi Kütüphanesi: Bu kütüphaneyi Hasan b. Saîd b. Hasan Ebû Ali el-Menûi (ö. 463/1070-71) kurdurmuştur. Kütüphane, ilim öğrenmek isteyen öğrencilere yakışan şekilde büyük, itibarlı ve korunaklı olduğu kaydedilmektedir. Kendisi de ilim ehli olan Ebû Ali el-Menûi, pek çok değerli kitabı kütüphanesinde toplamış ve ilim peşinde koşanların istifadesine sunmuştur (Fârisî, 2005: 49-50; Fârisî, 2013: 303-304; Zâkerî, 1978: 332-333; Girâylî, 1978: 253). Ayrıca devrin ileri gelen birçok âlimi burada dersler vermiştir (Öztürk, 2001: 245).

Rîbât-ı Rîsmân Fûrûşân Kütüphanesi: Bu kütüphanede de öğrencilerin istifadesine sunulmuş pek çok değerli kitap bulunmaktaydı (Cüveynî, 1950: 36; Zâkerî, 1978: 335).

Abdullah Nişâbûrî Kütüphanesi: Bu kütüphane Abdullah Muhammed b. Hânî Ebû Abdurrahman en-Nişâbûrî tarafından kurulmuştur. Ebû Abdurrahman lügat ilmî ile ilgilenmesinin yanı sıra kitap toplamayı sevdiği için bu kütüphaneyi kurdurmuştur (İbnü'l-Fuvatî, 1995: II, 127; Süyûtî, t.y.: II, 61-62; Zâkerî, 1978: 335).

Beyhakī Medresesi Kütüphanesi: Nîşâbûr'un en eski ve meşhur medreselerden olan Beyhakī Medresesi'nin kütüphanesi, 324/935-36 yıllarından önce Şâfîî âlimi Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin Beyhakī (ö. 414/1023-24) tarafından medrese ile birlikte kurdurulmuştur. Beyhakī Medresesi Kütüphanesi, büyüklüğü ve kitap zenginliği ile meşhur olmuştur (Fârisî, 2005: 278; Fârisî, 2013: 609; Zâkerî, 1978: 336; Girâyî, 1978: 255).

Hatun Mehd-i Irak Medresesi Kütüphanesi: Nîşâbûr'un en önemli kütüphanelerinden olan Hatun Mehd-i Irak Medresesi Kütüphanesi'nin kitaplarını herkes kullanabilmekteydi. Bu kütüphanedeki değerli kitapların bir kısmının kaybolduğu kaydedilmektedir (İbn Funduk, 1983: 175; Zâkerî, 1978: 336-337).

Dâr'üs-Sünne Medresesi Kütüphanesi: Nîşâbûr'un en eski ve meşhur medreselerden olan Dâr'üs-Sünne Medresesi (444/1052-53)'nin kütüphanesini, IV./X. yüzyıllarda Ebû Muhammed Abbâs b. Eyyûb es-Subkî kurdurmuştur. Bu kütüphanenin de çok büyük, kitap çeşidi açısından zengin ve itibarlı olduğu kaydedilmektedir (Subkî, 1964: IV, 159; Fârisî, 2013: 4; Bulliet, 1972: 250; Zâkerî, 1978: 338)

Sâbûnî Medresesi Kütüphanesi: Sâbûnî Medresesi Kütüphanesi de çok büyük ve önemliydi. Hatip, müfessir ve muhaddis olan Ebû Osman es-Sâbûnî, 429/1036-37 yıllarında bu medresede ikâmet etmiş ve medresenin kütüphanesinde ders meclisleri düzenlemiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 109-110; Süyûtî, 1976: 36; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 223-224; Fârisî, 2005: 433-437; Fârisî, 2013: 163-170; Zâkerî, 1978: 339-340; Girâyî, 1978: 253).

Sandaliyye Medresesi Kütüphanesi: Sandaliyye Medresesi, diğer Nîşâbûr medreselerinde olduğu gibi içerisinde kütüphanesini barındırıyordu. Ayrıca kütüphanede nâdir eserlerin bulunduğu kaydedilmektedir (Fârisî, 2013: 639; Zâkerî, 1978: 341).

Akîl Mescidi Kütüphanesi: Akîl Mescidi'nin kendine ait kütüphanesi bulunmaktaydı. Akîl Mescidi Kütüphanesi, Hâkim en-Nîşâbûrî'nin 12 cilt *Târîh-i Nîşâbûr*'u ve Ahmed Gazî'nin Nîşâbûr hakkındaki tarih kitabı gibi tarihî kitaplar

açısından oldukça zengin ve yaklaşık 5.000 cilt kitap bulunmaktaydı (İbn Funduk, 1983: 21, 255; Zâkerî, 1978: 342; Girâyî, 1978: 254-255). 556/1161 Nîşâbûr'da çıkan bir fitne sonucunda Akîl Mescidi ve kütüphanesi tahrip edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: IX, 300; Merçil, 2011: 141).

Nâsır et-Tûsî Kütüphanesi: Bu kütüphaneyi kuran Ebû Nâsır b. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Abbâs b. Müslîm b. Abdullah b. Fazl Süleyman et-Tûsî (468/1075-76), Zeynüslâm Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin öğrencisi ve Nîşâbûr'un önemli Şâfiî fıkıh âlimlerindendir. Bu kütüphanenin, daha çok tasavvuf kitaplarının zenginliği ile meşhur olduğu kaydedilmektedir (Zâkerî, 1978: 342-343).

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi: Şüphe yok ki Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi, Nîşâbûr kütüphaneleri içerisinde en büyük ve itibarlı olanıydı. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İmâm Gazzâlî, Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, Ebû Muhammed es-Semerkindî, Muhammed b. Yahya ve Ebû Bekr eş-Şîrâzî gibi birçok Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin üstadları bu kütüphanede araştırmalar yapmış ve telif ettikleri eserleri bu kütüphanede çok sayıdaki öğrencinin istifadesine sunmuşlardır (Subkî, 1964: VII, 96-97; Zâkerî, 1978: 343- 345; Girâyî, 1978: 254).

Şecerî Kütüphanesi: Bu kütüphaneyi V./XI. yüzyılda, Nâsır eş-Şecerî inşa ettirmiştir. Dinî ve aklî ilimlerde çok sayıda kitabın bulunduğu kütüphanenin, Akîl Mescidi ile bağlantısı olduğu rivayet edilmektedir (Girâyî, 1978: 254).

Mulkâbâzî Kütüphanesi: Ebû Osman el-Mulkâbâzî; Irak, Merv ve Serahs'ta hadis dersleri verdikten sonra Nîşâbûr'a dönmüş ve Mulkabâz Mahallesi'nde bu kütüphaneyi inşa ettirmiştir. Aynı zamanda kütüphanenin olduğu yere bir mescid ve hankâhta da inşa ettirmiştir (Fârisî, 2005: 89; Fârisî, 2013: 101; Bulliet, 1972: 194).

Yukarıdaki kütüphanelere ek olarak, Muştî Medresesi, Seyûrî Medresesi, Ebû Ali Dekkâk Medresesi ve Kuşeyrî Medresesi'nin de kütüphanelerinin olduğu kaydedilmektedir (Girâyî, 1978: 254-256).

3.3. Nîşâbûr Mektepleri

Mektep, “yazı yazma öğrenilen yer” manasında olmasına rağmen, İslâmiyet’in ilk dönemlerinde Kur’ân öğrenilmesi esas olduğu için “Kur’ân öğrenilen yer” anlamında da kullanılmıştır (Brunot, 2001: VII, 652). Hz. Peygamber döneminden beri okuma yazma ve Kur’ân öğretilen yerlere küttâb denilmiş ve XIX. yüzyıldan itibaren de mektep kelimesi, bugünkü okul karşılığı olarak neredeyse bütün eğitim kurumlarının başına getirilerek kullanılmaya başlanmıştır (Bozkurt, 2004: XXIX, 5).

Mescid-i Nebevî ve diğer mescidlerde suffe yetişmemeye başlaması üzerine, Hz. Peygamber döneminde Medine’nin muhtelif mahalle ve semtlerine ilk veya hazırlık okulu denilebilecek birçok mektep kurulmuştur (Kazıcı, 1983: 22). Çocuklar mektepte okuma ve yazma öğrendikten sonra Kur’ân-ı Kerim ezberliyor ve daha ileri seviyedeki derslerine mescidlerde devam ediyorlardı (Bozkurt, 2004: XXIX, 5). Buradan hareketle mekteplerin bir ilköğretim kurumu olduğu, mektepte verilen eğitimin öğrencileri mescid ve medreselerdeki eğitime hazırladığı söylenebilir (Makdisi, 2012: 55). Bu kurum ilk veya ortaöğretim okulu olmasının yanında “*bitirme okulu*” olarak da vazife görmüştür. Mezunları artık kendi kendine öğrenciler olarak çalışmalarını sürdürdükleri gibi, hususî bir eğitim almak için bir üstadın yanına da gidebilirlerdi (Makdisi, 2009: 58). Aslında mekteplere yükseköğretimin sistemli bir beslenme havzası olarak bakmak daha doğrudur. Ortaçağ eğitim sisteminde temel amaç, öğrencilerin yalnızca ilk eğitimden geçirilmeleri değil, eğitilen öğrencilerin fikrî kapasitesini olabildiğince yüksek tutma çabasını içermektedir. Böylece mekteplerde yetişen kaliteli öğrenciler medreselerin gelişmesini de sağlayacaktı (Rahman, 1996: 253).

İslâm’ın ilk devirlerinde, okuma yazmanın öğretildiği mektepler ile Kur’ân ve din eğitimin verildiği mektepler olarak iki tür mektepten bahsetmek mümkündür. Birincilerin İslâm’dan önce de var olduğu bilinirken, ikinciler ise tamamen İslâmî karakter taşıyan, öğretimde ağırlığın Kur’ân ve dine verildiği kurumlar olduğu söylenebilir (Öymen ve Dağ, 1974: 65). Zira İslâm, aynı zaman Müslümanları okuma ve yazmaya zorunlu tutuyordu. Alâk Sûresi’nin inmesi de buna işaret etmekteydi (Çelebi, 1974: 34). Ayrıca okuma ve yazmayı bilenler veya öğrenenler

Hız. Peygamber'in vahiy kâtibi olarak çalışıyorlardı (Kazıcı, 1983: 18).

Ayrıntılı bir şekilde ortaya konulamayan mekteplerin programları iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi; Kur'ân-ı Kerim ve dinî bilgiler, okuma ve yazma ile ilgiliydi. İkincisi ise isteğe bağlı olarak; İslâm öncesi tarihi, Hız. Peygamber ve sahâbîler tarihi, şiir, gramer, belagat, lügat, aritmetik ve hat sanatı gibi dersleri içermekteydi (Kazıcı, 1983: 18; Talas, 2000: 23). Dolayısıyla denilebilir ki, mektepler okuma yazma öğrenmek, basit aritmetik, biraz şiir ve tarih bilgisiyle birlikte, basit seviyede Kur'ân ve hadis bilgisi öğretmek için kurulmuşken, mescidler daha yüksek seviyeden eğitim veren kuruluşlar olarak ortaya çıkmışlardı. Bu nedendir ki, "öğretim küttâbla veya özel öğretmenlerle başlar ve mescid halkası ile sona erer" denilmiştir (Öymen ve Dağ, 1974: 72). Mektep Batı'da Endülüs ve Sicilya dâhil, İslâm âleminin bütün bölgelerinde mevcut idi (Makdisi, 2009: 57). Kaynaklarda çok fazla bilgi olmasa da Selçukluların bu kurumlara önem vermediği düşünülemez (Akyüz, 2007: 46).

Kaynaklardan tespit edilebilen Nişâbü'r'un önemli mektepleri şu şekilde sıralanabilir:

Muvaffık el-Herevî Mektebi: Nizâmülmülk, Horasan'ın büyük âlimlerinden İmâm Muvaffık'ı, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunması için Tûs'tan Nişâbü'r'daki bu mektebe göndermiştir. Ayrıca bu mektepte Ömer Hayyâm ile Nizâmülmülk de dersler vermiştir. Zâkerî'ye göre Nizâmülmülk, her yıl 1.200 dinar emlak gelirini bu mektebe vakfetmiştir (Zâkerî, 1978: 71-77).

Muallim Mektebi: Ebû Hamîd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî, bu mektepte 400 öğrenciye ders meclisleri düzenlemiştir. Ayrıca Nizâmülmülk'ün de bu mektepte küçük yaşlardaki çocuklara dersler verdiği zikredilmektedir (İbn Funduk: 1983: 72; Zâkerî, 1978: 78).

Abdurrahman Sülemî Mektebi: Kaynaklarda *Tabakât-ı es-Sûfiyye* gibi birçok tarih ve tasavvuf kitabı yazmış olan Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsâ es-Sülemî en-Nişâbü'rî'nin, Nişâbü'r'daki bu mektepte çocuklara eğitim verdiği kaydedilmektedir (Subkî, 1964: IV, 143-144; Zehebî, 1998: III, 166-167; Ziriklî,

2002: VI, 99; Zâkerî, 1978: 78).

3.4. Nîşâbûr Hankâhları

Hankâh sözcüğü Farsça, “*han*” veya “*hane*” kelimelerine, yer bildiren “-*gah*” ve “-*geh*” eklerinin eklenmesiyle oluşturulmuştur (Uludağ, 1997: XVI, 42). Medreselerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri hususunda araştırmalar yapılmış olsa da, hankâhlardaki eğitim ve öğretim faaliyetlerine pek değinilmediği görülmektedir. İslâmî ve ahlâkî eğitimin bir kısmı hankâhlarda yapılmasından ve İslâm kültüründe derin bir etkisinin olmasından dolayı hankâhlardaki eğitimin üzerinde durulması elzemdir (Keyanî, 2013: 381). Çünkü hankâhlarda tasavvuf eğitiminin yanında; tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve Arapça gibi çeşitli konularda dersler verilmiş ve eserler kaleme alınmıştır (Uludağ, 1997: XVI, 43). Ayrıca hankâhlarda vaaz ve sohbet meclisi, şiir ve mûsikî programları, kütüphane tesisi ve çeşitli konuları mütalaa gibi sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetleri de yürütülmekteydi (Keyanî, 2013: 383). Mamafih hankâhlarda bu tür faaliyetlerinin yürütülmesinin yanı sıra bu yerler rihleye çıkan ilim öğrencilerin ve yolculuk yapan bazı âlimlerin ikâmet yerleri olmuştur (Keyanî, 2013: 382).

3.4.1. Hankâh-Medrese İlişkisi

Yıllarca medreseler ve hankâhlar birbirlerinden uzak durmuş ve hatta düşman bile olmuşlardı. Medreselerdeki âlimler, tasavvuf ehline şüpheyile bakmış ve tasavvuf ehlini dinden çıkmış kişiler olarak görmüşlerdi. Tasavvuf ehli ise medrese âlimlerini resmiyetçi, şekilci ve özden uzak kimseler olarak düşünmüşlerdi. Selçukluların tarih sahnesine çıkması ile aralarında büyük bir çekişme olan medrese ehli ile tasavvuf ehlinin yakınlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda medrese ile hankâhlar arasındaki yakınlaşmanın ve karşılıklı geçişkenliğin ilk Nîşâbûr’da olduğu söylenebilir. Medreselerdeki âlimler tarafından tanınan ve saygı duyulan Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1014-15) ile Sülemî (ö. 412/1021-22)’nin öğrencisi olan Ebü’l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072-73)’nin, medreseler ile hankâhları barıştırmak için büyük gayretleri olmuştur. Kuşeyrî tasavvufu medreselere yaklaştırarak, Sünnî âlimlerin tasavvufa şüpheli ve hatalı bakış açılarını değiştirmeye çalışmıştır. Özellikle Kuşeyrî’nin *Risâle* adlı eserinin, âlimler (medrese) ile tasavvufun (hankâh) barışmasında büyük payı

vardır (Uludağ, 2016: 19). Çünkü Kuşeyrî eserinde her ismi, fikrî, görüşü ve kelimeyi ehlisünnet çizgisine göre yer vermiş (Uludağ, 2016: 28) ve tasavvufun medreselerdeki Sünnî akîde ile uyuştuğunu ve Sünnîliği koruma gayretinde olduğunu savunmuştur (Ateş, 2001: VI, 1039). Devamında ise Gazzâlî, dinî felsefenin çeşitli konularında yazdığı kitap ve risâleleri ile İslâm dünyasında asırlarca tesirli olacak olan Sünnî İslâm tasavvufunun esaslarını oluşturmuştur (Kafesoğlu, 1997: 381-382). Sünnî İslâm tasavvufu, Gazzâlî'nin de görev yaptığı Nizâmiye medreseleri ile şekillenmiş ve verilen eğitim ile devam ettirilmiştir. Çünkü Sünnî İslâm tasavvufu, Nizâmiye medreselerinin kuruluş gayesi olan, Şif-Bâtınî fikirlere karşı Sünnîliği güçlendirme noktasında birleşmekteydi. Ayrıca Sünnî İslâm düşüncesi ile tasavvuf arasında varılan uzlaşma, her iki düşüncenin gelişmesini ve güçlenmesini de sağlamıştır (Ocak, 2002a: 143). Böylece İslâm dünyasında sûfiler ve mutasavvıflar himaye edilerek tasavvufî fikirlerin yayılması sağlanmıştır (Ateş, 2001: VI, 1039). Başta Nîşâbûr, Rey, Buhara, Semerkant, Belh, Şam, Basra ve Bağdat gibi önemli şehirlerde sultanlar, devlet adamları, âlimler ve mutasavvıflar tarafından birçok yeni hankâh kurulmuştur. Hankâhların kurulup gelişmesinde medreselerin tesirleri olduğu gibi, bazen de hankâhlar medreselerin olmadığı yerlerde medrese gibi hizmet vermişlerdir (Uludağ, 1997: XVI, 43).

Nîşâbûr'da Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin açtığı bu yoldan ilerleyen âlim ve zâhidler, bir süre medresede dinî bilgileri edindikten sonra hankâhlara yönelmişlerdir. Bazıları da medrese eğitiminin ortasında alan değiştirip tasavvuf eğitimi için hankâhlara geçmişlerdir (Keyanî, 2013: 117). Örneğin Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084) Nîşâbûr'daki Sarâcan Medresesi'nde ilim tahsil ederken meşhur sûfî Ebû Saîd Ebü'l-Hayr ile tanışmış ve sohbet meclisinde bulunduktan ondan çok etkilenmiştir. Medresedeki üç yıllık eğitimini bitirdikten sonra eşyalarını toplayıp Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hankâhında tasavvuf eğitimi almaya başlamıştır (İbn Münevver, 2004: 135-136). Bu nedenle medrese ile hankâh arasında her zaman çok ince bir çizgi olmuştur. Pek çok medrese âlimi tasavvuf ile ilgilenmiş, önde gelen pek çok sûfî de medrese âlimlerinin otoritesini tanımışlardır. Hankâh ve medrese arasındaki geçişkenliği anlatacak çok miktarda örnek bulunmaktadır. Örneğin, Ebû Saîd el-Esterâbâdî (ö. 440/1048-49) gibi hem âlim hem de sûfî olarak

bilinen kişiler, medreseler ile birlikte hankâhlar da kurdurmışlardır. Yine Nîşâbürlü Ebû Ali ed-Dekkâk ve öğrencisi olan ünlü âlim Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hem hankâhlarının hem de medreselerinin olduğunu ve her iki kurumda da dersler verdiklerini bilmekteyiz. Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr el-Kuşeyrî, Nîşâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermesinin yanı sıra hankâhda da dersler vermiştir. Özellikle Gazzâlî'nin sık sık hankâhlarda inzivaya çekildiği, son günlerini medrese ve hankâhta geçirdiği kaynaklarda geçmektedir. Görüleceği üzere Nîşâbürlü'de; âlim ile sûfî veya medrese ile hankâh arasındaki farkın belirsizleştiği, tasavvuf ehli ile medrese ehlinin yakınlaştığı ve bütünleştiği açıktır (Safi, 2002: V, 358-359).

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere gerek kurucusu gerekse müderrisleri açısından, Nîşâbürlü'deki medreselerin çoğunu tasavvuf ekolündeki medreselerin oluşturduğu görülmektedir. Zira müderrisler hem medreselerde hem de hankâhlarda dersler vermişlerdir. O dönemde medreselerde genel olarak Kur'ân, hadis ve fıkıh gibi ilimler okutulmasına rağmen, IV./X. yüzyılın sonlarına doğru medreselerde tasavvuf eğitimi de verilmeye başlanmıştır. Buradan medreselerin öğretim programlarına tasavvufun da dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Nîşâbürlü'de ilk olarak Ebû Ali ed-Dekkâk ve ondan sonra medresenin başına geçen öğrencisi Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî aynı medrese hem dinî ilimleri öğretmiş hem de tasavvuf sohbetleri yapmıştır. Nîşâbürlü'de Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin ders meclisleri âlimlerin ve sûfilerin toplandığı yer haline gelmiştir. Ayrıca Nîşâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüş ve müderrislik yapmış İmâm Gazzâlî dikkate alındığında, Nîşâbürlü'deki en önemli medreselerde çok güçlü bir tasavvuf ekolünün olduğu söylenebilir (Malamud, 1994: 430-431).

3.4.2. Selçuklularda Tasavvufun Yeri ve Önemi

Mutasavvıflar insanları ibadete, ihlâsa ve birliğe çağırdığı için Büyük Selçuklular döneminde tasavvuf önemini muhafaza etmiştir. Selçuklu sultanları da sûfileri korumuş ve onlara destek olmuşlardır. Örneğin, ünlü sûfilerinden Ebû Ali el-Fârmedî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî Selçuklu döneminde destek ve himaye görmüşlerdir (Ocak, 1993: 193). Özellikle Tâhir Uryân ve Ebû Saîd Ebü'l-Hayr gibi

sûfiler, Tuğrul Bey ve Alp Arslan tarafından saygı ve itibarla karşılanmıştır (Alptekin, 1992: VII, 212-213; Kafesoğlu, 2001b: X, 405). Yine Selçuklu Sultanı Sencer'in Yusuf el-Hemedânî'nin tekkesine 50.000 dinar göndermesi, bu dönemde diğer âlim ve mutasavvıflar gibi, Yusuf el-Hemedânî'nin de desteklendiğini göstermektedir (Tosun, 2013: XLIII, 13). Çünkü güçlü bir şekilde Sünnî İslâmı savunan Selçuklular, Mâverâünnehir ve Horasan'ın tamamında Türklerdeki Sünnî İslâm düşüncesini güçlendiren âlimleri ve sûfilere her açıdan desteklemişler, büyük bir saygı ve hürmet göstermişlerdir. Böylece Türkler arasında tasavvuf da yavaş yavaş yayılmış ve kuvvetlenmiştir (Köprülü, 1976: 18).

Bu itibarla Selçukluların desteği ile tasavvuf Türkistan ve Horasan coğrafyasında gelişmek için en uygun zemini bulmuştur (Kafesoğlu, 1997: 381). Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Horasan coğrafyasında, Türkler tasavvufa kendi dünya görüşlerini ve ahlâk anlayışlarını katmasıyla tasavvuf daha canlı hâle gelmiş ve Horasan'da birçok tasavvufî ekol ortaya çıkmıştır. Bu tasavvufî fikir ve akımlar coğrafyaları aşarak Anadolu da dâhil olmak üzere, pek çok İslâm coğrafyasını tesir altına almıştır (Alptekin, 1992: VII, 212-213; Kafesoğlu, 2001b: X, 405). Böylece İslâmiyet'in kabulüyle Türk toplumunun ahlâk anlayışı, dünya görüşü, toplumsal ilke ve kuralları, medreseler ile hankâhlarda fikrî olarak işlenmiş ve olgunlaştırılmıştır. Bu durum Türk toplumunun yeni din ve değerler açısından eğitilmesi şeklinde yorumlanmaktadır (Akyüz, 2007: 20). Ancak medreselerden ziyade hankâhlar, Bozkır kültürünün bir parçası olan Türkler üzerinde daha çok etkili olmuştur. Çünkü tasavvuf, Türk toplumunun sosyal ve kültürel yapısına daha uygun düşmekteydi (Kafesoğlu, 1997: 381-382). Bu nedenle Türklerin İslâm yorumu tasavvufî özellik taşımıştır. Diğer taraftan sûfilerin, gazi sıfatıyla fetihlere katılması ve cihad faaliyetlerinde bulunmaları Türklerin alplik özellikleri ile örtüşmekteydi (Şeker, 2015: 89). Böylece vatan ve ülkü fikirleriyle kaynaşmış bir Türk sûfililiği ortaya çıkmıştır. Türk alpleri, Horasan'ın tasavvufî ortamında yetişmiş “*baba*”, “*abdâl*” gibi adlarla da bilinen Türk tasavvuf şeyhlerinin liderliğinde “*alp-eren*”ler olarak, Anadolu'da ise “*gazi*”ler unvanını alarak yurt müdafaasında ve fütûhâtlarda bulunmuşlardır (Kafesoğlu, 1997: 382; Kafesoğlu, 2001b: X, 405).

3.4.3. Nîşâbûr'da Kurulmuş Olan Hankâhlar

Hankâh yapımı ve tasavvuf eğitimi Horasan şehirleri içerisinde ilk olarak Nîşâbûr'da başlamıştır. Çünkü Nîşâbûr Horasan'ın siyaset ve idare merkezi olduğu gibi, aynı zamanda bir ilim ve kültür, özellikle de tasavvuf ve irfan merkeziydi (Keyanî, 2013: 201). Nîşâbûr'un meşhur hankâhları şu şekilde sıralanabilir:

Ebü'l-Hayr Hankâhı: Ebû Saîd b. Ebü'l-Hayr 357/967 yılında bugün Türkmenistan'ın güneydoğusunda bulunan Mihene (Mihana) kasabasında doğmuştur. Ebû Saîd'in esas adı Fadlullah olmakla beraber Ebû Saîd Ebü'l-Hayr şeklinde ünlenmiştir. Ebû Saîd'in sûfîler ve tasavvufla ilk tanışması babası sayesinde olmuştur. Ebû Saîd Merv'de çeşitli hocalardan dersler aldıktan sonra Serahs'ta Ebü'l-Fadl es-Serahsî'nin hankâhında bir müddet tasavvuf eğitimi almış ve ondan oldukça etkilenmiştir. Daha sonra Nîşâbûr'a Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin yanına gelmiş ve eğitimine devam etmiştir. Ebû Saîd, Nîşâbûr'daki eğitimini tamamladıktan sonra Tarsûsî Hankâhı'nda meclis kurup sohbetlerine başlamış ve kısa sürede ünü yayılarak etrafında pek çok mürit toplanmıştır (Subkî, 1964: V, 306-308; Zehebî, 1985: XVII, 622; İbn Münevver, 2004: 7-11; Fârisî, 2005: 336; Fârisî, 2013: 675-676; Yazıcı, 1994b: X, 220; Zerrînkûb, 2014b: 61-62).

Nîşâbûr'da kendi hankâhı kuran Ebû Saîd, birçok öğrenci yetiştirmiş ve sûfî şeyhlerin neredeyse tümü onun öğrencileri arasında yer almıştır. Ayrıca bütün sûfî, tarikat ve tasavvuf adabı ona dayandırılmıştır (Kazvîni, 1992: II, 113; Keyanî, 2013: 202). Ebü'l-Hayr Hankâhı diğer hankâhlardan yapı itibari ile farklı olamamakla birlikte işleyiş bakımından farklılık arz etmiştir. Ebû Saîd hankâhta sürekli Kur'ân okuma yerine, beyitler ve gazeller söylemeyi tercih etmiş ve sıklıkla semâ meclisleri düzenlemiştir (Keyanî, 2013: 203-204). Bu nedendir ki bu hankâh daha çok edebiyatçı ve sûfîlerin uğrak yeri olmuştur (Zâkerî, 1978: 270-271). Ancak Ebû Saîd'in hankâhında daha çok gazellere ve şiirlere ağırlık verilmesi, diğer âlimlerce eleştirilmiş ve ona karşı muhalif gruplar ortaya çıkarmıştır. Bunların başında Nîşâbûr kadısı Kâdî Sâid, İmâmü'l-Haremeyn'in babası Ebû Hamîd el-Cüveynî, Nîşâbûr Alevîleri ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî sayılabilir (Öztürk, 2001: 228; Zerrînkûb,

2014b: 62). Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî bir gün Ebû Saîd'i eleştirmek için yanına gittiği zaman Ebû Saîd, Kuşeyrî'nin kalbinden geçenleri bir bir ona söylemiştir. Ebû Saîd'in bu manevî gücü aralarında bir dostluk kurulmasını sağlamıştır. Ebû Saîd, Kuşeyrî'yi zahîr ilimlerde üstad bilmiş, Kuşeyrî de tasavvuf ve hankâh adabı konularında Ebû Saîd'i üstad bilmiştir. Kuşeyrî oğluna Ebû Saîd ismini vermesinin yanı sıra Ebû Saîd'in kendi hankâhında sohbet düzenlemesi için teklifte bile bulunmuştur (İbn Münevver, 2004: 7-11). Ebû Saîd'in Nîşâbûr'daki hankâhı Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki irfan ehlinin, meşâyih ve müritlerin uğrak yeri olmuştur. Ebû Saîd son sohbetini kurup, oğlu Ebû Tâhir Saîd'i halife olarak tayin ettikten bir hafta sonra 4 Şaban 440/Ocak 1048 tarihinde, 83 yaşında vefat etmiştir (İbn Münevver, 2004: 14; Fârisî, 2005: 336; Fârisî, 2013: 675-676; Yazıcı, 1994b: X, 221; Zerrînkûb, 2014b: 61). Ebû Saîd Hankâhı, 549/1154-55 yılında Nîşâbûr'un Oğuzlar tarafından tahrip edilmesine kadar sûfilerin toplanma merkezi olmuştur. Beş oğlu olan Ebû Saîd'in soyundan gelenlerin bir kısmı Oğuzlar tarafından öldürülmüş, bir kısmı ise Horasan'ın diğer şehirlerine kaçmıştır (Yazıcı, 1994b: X, 221).

Ebû Saîd, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu da müjdelemiştir. Rivayete göre, Tuğrul ve Çağrı beyler Ebû Saîd'i ziyaret için Mihene'ye gitmişlerdir. Hankâhta mutasavvıflar ile oturmakta olan Ebû Saîd'in huzuruna gidip selam vermişler ve elini öpmüşlerdir. Ebû Saîd bir süre başını önüne eğip düşünmüş ve sonra başını kaldırıp Çağrı Bey'e: "Biz Horasan mülkünü sana, Irak mülkünü de Tuğrul'a vermiş bulunuyoruz." demiştir. Bu olay bize, Ebû Saîd'in o dönemde ne kadar büyük bir mutasavvıf olduğunu göstermesinin yanı sıra Selçuklu beylerinin âlimlere ve mutasavvıflara gösterdiği saygı ve hürmetin en bariz örneklerinden birini teşkil etmektedir (İbn Münevver, 2004: 163-164; Köymen, 1976: 21).

Ergiyânî Hankâhı: Âlim, zâhid ve çok cömert olan Ebü'l-Feth el-Hâkim Sehl b. Ahmed b. Ali el-Ergiyânî, 426/1034 yılında Nîşâbûr'un Ergiyân nâhiyesinde doğmuştur. Başlangıçta Merv'de ve Tûs'ta çeşitli âlimlerden dersler aldıktan Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Nîşâbûr'da münâzara meclislerine katıldıktan sonra Ergiyân'a dönmüş ve orada kadılık görevinin yanında dersler de vermiştir. Daha sonra Ergiyân'da kendisine bir hankâh

inşa ettirip 499/1105-06 yılında vefat edinceye kadar ibadet ve Kur'ân okumakla meşgul olmuştur (Hümâyî, 1938: 319; Subkî, 1964: IV, 391-392; İbn Hallikân, 1972: II, 433-434; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 96; İsnevî, 2002: I, 43-44; Fârisî, 2005: 110-111; Fârisî, 2013: 369-370; İbnü'l-Esîr, 2016: VIII, 514; Zâkerî, 1978: 262-263, 282; Girâyî, 1978: 545; Menekşe, 1992: 66; Kisâî, 1995: 102; Piyadeoğlu, 2012: 272-273).

Bustî Hankâhı: Ebû Hatem Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân el-Bustî, bugün Afganistan'ın Sicistan bölgesindeki Bust'te 277/890-91 yıllarında doğmuştur. İlköğrenimini Bust ve çevresinde yaptıktan sonra Nişâbûr'da Ebû Bekr b. Hezmîye'nin yanında fıkıh tahsil etmiştir. Daha sonra Buhara, Şam'a ve İskenderiye'ye eğitim için gitmiş, başta hadis olmak üzere fıkıh, Arap dili, kelâm, felsefe, tıp ve ilm-i nücum alanlarında pek çok hocadan icâzetler almıştır. 334/945 yılında Nişâbûr'a geri döndükten sonra ders meclisleri düzenlemeye başlamış ve 337/948-49 yılında Nişâbûr'da Bustî Hankâhı'nı kurdurarak orada eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Bustî, 21 Şevval 354/20 Ekim 965 tarihinde vefat etmiş ve evinin yanındaki medresesine defnedilmiştir (Sem'ânî, 1962: II, 225-226; Zâkerî, 1978: 283; Sönmez, 1999: XX, 63).

Hergûşî Hankâhı: Bu hankâh, ilim ehli ve zâhid olan Abdülmelik b. Ebû Osman Muhammed b. İbrâhim en-Nişâbûrî ez-Zâhid el-Hergûşî tarafından kurulmuştur. Aynı zaman hankâhın yanında bir medrese ve bîmâristân kurduğu bilgisi bulunmaktadır. Hergûşî, 407/1016-17 yılında vefat ettikten sonra Hergûş sokağındaki kendisine nispet edilen hankâha defnedilmiştir (Subkî, 1964: V, 222-223; Zirikî, 2002: IV, 163; İsnevî, 2002: I, 228-229; Fârisî, 2005: 220-221; Fârisî, 2013: 506-507; Bulliet, 1972: 251-252; Zâkerî, 1978: 134, 283).

Sülemî Hankâhı: Horasan âlimlerinin ve sûfilerinin lideri olan İsmâil b. Sülemî en-Nişâbûrî, 325/936-37 yılında Nişâbûr'da doğmuştur. Nişâbûr'un önemli âlimlerinden olan babasını küçük yaşta kaybedince Ebû Amr İsmâil b. Nucayd tarafından yetiştirilmiş ve eğitilmiştir. İsmâil b. Sülemî en-Nişâbûrî, hadis öğrenmek için Irak, Rey, Hemedân, Merv, Hicaz ve diğer yerlere seyahatler yapmıştır. Nişâbûr'a dönen Sülemî, dedesinin vefatından sonra kalan parayla Nişâbûr'da büyük

bir kütüphane ve hankâh kurdu muştur. Tasavvuf ehlin den olan Sülemî, bu hankâhta nefis terbiyesi eğitimi vermiştir. 412/1021-22 yılında da vefat etmiş ve Nîşâbûr'daki hankâhına defnedilmiştir (Subkî, 1964: IV, 143-144; Zehebî, 1998: III, 166-167; Ziriklî, 2002: VI, 99; Zâkerî, 1978: 285-286; Girâyî, 1978: 509; Yazıcı, 2001: XII, 94-95). Sülemî'den sonra bu hankâhın şeyhi Ebû Abdullah Muhammed b. Bâkû eş-Şîrâzî olmuştur (İbn Münevver, 2004: 205). Nîşâbûr'un en önemli sûfî şeyhleri arasında zikredilen Ebû Abdullah Bâkû, uzun süre Sülemî Hankâhı'nda ikâmet etmiş ve Nîşâbûr'daki pek çok sûfî onun meclisinde bulunmuştur. Sülemî'den sonra bu hankâhın ismi Abdullah Bâkû Hankâhı olarak kaydedilmektedir. Ebû Abdullah Bâkû, 426/1034-35 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 543).

Sûfî Nîşâbûrî Hankâhı: Nîşâbûr'daki zâhidlerin ve sûfilerin toplama yeri olan Sûfî Nîşâbûrî Hankâhı, Hüseyin b. Ya'kûb b. Yusuf Sûfî en-Nîşâbûrî tarafından kurdu rulmuştur. Sûfî en-Nîşâbûrî, 336/947-48 yılında vefat etmiş ve bu hankâha defnedilmiştir (Nîşâbûrî, t.y.: 86; Zâkerî, 1978: 287).

Bûşencî Hankâhı: Herat yakınlarındaki Bûşenc'de doğan Ebû'l-Hasan el-Bûşencî, gençlik yıllarında Nîşâbûr'da Ebû Osman en-Nîşâbûrî'den dersler almıştır. Bir süre Irak'ta kaldıktan sonra, ayrı kaldığı memleketine geri dönünce zındıklıkla suçlanmıştır. Memleketi Bûşenc'ten sürülmesiyle Nîşâbûr'a gelmiş ve insanlardan uzak bir yaşam sürmek için bu hankâhı inşâ etmiş ve 348/959 yılında vefat edinceye kadar öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur (Subkî, 1964: III, 344-345; İbnü'l-Cevzî, 1992: XIV, 120; Türer, 1992: VI, 475).

Ebû Osman el-Hîrî Hankâhı: Aslen Reyli olan Ebû Osman el-Hîrî, Şah Şucâ' el-Kirmânî ve Yahya b. Muâz er-Râzî'nin tasavvuf sohbetlerinde bulunmuştur. Sonra Şah Şucâ' el-Kirmânî ile beraber Ebû Hafs el-Haddâd'ı ziyaret için Nîşâbûr'a gelmiştir. Ebû Hafs'tan icâzet almış ve onun kızıyla evlenmiştir. Nîşâbûr sûfilerinden olan Ebû Osman el-Hîrî, şehrin Mulkâbâz Mahallesi'nde oturmuş ve mahallesindeki hankâhında tasavvuf sohbetleri düzenlemiştir. 298/910-11 yılında vefat etmiştir (İbn Münevver, 2004: 122; Keyanî, 2013: 201; Uludağ, 2016: 118).

Ebû Ali Dekkâk Hankâhı: Bu hankâh 391/1000-01 yılında, sûfî âlim Ebû Ali

ed-Dekkāk tarafından inşa edilmiştir. Ebû Ali ed-Dekkāk, 405/1014-15 yılında vefat edinceye kadar bu hankâhta eğitim ile meşgul olmuştur (Fârisî, 2005: 3-5; Girâyî, 1978: 502-503; Uslu, 1994: IX, 112). Ebû Ali ed-Dekkāk öldükten sonra hankâhın yönetimi öğrencisi ve damadı olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'ye geçmiş ve bu hankâh Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî Hankâhı olarak bilinmeye başlanmıştır.

Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî Hankâhı: Yukarıda da değinildiği üzere Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin tasavvuf tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Kuşeyrî bir gün Nîşâbûr'da Ebû Ali ed-Dekkāk'ın tasavvuf sohbetine katılmış ve sonrasında onun tesirinde kalarak tasavvuf ile ilgilenmeye başlamıştır. Kuşeyrî bir taraftan diğer ilimlerin tahsiline de devam etmiştir (Uludağ, 2016: 11-12). Ebû Saîd Ebü'l-Hayr'dan 20 yaş genç olmasına rağmen, tasavvufta makam olarak dönemin önemli sûffilerin arasına girmeyi başarmıştır. Kuşeyrî'nin tasavvuf anlayışı, olabildiği kadar mistik, ama bir o kadar da dogmatik özellik taşımaktaydı. Kuşeyrî tasavvuf eğitimini, aynı zamanda kayınpederi olan Ebû Ali ed-Dekkāk, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû Saîd Ebü'l-Hayr gibi meşhur sûffilerden almıştır (Zerrînkûb, 2014b: 65; Uludağ, 2016: 18). Hem Eş'arî fakihi hem de sûfî olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrîyye fî ilmî'l-tasavvuf* adlı eserini tasavvufun ehlisünnet inancıyla bir çelişkinin olmadığını ispatlamak için yazmıştır (Öztürk, 2001: 228; Uludağ, 2016).

Ebü'l-Feth el-Amîd Hankâhı: Sultan Melikşah döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Ebü'l-Feth el-Amîd, Nîşâbûr'a gelip bir hankâh yaptırmış ve bu hankâha birçok vakıf tahsis etmiştir. 407/1016-17 yılında doğmuş olan Ebü'l-Feth, Nîşâbûr'da birçok tasavvuf ehlinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebî Sa'd Abdurrahman b. Hemdân el-'Adil'in hadis dersleri aldığı ve 479/1086-87 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir (Fârisî, 2005: 367; Fârisî, 2013: 714).

Mulkâbâzî Hankâhı: Hadis âlimleri arasında güvenilir isimlerden olan Ebû Hamîd Ahmed b. Abdülazîz b. Muhammed b. İshâk b. Kubaysa el-Mulkâbâzî, Nîşâbûr'da Mulkabâz Mahallesi'nde oturmuş ve evini hadis öğrencilerine açmıştır. Ayrıca bu mahallede tesis edilen hankâh ise onun adına tahsis edilmiştir. Ebû Hamîd el-Mulkâbâzî, 342/953-54 yılında doğmuş ve 414/1023-24 yılında da vefat etmiştir. (Fârisî, 2005: 89-90; Fârisî, 2013: 101; Bulliet, 1972: 194).

Haşşâb Hankâhı: Ebü'l-Fazl el-Amîd el-Haşşâb, Nizâmülmülk'ün hizmetinde bulunmuş ve Nîşâbûr'daki Menî Camii'nin yanına sûfiler için bir hankâh inşa ettirmiştir. Haşşâb burada 493/1099-1100 yılında vefat edinceye kadar tasavvuf eğitimi ile meşgul olmuştur (Fârisî, 2013: 79; Keyanî, 2013: 201).

Ebû Mansûr Zurâbâdî Hankâhı: Tâhir b. Abdullah Ebû Mansûr ez-Zurâbâdî (ö. 480/1087-88), Tuğrul Bey döneminde Nîşâbûr reisliği yapmış ve evini hankâha çevirerek tasavvuf eğitimine vakfetmiştir (Bâharzî, 1993: II, 1105-1106; Fârisî, 2013: 409).

Tarsûsî Hankâhı: Meşhur muhaddisler arasında yer alan Ebû Abdullah ed-Dinverî, 413/1022-23 yıllarında Nîşâbûr'da bulunmuş ve Adenîyyin sokağında bulunan Tarsûsî Hankâhı'nda ikâmet etmiştir. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî de dâhil olmak üzere, pek çok âlim onun ilim meclisinde bulunmuş ve ondan istifade etmişlerdir. Ebû Abdullah ed-Dinverî, 414/1123-24 yılında vefat etmiş ve Hîre Mezarlığı'na defnedilmiştir (Zehebî, 1985: XVII, 383-384; Fârisî, 2013: 264; Girâyî, 1978: 542; Keyanî, 2013: 201).

Yukarıdaki hankâhlara Ek- olarak, Sandûkî Hankâhı, Ebû Ali Sandalî Hankâhı, Mahmûd Hankâhı ve Serâvî Hankâhı sayılabilir (Keyanî, 2013: 201-202).

3.5. Hiçbir Kuruma Bağlı Kalmadan Evlerinde Eğitim Veren Âlimler

İslâm'ın erken dönemlerinde, mescidlerin ve medreselerin inşasından önce, İslâmî eğitim evlerde yapılıyordu. Bunun en güzel örneği, Peygamber Efendimiz'in evidir. Medreselerin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasından önce ulemâ evlerinin, bu kültürün yaygınlaşmasında büyük bir katkısının olduğu da aşîkârdır. Zira medreselerin kurulmasından sonra da bazı âlimler evlerinde dersler vermişlerdir. Âlimlerin ve öğrencilerin dolup taşıdığı İmâm Gazzâlî'nin evini bunun en güzel örneklerinden biridir (Çelebi, 1974: 63). Ancak Müslümanlar evleri, umumî öğretime elverişli yerler olarak kabul etmemişlerdir. Çünkü dersler halkaları evin sükûnetini bozabilir ve ev sakinlerini rahatsız edebilirdi (Çelebi, 1974: 58).

Nîşâbûr'da medreselerde, mescidlerde, mekteplerde ve hankâhlarda yapılan

eğitimin yanı sıra az da olsa âlimlerin evlerinde eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülmüştür. Yukarıda da değinilen gibi evlerin eğitim için elverişli olmaması ve âlimler evlerinde daha çok kendi ilmî faaliyetleriyle meşgul olmasından dolayı nispeten az olmuştur. Nîşâbûr'da evlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunan âlimler şu şekilde sıralanabilir:

Ebû Naîm İsferyînî'nin Evi: Muhaddis Ebû Naîm Abdülmelik b. Hüseyin b. Muhammed b. İshâk b. el-İsferyînî, 310/922-23 yılında doğmuş ve babası muhaddis Ebû Muhammed el-İsferyînî'den hadis dinlemiştir. Ebû Naîm el-İsferyînî, 379/989-90 yılında Nîşâbûr'a gelmiştir. Yıllarca evinde hadis dersleri vermiş ve 400/1009-10 yılında da vefat etmiştir (Fârisî, 2005: 120; Fârisî, 2013: 381; Zâkerî, 1978: 288-289)

Ebû Ca'fer Beyhakî'nin Evi: Önemli kıraat, tefsir ve nahiv âlimlerinden olan ve bu alanlarda eserler telif eden Ebû Sâlih Ahmed b. Ali b. Muhammed Ebû Ca'fer el-Beyhakî, Eski Nîşâbûr Mescidi'nde cemaate imâmlık yapmış ve ilmî münâzaralarda bulunmuştur. Ayrıca öğrenciler eğitim için onun evine gelmiş ve onun ders meclislerine katılmışlardır. Ebû Ca'fer el-Beyhakî, 544/1149-50 yılının da Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 55; Süyûtî, t.y.: I, 346; İbnü'l-Kıftî, 1982: I, 124-125; İbn Funduk, 1983: 166-167; Yâkût el-Hamevî, 1993: I, 398-399; Zâkerî, 1978: 289-290, 400-401).

Ebû Muhammed Beyhakî'nin Evi: Fıkıhçı ve edebiyatçı olan Ebû Muhammed Ebû'l-Fazl Muhammed el-Beyhakî, Nîşâbûr'un Kenc Mahallesi'ndeki evini öğrencilere açmıştır. Meşhur öğrencileri arasında Muhammed b. İshâk b. Hezîme, Yahya b. Yahya ve Ebû İshâk el-Mervezî bulunmaktadır (İbn Funduk, 1983: 140-141; Zâkerî, 1978: 290-291).

Ebû Mansûr Zafer b. Muhammed'in Evi: Zafer b. Muhammed b. Ahmed b. Seyyid Ebû Mansûr el-Gâzî, hadis öğrenmek için Bağdat ve Kûfe'ye gitmiştir. Daha sonra Nîşâbûr'a dönmüş ve evinde uzun yıllar hadis dersleri vermiştir. Fakat yangın sonucu evi ve kütüphanesi yanmıştır (Zehebî, 1985: XVII, 263; Fârisî, 2005: 156-157; Fârisî, 2013: 413-414; Zâkerî, 1978: 291-292).

Ebü'l-Ferec Kazvînî'nin Evi: Ebü'l-Ferec el-Kazvînî, 401/1010-11 yılında Kazvin'den Nîşâbûr'a gelmiş ve Hüseyin b. Mûsâ Mahallesi'ndeki evinde hadis dersleri düzenlemiştir (Fârisî, 2005: 143; Fârisî, 2013: 401; Zâkerî, 1978: 292).

Ebû Hamîd Mulkâbâzî'nin Evi: 342/953-54 yılında doğmuş ve 414/1023-24 yılında da vefat etmiş olan Ebû Hamîd Ahmed b. Abdülazîz b. Muhammed b. İshâk b. Kubaysa el-Mulkâbâzî, Nîşâbûr'un Mulkabâz Mahallesi'ndeki evini hadis öğrencilerine açtığı kaydedilmektedir (Fârisî, 2005: 89-90; Fârisî, 2013: 101; Bulliet, 1972: 194).

3.6. Bîmâristânlar (Hastaneler)

Bîmâristân kelimesi, Farsça "*bimar*" (hasta) ve yer adı yapan "*-istan*" eki ile türetilmiş olan bir yer ismidir. Selçukluların ise darülâfiye ve darüşşifâ tabirlerini kullandıkları görülmektedir (Terzioğlu, 1992: VI, 163). İslâm medeniyetinde bîmâristânlarda tıp eğitimi de verildiği için, hem bir tıp mektebi hem de hastane şeklinde inşa edilmişlerdir (Zeydân, 1976: III, 386). Selçuklular zamanında kurulan ilk bîmâristân Bağdat'ta, Tuğrul Bey'in emri ile vezîr Kündürî tarafından veya Bağdat'ın ileri gelenlerinden Şeyh Abdülmelik b. Yusuf tarafından var olan hastane tekrar restore edilmiş ve hekim sayısı 28 çıkarılmıştır. Aynı zamanda tıp eğitiminin de verildiği bîmâristân, devrin en büyük tıp merkezi haline getirilmiştir (Terzioğlu, 1992: VI, 165).

Nîşâbûr'da ise Nizâmülmülk'ün Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ni kurduğu zaman, medresenin yanına büyük bir bîmâristân tesis ettirdiği kaydedilmektedir (Terzioğlu, 2002: V, 728; Özgüdenli, 2007: XXXIII, 150; Makdisî, 1982: II, 436). Yine Zâhid el-Hergûşî'nin, Hergûş sokağında medrese, hankâh ve aynı zamanda bîmâristân kurduğunu bilmekteyiz (Fârisî, 2005: 220-221; Fârisî, 2013: 507; Bulliet, 1972: 251-252; Zâkerî, 1978: 134, 283).

Diğer taraftan Selçukluların Anadolu coğrafyasında kurduğu pek çok bîmâristânda kullandıkları dört eyvanlı planlar ile sonradan Avrupa'da gotik mimarîsinin gelişmesine yol açan kubbe konstrüksiyon özelliklerini eski yurtları Türkistan'dan getirdikleri şeklinde yorumlanmaktadır (Terzioğlu, 2002: V, 729).

Ayrıca bîmâristânlarda klinik tıp öğretimi geleneğinin yerleştiği görülmektedir. Selçuklu bîmâristânları, Batı Avrupa'yı hem mimarî hem de klinik tıp öğretimi bakımından etkilediği düşünülmektedir. Askerî sahra hastanelerin de Haçlı seferleri sırasında, Selçuklulardan öğrenilerek Avrupa'ya geçtiği ve uygulandığı tahmin edilmektedir. Tıp alanındaki bu etkilenmenin özellikle XIV. yüzyılda Avrupa'da zirveye ulaştığı görülmektedir (Sayılı, 2002: V, 619).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NİŞÂBÛR'DA YETİŞEN ÂLİMLER

Köklü bir ilim, eğitim ve kültür geleneği olan Nîşâbûr, Büyük Selçuklular zamanında zirve dönemini yaşamış, şehirde pek çok ilim ve irfan kurumu kurularak çok sayıda âlimin yetişmesi sağlanmıştır. Başta eğitim geleneği olan es-Sâidî, es-Sâbûnî, en-Nâsîhî, el-Cüveynî, el-Kuşeyrî ve el-Bistâmî gibi büyük ailelere mensup isimlerin yanı sıra Nîşâbûr'da doğmuş ve Nîşâbûr'daki ilim ve irfan kurumlarında eğitim almış ve ilmî camiada isimlerini duyurmuş pek çok âlim, İslâm ilim ve kültür hayatında derin izler bırakmıştır.

4.1. Fıkıh Âlimleri

Fıkıh eğitimi, Selçuklu dönemi eğitim kurumlarının temelini teşkil etmektedir. Nîşâbûr özelinde kurulan medreselere bakıldığında, her medresenin farklı bir fıkıh ekolüne göre kurulduğu, Hanefî ve Şâfiî fıkıh ekolünün de ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda eğitim kurumlarında eğitim veren âlimlerin ve eğitim alan öğrencilerin ağırlıklı bu iki fıkıh ekolünde olduğu söylenebilir. Nîşâbûr'da yetişen fıkıh âlimleri şu şekilde sıralanabilir:

Kādî Ebü'l-Alâ es-Sâid (ö. 431/1039-40): Nîşâbûr'un Hanefî âlimleri arasında yer alan Ebü'l-Alâ es-Sâid, Gazneliler döneminde Nîşâbûr kadılığı yapmıştır. 429/1037-38 yılında Selçukluların Nîşâbûr'u ele geçirmesinde önemli bir fonksiyon üstlenmiş ve savaş yapılmadan Nîşâbûr şehrinin Selçuklulara geçmesini sağlamıştır¹³⁶. Çünkü o, savaşın sivil halka düşmediği düşünmekteydi. Tuğrul Bey'in Nîşâbûr kadılığına devam etme teklifini kabul etmemiştir ki, zaten kısa bir süre sonra Mes'ûd'un Nîşâbûr'a geldiği ve şehri Selçuklulardan geri aldığı bilinmektedir. Ebü'l-Alâ es-Sâid de 431/1039-40 yılında vefat etmiştir. Ebü'l-Alâ es-Sâid'in büyük oğlu Ebü'l-Hasan İsmâil b. es-Sâid, bu ailenin Selçuklulara yaptığı hizmetlerden dolayı Tuğrul Bey tarafından önce Rey kadılığına ve sonrasında da Nîşâbûr

¹³⁶ Kādî Ebü'l-Âla es-Sâid ile Tuğrul Bey arasında geçen konuşma için bkz. Beyhakî, 2013: I, 559; Beyhakî, 2019: 519-520; Köymen, 2011: I, 265.

kadılığına atanmıştır. Ebü'l-Hasan İsmâil, yine Tuğrul Bey tarafından Fâris elçiliğine atanmış ve oraya giderken 443/1051-52 yılında Ahvaz'da vefat etmiştir (Kureşî, t.y.: I, 261-262; İbnü'l-Fuvafî, 1995: II, 75-76; Fârisî, 2013: 389-392; Bulliet, 1972: 204-205, 208; Bahçivan, 2008: XXXV, 581). Ebü'l-Hasan İsmâil'in oğlu Ebü'l-Ali el-Hasan, babası ve dedesi gibi Nîşâbûr kadılığı yapmış ve Tuğrul Bey'in en çok güvendiği devlet adamları arasında yer almıştır. Onun kardeşi Ebü'l-Kâsım Mansûr da bu ailenin kadılık geleneğine uyarak kadılık yapmış olmasına rağmen, Eski Cuma Mescidi hatipliğini de yürütmüştür. Bağdat, Hemedân ve Rey'de çalışmış ve 470/1077-78 yılında vefat etmiştir. Ebü'l-Alâ es-Sâid'in ikinci oğlu olan Ebü's-Sâid Muhammed'in oğlu Ebü's-Sâid Yahya ise 401/1010-11 yılında dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini dedesinin yanında almıştır. Nîşâbûr'da kadılığa başlamış ve daha sonra Rey'e taşınarak buranın kadılığını yürütmüştür. 460/1067-68 yılında da vefat etmiştir (İbn Kutluboğa, 1992: 323; Fârisî, 2013: 722, 795; Bulliet, 1972: 208-209; Bahçivan, 2008: XXXV, 582-583). Sâidî ailesinde müderrislik ve kadılık yapmış daha birçok isim zikredilmektedir¹³⁷. Ebü'l-Alâ Mansûr b. İsmâil b. Ebü's-Sâid b. Muhammed (ö. 470/1077), Ebü'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Muhammed (ö. 490/1096-97), Ebü'l-Feth Abdümelik b. Ubeydullah b. Sâid (ö. 501/1107-1108) ve Ebü'l-Alâ es-Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid Muhammed (ö. 506/1112-13) sayılabilir¹³⁸ (Kureşî, t.y.: I, 331, II, 182; Fârisî, 2013: 395, 518, 722; Bahçivan, 2008: XXXV, 582-583).

Rüknü'l-İslâm Ebû Muhammed el-Cüveynî (ö. 438/1046-47): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin babası olan Ebû Muhammed Rüknü'l-İslâm Abdullah b. Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî, Nîşâbûr yakınlarındaki Cüveyn'de doğmuştur. Cüveyn'de fıkıh usûlü, edebiyat, nahiv ve tefsir ilimlerini babasının yanında öğrendikten sonra Ebû Ya'kûb el-Ebyurdî'nin yanına edebiyat öğrenmeye gitmiştir. Daha sonrasında ise Nîşâbûr'a gelmiş ve Ebü't-Tayyib es-Su'lûkî'nin yanında fıkıh

¹³⁷ Bu durum, Nizâmülmülk'ün Şâfî mezhebine olan bağlılığından dolayı Şâfî mezhebine mensup olanların sayıları çoğalsın diye müderris olarak atarken, Hanefî mezhebinden olan kimseleri de hukuk işleriyle uğraşıp sayıları artmasın diye kadı olarak atadığı şeklindeki İbnü'l-Adîm'in sözlerini akla getirmektedir (İbnü'l-Adîm, 2011: 71). Ancak görülmektedir ki, Sâid ailesi Nizâmülmülk'ten çok önce, Tuğrul Bey döneminde kadı olarak atanmaya başlanmıştır. Bunun nedeni, Selçukluların Nîşâbûr'a ilk geldiklerinde Kâdî Ebü'l-Alâ es-Sâid'in halkı teskin etmesiyle şehrin sulh ile teslim edilmesi veya Selçuklu sultanlarının Hanefî mezhebinden olmasından dolayı bu aileye güvenerek devlete yakın tutmak istemesinden olabilir.

¹³⁸ Bu aileden diğer isimler için bkz. Bahçivan, 2008: XXXV, 582-583.

öğrenimine devam etmiştir. Bir süreliğine Merv'de bulunan Ebû Bekr Fazl el-Mervezî'nin yanında bulunmuş ve 407/1016-17 yılında Nîşâbûr'a geri dönmüştür. Ayrıca Zeynü'l-İslâm el-Kuşeyrî ve İmâm Ahmed el-Beyhakî'ye refakat etmiş ve artık ilmî camiada adını duyurmuştur. Nîşâbûr'da ders, fetva ve münâzara faaliyetlerini yürütmesinin yanı sıra 438/1046-47 yılında vefat edinceye kadar hayır işleriyle uğraşmıştır. Eserleri arasında, *el-Cem ve'l-fark*, *el-Vesâ'il fi furûkî'l-mesâ'il* ve *mevkîfî'l-İmâm ve'l-me'mûm* zikredilmektedir (Subkî, 1964: V, 73-94; İbn Hallikân, 1972: III, 47-48; Zehebî, 1992: XVII, 617-618; İbnü'l-Cevzî, 1992: XV, 306-307; Bâharzî, 1993: II, 998-999; Fârisî, 2005: 166; Fârisî, 2013: 422-424; Bulliet, 1972: 121; Zâkerî, 1978: 377-378; Gözübenli, 1993: VIII, 144).

Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasan b. Hâtem en-Nîşâbûrî (ö. 440/1048): Nîşâbûr'un ileri gelen Mut'ezîle âlimlerinden olan Ebû Reşîd, kâdılkudât Abdülcebbâr b. Ahmed'den sonra önemli âlimler arasında yer almıştır. Nîşâbûr'da ders halkaları tertip eden Ebû Reşîd, 440/1048 yılında vefat etmiştir (Ziriklî, 2002: III, 101).

Ebû Nasr Abdullah İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 441/1049-50): Ebû Osman es-Sâbûnî'nin yedi çocuğundan en büyüğü olan Ebû Nasr es-Sâbûnî, babasının yanında çok iyi bir eğitim almış ve onun gibi önemli bir hatip olmuştur. Eski Nîşâbûr Mescidi'nde hutbeler vermesine rağmen, uzun süre hatiplik yapmamıştır. Daha çok Tuğrul Bey'in diplomatik temsilcisi olarak ona hizmet etmiş ve seyahatlerinde yanında bulunmuştur. 441/1049-50 yılında vefat etmiş ve Nîşâbûr'a defnedilmiştir (Fârisî, 2005: 176; Fârisî, 2013:439; Bulliet, 1972: 138).

Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah Mûsâ el-Beyhakî (ö. 458/1065-66): Ebû Bekr el-Beyhakî, 384/994-95 yılında Nîşâbûr'un nâhiyesi Beyhak'ın Hüsrevcird Köyü'nde doğmuştur. Bu yüzden Hüsrevcirdî lakabıyla anılmıştır. İlk eğitimini Beyhak'ta fıkıh ve hadis derslerini alarak başlayan Ebû Bekr el-Beyhakî, daha sonra İsferyân, Tûs, Hemedân, İsfahan, Rey, Nîşâbûr, Bağdat, Kûfe ve Bağdat'a giderek çeşitli hocalardan dersler almıştır. En önemli hocaları arasında, fıkıh alanında Ebû'l-Feth Nasr b. Muhammed b. el-Mervezî ve hadis alanında ise Hâkim-i en-Nîşâbûrî bulunmaktadır. Ayrıca İbn Fûrek, Hergûşî, Ebû

Abdurrahman es-Sülemî, Ebû İshâk Rükneddîn el-İsferâyînî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimlerden dersler almıştır. Ebû Bekr el-Beyhakî, Sultan Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk el-Kündürî'nin Eş'arilere baskılar uygulamaya başladığı zaman, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile birlikte Mekke'ye gitmiştir. 458/1065-66 yılında Nîşâbûr'da vefat eden Ebû Bekr el-Beyhakî'nin naaşı memleketi Beyhak'a nakledilerek Hüsvircird'de toprağa verilmiştir. Birçok eseri bulunan Ebû Bekr el-Beyhakî, ispatı olmayan ve doğru olduğuna inanmadığı bilgileri eserlerine almamaya dikkat etmiştir. Hadis ile ilgili olan eserleri; *es-Sünenü'l-kübrâ*, *el-Medhâl ilâ Kitabîs-Sünnen*, *Ma'rifetü's-sünen ve'l âsâr*'dır. Akaid ile ilgili olan önemli eserleri; *el-Esmâ' ve's sıfât*, *Delâ'ilü'n-nübevve*, *Şu'abü'l-îmân ve el-İ'tikad*'tır. Şâfiî mezhebiyle ilgili; *Menâkibü's Şâfi'î*, *el-Mebsût*, *el-Hilâfiyyât beyne's Şafi'îyye*, *Ahkâmü'l-Kur'ân* ve diğer önemli eserleri sayılabilir (Subkî, 1964: III, 394; IV, 8-12; İbn Hallikân, 1972: I, 75-76; Zehebî, 1985: XVIII, 163 vd.; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 97; Fârisî, 2013: 125-127; Topaloğlu, 1988: 57-58; Kandemir, 1992: VI, 59-60; Brockelmann, 2001: II, 582).

Ebû Bekr Muhammed el-Kâsım b. Habîb b. Abdûs es-Saffâr (ö 468/1075-76): Nîşâbûr'un önemli Şâfiî fıkıh âlimleri arasındadır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olan Ebû Bekr es-Saffâr, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî'nin hac ziyaretlerinde yanlarında bulunmuş ve onların bilgilerinden faydalanmıştır. Bir yıl süren hac vazifesinden sonra Nîşâbûr'a dönmüş ve Mutarrîz Mescidi'nde uzun yıllar hadis dersleri vermiştir. Ebû Naîm el-İsferâyînî'den de hadis rivayet eden Ebû Bekr es-Saffâr, 468/1075-76 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir. Ebû Bekr es-Saffâr'ın oğlu Ebû İbrâhim b. İsmâil es-Saffâr da İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh dersleri almış ve babasının hadis derslerinde onun muîdi olarak hizmet etmiştir. 424/1032-33 yılında doğmuş ve 491/1097-98 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: IV, 194-195; Zehebî, 1985: XVIII, 437-438; İbnü'l-Cevzî, 1985: XVI, 174; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 293; Fârisî, 2013: 54; Bulliet, 1972: 163).

Ebû Mansûr Ömer b. Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Cûrî (ö. 469/1076-77): Hanefî âlimler arasında yer alan Ebû Mansûr el-Cûrî, Eski Cuma Camii

yakınlarında yaşamını sürdürmüştür. Sâid b. Muhammed, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Haffâf vd. âlimler kendisinden hadis rivayet etmiştir. 469/1076-77 yılında vefat eden Ebû Mansûr el-Cûrî, Hîre Mahallesi'ndeki Nûh Mezarlığı'na defnedilmiştir (Kureşî, t.y.: I, 386; Sem'ânî, 1962: III, 398; Zehebî, 1985: XVIII, 357-358; Fârisî, 2013: 591-592).

Ebû Ca'fer el-Hâşimî (ö. 470/1077-78): Ebû Ca'fer el-Hâşimî, 411/1020-21 yılında Nişâbûr'da doğmuş ve 23 yıl babasından fıkıh eğitimi almıştır. Ayrıca Ebû Muhammed el-Hilâl, Ebû İshâk el-Bermekî, Ebû Tâlib el-Uşârî, İbnü'l-Müzehhib et-Temîmî ve Kādî Ebû Ya'lâ gibi meşhur hocalardan ders almıştır. Kendisinden ise Hulvânî, Ebû Bekr el-Ensârî ve İbnü'l-Muharrimî dersler almıştır. 470/1077-78 yılında da Nişâbûr'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 546-547; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 195-196; Safedî, 2000: XVIII, 55; Menekşe, 1992: 115).

Ebû Sa'd Abdurrahman b. Me'mûn b. Ali el-Mütevellî en-Nişâbûrî (ö. 478/1085-86): Fıkıh, fıkıh usûlü, feraiz ve kelâm âlimi olan Ebû Sa'd el-Mütevellî, Nişâbûr'da doğmuştur. Ebû Sehl Ahmed b. el-Ebyurdî ve el-Fûrânî'den fıkıh öğrenmiştir. Nişâbûr'da Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Osman es-Sâbûnî'den ve Abdülgâfir el-Fârisî'den ise hadis dinlemiştir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin vefat etmesiyle Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiş ve 478/1085-86 yılında vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır. Bağdat'taki Bâbüebrez Mezarlığı'nda metfundur (İbnü'l-İmâd, 1986: V, 337; İbn Kādî Şühbe, 1987: I, 247-248; Safedî, 2000: XVIII, 133; Ziriklî, 2002: III, 323; İsnevî, 2002: I, 146-147; Girâyî, 1978: 519; Menekşe, 1992: 53; Kisâî, 1995: 140; Yurdagür, 2006: XXXII, 220).

Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyin en-Nâsîhî en-Nişâbûrî (ö. 484/1091-92): Ulemâ ve kâdılkudât olan Ebû Bekr en-Nâsîhî, kadı Ebû Bekr el-Hîrî ve Ebû Sa'id es-Sayrafî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Horasan ve Bağdat'da bulunan Ebû Bekr en-Nâsîhî'den Muhammed b. Abdulvâhid ed-Dekkâk, Abdülvehâb b. el-Enmâtî, Ebû Bekr b. ez-Zâgûnî vd. hadis rivayet etmişlerdir. Hanefî âlimlerden olan Ebû Bekr en-Nâsîhî, Nişâbûr'daki Sultâniyye Medresesi'nde

dersler vermiş ve Alp Arslan zamanında Nişâbûr kadılığı yapmıştır (Zehebî, 1985: IXX, 19-20; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 360; Yâfiî, 1997: III, 103; Fârisî, 2013: 71).

Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî el-Mervezî Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 487 ya da 489/1094 ya da 1096): Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, 426/1035 yılında Merv'de doğdu. İlk eğitimini Hanefî fakihlerinden olan babası Kādî Muhammed'den aldı. 461/1068 yılında Bağdat'a gitti. Orada Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbn es-Sabbâğ gibi Şâfiî âlimlerle müzakerelerde bulundu. Ayrıca Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Ebû Bekr ez-Zakîr ve Ebû Sa'd er-Râmuş'un ders meclislerinde bulundu. Buradaki âlimlerden etkilenecek Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçti. 468/1076 yılında Merv'e döndüğünde Şâfiîliği benimsediğini açıklayan Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'ye babası ve kardeşleri büyük tepki gösterdiler. Bu tepkiler üzerine önce Tûs'a gitti, bir müddet sonra Nişâbûr'a geri geldi. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile münâzara meclislerine katılmış ve onun tarafından övülmüştür. Hanefî ve Şâfiî mezhepleri konusunda danışılan bir isim olan Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Nişâbûr'daki Şâfiî medreselerinde tezkîr meclisi düzenlemiştir. Kendine has üslûbu ile vaaz ve münâzara meclisleri düzenleyen Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'ye Nizâmülmülk hil'at ve mürekkep göndermiştir. 479/1086 yılında tekrar Merv'e giden Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, 487/1094 ya da 489/1096 yılında vefat edinceye kadar Merv'deki Şâfiî medreselerinde dersler düzenlemiştir. Eserleri arasında; *Tefsîrû'l Kur'ân*, *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl* ve *el-İstîlâm fi'l-hilaf beyne'l-imâmeynes-Şâfiî'i ve Ebî Hanîfe* sayılabilir (Subkî, 1964: V, 335 vd.; Zehebî, 1985: XIX, 114 vd.; İbn Kādî Şühbe, 1987: I, 273-274; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 37; İsnevî, 2002: I, 321-322; Fârisî, 2005: 376-377; Fârisî, 2013: 726-728; Zâkerî, 1978: 384-385; Aygün, 2009: XXXVI, 463).

Ebü Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. Behram el-Hâkim (ö. 492/1098-99): Beyhak'ın nâhiyesi olan Havâr'ın en önde gelen fıkıh âlimlerindendi. Lâkin Ebü'l-Feth Nasır b. el-Hüseyn el-Ömerî, Zeynü'l-İslâm Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İsmâil b. es-Sâbûnî arasında çıkan mezhepsel kavgalar esnasında 492/1098-99 yılında öldürülmüştür (İbn Funduk, 1983: 214).

Ebü'l-Abbâs el-Fazl b. Abdülvâhid b. el-Fazl es-Serhesî en-Nîşâbûrî (ö. 494/1100-01): Fıkıh âlimi olan Ebü'l-Abbâs es-Serhesî, Nîşâbûr'da Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. es-Serrâc, İbn Abdân, Ebî Sehl b. Hesnûye, kadı Ebî Bekr el-Hîrî, Sâid b. Muhammed el-Kâdî, Merv'de Ebî Bekr Muhammed el-Mervezî el-Enbârî ve Buhara'da da Ebî Sehl el-Kelâbâzî'den dersler almıştır. 400/1009-10 yılında doğmuş ve 494/1110-01 yılında vefat etmiş olan Ebü'l-Abbâs es-Serhesî, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra uzun yıllar ticaret ile uğraşmıştır (Zehebî, 1985: IXX, 147-148).

Ebü İshâk İbrâhim b. Muhammed ed-Dihistânî el-Hanefî (ö. 503/1109-10): Ebü İshâk ed-Dihistânî, Nîşâbûr'daki Sandaliyye Medresesi'nde Ali b. Hüseyin es-Sandalî ve Ebü Zeyd ed-Debûsî'den 460/1067-68 yıllarında fıkıh eğitimi almıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de onunla ilgilenmiş ve değer vermiştir. Fıkıh alanında devrin sayılı Hanefî âlimlerinden olan Ebü İshâk ed-Dihistânî, 503/1109-10 yılında vefat etmiştir (Fârisî, 2013: 156; Menekşe, 1992: 104).

Ebü Bekr el-Kâsım b. Ahmed b. Mansûr b. Muhammed İbnü'l-Kâsım (ö. 516/1122-23): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunudur. İlk olarak annesinin dayısı Ebü Nasr el-Kuşeyrî'den fıkıh ve kelâm usûlü dersleri almıştır. Diğer âlimlerin de ders meclislerine katılan İbnü'l-Kâsım, 516/1122-23 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 265; Fârisî, 2013: 698).

Ebü'l-Kâsım İshâk b. Ömer b. Abdülazîz en-Nîşâbûrî (ö. 520/1126-27): Nîşâbûr'un önemli fıkıh âlimlerinden olan Ebü'l-Kâsım Abdülazîz en-Nîşâbûrî, aynı zaman şiir okumuş ve çeşitli konularda güzel yazılar yazmıştır. 439/1047-48 yılında Nîşâbûr'da doğmuş ve bütün eğitim hayatı Nîşâbûr'da geçmiştir. 520/1126-1127 yılında da vefat etmiş ve Nîşâbûr'da Meydân-ı Ziyad'daki mezarlığa defnedilmiştir (Girâyî, 1978: 505).

Ebü Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sa'd es-Sâidî en-Nîşâbûrî (ö. 527/1132-33): Nîşâbûr Hanefîlerinin lideri Sâidî ailesinden olan kadı ve meşhur şeyhülislâm Ebü Saîd, 446/1054-55 yılında dünyaya gelmiştir. Abdülgâfir el-Fârisî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve diğer âlimlerden fıkıh ve hadis dersleri almıştır.

Ebû Saîd, Nîşâbûr'da Sultan Sencer'e bağlı olarak kadılık yapmıştır. Ayrıca kadılık görevi süresince fıkıh dersleri ve diğer konularda da ders meclisleri düzenlemiştir. 527/1132-33 yılında, 83 yaşında, Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Cüveynî, 1950: 10; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 136; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVII, 280; Zâkerî, 1978: 397-399; Girâyli, 1978: 514).

Ebû'l-Hasan es-Seyyidî el-Kâdî er-Reis (ö. 533/1138-39): Ebû'l-Hasan es-Seyyidî, kardeşi Ebû Nasr el-Müeyyed ile Nîşâbûr'dan Hüsrevcîrd'e gelmişlerdir. Çünkü Ebû'l-Hasan es-Seyyidî ile İmâmü'l-Haremeyn arasında ihtilaf yaşanmıştı. Beyhak'ın kadılığını da yürüten Ebû'l-Hasan es-Seyyidî, 533/1138-39 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 219).

Ümmü'l-Kiram şerife bint Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö. 536/1141-42): Büyük Selçuklu Devleti'nin meşhur âlimlerinden Nâsihiyye Medresesi'nin müderrisi ve Mutarrîz Mescidi'nin imâmı olan Ebû Abdullah Muhammed b. El-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî'nin kızı olan Ümmü'l-Kiram şerife, evvela babasından ve sonrasında da Ebû Saîd Abdurrahman b. Mansûr b. er-Râmuş, Ebû Bekr Ahmed b. Ali eş-şîrâzî, Ebû Ali el-Hasan b. Ali Muhammed el-Bustî gibi âlimlerden dersler almıştır (Fârisî, 2013: 388; Piyadeoğlu, 2011: 465-466).

Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib Tersîfî en-Nîşâbûrî (ö. 543/1148-49): İlim ehli olan Ebû Tâlib, Nîşâbûr'da doğmuş olmasına rağmen Kirmân'a goç etmiş ve orada 543/1148-49 yıllarında vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 508).

Ebû Saîd Muhammed Emîrek en-Nîşâbûrî (ö. 543/1148-49): Nîşâbûr'un önemli âlimleri arasında sayılan Ebû Saîd, 461/1068-69 yılında Nîşâbûr'da doğmuş ve 543/1148-49 yılında yine Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 503).

Ebû Sâlih Muhammed b. İsmail b. Ahmed b. Abdülmelik el-Hâfız en-Nîşâbûrî (ö. 546/1151-52): Fıkıh âlimi ve münâzaracı olan Ebû Sâlih el-Hâfız, 480/1087-88 yılında dünyaya gelmiştir. Ebû Bekr b. Halef eş-şîrâzî ve Ali b. Ahmed el-Medîni'den dersler almıştır. Ondan fıkıh dersleri alanlar ise İbn Sem'ânî, İbn

Abdürrahim, Abdülvâhid b. Abdüsselâm b. Sultân ve Ebû el-Fazl Ahmed b. Sâlih b. Şâfiî'dir. Daha sonra Kirmân'a giden Ebû Sâlih el-Hâfız, 546/1151-52 yılında vefat edinceye kadar orada yaşamıştır (Subkî, 1964: VI, 95).

Ebü'l-Feth Nasrullah b. Mansûr b. Sehl el-Hîrî (ö. 546/1151-52): Büyük âlimler arasında yer alan Ebü'l-Feth el-Hîrî, bir müddet Nîşâbûr'da kaldıktan sonra rihleye (ilim yolculuğu) çıkmış ve Bağdat'ta Ebû Hamîd Gazzâlî'nin yanında fıkıh eğitimi almıştır. 546/1151-52 yılında Belh'te vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 544).

Ebü Nasr Muhammed b. Mansûr b. Abdürrahîm el-Herzî en-Nîşâbûrî (ö. 547/1152-53): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin öğrencileri arasında yer almaktadır. ss-Sem'ânî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin eserlerini ondan dinlemiştir. 454/1062-63 yılında doğmuş ve 547/1152-53 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir. Cenazesi Hîre Mezarlığı'na defnedilmiştir (Zehebî, 1985: XX, 258; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 239; Girâyli, 1978: 514-515).

Ebü'l-Kâsım Sehl b. Nasr Abdurrahman b. Ahmed el-Mâreh en-Nîşâbûrî (ö. 547/1152-53): Fıkıh, kelâm ve lügat ilimlerinde sayılı âlimler arasında yer almaktadır. Nîşâbûr'da doğmuş ve eğitimini Nîşâbûr'da almış olan Ebü'l-Kâsım el-Mâreh en-Nîşâbûrî, 547/1152-53 yılında Rey'de vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 516).

Ebü'l-Hasan Abdülmecid b. Ebû Sa'd Abdülvâhid el-Kuşeyrî en-Nîşâbûrî (ö. 550/1155-56): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Fâtıma el-Kuşeyrî'nin oğlunun oğludur. Babasının yanında fıkıh, hadis ve tefsir eğitimi almıştır. Bir müddet Ebû Bekr Ahmed b. Ali eş-Şîrâzî'den ve Ebü'l-Kâsım İsmâil b. en-Nevgânî'den dersler almış olan Ebü'l-Hasan Abdülvâhid el-Kuşeyrî, 550/1155-56 yıllarında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 512).

Ebü'l-Mefâhir Azîz b. Muhammed b. Ahmed b. Sâid b. Muhammed es-Sâidî en-Nîşâbûrî (ö. 551/1156-57): Nîşâbûr kadılığı yapan Ebü'l-Mefâhir es-Sâidî, 481/1088-89 yılında dünyaya gelmiştir. Nîşâbûr'da eğitimini tamamlayan Ebü'l-Mefâhir es-Sâidî'den, Abdülkerîm es-Sem'ânî'nin hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir (Kureşî, t.y.: I, 347).

Ebü'l-Feth Nâsır b. Süleyman b. Nâsır b. Muhammed Ebü'l-Kâsım el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö. 552/1157-58?): Şafîî fıkıh âlimleri arasında zikredilen ve 489/1095-96 yıllarında dünyaya gelen Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, Ebü'l-Hasan el-Medînî el-Müezzîn ve el-Fazl b. Abdülvâhid et-Tâcir gibi âlimlerden dersler almıştır. Sultan Sencer döneminin önemli âlimlerinden olan Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, 552/1157-58 yıllarında Merv'de vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 317; Ziriklî, 2002: VII, 348).

Ebü Hafs Ömer b. Ahmed b. Mansûr es-Saffâr en-Nîşâbûrî (ö. 553/1158-59): Fıkıh alanında meşhur âlimler arasında yer alan Ebü Hafs es-Saffâr, Ebü Nasr Kuşeyrî'nin damadıdır. Nîşâbûr'da İsmâil b. Abdülgâfir el-Fârisî'den hadis dersleri almıştır. Aynı zamanda tasavvuf ile de ilgilenen Ebü Hafs es-Saffâr, Mûsâ b. İmrân es-Sûfî, Ahmed b. Halef eş-Şîrâzî ve Ebî Terâb Abdülbâkî el-Merâgî'nin meclislerinde bulunmuştur. Kendisinden de Ebü Sa'd es-Sem'ânî semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Ebü Hafs es-Saffâr, 477/1084-85 yıllarında doğmuş ve 553/1158-59 yıllarında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 337-338; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 278; İbnü'l-Fuvatî, 1995: I, 400; Yâfîî, 1997: III, 233; Safedî, 2000: XXII, 258; İsnevî, 2002: II, 47; Fârisî, 2013: 597; Girâyî, 1978: 508).

Ebü Muhammed b. Ebî Ömer Muhammed b. Hüseyin (ö. 553/1158-59): Nîşâbûr'da 443/1051-1052 doğmuş ve fıkıh eğitimi almıştır. Seyyidî nisbesiyle ile meşhur olmuş ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin kızı ile evlenmiştir. 553/1158-59 yılında da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 512-513).

Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyin en-Nîşâbûrî (ö. 553/1158-59): Hanefî fıkıh âlimi ve vaiz olan Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyin, 469/1076-77 yılında dünyaya gelmiştir. Buhara'da Ebü'l-Usr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Pezdevî ve Ebü Nasr Ahmed b. Abdurrahman b. İshâk er-Rîgedmûnî'nin eserlerini okumuş ve çeşitli âlimlerden fıkıh dersleri almıştır. 553/1158-59 yılında da vefat etmiştir (Kureşî, t.y.: I, 305).

Ebü Mansûr Muhammed b. Esad Attarî et-Tûsî (ö. 573/1177-78): Nîşâbûr'da 486/1093-94 yılında dünyaya gelen Ebü Mansûr et-Tûsî, Tûs'da Gazzâlî ve Merv'de ise Ebü Mansûr es-Sem'ânî'den dersler almıştır. 548/1153-54 yılında

Oğuzların Nîşâbûr'a saldırmasıyla önce Bağdat'a, sonra Azerbaycan'a kaçmıştır. 571/1175-76 yılında Tebriz'e gelmiş ve 573/1177-78 yılında da orada vefat etmiştir. Eserleri arasında *Şerhu'l-Sünne* ve *Maalüm et-Tenzil* zikredilmektedir (Hümâyî, 1938: 286; Subkî, 1964: VI, 92-93; İsnevî, 2002: I, 211-212; Piyadeoğlu, 2012: 289).

4.2. Hadis Âlimleri

Yetişen âlimler gözönüne alındığında Nîşâbûr'da hadis eğitimine ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Özellikle semâ yoluyla verilen eğitimin yaygın olduğu Nîşâbûr'da pek çok hadis âlimi yetişmiştir. Nîşâbûrlu olan veya Nîşâbûr'da eğitim almış olan hadis âlimleri şu şekilde sıralanabilir:

Ebû Saîd Zeyd b. Muhammed b. Zafer el-Alevî el-Hüseynî (ö. 440/1048-49): Ebü'l-Hasan Muhammed b. Zafer'in oğlu olan Ebû Saîdel-Alevî, tüm eğitimi neredeyse babasının yanında tamamlamıştır. Muhaddis olan Ebû Saîd el-Alevî, Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî gibi pek çok öğrenci yetiştirmiştir (İbn Funduk, 1983: 179).

Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 447/1055-56): Nîşâbûr'un Hanefî âlimlerinden olan Ebû Muhammed en-Nâsîhî, 373/983-84 yılında Buhara'da doğmuştur. Ebü'l-Heysen Utbe b. Hayseme, Bişr b. Ahmed el-İsferâyînî ve Ebû Amr İbn Hemdân'dan dersler almıştır. Kendisinden de oğulları Muhammed ve Yahya ile Ebû Abdullah el-Fârisî, Ali b. Ubeydullah el-Hatîbî, İsmâil b. Amr el-Buhâyri gibi isimler hadis rivayet etmiştir. Nîşâbûr'daki meclislerde dersler ve münâzaralar düzenlemiş olmasının yanı sıra Gazneli Sultan Mahmûd'un Buhara kadılığını da yapmıştır. Ebû Muhammed en-Nâsîhî 447/1055-56 yılında Buhara'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVII, 660-661; Zirikî, 2002: IV, 79; Fârisî, 2005: 167; Fârisî, 2013: 424 Bulliet, 1972: 204-205; Zâkerî, 1978: 379; Özcan, 2006: XXXII, 394).

Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. el-Mâ'tez İbn el-Mâ'tez en-Nîşâbûrî (ö. 447/1055-56): Ebü'l-Hasan el-Mâ'tez, Ebî el-Fazl b. Huzeyme, Ebî el-Fazl el-Fâmî, Ebû Bekr el-Cûzkî'den hadis dinlemiştir. Ondan da Ebû Ali el-Haddâd, İshâk er-

Râşfînânî ve Muhammed b. Abdullah b. Hûrestî hadis rivayet etmiştir. Ebü'l-Hasan 447/1055-56 yılında da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVII, 662).

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Mesrûr en-Nîşâbûrî (ö. 448/1056-57): Ebû Hafs el-Mesrûr, Ömer b. İsmail b. Necid, Beşer b. Ahmed el-İsferâyînî, Ebû Sehl es-Su'lûkî, Hüseyin Ali et-Temîmî ve Ebû Ömer b. Hemdân gibi birçok âlimden hadis dinlemiştir. Ondan da Ubeydullah b. Ebî el-Kâsım el-Kuşeyrî, Ahmed b. Ali b. Selmûye, Sehl b. İbrâhim el-Mescîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl el-Furâvî, İsmail b. Ebî Bekr el-Kârî ve Temîm b. Ebî Saîd el-Cürcânî gibi isimler hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Hafs el-Mesrûr, 448/1056-57 yılında 80 yaşında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 10; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 206).

Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî (ö. 449/1057-58): Dönemin en büyük hatip, müfessir, muhaddis ve vaizi olan Ebû Osman es-Sâbûnî, 373/983-84 yılında Herat'ın Büşenc kasabasında doğmuştur. Nîşâbûr vaizlerinden olan babasını daha çocuk iken kaybeden Ebû Osman es-Sâbûnî, Ebü'l-Tayyib Muhammed es-Su'lûkî, Ebû İshâk el-İsferâyînî ve İbn Fûrek gibi âlimlerden dersler almıştır. Ayrıca Ebû Tâhir el-Huzeyme, Ebû Bekr el-Cûzkî ve Ebü'l-Hasan el-Kazvînî ve diğer âlimlerden hadis dinlemiştir. Aynı zamanda Herat, Serahs, Şam ve Hicaz'daki zamanın âlimlerinden dersler aldıktan sonra Nîşâbûr'da Sâbûnî Medresesi'nde ilimle meşgul olmuştur. Ebû Osman es-Sâbûnî 449/1057-58 yılında vefat etmiş ve babasının da medfun olduğu Sikketülharb Mahallesi'ndeki medreseye defnedilmiştir (Subkî, 1964: IV, 271-284; Zehebî, 1985: XVIII, 40-45; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 213; İsnevî, 2002: II, 43-44; Fârisî, 2005: 433-437; Fârisî, 2013: 421, 498; Zâkerî, 1978: 160; Aruçi, 2008: XXXV, 359). el-Beyhakî, Abdülazîz el-Kattânî ve Ebû Abdullah el-Furâvî gibi sayısız öğrenci yetiştiren Ebû Osman es-Sâbûnî, bir o kadar da eser telif etmiştir. Eserlerinden bazılarını: *Akîdetü's Selefve ashâbi'l-hadis, el-Vasiyye, el-Erba'un fi'l hadis, Kitâbü'l-Mi'-eteyn, Kitâbü'l İntisâr, Kitâbü'd Da'avat* şeklinde sıralanabilir (Topaloğlu, 1988: 56; Aruçi, 2008: XXXV, 359-360).

Ebû Mes'ûd Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Abdülazîz b. Şazan er-Râzî el-Becellî (ö. 449/1057-58): Nîşâbûr'da 362/972-73 yılında dünyaya gelen Ebû Mes'ûd el-Becellî, bir müddet Cürcân'da oturmuş ve 449/1057-58 yılında Buhara'da

vefat etmiştir. İlim için yaptığı yolculuklar sayesinde bir hayli hadis yazmış ve tasnif etmiştir. Mute' med bir muhaddis olarak bilinen Ebû Mes'ûd el-Becellî, ticaretle de meşgul olmuştur. Ebû Amr b. Hemdân, Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Muhammed b. Fadl İbn Huzeyme, Ebü'l-Hüseyin el-Haffâf'dan dersler almıştır. Ebû Mes'ûd el-Becellî'den ders alanlar ise Yahya b. el-Hasan er-Reşîdüddin, Abdülvâhid b. Ahmed b. er-Reşîdüddin, Ali b. Muhammed el-Cürcânî ve İsmâil b. Abdülgâfir olarak tespit edilmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 62-63; Topaloğlu, 1988: 57).

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Habbâzî (ö. 449/1057-58): Meşhur şeyhülkurrâ ve kırat âlimi olan Ebû Abdullah el-Habbâzî, Ebü'l-Heysen Muhammed b. Mekkî b. Muhammed el-Mervezî el-Keşmîhîni'den dersler almıştır. Ayrıca babası Ebü'l-Hüseyin el-Habbâzî ve Ebî Bekr et-Terrâzî'den de dersler almıştır. Öğrencileri arasında ise Mesûd er-Rikâb el-Hüzelî kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: XVII, 44-45; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 214; Fârisî, 2013: 36-37).

Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Bâhîr el-Bâhîrî (ö. 451/1059-60): Dedesi Ebü'l-Hüseyin ile Ebî Amr'dan dersler almıştır. Ayrıca Ebû Amr b. İbn Hemdân ve Hâkim b. Ahmed'den de hadis dersleri almıştır. Onun öğrencileri arasında ise Hibetullah b. Sehl ve Zâhir b. Tâhir bulunmaktadır. Sultan Mahmûd ile Hindistan'a giden Ebû Osman el-Bâhîrî, 451/1059-60 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 103-104; Fârisî, 2013: 342).

İbn Ebî Şems Ahmed b. İbrâhim Ebû Sa'd en-Nîşâbûrî (ö. 454/1062-63): İbn Ebî Şems, Ebû Muhammed el-Mahledî ve Ebû Tâhir b. Hûzeyme'den dersler almıştır. Öğrencileri arasında ise Ahmed b. Muhammed b. Saîd el-Kâdî ve Zâhir b. Tâhir kaydedilmektedir. Nîşâbûr âlimleri onu, kısa bir süreliğine Nîşâbûr Şâfîîlerinin reisliğine seçmişlerdir. Nîşâbur'da uzun yıllar imlâ meclisleri düzenleyen İbn Ebî Şems, 454/1062-63 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 122; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 228).

Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed b. Ca'fer en-Nâsîhî en-Nîşâbûrî (ö. 455/1063): Ebû Saîd en-Nâsîhî, Ebî Muhammed el-Cüveynî, Ebî Tâhir ez-Ziyâdî ve

Abdullah b. Yusuf b. Mâmûye gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş ve 455/1063 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: IV, 195; Safedî, 2000: I, 110).

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Havârî (ö. 540/1145-46): Ebû Abdullah el-Havârî, aslen Hüsrevcird kasabasındandır. Ebû Bekr b. el-Hâris el-İsfahânî'den Nişâbûr'da semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Nişâbûr'da diğer âlimlerden de dersler alan Ebû Abdullah el-Havârî'nin vefatı, 540/1145-46 yılına yakındır (İbn Funduk, 1983: 216).

Ebû Mansûr Abdülhâlûk b. Ahmed b. Zâhîr b. Tâhir eş-Şahhâmî (ö. 549/1154-55): Nişâbûr'un en önemli hadis âlimlerinden olan Ebû Mansûr eş-Şahhâmî, 475/1082-83 yılında dünyaya gelmiştir. Dedesi Osman b. Muhammed b. el-Mahmî ile Ebû Bekr b. Halef, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Ahmed b. el-Vâhidî, el-Fazl b. Ebû Harb, Muhammed b. İsmâil et-Tiflîsî vd. âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Ondan hadis dersi alanlar ise Abdülkerîm Ebû Sa'd, el-Mûvîd et-Tûsî ve es-Saffâr Kâsım b. Abdullah olarak kaydedilmektedir. Dönemin âlim ve müellifleri tarafından donanımlı bir âlim olarak kaydedilen Ebû Mansûr eş-Şahhâmî, 549/1154-55 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 254-256; Fârisî, 2013: 585).

Ebû Abdurrahman Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm en-Nişâbûrî (ö. 549/1154-55): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin eşi olan Fâtıma el-Kuşeyrî'den hadis ve tefsir dersleri almıştır. 472/1079-80 tarihinde doğmuş olan Ebû Abdurrahman, 549/1154-55 yıllarındaki Oğuz saldırılarında Nişâbûr'da öldürülmüştür (Girâyî, 1978: 503).

Ebû Bekr Abdurrahman b. Ahmed el-Hîrî (ö. 453/1061-62): Nişâbûr'daki hadis ilminin en önemli temsilcilerinden olan Ebû Bekr el-Hîrî, Nişâbûr'da uzun yıllar ilim ve sanat ile meşgul olmuştur. Aynı zamanda seyyah olduğu için, farklı coğrafyalar hakkında bilgisi de bulunmaktaydı. Ebû Bekr el-Hîrî Nişâbûr'daki Mulkâbâz Mahallesi'ndeki evinde 453/1061-62 tarihinde vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 508).

Ebû Sa'd Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed Ebû Sa'd b. Ebû Bekr el-Kencerûzî (ö. 453/1061-62): Nişâbûr'un Kencerûz Köyü'nden olan Ebû Sa'd el-Kencerûzî,

Bağdat'ta Ebî Ömer b. Hemdân, Ebî Ahmed et-Temîmî, el-Hâkim, Ebî Ahmed el-Hâfız ve Ebû el-Hasan b. et-Tarsûsî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Döneminin meşhur âlimleri arasında yer almayı başaran Ebû Sa'd el-Kencerûzî, 453/1061-62 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Kıftî, 1982: III, 165-166; Zehebî, 1985: XVIII, 101-102; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 227; İbn Kâdî Şühbe, 1987: II, 301; Yâkût el-Hamevî, 1993: VI, 2550; Fârisî, 2013: 37-38).

Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Hemdûn es-Sülemî en-Nîşâbûrî (ö. 455/1063): Meşhur hadis âlimleri arasında yer alan Ebû Bekr es-Sülemî, Ebû Amr b. Hemdân ve Ebü'l-Kâsım b. Yasîn el-Kâdî'dan dersler aldı. Onun öğrencileri arasında ise İsmail b. Abdülgâfir ve Zahîr b. Tâhir kaydedilmektedir. Nîşâbûr yakınlarında bir köyde yaşamını sürdüren Ebû Bekr es-Sülemî, 455/1063 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 98; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 235; Fârisî, 2013: 50).

Ebû Saîd Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Habîb es-Sefer el-Mâ'rûf el-Haşşâb (ö. 456/1063-64): Muhaddis ve müfîd olan Ebû Saîd el-Haşşâb, 381/991-92 yılında dünyaya gelmiştir. Ebû Muhammed el-Mahledî, Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf, Ebû Abdurrahman es-Selemî ve Ebû Tâhir Muhammed b. Mahmeş ez-Ziyârî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Meşhur hadisçiler arasında yer alan Ebû Saîd el-Haşşâb, Zâhir eş-Şahhâmî gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve 456/1063-64 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 150-151; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 243; Fârisî, 2013: 51-52).

Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah b. Muhammed el-Hüseyn el-Bistâmî (ö. 456/1063-64): İmâm Kebîr Muhammed b. Hibetullah b. Muhammed b. Hüseyn'in oğlu Cemâlülislâm Ebû Sehl el-Bistâmî, 423/1031-32 yılında doğmuş, Horasan ve Irak'taki âlimlerden hadis dersleri almıştır. Babası 40 yaşında vefat edince, babasının da bağlı olduğu büyük Şâfiî âlimi Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin yolundan gitmiştir. Ancak Nîşâbûr'a döndüğü zaman Eş'arîlerin ihanetine uğrayarak, Nîşâbûr Camii'sinin yanında vaaz kürsüsü kurması engellenmiştir. Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk el-Kündürî'nin döneminde de Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile bağlantısı olduğu iddiası ile yakalatılıp zindana atılmıştır. Sultan Alp Arslan döneminde Nizâmülmülk'ün vezîr olması ve Şâfiîler üzerinde baskıların kalkmasıyla

serbest kalmasına rağmen, gizlice ve hile ile 456/1063-64 yılında katledilmiştir (Subkî, 1964: IV, 208-212; Zehebî, 1985: XVIII, 142-143; Fârisî, 2013: 76-78; Zâkerî, 1978: 379-380).

Ebû Osman Saîd b. Ebî Saîd Ahmed b. Muhammed b. Naîm en-Nîşâbûrî es-Sûfî el-Ayyâr (ö. 457/1064-65): Merv'de Ebû Ali eş-Şebvî'den *Sahîh-i Buhârî* dersleri aldı. Ayrıca Nîşâbûr'da, Ebî Tâhir İbn Hûzeyme, Ebû Muhammed el-Mahledî ve Ebû Bekr İbn el-Hânî gibi âlimlerden dersler almıştır. Onun öğrencileri arasında ise Muhammed İbn el-Fadl el-Ferrâvî ve Zâhir eş-Şahhâmî kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: XVIII, 86-89; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 247; Yâfiî, 1997: III, 62; Fârisî, 2013: 348).

Ebû Bekr Ahmed b. Mansûr b. Halef b. Hammûd el-Mağrîbî en-Nîşâbûrî (ö. 462/1069-70): Ebû Bekr el-Mağrîbî, Ebû Tâhir İbn Huzeyme ve Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed es-Sayrafî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Abdülgâfir el-Fârisî ve Ebû Abdullah el-Ferrâvî gibi birçok öğrenci yetiştiren Ebû Bekr el-Mağrîbî, 462/1069-70 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 84-85; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 253).

Ebû Hamîd Ahmed b. el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan ez-Zâhir b. Ahmed b. Abdullah ez-Zâhir eş-Şerûfî (ö. 463/1070-71): Adil ve sadık bir âlim olarak kaydedilen Ebû Hamîd eş-Şerûfî, Ebî Muhammed el-Mahledî, Ebî Saîd b. Hemdûn ve Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf'tan hadis dersleri almıştır. Yetiştirdiği öğrenciler ise İbn Tâhir ve Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî olarak kaydedilmektedir. 374/984-85 yılında doğan Ebû Hamîd eş-Şerûfî, 463/1070-71 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 254; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 262; Yâfiî, 1997: III, 67; Fârisî, 2013: 128).

Ebû Mansûr Bekr b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Haydar en-Nîşâbûrî (ö. 464/1071-72): Meşhur şeyhü'l-emin, muhaddis ve Ebû Osman b. Affân'ın oğlu olan Ebû Mansûr en-Nîşâbûrî, 386/996-97 yılında dünyaya gelmiştir. Aynı zamanda Bağdat ve Behmen'de ticaretle uğraşmıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf, Muhammed b. Hüseyin el-Alevî, İbn Abdûs ve Ebî Ali b. el-Mezheb gibi âlimlerden

hadis rivayet etmiştir. Birçok âlim tarafından takdir edilen ve övgüyle bahsedilen Ebû Mansûr en-Nîşâbûrî, 464/1071-72 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 254; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 272; İbnü'l-Cevzî 1992: XVI, 141; İbnü'l-Fuvafî, 1995: VI, 562).

Zehra el-Ma'rûf Fâtıma bint Ebû Osman İsmâil b. Ahmed es-Sâbûnî (ö. 464/1071-72): Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî'nin en büyük kızıdır. Kaynaklarda Ebû Osman es-Sâbûnî'nin "*incisi ve gözbebeği*" olarak kaydedilmektedir. Annesi öldükten sonra babası Ebû Osman es-Sâbûnî'ye hizmet etmesinin yanı sıra babasının yanında eğitimine de devam etmiştir. Kocasının Ebü'l-Hasan ez-Zûhrî olabileceği tahmin edilmektedir (Fârisî, 2005: 83; Fârisî, 2013: 337; Bulliet, 1972: 140; Piyadeoğlu, 2011: 462).

Ebû Sa'd Ali b. Mûsâ en-Nîşâbûrî (ö. 465/1072-73): Horasan hafızı ve vaizi olan Ebû Sa'd en-Nîşâbûrî, Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf, Ebü'l-Hüseyn el-Alevî, Abdullah b. Yusuf el-İsfahânî, Ebû Bekr el-Hîrî, Muhammed b. Mûsâ es-Sayrafî ve Ebî Hasan el-Müzekkî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebî Sâlih el-Müezzîn, Yusuf b. Eyyûb el-Hemzânî ve Hibetürrahmân el-Kuşeyrî gibi âlimlerin hadis rivayet ettiği kaydedilmiştir. Müellifler tarafından övülen Ebû Sa'd en-Nîşâbûrî, 465/1072-73 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 423-424; Zehebî, 1998: III, 236; Safedî, 2000: XXII, 157).

Ebü'l-Meâlî Ömer b. el-Kādî Ebî Ömer Muhammed b. el-Hüseyn el-Bistâmî en-Nîşâbûrî (ö. 465/1072-73): Ebü'l-Meâlî el-Bistâmî, Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf ve Ebü'l-Hüseyn el-Alevî'den hadis dersleri almıştır. Kendisinden de Hibetullah b. Sehl es-Seyyidî ve İbn Şahhâmî hadis dersleri almıştır. Çok sayıda ilmî meclisler tertip eden Ebü'l-Meâlî el-Bistâmî, 465/1072-73 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: V, 303; Zehebî, 1985: XVIII, 424; Fârisî, 2013: 591).

Ebû Bekr Ya'kûb b. Ahmed b. Muhammed b. Ali es-Sayrafî (ö. 466/1073-74): Şeyhü'l-reis Ebû Bekr es-Sayrafî, Ebû Muhammed el-Mahledî, Ebü'l-Hasan el-Haffâf, Ebû Naîm Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim ez-Zâhirî ve Ebû Abdullah el-Hâkim gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Onun öğrencileri ise

Muhammed b. el-Fazl el-Furâvî, Zâhir b. Tâhir, İsmâil b. Ebî Sâlih el-Müezzîn ve Hibetürrahmân el-Kuşeyrî olarak kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: XVIII, 245-246; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 284; Fârisî, 2013: 801-802).

Ebü'l-Muzaffer Saîd b. Muhammed b. Abdullah İbn Sehl el-Felekî en-Nîşâbûrî (ö. 468/1075-76): İbn Sehl el-Felekî, Nîşâbûr'da Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Meydânî ve Ebû Ali Nasrullah b. Ahmed b. Osman el-Heşnâmî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Bir müddet Hârizm vezîrlüğünü yürüten İbn Sehl el-Felekî, 533/1138-39 yıllarında hac vazifesini ifa etmek için Hârizm'den ayrılmış ve Bağdat'ta birçok âlimden hadis dersleri almıştır. 468/1075-76 yılında da Dîmaşk'ta vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 422-423; İbnü'l-Fuvatî, 1995: III, 269-270; Safedî, 2000: XV, 140).

Ebü'l-Kâsım Ali b. Abdurrahman el-Hasan en-Nîşâbûrî (ö. 468/1075-76): İmâm ve fâzıl olan Ebü'l-Kâsım en-Nîşâbûrî, bir müddet İsfahan, Azerbaycan ve Bağdat'ta bulunmuştur. Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf, Muhammed b. el-Hüseyn el-Alevî, Ebî Naîm Abdülmelik el-İsferâyînî, Ebî Abdullah el-Hâkim, Hamza el-Mahledî ve Abdurrahman b. Ebî İshâk el-Mezâkî'den hadis dersleri almıştır. Kendisinde ise Ebû Bekr el-Hatîb, Saîd b. Ebî er-Ricâ', Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâkî, Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed et-Temîmî gibi âlimlerin hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Tabakât kitaplarının övgüyle bahsettiği Ebü'l-Kâsım en-Nîşâbûrî, 468/1075-76 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 299-300; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 292-293).

Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdürrahîm b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-İsmâilî en-Nîşâbûrî (ö. 469/1076-77): İmâm ve vaiz olan Ebü'l-Hasan el-İsmâilî, Ebü'l-Hüseyn el-Haffâf, Yahya b. İsmâil el-Harbî, Ebü'l-Abbâs es-Selîti ve Ebû Ali er-Rûzbârî'den hadis dersleri almıştır. Daha çok el-Hasan b. Dâvûd b. Rezvân es-Semerkandî ve Ebû Ali er-Rûzbârî'den işittiği hadisleri aktardığı kaydedilmektedir. Ondan hadis rivayet edenler arasında ise İsmâil b. Ebî Sâlih el-Müezzîn, Zâhir b. Tâhir eş-Şahhâmî ve Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî bulunmaktadır (Zehebî, 1985: XVIII, 250-251; Fârisî, 2013:128-129).

Ebû Muhammed b. Abdülhamîd b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Bahîrî en-Nîşâbûrî (ö. 469/1076-77): Fakîh ve sâlih bir âlim olan Ebû Muhammed el-Bahîrî, Ebî Nuaym Abdülmelik b. el-Hasan ve Ebü'l-Muzaffer Mansûr es-Sem'ânî'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Vecîh eş-Şahhâmî, Ebü'l-Alâ Hibetürrahmân el-Kuşeyrî hadis dersleri almıştır. Döneminin önemli âlimlerinden olan Ebû Muhammed el-Bahîrî, 469/1076-77 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 343; Fârisî, 2013: 546).

Ebû Sâlih Ahmed b. Abdülmelik b. Ali b. Ahmed el-Müezzîn en-Nîşâbûrî (ö. 470/1077-78): Nîşâbûr'da 388/998 yılında dünyaya gelen Ebû Sâlih el-Müezzîn, Beyhakî Medresesi'nde müezzinlik yaptığı için el-Müezzîn nisbesiyle anılmıştır. Horasan'ın en önemli fıkıh, tefsir, hadis ve tarih âlimi olarak bilinen Ebû Sâlih el-Müezzîn, Nîşâbûr'da devrin âlimleri Hâkim en-Nîşâbûrî, Abdullah Yusuf el-İsfahânî ve Ebû Zer el-Herevî'den dersler aldıktan sonra Cürcân, İsfahan, Membic, Bağdat, Dimaşk ve Mekke'ye yolculuklar yaparak yaklaşık bin kadar âlimden hadis rivayet etmiştir. Eserleri arasında ise *Târîh-i Merv* ve *el-Fevâid* sayılabilir (Zehebî, 1985: XVIII, 419-422; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 301; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 193; Yâkût el-Hamevî, 1993: I, 359-360; Yâfiî, 1997: III, 76; Safedî, 2000: VII, 106; Ziriklî, 2002: I, 163; İsnævî, 2002: II, 218; Fârisî, 2013: 131-132; Topaloğlu, 1988: 60; Çakan, 1994: X, 226).

Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Ali b. el-Hasan eş-Şücâ' (ö. 470/1077-78): Bir müddet Nîşâbûr'daki ilim meclislerine hâkim olan Ebü'l-Hasan eş-Şücâ', 420/1029-30 yılında dünyaya gelmiştir. Ebî Bekr el-Hîrî'den hadis dersleri almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî, Muhammed b. Câme Heyât es-Sûf, Ömer İbn Ahmed es-Saffâr, Abdülhâlûk b. Zâhir, Abdullah b. Furâvî, Hibetürrahmân el-Kuşeyrî ve diğer isimler bulunmaktadır. Ebü'l-Hasan eş-Şücâ' 470/1077-78 yılında vefat etmiştir (Fârisî, 2013: 139-140; Subkî, 1964: IV, 84).

Ebû Bekr es-Serrâc el-Kuşkî (ö. 471/1078-79): Ebû Bekr es-Serrâc, 408/1017-18 yılında dünyaya gelmiş ve Zeynüslâm el-Kuşeyrî'den tefsir ve kıraat eğitimi almıştır. Kâdî Ebû Bekr el-Cûrî ve diğer âlimlerden hadis dinlemiştir.

Nîşâbûr'da hadis imlâsı meclisleri düzenleyen Ebû Bekr es-Serrâc, 471/1078-79 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Subkî, 1964: IV, 17-18; Fârisî, 2013: 138-139; Zâkerî, 1978: 388).

Revnaq bint Fakih Ebü'l-Kâsım Abdülazîz b. Abdurrahman es-Saffâr en-Nîşâbûrî (ö. 471 veya 491/1079 veya 1098): Nîşâbûr'un önemli hadis âlimleri arasında olan Revnaq bint es-Saffâr, Nîşâbûr'daki medreselerde bulunan pek çok önemli âlimden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. 471 veya 491/1079 veya 1098 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Fârisî, 2005: 76; Fârisî, 2013: 328; Piyadeoğlu, 2011: 462).

Ebû Ali el-Hasan b. İsmâil b. Sâid b. Muhammed es-Sâidî (ö. 472/1079-80): Ebû Ali es-Sâidî, Ebû Ya'lâ el-Muhallâbî ve Abdullah el-Yusuf el-İsfahânî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Nîşâbûr kadısının nâibliğini yaptığı dönemde, doğrudan doğruya Tuğrul Bey tarafından Nîşâbûr'un kadılık makamına atanmıştır. Fakat o bir müddet sonra sağlık sorunları yaşayınca görevinden uzaklaşmasından dolayı, hafife alınıp ve küçümsenmiştir. İyileşince kadılık görevine dönüp, Nîşâbûr'da 472/1079-80 yılında vefat edinceye kadar dersler vermiş ve imlâ meclisleri düzenlemiştir (Fârisî, 2005: 19; Fârisî, 2013: 251; Zâkerî, 1978: 482).

Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. İshâk el-Muhtar (ö. 473/1080-81): Birçok dil bilen, Nîşâbûr'un meşhur vaizi ve muhaddisi Ebü'l-Kâsım el-Muhtar, Ebî Tâhir ez-Ziyâdî, Abdullah b. Yusuf, Ebû Sa'd el-Hergûşî vd. âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Ashâb-ı Âsım unvanı ile de bilinen Ebü'l-Kâsım el-Muhtar, 473/1080-81 yılında vefat etmiş ve Şâhenber Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 1995: V, 127; Fârisî, 2013: 276-277)

Muhammed b. Yahya b. İbrâhim b. Muhammed b. Yahya Ebû Bekr İbn Ebî Zekeriyâ el-Müzekkî (ö. 474/1081-82): Hadis âlimi olan Ebû Bekr el-Müzekkî, Ebû Abdullah el-Hâkim, Ebû Tâhir b. Mahmeş, Abdullah b. Yusuf el-İsfahânî ve Ebû Abdurrahmân es-Sülemî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Vecîh eş-Şahhâmî, Ebû Nasr el-Gâzî, Ebü'l-Alâ Sa'd b. el-Kuşeyrî hadis dersleri almıştır. Birçok âlimin ve müellifin övgüyle bahsettiği Ebû Bekr,

474/1081-82 yılında, 80 yaşında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 398-401; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 317; Fârisî, 2013: 55-56).

Ebû Sa'd Abdullah b. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nîşâbûrî (ö. 477/1084-85): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile âlim Fâtıma el-Kuşeyrî'nin en büyük oğlu olan Ebû Sa'd el-Kuşeyrî, takriben 414/1023-24 yıllarında Nîşâbûr'da doğmuştur. Ailesinden tefsir ve münâzara usûllerini öğrendikten sonra Ahmed b. Muhammed el-Herrasî, Ebû Saîd Muhammed b. Ebü'l-Fazl es-Sayrafî en-Nîşâbûrî, Ebû Saîd Abdurrahman es-Sâidî'den semâ yoluyla hadis dinlemiştir. Babası ile birlikte Bağdat, Hemedân ve Rey'e gitmiş, oralarda Abdülgâfir el-Fârisî, Abdullah el-Herevî ve diğer âlimlerden hadis rivayet etmiştir. 477/1084-1085 yıllarında da vefat etmiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 245; Subkî, 1964: V, 68-69; Süyûtî, 1976: 54-55; Zehebî, 1985: XVIII, 562-563; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 331; Fârisî, 2013: 433-434; Zâkerî, 1978: 383; Girâyî, 1978: 507).

Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Habîb b. Abdûs en-Nîşâbûrî (ö. 478/1085-86): Nîşâbûr müftüsü olan Ebû Bekr en-Nîşâbûrî, Ebû Nuaym el-Mehrecânî, Ebü'l-Hasan el-Alevî ve Abdullah el-Hâkim'den semâ yoluyla hadis dersleri almıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında İbn eş-Şahhâmî zikredilirken, vefat tarihi 478/1085-86 olarak kaydedilmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 437-438).

Ebû Abdurrahman Tâhir b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Yusuf eş-Şahhâmî (ö. 479/1086-87): Âlim, fâzıl ve edip olan Ebû Abdurrahman eş-Şahhâmî, 399/1008-09 yılında doğmuştur. Kâdî Ebû Bekr el-Hayr ve diğer âlimlerden hadis dinlemiştir. Nizâmülmülk tarafından hadis derslerinde müstemlî olarak seçilen Ebû Abdurrahman eş-Şahhâmî, Nîşâbûr'da halkın ve ileri gelenlerin bulunduğu hadis imlâsı meclisleri düzenlemiştir. Ayrıca *Şerayih ve Ahkâm* ismiyle Farsça bir eser de yazmıştır (Zehebî, 1985: XVIII, 448-449; Safedî, 2000: XVI, 233; Fârisî, 2005: 148; Fârisî, 2013: 407-408; Bulliet, 1972: 169-170; Zâkerî, 1978: 385-386).

Fâtıma bint Ebû Ali el-Hasan b. Ali ed-Dekkâk el-Müeddeb (ö. 480/1087-88): Ebû Ali b. ed-Dekkâk'ın kızı ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin eşi olan Fâtıma

bint ed-Dekkāk, 391/1000-01 Nîşâbûr'da doğmuştur. Bintu'l-Akra adıyla da bilinen Fâtıma ed-Dekkāk, Nîşâbûr'da babası başta olmak üzere pek âlimden ders alarak dinî ilimler, edebiyat ve tasavvuf alanında uzmanlaşmıştır. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile evlenmiş ve ilmî müktesebatı itibari ile ne babasının ne de eşinin gerisinde kalmayarak adını önemli hadis âlimleri arasına yazdırmayı başarmıştır. Başta çocukları olmak üzere pek çok âlim yetiştirmiştir. Özellikle hattâtlığı ile Bağdat'ta kâtibî adı ile meşhur olmuştur. Bizans İmparatoru ve Büyük Selçuklu vezîri Amîdülmülk el-Kündürî'ye yazılan iki mektubu onun kaleme aldığı kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: XVIII, 479-480; Fârisî, 2013: 692-693; Girâyî, 1978: 538-539; Bulliet, 1972: 153; Piyadeoğlu, 2011: 462; Kafesoğlu, 2014: 189).

Ebû Amr b. Osman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Mahmî en-Nîşâbûrî (ö. 481/1088-89): Adil ve müsned bir âlim olan Ebû Amr el-Mahmî, Ebû Nuaym el-İsferâyînî, Abdurrahman b. İbrâhim el-Müzekkî ve Ebî Abdullah el-Hâkim gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Muhammed b. Tâhir Abdülgâfir b. İsmail el-Fârisî, Abdullah b. Muhammed b. el-Furâvî, Abdülhâlûk b. Zâhir vd. âlimler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Birçok müellifin övgüyle bahsettiği Ebû Amr el-Mahmî, 481/1088-89 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 579).

Ebû Bekr Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmed el-Mâverdî en-Nîşâbûrî (ö. 481/1088-89): Ebü'l-Alâ Sâid b. Muhammed'den hadis rivayet etmiş olan Ebû Bekr el-Mâverdî'nin, Abdülgâfir el-Fârisî tarafından Hanefî âlimler arasında olduğu kaydedilmektedir (Kureşî, t.y.: II, 76; Fârisî, 2013: 68).

Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 482/1089-90): Nîşâbûr reislerinden olan Ebû Nasr en-Nîşâbûrî, 410/1019-20 yılında doğmuştur. Dedesi Kādî Ebü'l-Alâ es-Sâid ve babası Muhammed b. Sâid, amcası İsmâil b. Sâid, Ebû Bekr el-Hayrî ve Ebû Sâid es-Sayrafi'den hadis dinlemiştir. Ayrıca Bağdat'ta Ebü't-Tayyib et-Taberî, Buhara'da Ebû Sehl el-Kelebazî ve Ebû Sabit el-Buhârî'den hadis rivayet etmiştir. Aynı zamanda İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin çok yakınında bulunarak ona hizmet etmiştir. Nîşâbûr'da uzun yıllar imlâ meclisleri düzenlemiş ve hadis imlâsı dersleri vermiştir. Nîşâbûr'da kadılık da yapmış olan Ebû Nasr en-Nîşâbûrî, 482/1089-90

yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 284; Zâkerî, 1978: 386-387; Menekşe, 1992: 99).

Ebü'l-Senâbel Hibetullah b. Haydar b. Abdullah b. Hârûn el-Kureşî (ö. 482/1089-90): Müsned bir âlim olan Ebü'l-Senâbel el-Kureşî, Ebî Tâhîr b. Mahmeş, Abdullah b. Yusuf, Ebî Abdurrahman es-Sülemî, Yahya el-Müzekkî, Ebû Bekr el-Hîrî ve Ebî İshak el-İsferâyînî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Kendisinden de Vecîh eş-Şahhâmî, Muhammed b. Câmî, Abdülhâlûk b. Zâher ve Ayşe bint Ahmed es-Saffâr gibi âlimler hadis rivayet etmiştir. Güvenilir bir âlim olan Ebü'l-Senâbel el-Kureşî, 482/1089-90 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 589; Fârisî, 2013: 780).

Ebü Muhammed Zâhir Abdüssamed b. Ahmed b. Ali es-Selîti (ö. 482/1089-90): Aslen Nîşâbûrlu ve meşhur hadisçilerden olan Ebü Muhammed es-Selîti, İbn el-Mezheb, Ebü'l-Hasan el-Bâklâvî, Ebü't-Tayyib et-Taberî ve Ebî Muhammed el-Cevherî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Bir müddet Bağdat'ta kalan Ebü Muhammed es-Selîti'den, İbn Bedrân el-Hulvânî ve Hüseyin el-Merzûkî gibi âlimler hadis rivayet etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 285; Zehebî, 1998: IV, 16; Fârisî, 2013: 415).

Ebü Mansûr Abdurrahman el-Kuşeyrî (ö. 482/1089-90): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072-73) ve Fâtıma el-Kuşeyrî (ö. 480/1087-88)'nin üçüncü oğlu olan Ebü Mansûr el-Kuşeyrî 420/1029-30 yılında Nîşâbûr'da doğmuştur. İlk eğitimini annesi ve babasından aldıktan sonra Nîşâbûr, Irak ve Hemedân'daki muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Aynı zamanda hattat olan Ebü Mansûr el-Kuşeyrî, Ebü Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038)'nin eseri olan *Hilyatü'l-Evliya*¹³⁹ adlı eserini hat sanatıyla yazmıştır. Kanaatkâr ve dindar bir âlim olarak kaydedilen Ebü Mansûr el-Kuşeyrî, 482/1089-90 yılında vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 515).

Ebü Bekr Muhammed b. İsmâil b. Muhammed b. es-Serî b. Hamîd el-Kârşî et-Tiflîsî (ö. 483/1090-91): 400/1009-10 yılında dünyaya gelen Ebü Bekr et-

¹³⁹ Ebü Nuaym el-İsfahânî, eserinde sûfilerin hayat hikâyelerine yer vermiş ve sûfiler hakkında ortaya atılan iftira ve suçlamaların doğru olmadığını savunmuştur (Türer, 1998: XVIII, 51-52).

Tiflîsî, Abdullah b. Yusuf, Ebî Abdurrahman es-Sülemî, Hamza el-Mahlebî ve Ebî Sâdık es-Seydâlenî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Abdülgâfir b. İsmâil, İsmâil b. el-Müezzîn ve Vecîh eş-Şahhâmî'nin hadis dersleri aldığı kaydedilmektedir. Döneminin önemli âlimleri arasında yer alan Ebû Bekr et-Tiflîsî, 483/1090-91 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: IXX, 11-12; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 354; Fârisî, 2013: 54).

Ebü'l-Muzaffer b. Mûsâ b. İmrân b. Muhammed b. İshâk b. Yezîd el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö. 486/1093-94): Sâlih, erdemli ve Horasan muhaddisi olan Ebü'l-Muzaffer el-Ensârî, 388/998 yılında dünyaya gelmiştir. Ebü'l-Hasan el-Alevî, Ebî Abdullah el-Hâkim, Ebü'l-Kâsım es-Serrâc'tan semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. İbn eş-Şahhâmî, Ebû Ömer b. Ali Dost el-Hâkim, Ömer b. Ahmed b. es-Saffâr, el-Hüseyin b. Ali b. eş-Şahhâmî ve Abdullah b. Muhammed b. el-Furâvî de kendisinden hadis dersleri almıştır. Âlimlerin direği olarak kaydedilen Ebü'l-Muzaffer el-Ensârî, 474/1081-82 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 530; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 370; Fârisî, 2013: 748).

Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî (ö. 487/1094-95): Abdullah b. Yusuf, Ashâb'ül-Âsım ve diğer âlimlerden hadis dinleyen Ebü'l-Kâsım el-Vâhidî, Menî Mescidi'nde imlâ meclisleri düzenlemiştir. Öğrencileri arasında Abdülgâfir el-Fârisî de bulunan Ebü'l-Kâsım el-Vâhidî, 487/1094-95 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XVIII, 342-343; Fârisî, 2005: 207; Fârisî, 2013: 483-484; Zâkerî, 1978: 387).

Ebü'l-Kâsım Fazl b. Ahmed b. Muhammed et-Tâcir el-Cürcânî (ö. 488/1095): Ebü'l-Kâsım el-Cürcânî, 405/1014-15 yılında dünyaya gelmiştir. İlk önceleri babasından hadis rivayet etmeye başlamış, sonrasında Hamza el-Mehlebî, İbn Mehmîş, Ebî Abdurrahman es-Sülemî, Yahya el-Müzekkî, Abdurrahman b. Muhammed b. es-Serrâc ve Ebî Bekr el-Hîrî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Kendisinden ise Ahmed b. Sa'd el-Âcîlî, İsmâil b. es-Semerkindî, Ebû Osman el-Esedî, Abdullah b. el-Furâvî, Ömer b. Ahmed b. es-Saffâr vd. diğer âlimlerin hadis dersleri aldığı kaydedilmektedir. Horasan, Irak ve Mekke muhaddisi olan Ebü'l-

Kāsım el-Cürçânî, 488/1095 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: IXX, 40-41; Fârisî, 2013: 678).

Hatice bint Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 488/1095):

Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî'nin ikinci kızı olan Hatice bint es-Sâbûnî, 404/1013-14 yılında doğmuştur. Ebû Bekr et-Temîmî ile evlenmiş ve iki oğlu olmasına rağmen iyi bir eğitim almıştır. Hatice bint es-Sâbûnî, 488/1095 yılında vefat etmiş ve Azerbaycan'dan Nîşâbûr'a gelen kardeşi tarafından cenaze namazı kıldırılarak Nîşâbûr'a defnedilmiştir (Fârisî, 2005: 62; Fârisî, 2013: 316; Bulliet, 1972: 140; Piyadeoğlu, 2011: 461).

Ebû Bekr Ahmed b. Sehl en-Nîşâbûrî es-Serrâc (ö. 491/1097-98):

Ebû Bekr en-Nîşâbûrî 408/1017-18 yılında doğmuş, Muhammed b. Mûsâ es-Sayrafî, Ebû Bekr el-Hîrî ve diğer âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Önemli hadis âlimleri arasında zikredilen Ebû Bekr en-Nîşâbûrî, 491/1097-98 yılında vefat etmiştir (Subkî, 1964: IV, 17).

Ebû Ali Nasrullah b. Ahmed b. Osman b. Ahmed b. Muhammed el-Heşnâmî (ö.498/1104-05):

Âlim ve sâlih bir kişi olan Ebû Ali el-Heşnâmî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, kadı Ebû Bekr el-Hîrî, Ali b. Ahmed b. Abdân ve Ebû Saîd Muhammed b. Mûsâ es-Sayrafî gibi âlimlerden dersler almıştır. Nîşâbûr'da imlâ meclisleri düzenleyen Ebû Ali el-Heşnâmî, 409/1018-19 yılında doğmuş ve 498/1104-05 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: IXX, 167-168; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 421; Bâharzî, 1993: II, 1078-1079; Fârisî, 2013: 768).

Ebû Bekr Abdurrahman İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 500/1107-08):

Ebû Osman es-Sâbûnî'nin ikinci oğludur. Babasının yanında tasavvuf eğitimi almış ve babasının vefatıyla vezîr Nizâmülmülk ile görüşmek için Nîşâbûr'dan ayrılmıştır. Nîşâbûr'da, Şâfiî-Eş'arî ekolünü sevdirmesi ve adeta yeniden inşa etmesinden dolayı Nizâmülmülk'ün çevresindeki en önemli isimler arasında yer almıştır. Bu başarılarından dolayı Azerbaycan'a kâdılkudât olarak atanmasına rağmen, bir süre sonra Nîşâbûr'a geri dönmüş ve ailesinin medresesi olan Sâbûnî Medresesi'nde hadis dersleri vermiştir. Ebû Bekr, Nîşâbûr'a döndükten sonra

İsfahan'a gitmiş ve 500/1107-08 yılında vefat edinceye kadar orada yaşamıştır (Subkî, 1964: VII, 146-147; Fârisî, 2005: 210-211; Fârisî, 2013: 490-491; Bulliet, 1972: 138-139).

Emîrek Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 501/1107-08): Şeyhülislâm Emîrek el-Beyhakî, Nîşâbûr'da İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî'nin ve diğer âlimlerin ders meclislerine katılmıştır. Ayrıca Nîşâbûr kadılığı yapmış ve Nîşâbûr'da hadis imlâsı meclisleri düzenlemiştir (İbn Funduk, 1983: 104; Zâkerî, 1978: 388-389).

Ebû Saîd İsmâil b. Amr b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Bahîrî/el-Hîrî en-Nîşâbûrî (ö. 501/1107-08): Nîşâbûr'un meşhur âlimlerinden olan Ebû Saîd el-Bahîrî, fıkıh ilminde uzman ve özellikle hadis söylemede hayli dakik olduğu rivayet edilmektedir. Zira *Sahîh-i Müslîm*'i 50 sefer çeşitli âlimler ile karşılaştırarak okumuştur. Nîşâbûr'da imlâ meclisleri düzenleyen Ebû Saîd el-Bahîrî, 419/1028-29 yılında doğmuş ve 501/1107-08 yılında da Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 52; Zehebî, 1985: IXX, 272-273; İsnevî, 2002: II, 276; Fârisî, 2013: 186-187; Girâyî, 1978: 513).

Ebü'l-Fazl Abbâs b. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed eş-Şekânî (ö. 506/1112-13): Hadis ve fıkıh âlimi olmasının yanı sıra Nîşâbûr müftülüğü yapmış olan Ebü'l-Fazl eş-Şekânî, Abdurrahman b. Hemdân en-Nâsiriyye, Muhammed b. İbrâhim el-Müzekkî, Ahmed b. Muhammed el-Hâris et-Temîmî ve Ebû Hasan Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Ayrıca Ebû Osman es-Sâbûnî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin ders meclislerinde bulunmuştur. Ebî Bekr es-Sincî ve Ömer Ebû Şücâ' el-Bistâmî gibi âlimlerin ondan hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir (Zehebî, 1985: IXX, 279-280; Fârisî, 2013: 665-666).

Ebû Muhammed Fazl b. Muhammed b. Âbîd b. Muhammed b. Muhammed b. Mehdî el-Müzekkî el-Kuşeyrî (ö. 506/1112-13): Ebû Muhammed el-Kuşeyrî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Abdurrahman b. Hemdân en-Nâsiriyye, Ebü'l-Hasan el-Müzekkî ve Abdülğâfir el-Fârisî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. 420/1029-30 yılından İsfahan'da doğan Ebû Muhammed el-Kuşeyrî,

506/1112-13 yılında, 80 yaşında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: IXX, 280-281; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 23; Safedî, 2000: XXIV, 47; Fârisî, 2013: 683).

Cemâlü'l-İslâm el-Hüseyin Ebü'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan el-Fûrân (ö. 515/1121-22): Ebü'l-Abbâs el-Fûrân, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencilerindedir. Ayrıca Ebü Muhammed el-Hasan b. Ahmed es-Semerkindî ve Ahmed el-Beyhakî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Ebü'l-Abbâs el-Fûrân'ın, Beyhak'ta Kûyy-i Seyyâr Medresesi başta olmak üzere birçok imareti bulunmaktadır. Ayrıca Beyhak'ın pek çok Köyü'nde mescid inşa ettirmiş olan Ebü'l-Abbâs el-Fûrân, 515/1121-22 yılında vefat etmiş ve Kûyy-i Seyyâr Mahallesi'ndeki medresesine defnedilmiştir (İbn Funduk, 1983: 235-236).

Ebû Nasr Ali b. Mes'ûd b. Hasan eş-Şücâ' en-Nîşâbûrî (ö. 516/1122-23): Bu ailenin bütün üyeleri rivayet ehli, âlim ve fakih idi. Ebû Nasr eş-Şücâ', Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den hadis dersleri de almıştır. Bütün tahsili ve yaşamını Nîşâbûr'da geçen Ebû Nasr eş-Şücâ', 516/1122-23 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiş ve Ziyâd Mahallesi'ndeki mezarlığa defnedilmiştir (Fârisî, 2005: 317; Fârisî, 2013: 654; Girâyî, 1978: 514).

Ebü'l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 521/1127-28): Aslen İsferyânî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu olan Ebü'l-Feth el-Kuşeyrî, Abdülgâfir el-Fârisî, Ebü Osman Saîd b. Muhammed el-Bahîrî, Ebü Hafs b. Mesrûr ve diğer âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. 521/1127-28 yılında da vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 207; Safedî, 2000: XIX, 256; Fârisî, 2013: 464).

Ebü Bekr Yahya b. Abdürrahîm el-Makrî el-Lebbeykî en-Nîşâbûrî (ö. 522/1128): Nîşâbûr'un meşhur âlimlerinden olan Ebü Bekr el-Lebbeykî, bu şehirde imlâ meclisleri düzenlemiştir. 438/1046-47 yılında doğmuş ve 522/1128 yılında da vefat etmiştir (Fârisî, 2005: 426; Fârisî, 2013: 799; Girâyî, 1978: 513).

Ebü'l-Kâsım Suhl b. İbrâhîm b. Ebü'l-Kâsım el-Mescîdî en-Nîşâbûrî (ö. 523/1128-29): Nîşâbûr'un büyük hadis âlimlerinden olan Ebü'l-Kâsım el-Mescîdî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin sayılı öğrencilerinden biridir. 444/1052-53 yıllarında

doğmuş ve 523/1128-29 yıllarında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: IXX, 523-524; Girâyî, 1978: 505).

Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî (ö. 525/1130-31): Ebû Bekr el-Beyhakî, Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed ez-Ziyâdî, İbn Fûrek, Ebû Abdullah es-Sülemî ve Hâkim Ebû Abdullah'tan hadis rivayet etmiştir. Ebû Bekr el-Beyhakî, sadece hadis alanında uzmanlaşmamıştır. Çünkü İmâm Sehl es-Su'lûkî, fıkıh eğitimini ondan almıştır. Horasan'ın meşhur muhaddislerinden olduğu ve ondan hadis duymayan kimse kalmadığı şeklinde kaydedilen Ebû Bekr el-Beyhakî, 525/1130-31 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 173-174).

Ebû Sa'd el-Mehrânî Hibetullah el-Kâsım b. Attâ' en-Nîşâbûrî (ö. 526/1131-32): Abdülgâfir el-Fârisî ve Ebî Osman es-Sâbûnî'den hadis rivayet etmiş ve 93 yaşında vefat etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 121).

Ebü'l-Fütûh Abdülvehâb b. Şâh eş-Şadyâhî en-Nîşâbûrî (ö. 529/1134-35): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin kızının oğlu olan Ebü'l-Fütûh eş-Şadyâhî, Nîşâbûr'un Gadre Mahallesi'nde 453/1061-62 yıllarında dünyaya gelmiştir. Dedesi Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den *Risâle*'yi, Ebî Sehl el-Hafsî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiştir. Ayrıca Nîşâbûr'daki önemli muhaddislerden ve müfessirlerden dersler almış ve 529/1134-35 yıllarında da Nîşâbûr'da vefat etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 176; Girâyî, 1978: 508).

Ümmetü'l-Gâfir Dürdane bint Ebû Abdullah İsmâil b. Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 530/1135-36): Zeynüslâm Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunu olan Ümmetü'l-Gâfir Dürdane, Fâtıma bint Ebû Ali ed-Dekkâk, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Kerime bint Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis dersleri almıştır. Hadis ilmiyle meşgul olan ve Ebû Nasr Ahmed es-Saffâr ile evlenen Ümmetü'l-Gâfir, 446/1054-55 yılında doğmuş ve 530/1135-36 yılında da vefat etmiştir (Fârisî, 2005: 67; Fârisî, 2013: 321-322; Bulliet, 1972: 168; Piyadeoğlu, 2011: 464).

Ebü'l-Kâsım Ahmed b. İbrâhim el-Muizzî (ö. 530/1135-36): Nîşâbûr'un önemli muhaddis ve müfessirlerinden olan Ebü'l-Kâsım el-Muizzî, kardeşi Ebû Saîd

Muhammed b. İbrâhim el-Makrî başta olmak üzere diğer muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. 470/1077-78 yılında doğmuş ve 530/1135-36 yılında da Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 506-507).

Ebü'l-Mekârîm Abdürrezzak b. Ebî İmâd Abdullah en-Nîşâbûrî (ö. 531/1136-37): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Fâtıma el-Kuşeyrî'nin soyundan gelen Ebî İmâd, Ebü'l-Muzaffer Mûsâ b. Ömer el-Ensârî en-Nîşâbûrî ve Ebü'l-Kâsım Fazl b. Abdullah en-Nîşâbûrî'den hadis dinlemiştir. Özellikle Kuşeyrî ailesinin hadisçileri grubunda yer aldığı kaydedilmektedir (Fârisî, 2013: 569; Girâyî, 1978: 512).

Ebü Muhammed b. İsmâil Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Kârî en-Nîşâbûrî (ö. 531/1136-37): Ebü'l-Hüseyin Abdülgâfir ve Ebû Hafs b. Mesrûr'dan hadis rivayet etmiştir. Ayrıca tasavvuf ehlinde olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin yıllarca hizmetinde bulunan Ebû Muhammed, 531/1136-37 yılında, 92 yaşında vefat etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 159).

Ebü'l-Muzaffer Abdülmün'im b. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 532/1137-38): Zeynüslâm Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin en küçük oğlu Ebü'l-Muzaffer el-Kuşeyrî, 445/1053-54 yılının sefer ayında dünyaya gelmiştir. Nîşâbûr'da Ebû Ömer Muhammed b. Abdurrahman en-Nesevî, Ebû Ali Hasan b. Sa'd b. Hasan el-Menî, Ebû Bekr el-Beyhakî ve Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. el-Buhârî'den hadis dinlemiştir. Babası Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve biraderi Ebû Saîd el-Kuşeyrî ile Bağdat'a gitmiş ve orada Ebû Nâsır Abdürrahîm'in yanından hadis dinlemiştir. Tekrar Nîşâbûr'a dönmüş ve Nîşâbûr'daki Menî Mescidi'nde 532/1137-38 yılında vefat edinceye kadar 20 yıla yakın hadis dersleri vermiştir (Subkî, 1964: VII, 192; Zehebî, 1985: IXX, 623-625; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 164; Fârisî, 2013: 584; Zâkerî, 1978: 399-400; Girâyî, 1978: 516-517).

Ümmü'l-Hayr Fâtıma bint Ali el-Muzaffer b. el-Hasan el-Bağdâdî (ö. 533/1138-39): İlk eğitimini babası el-Bağdâdî'den hadis dersleri alarak başlayan Ümmü'l-Hayr el-Bağdâdî, sonrasında Nîşâbûr'da Ebü'l-Hüseyin Abdülgâfir b. Muhammed el-Fârisî'nin yanında eğitime devam etmiştir. Yine Nîşâbûr'da Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den *Sahîh-i Müslîm*'i dinlemiştir. Daha sonra kendisi de *Sahîh-i*

Müslîm'den hadis rivayet etmiş ve ayrıca bu hadisleri kaleme almıştır. Bir süre Nîşâbûr'daki mektepte çocuklara eğitim veren Ümmü'l-Hayr el-Bağdâdî, 435/1043-44 tarihinde doğmuş ve 533/1138-39 yılında da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: IXX, 625-626; Fârisî, 2005: 345; Fârisî, 2013: 693; Topaloğlu, 1988: 146; Piyadeoğlu, 2011: 464).

Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şahhâmî el-Müstemlî (ö. 533/1138-39): Muhaddis, müfîd ve Horasan'ın müsned bir âlimi olan Zâhir b. Tâhir, 446/1054-55 yılında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimi babasının yanında başlamış, sonrasında Ebü'l-Hüseyin Abdülgâfir el-Fârisî, Ebû Hafs Mesrûr ve Ebû Muhammed el-Cevherî'den icâzetler almıştır. İlerleyen dönemlerde İsfahan, Hemedân, Rey ve Hicaz şehirlerini gezen Zâhir b. Tâhir, Ebî Osman Saîd b. Muhammed b. el-Bahîrî, Ebî Sa'd el-Kencerûzî, Muhammed b. Muhammed b. Hemdûn Ebû Ya'lâ b. es-Sâbûnî, Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Mukrî vd. âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Nîşâbûr Camii'nde 20 yıl kadar imlâ meclisleri düzenleyen ve pek çok öğrenci yetiştiren Zâhir b. Tâhir, Nîşâbûr'a gelen öğrencilere yardım ettiği ve kitaplarını verdiği kaydedilmektedir. Âlimlerin ve müelliflerin övgüyle bahsettiği Zâhir b. Tâhir, 533/1138-39 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 9-13; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 168; Safedî, 2000: XIV, 113; Zirikî, 2002: III, 40; Fârisî, 2013: 335-336; Özkan, 2013: XLIV, 91-92).

Ebî Ömer Hibetullah b. Sehl b. Ömer b. el-Kādî el-Bistâmî en-Nîşâbûrî (ö. 533/1138-39): Seyyid olan Ebî Ömer el-Bistâmî, 443/1051-52 yılında dünyaya gelmiştir. İbn es-Sem'ânî'den fıkıh, Ebû Hafs Ömer b. Mesrûr, Ebü'l-Hüseyin Abdülgâfir, Ebû Osman el-Bahîrî, Ebû Sa'd el-Kencerûzî, Ebû Saîd Muhammed b. Ali b. el-Haşşâb ve Ebû Bekr el-Beyhakî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Ondaki hadis rivayet edenler ise el-Hâfzân İbn 'Asâkîr, İbn es-Sem'ânî ve el-Muîd et-Tûsî olarak kaydedilmektedir. Ebî Ömer el-Bistâmî, 533/1138-39 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiş ve Hîre Mezarlığı'na defnedilmiştir (Subkî, 1964: VII, 326-327; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 170; İsnevî, 2002: I, 334).

Ebü'l-Abbâs Ömer b. Abdullah b. Ahmed b. Abdullah Hatib el-Ergiyânî en-Nîşâbûrî (ö. 534/1139-40): İlim ehlinden olan ve daha çok hadis rivayet eden

Ebü'l-Abbas el-Ergyânî, Ebü'l-Hasan el-Vâhidî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dersler almıştır. Hadis rivayetlerinin yanında hadis tefsiri de yapan Ebü'l-Abbas el-Ergyânî, el-Ahdeb nisbesiyle meşhur olmuştur. 449/1057-58 yılında doğmuş ve 534/1139-40 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 247; Girâyî, 1978: 509-510).

Ümmet'ül-Kahir Cevher bint Ebû Sa'd Abdullah en-Nîşâbûrî (ö. 535/1140-41): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin kız torunudur. Dedesi Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den hadis öğrenmiş ve döneminin önemli hadisçileri arasında yer almıştır (Girâyî, 1978: 533; Piyadeoğlu, 2011: 463).

Ebü'l-Meâlî Muhammed b. İsmâil b. Muhammed b. Hüseyin Ebü'l-Kâsım el-Fârisî en-Nîşâbûrî (ö. 539/1144-45): Ebü'l-Kâsım el-Fârisî, Ebû Bekr el-Beyhakî'den *Sünenü'l-Kebîr*'i, Saîd el-Ayyâr'dan *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiştir. İbn 'Asâkir, es-Sem'ânî, Mesrûr b. el-Furâvî, İsmâil b. Ali b. Hemek el-Mûgîsî ve el-Müeyyed et-Tûsî gibi âlimlerin ondan hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Ebü'l-Kâsım el-Fârisî, 539/1144-45 yılında da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 93; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 203-204).

Ebü Bekr Vecîh b. Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şahhâmî (ö. 541/1146-47): Âlim ve âdil biri olan Ebû Bekr eş-Şahhâmî, 455/1063 yılında dünyaya gelmiştir. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebü'l-Hamîd ez-Zâhirî, Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. İsmâil eş-Şecâî, Ebû Nasr Abdurrahman b. Muhammed b. et-Tâcir gibi çeşitli âlimlerden Herat, Irak ve Nîşâbûr'da semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Muhammed b. Ahmed b. et-Tâbesî, Muhammed b. Fazlullah es-Sâlârî, Mansûr el-Furâvî vd. âlimler hadis dersleri aldığı kaydedilmektedir. Âlimler ve müellifler tarafından övgüyle bahsedilen Ebû Bekr eş-Şahhâmî, 541/1146-47 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 109-111; Fârisî, 2013: 775).

Ebü'l-Hasan Ali İbn el-Hüseyin b. Beşâr el-Beşşârî en-Nîşâbûrî (ö. 543/1148-49): Nîşâbûrlu âlimler arasında kaydedilen Ebü'l-Hasan el-Beşşârî, Muhammed b. Ebî Ya'kûb el-Kirmânî'den hadis dersleri almıştır. Kendisinden ise Ebû Ömer b. Hemdân el-Mukrî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed İbn İsmâil b.

İbrâhim el-Fûşencî gibi âlimlerin hadis rivayet ettiği ve 543/1143-44 yılında da vefat ettiği kaydedilmektedir (Sem'ânî, 1962: II, 239).

Celile bint Ebû Nasr Abdürrahîm en-Nîşâbûrî (ö. 544/1149-50): Ebü'l-Muzaffer Mûsâ b. İmrân el-Ensârî es-Sûfî ve Ebü'l-Kâsım Abdurrahman İbn Ahmed el-Vâhidî'den semâ yoluyla hadis rivayet etmiş ve 544/1149-50 yılında da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 533; Piyadeoğlu, 2011: 466).

Hibetürrahmân Ebü'l-Alâ Sa'd Abdülvâhid b. Abdülkerîm b. Hevâzin b. Muhammed b. Abdülmelik el-Kuşeyrî en-Nîşâbûrî (ö. 546/1151-52): Kuşeyrî ailesinin önde gelen isimlerinden olan Ebü'l-Alâ Sa'd el-Kuşeyrî, 460/1067-68 yılında dünyaya gelmiştir. Dedesi Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, babaanesi Fâtıma el-Kuşeyrî ve amcası Ebû Mansûr Abdurrahman başta olmak üzere, Ebû Sa'd Abdullah, Ebû Sâlih ed-Dekkâk, Ebû Sâlih el-Müezzîn, Ya'kûb b. Ahmed es-Sayrafî, Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Hâfız İbn 'Asâkîr ve Mu'îd b. Muhammed et-Tûsî gibi birçok âlimden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise el-Mûvîd b. Muhammed et-Tûsî, el-Kâsım b. Abdullah es-Saffâr, el-Mûvîd b. Abdullah el-Kuşeyrî ve Ebî Bekr el-Beyhakî gibi âlimlerin hadis dersleri aldığı kaydedilen Ebü'l-Alâ Sa'd el-Kuşeyrî, ayrıca Nîşâbûr'da imlâ meclisleri düzenlemiş ve hatiplik yapmıştır. 546/1151-52 yılında da vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 329; Zehebî, 1985: XX, 180-182; Zirikî, 2002:VIII, 70; Fârisî, 2013: 787; Zâkerî, 1978: 402; Girâyî, 1978: 511).

Ebû Tâlib Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Kencerûzî (ö. 548/1153-54): 460/1067 yılında Nîşâbûr'da doğan Ebû Tâlib el-Kencerûzî, Ahmed b. Abdürrahîm el-İsmâilî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Muhammed b. İsmâil et-Tiflîsî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Bir süre Bağdat'da edebiyat ve lügat eğitimi de almıştır. Sonrasında Nîşâbûr'a geri dönen Ebû Tâlib el-Kencerûzî, 548/1153-54 yılında vefat edinceye kadar eğitim ve öğretim faaliyetleri ile meşgul olmuştur (Subkî, 1964: VI, 124; Zâkerî, 1978: 401-402).

Ebü'l-Berekât Abdullah b. Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed el-Furâvî es-Sâidî en-Nîşâbûrî (ö. 549/1154-55): Fıkıh ve müsned bir hadis âlimi olarak

kaydedilen Ebü'l-Berekât el-Furâvî, Tâhir eş-Şahhâmî, Muhammed b. Ubeydullah es-Serrâm, Osman b. Muhammed el-Mahmî, Ebû Nasr Muhammed b. Sehl es-Serrâc, Muhammed b. İsmâil et-Tiflîsî, Abdurrahman b. Ahmed b. el-Vâhîdî, Ebî Bekr Halef eş-Şîrâzî ve Fâtıma bint ed-Dekkâk gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de el-Mûvîd et-Tûsî, Abdülmün'im b. el-Furâvî el-Hâfîde, es-Sâffâr Kâsım b. Abdullah ve Zeynep bint Abdurrahman eş-Şâ'ryet gibi âlimler hadis dersleri almıştır. Dönemin en önemli âlimleri arasında kaydedilen Ebü'l-Berekât el-Furâvî, 549/1154-55 yılında 75 yaşında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Zehebî, 1985: XX, 227-228; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 252; Yâfî, 1997: III, 225-226).

Ayşe bint Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr b. Muhammed es-Saffâr en-Nîşâbûrî (ö. 549/1154-55): Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr b. Abdûs es-Saffâr'ın kızı olan Ayşe bint es-Saffâr, Nîşâbûr'da hadis alanında şöhret olmuş bir ailenin üyesi olarak 471/1078-79 yılında dünyaya gelmiştir. Pek çok âlimden hadis rivayet etmiş ve öğrendiği hadisleri yazmıştır. Özellikle ders aldığı âlimler arasında Ümmetü'l-Buneyn, Fâtıma bint ed-Dekkâk ve Ebû İshâk el-İsferâyînî bulunmaktadır (Girâyî, 1978: 537; Piyadeoğlu, 2011: 468).

Ebû Saîd Muhammed b. Ebî Nâsır İbrâhim es-Sayrafî en-Nîşâbûrî (ö. 549/1154-55): Hadis rivayetinde ve naklinde döneminin en önemli simalarından olan Ebû Saîd es-Sayrafî, 473/1080-81 yıllarında Nîşâbûr'da doğmuş ve 549/1154-55 yıllarında vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 504).

Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman el-‘Âsâ’dî (ö. 550/1155-56): Ebû Osman, Tâhir b. Muhammed eş-Şahhâmî, Hibetullah b. Ebî Senâbel, Ali b. Ahmed b. el-Medînî ve eş-Şîrâzî gibi âlimlerden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. 550/1155-56 yılında, 90 yaşında vefa etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 255; Fârisî, 2013: 195).

Ebü'l-Fütûh Hüseyin b. Ali b. Hezâî er-Râzî (ö. 552/1157-58): Cemâleddîn nisbesiyle meşhur olan Ebü'l-Fütûh er-Râzî, hadis, kelâm ve tefsir âlimleri arasında yer almaktadır. 480/1087-88 yıllarında Nîşâbûr'da doğmuş ve eğitim hayatı da burada geçmiştir. Eğitimini tamamladıktan bir müddet sonra Nîşâbûr'da hadis ve vaaz meclisleri düzenlemiştir. Eserleri arasında *Ruh el-Cânân*, *Şerh-i Şâhâb el-*

Haber ve Farsça Kur'ân tefsiri bulunmaktadır. Ebü'l-Fütûh er-Râzî, 552/1157-58 yılında vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 522).

Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm Hasan b. Ahmed b. Yahya Kâtip en-Nîşâbûrî (ö. 553/1158-59): Nîşâbûr'un ilim ehlinde olan Ebü'l-Kâsım Kâtip en-Nîşâbûrî, Fâtıma el-Kuşeyrî'den hadis rivayet etmiştir. Muhaddis olmasının yanında şair de olan Ebü'l-Kâsım Kâtip en-Nîşâbûrî, 470/1077-78 yılında doğmuş ve 553/1158-59 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Safedî, 2000: XIX, 52; Girâyî, 1978: 502-503).

Ebü Nasr Ahmed b. Mansûr es-Saffâr en-Nîşâbûrî (ö. 553/1158-59): Âlimler çağının en önemli muhaddisleri arasında yer alan Ebü Nasr es-Saffâr, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hadis ve tefsir meclislerine iştirak etmiştir. 449/1057-58 yılında Nîşâbûr'da doğmuş ve 553/1158-59 yılında vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 510).

Ebü Halef Abdurrahman b. Ebü'l-Alâ Sa'd Hibetürrahmân en-Nîşâbûrî (ö. 559/1163-64): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunu olan Ebü Halef Hibetürrahmân, önemli muhaddis, tefsir ve hatipler arasında yer almaktadır. Nîşâbûr'da sayısız ilim ve vaaz meclisleri düzenlemiştir. 494/1110-01 yılında doğmuş ve 559/1163-64 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Subkî, 1964: VII, 158; Girâyî, 1978: 512).

Ebü Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Dost en-Nîşâbûrî el-Bağdâdî (ö. 587/1191-92): İlk eğitimi dedesi Ebü'l-Berekât'tan almıştır. Kendisinden ise Ebü'l-Feth Abdülmelik Ebü'l-Kâsım el-Kerûhî ve Ebü'l-Vakt Abdülevvel b. Îsâ gibi âlimler semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Ebü Sa'd el-Bağdâdî, 587/1191-92 yılında vefat etmiştir (Münzirî, 1981: I, 156-157).

Ebü'l-Meâlî Abdülmün'im Ebü'l-Berekât Abdullah Ebü'l-Fazl b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed İbn es-Sâidî el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö. 587/ 1191-92): 497/1103-04 yılında dünyaya gelen Ebü'l-Meâlî el-Furâvî, ilk eğitimini dedesinin yanında almıştır. Daha sonra Ebü Bekr Abdülgâfir b. Muhammed b. el-Cenâbazî, Ebü Nasr Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. Ahmed b. Muhammed b. eş-Şekânî, Ebü'l-Hasan Zarîf b. Muhammed b. Abdülazîz el-Hîrî'nin yanı sıra Mekke

ve Medine’de birçok âlimden semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. 40 hadis derleyen Ebü’l-Meâlî el-Furâvî’den ise Ebû Bekr el-Hâzmî ve Ebü’l-Hasan Ali b. el-Mübârek el-Vâsıtî’nin Dımaşk’ta hadis dersleri aldığı, Ebü’l-Gânem b. Mes’ûd b. Hamâd el-Ebherî, Ebû Abdullah Muhammed b. Amr el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülcebbâr el-Emûyî gibi âlimlerin Mısır’da fıkıh dersleri aldığı kaydedilmektedir (Münzirî, 1981: I, 158-159; Zehebî, 1985: XXI, 179-180; Dursun, 2015: 58-59).

Ebî Abdullah Muhammed b. Yâkût el-Hamevî b. Muhammed b. Yâkût el-Hamevî el-Yâkût el-Hamevî en-Nîşâbûrî (ö. 588/1192-93): Ebî Abdullah el-Hamevî, 529/1134-35 yılında dünyaya gelmiş ve memleketinde Ebû Bekr Vecîh b. Tâhir eş-Şahhâmî’den hadis dersleri almıştır. Daha sonra Bağdat’ta Ebü’l-Vakt Abdülevvel b. Îsâ, Ebü’l-Muvaffak Abdülbâkî b. Ebü’l-Vefâ‘ b. Ebü’l-Kâsım Hemedânî, Hemedân’da Ebî Mansûr Şehr-dâr b. Şîrvî b. Şehdâr ed-Dîlmî ve Ebü’l-Fazl el-Mûdeb’ten hadis dersleri almıştır. Kendisinden ise Mekke ve Bağdat’ta pek çok isim hadis dinlemiştir (Münzirî, 1981: I, 178-179).

Ebü’l-Fütûh Muhammed b. Amr b. Ali et-Tûsî en-Nîşâbûrî (ö. 594/1197-98): Ebü’l-Meâlî Muhammed b. İsmâil el-Fârisî’den hadis dersi alan Ebü’l-Fütûh et-Tûsî, Beytü’l-Hadis âlimi olarak kaydedilmektedir (Münzirî, 1981: I, 317; Dursun, 2015: 59).

Ebü’l-Hasan Abdüllâtîf Ebü’l-Berekât İsmâil b. Ebî Sa‘d Ahmed b. Muhammed b. Dostdâde en-Nîşâbûrî (ö. 596/1199-1200): 523/1128-29 yılında dünyaya gelen Ebü’l-Berekât en-Nîşâbûrî, çocukluğundan başlayarak Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâkî el-Ensârî, Ebü’l-Kâsım İsmâil b. Ahmed İbn es-Semerkândî, Ebü’l-Hasan Ali b. Hibetullah Abdüsselâm, Ebû Mansûr Ali b. Ubeydullah el-Emîn ve Ebü’l-Feth Abdülmelik b. Ebü’l-Kâsım el-Kerûhî’den hadis dersleri almıştır. Ayrıca Bağdat, Mısır, Mekke ve Dımaşk’ta çeşitli âlimlerden hadis dersleri aldığı kaydedilmektedir. 596/1199-1200 yılında da Dımaşk’ta vefat etmiş ve Sûfiyye Mezarlığı’na defnedilmiştir (Münzirî, 1981: I, 370).

Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b. el-Hasan b. Ahmed b. Sehl b. Abdûs eş-Şâ‘rî el-Cürcânî en-Nîşâbûrî (ö. 598/1201-1202): 515/1121-22 yılında dünyaya

gelen Ebü'l-Kâsım el-Cürcânî, Ebî Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed el-Furâvî, Ebû Muhammed İsmâil b. Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Kârî, Ebî Muhammed Abdülcebbâr b. Muhammed b. Muhammed b. el-Havârî, Ebü'l-Kâsım Zâher b. eş-Şahhâmî vd. âlimlerden hadis dersleri almıştır. Horasan ve Bağdat muhaddisi olan babası Ebü'l-Kâsım Abdurrahman'dan da birçok önemli âlimin hadis dersleri aldığı kaydedilmektedir (Münzirî, 1981: I, 408-409; Dursun, 2015: 59, n. 79).

Ebû Abdullah Ahmed el-Gavlevî en-Nîşâbûrî (ö. ?): Doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen Ebû Abdullah el-Gavlevî, V./XI. yüzyıl Nîşâbûr'unun meşhur âlimleri ve muhaddisleri arasında zikredilmektedir. Ayrıca Ebû Saîd Abdülvâhid el-Kuşeyrî'nin öğrencileri arasında olduğu bilinmektedir (Girâyî, 1978: 504).

Ebü'l-Fütûh Abdüssamed b. Ebî Mansûr Abdurrahman en-Nîşâbûrî (ö. ?): Döneminin önemli âlimleri arasında yer alan Ebü'l-Fütûh, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Fâtıma el-Kuşeyrî'nin torunudur. Dedesi ve nenesinden başka, Kuşeyrî ailesinden Abdullah el-Kuşeyrî ve Abdülvâhid el-Kuşeyrî'den de hadis rivayet etmiştir (Girâyî, 1978: 511-512).

4.3. Kelâm ve Tefsir Âlimleri

Nîşâbûr'da fıkıh ve hadis âlimleri kadar olmasa da, kelâm ve tefsir âlimleri de yetmişmiştir. Bu dönemdeki âlimler birçok ilim alanında uzmanlaştığı için, özellikle kelâm ve tefsir alanında ön plana çıkan âlimlere bu başlık altında yer verilmiştir:

Ebü't-Tayyib Ali b. Abdullah b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 458/1065-66): Ebü't-Tayyib, Nîşâbûr'da doğmuş olmasına rağmen, vatanı Nîşâbûr yakınlarındaki Sebzvâr kasabasıdır. Ders aldığı isimler arasında, İsferyân kasabasında 418/1027-28 yılında bir medrese inşa ettirmiş olan ve aynı zamanda kasabasının dihkânı olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Ömer bulunmaktadır. Ebü't-Tayyib'in birkaç tefsiri bulunmaktadır. *Tefsîr-i Kebîr* 30 cilt, *Tefsîr-i Vesît* 15 cilt, *Tefsîr-i Segîr* 3 cildir. Ayrıca Ebü't-Tayyib'in 458/1065-66 yılında vefat etmesinden sonra kütüphanesinde 4 cilt daha kitap bulunmuştur. Bu kitaplardan biri fıkıh, diğeri edebiyat, son ikisinin ise tarih kitabı olduğu anlaşılmıştır. Dönemin meşhur âlimlerinden olması nedeniyle Sultan Mahmûd, onun vaazlarını dinleyebilmek için

yanına çağırıştır. Ayrıca Sultan Mahmûd'un onu sınava tabi tuttuğu ve ilmî üstünlüğünü kabul ettiren Ebü't-Tayyib'e ihsanda bulunmak istediği, lâkin onun kabul etmediği kaydedilmektedir (Dâvûdî, t.y.: I, 410; Süyûtî, 1976: 77-78; İbn Funduk, 1983: 185-186; Zehebî, 1985: XVIII, 173-174; Yâkût el-Hamevî, 1993: IV, 1781-1783; Zirikî, 2002: IV, 304).

Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nîşâbûrî (ö. 468/1075-76): Ebü'l-Hasan el-Vâhidî, V./XI. yüzyılda Nîşâbûr'un hadis, tefsir ve nahiv ilimlerde önde gelen isimler arasında yer almaktadır. Tefsir ilmini dönemin en önemli müfessirlerinden olan yakın dostu Ebû İshâk es-Sa'lebî'den, Arapçayı Ebü'l-Hasan el-Kûhendîzî'den öğrenmiştir. Ayrıca Ahmed b. el-Ergiyânî ve Abdülcebbâr b. Muhammed b. el-Herarî ve dönemin diğer âlimlerinden hadis rivayet etmiştir. Bir müddet Nîşâbûr'da dersler vermiş; *el-Vasît*, *el-Basît* ve *el-Vecîz* gibi meşhur eserleri telif etmiştir. Birçok kitap telif etmiş olmasının yanı sıra şair kimliği ile ün salmış ve bu konuda vezîr Nizâmülmülk'ün de takdirini kazanmıştır. Ebü'l-Hasan el-Vâhidî, 468/1075-76 yılında da Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 394-396; Subkî, 1964: V, 240-243; İbn Hallikân, 1972: III, 303-304; Süyûtî, 1976: 78-79; Zehebî, 1985: XVIII, 339-343; Bâharzî, 1993: II, 1017-1018; Yâfiû, 1997: III, 73; Fârisî, 2005: 299; Farisî, 2012: 632-633; Zâkerî, 1978: 381-382; Girâyî, 1978: 520; Piyadeoğlu, 2012: 270; Özgel, 2013: 100-101; Çetin, 2012: XLII, 438-439).

Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn b. Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 471/1078-79): Kelâm, fıkıh ve tefsir âlimi olan Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî, İsferâyîn'de doğmuş, orada Abdülkâhir el-Bağdâdî'den dersler almış ve onun kızı ile evlenmiştir. İlim tahsili için sayısız vilayetler gezmiş ve sonunda Nizâmülmülk tarafından Tûs'ta ders vermekle görevlendirilmiştir. Vefat edinceye kadar Tûs'ta dersler vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca önemli eserler de telif etmiştir. Özellikle *et-Tefsîr'ül Kebir*, *Tacû't-terâcim fî tefsîri'l-Kur'ân li'l-e'acîm* ve *el-Evsat* gibi eserleri sayılabilir. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî bütün eserlerinde ehlisünnet ilkelerini savunmuştur. Bu ilkeleri desteklemek için, İslâm'ın temel kaynakları sayılan önemli eserlerin Sünnî âlimlere ait olmasını ve dünyadaki meşhur mescid ve hankâhların çoğunun Sünnîler tarafından yapıldığını kanıt olarak

göstermiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 218; Subkî, 1964: V, 11; Zehebî, 1985: XVIII, 401-402; Fârisî, 2005: 121-122; Fârisî, 2013: 383; Yüksel, 2000: XXII, 517-518; Piyadeoğlu, 2012: 284-285; Özgel, 2013: 102).

Ebû Hanefî Osman b. Ali b. Ebî Ali el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan el-Bûyâbâdî en-Nîşâbûrî (ö. 484/1091-92): Âlim, zâhid ve dindar biri olan Ebû Hefî el-Bûyâbâdî, Saîd Ali b. Ebü't-Tayyib'ten tefsir dersleri almıştır. 441/1049-50 yılında ise Beyhak'a gelmiştir. Kız kardeşleri, kızları ve oğlu da dâhil olmak üzere ilimle meşgul olan Ebû Hefî el-Bûyâbâdî, 484/1091-92 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 251).

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan es-Sandalî en-Nîşâbûrî (ö. 484/1091-92): Sultan Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'a gelmiş, fakat daha sonra Nîşâbûr'a dönerek burada vaazlar vermiştir. Mu'tezile kelâmı âlimi olan Ebü'l-Hasan es-Sandalî, Ebû Muhammed el-Cüveynî ve oğlu İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile itikat ve fıkıh konularında ihtilafları ve münâzaraları bulunmaktadır. Sultan Melikşah, bu âlimi bir gün Nîşâbûr Camii'nde görmüş ve niçin kendisini görmeye gelmediğini sormuştur. Ebü'l-Hasan es-Sandalî ise: "Meliklerin hayırlısı, ulemânın ayağına gidendir; ulemânın kötüsü de meliklerin ayağına gidendir. Böyle olmak istemediğim için gelmedim." cevabını vermiştir. Ebü'l-Hasan es-Sandalî, 484/1091-92 yılında vefat etmiş ve kendi ismiyle bilinen Sandaliyye Medresesi'ne defnedilmiştir (Kureşî, t.y.: I, 357-359; Dâvûdî, t.y.: I, 402-403; Leknevî, 1904: 120; Fârisî, 2005: 305-306; Fârisî, 2013: 639-640; Ocak, 2002a: 61; Piyadeoğlu, 2012: 282).

Ebû Muhammed İsmâil b. Ebü'l-Kâsım Abdurrahman ez-Zemcârî en-Nîşâbûrî (ö. 531/1136-37): 439/1147-48 yılında Nîşâbûr'da doğan Ebû Muhammed ez-Zemcârî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hizmetini görmüş ve onun öğrencisi olmuştur. Tefsir âlimleri arasında zikredilen Ebû Muhammed ez-Zemcârî, 531/1136-37 yılında vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 510-511).

Ebû Sâlih Ahmed b. Ali b. Muhammed Ebû Ca'fer el-Beyhakî (ö. 544/1149-50): Ebû Ca'fer el-Beyhakî, 470/1077-78 yılında dünyaya gelmiş ve Nîşâbûr'da Ebü'l-Hasan es-Sandalî ile Ebû Nasr b. Sa'd'dan semâ yoluyla hadis

dinlemiştir. Önemli kıraat, tefsir ve nahiv âlimlerinden olan ve bu alanlarda eserler telif eden Ebû Ca'fer el-Beyhakî, aynı zaman Eski Nîşâbûr Mescidi'nde cemaate imâmlık yapmış ve ilmî münâzaralarda bulunmuştur. 544/1149-50 yılında da Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Dâvûdî, t.y.: I, 55; Süyûtî, t.y.: I, 346; İbnü'l-Kıftî, 1982: I, 124-125; İbn Funduk, 1983: 166-167; Yâkût el-Hamevî, 1993: I, 398-399; Zâkerî, 1978: 400-401).

Ebü'l-Abbâs İsmâil b. Sehl b. Abbâs el-Müfessirîyânî (ö. 548/1124-25): Nîşâbûr'da Müfessirîyânî nisbesiyle ile meşhur olmuştur. Önemli tefsir ve fıkıh âlimlerinden olan Ebü'l-Abbâs Müfessirîyânî, 518/1124-25 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 504).

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebü'l-Hasan b. el-Hüseyn en-Nîşâbûrî (ö. 553/1158'den sonra): Beyânülhâk nisbesiyle bilinen Ebü'l-Kâsım en-Nîşâbûrî, eğitimini Nîşâbûr'da tamamladıktan sonra önce Hucend sonrasında da Dımaşk'a yerleşmiştir. Devrin önemli fıkıh, tefsir ve dil âlimleri arasında yer alan Ebü'l-Kâsım en-Nîşâbûrî daha çok tefsir alanında eserler kaleme almıştır. Başlıca eserleri arasında *İcâzü'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'ân*, *Vadahu'l-burhân fî müşkilâti'l-Kur'ân*, *Halku'l-insân* ve *Cümelü'l-garâ'ib fî tefsîri'l-hadîs* bulunmaktadır (Süyûtî, t.y.: II, 277; Dâvûdî, t.y.: II, 311-312; Yâkût el-Hamevî, 1993: VI, 2686; Yerde, 2007: XXXIII, 140-141).

4.4. Dil, Tarih ve Edebiyat Âlimleri

Selçuklular döneminde dil, tarih ve edebiyat ilimlerine önem verildiği görülmektedir. Selçuklu sultanları bizzat dil, tarih ve edebiyat ilmiyle ilgilendikleri gibi, yanlarında edip, şair ve tarihçilerin olduğu söylenebilir. Özellikle Semerkandî (t.y.: 68), bütün Selçuklu ailesinin şiiri sevdiğini, lâkin hiçbirinin Alp Arslan'ın oğlu Togaşah kadar olmadığını da eklemektedir.

Nîşâbûr'da bu alanlarda pek çok âlim yetişmiştir. Bu âlimlerden, ismi daha çok bilinenler şu şekilde sıralanabilir:

Ebü'l-Kâsım Mehdî b. Ahmed el-Havâfî en-Nîşâbûrî (ö. 450/1058-59): Nîşâbûrlu şair ve edipler arasında yer alan Ebü'l-Kâsım el-Havâfî, Nîşâbûr'un nâhiyelerinden olan Havâf'tan olması nedeniyle Havâfî nisbesiyle bilinmektedir. Abdurrahman el-Meydânî seviyesinde, iyi bir edip olarak kaydedilen Ebü'l-Kâsım el-Havâfî, 450/1058-59 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Kıftî, 1982: III, 332-333; Ziriklî, 2002: VII, 312).

Ebü Ca'fer el-Kâsım b. Ahmed b. Ali Emîrek el-Edîb el-Cîlân (ö. 463/1070-71): Edipliğinin yanında tezkîr ve vaaz meclisleri de tertip ettiği kaydedilen Ebü Ca'fer el-Cîlân, 463/1070-71 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 200-201).

Emîrü's-şuarâ Abdülmelik el-Burhânî en-Nîşâbûrî (ö. 465/1072-72): Selçuklu döneminin büyük şairlerinden olan Abdülmelik el-Burhânî, Sultan Alp Arslan'ın emîrü's-şuarâsıdır. Oğlu Abdülmelik Muizzî'yi de Melikşah'ın himayesine vermiştir. Sultan Alp Arslan tarafından kendisine "*Burhân-i Emîrü'l-mü'minîn*" lakabı verilmiştir. Bir ihtimâl 409/1018-19 yılında doğan Abdülmelik el-Burhânî, 465/1086 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyli, 1978: 394-396).

Ebü Ali Hasan b. Abdullah b. el-Osmânî en-Nîşâbûrî (ö. 470/1077-78'ten sonra): Nîşâbûr'un meşhur hatiplerinden olan Ebü Ali el-Osmânî, şiir ve edebiyat alanında büyük ilerleme kaydetmiş ve çevresinde pek çok taraftar toplamıştır. Ders aldığı isimler arasında Şeyhülislâm es-Sâbûnî ve Ebü'l-Hüseyn el-Fârisî bulunurken, vefat tarihinin 470/1077-78'ten sonra olduğu kaydedilmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1993: II, 922-923; Fârisî, 2013: 249).

Ebü'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyn İbn Ebü Ali el-İsferâyînî (ö. 487/1094-95): Ebü Ali el-Hüseynî'nin oğlu olan Ebü'l-Hasan el-İsferâyînî, sûfî ve edip olmasına rağmen İsferâyîn reisliğini yapmıştır. Ancak orada tasavvuf ile meşgul olmamıştır. Sık sık Nîşâbûr'u ziyaret ederek Nizâmülmülk'ün şairliğini yapmış ve ona övgü dolu kasideler yazmıştır. 487/1094-95 yılında da vefat etmiştir (Fârisî, 2013: 59; Bulliet, 1972: 123).

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed ez-Ziyâdî el-Beyhakî (ö. 513/1119-20): Beyhak'ın ileri gelen âlimlerinden olduğu ve Hâcegân-ı Ziyâdî nisbesiyle bilindiği kaydedilmektedir. İbn Funduk, Ebû Abdullah ez-Ziyâdî'nin Gazneliler divanında şeyhü'l-âlim olarak yazıldığını, aynı şekilde Tuğrul Bey'in divanlarında da onun ismini gördüğünü kaydetmektedir. Birçok yere giden Ebû Abdullah ez-Ziyâdî memleketi Beyhak'a dönmüş ve 513/1119-20 yılında da orada vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 192-193).

Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî en-Nîşâbûrî (ö. 515/1121-22): Nîşâbûr'un meşhur âlimleri arasında yer aldığı ve *el-Ensab* adlı bir eserinin olduğu kaydedilen Ebû Bekr es-Sem'ânî, 462/1069-70 yılında doğmuş ve 515/1121-22 yılında da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 509).

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Gazzâl en-Nîşâbûrî (ö. 516/1122-23): Nîşâbûr'un önemli âlim ve ariflerinden olan Ebü'l-Hasan el-Gazzâl, Ebû Nasr er-Râmuşî'den dersler almıştır. Özellikle nahiv ilminde uzmanlaşmış ve bu alanda eserler kaleme almıştır. Ayrıca Horasan ve Irak'ta meşhur kıraat âlimleri arasında yer alan Ebü'l-Hasan el-Gazzâl, daha sonra tasavvufa yönelerek evinde inzivaya çekilmiş ve sadece cenazeler için çıkmıştır. 516/1122-23 yılında da vefat etmiş ve Hîre Mezarlığı'na defnedilmiştir (Süyûtî, t.y.: II, 146; Yâkût el-Hamevî, 1993: IV, 1565-1566; Safedî, 2000: XX, 103; Fârisî, 2005: 316-317; Fârisî, 2013: 653-654; Girâyî, 1978: 541).

Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim el-Meydânî en-Nîşâbûrî (ö. 518/1126-27): Edip, fâzıl ve ârif olan Ebü'l-Fazl el-Meydânî, 434/1042-43 yılında Nîşâbûr'un Meydân-ı Ziyâd Mahallesi'nde dünyaya gelmiş ve bu sebeple de Meydânî nisbesi ile meşhur olmuştur. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ve Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbûrî'den tefsir, hadis, fıkıh, lügat ve nahiv dersleri almıştır. Ayrıca İmâm-ı Ahdî ve Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Zâhir en-Nevgânî ve diğer âlimlerden hadis dinlemiştir. Aynı zamanda şair olan Ebü'l-Fazl el-Meydânî, neredeyse hayatının tamamını geçirdiği Nîşâbûr'da 518/1126-27 yılının Ramazan ayında vefat etmiştir. Cenazesi Meydân-ı Ziyâd Mahallesi'nin yukarısında bulunan mezarlığa defnedilmiştir. Eserleri arasında, Arap atasözlerini topladığı hacimli eseri

Mecma' u'l-emsâl ile es-Sâmî fi'l-esâmî, Nüzhetü't-tarf fi 'ilmi's-sarf, el-Hâdî li's-şâdî ve Kaydü'l-evâbid mine'l-fevâ'id kaydedilmektedir (İbn Hallikân, 1972: I, 148; İbnü'l-Kıftî, 1982: I, 156-159; Zehebî, 1985: IXX, 489; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 94; Yâkût el-Hamevî, 1993: II, 511-513; Yâfiî, 1997: III, 170; Safedî, 2000: VII, 213-214; Ziriklî, 2002: I, 214; Zâkerî, 1978: 395-397; Girâyî, 1978: 521; Tüccar, 2004: XXIX, 501-502).

Emîrî's-şuarâ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik el-Muizzî en-Nîşâbûrî (ö. 518-521/1124-1127): Dönemin en önemli şairlerinden olan Muizzî, 440/1048-49 yılında Nîşâbûr'da doğmuştur. Alp Arslan'ın saray şairlerinden olan babası Abdülmelik el-Burhânî, Melikşah'ın sultanlığının başlarında vefat etmiştir. Ancak vefat etmeden önce oğlu Muizzî'yi Melikşah'a emanet etmiştir. Melikşah'ın damadı Ali-yi Devle Ali b. Ferâmuz, Ramazan hilâlinin görülmesi ile ona sultan hakkında bir şiir söyletince Melikşah'ın dikkatini çekmiş ve ona “*Mu'izzü'd-dün-ya ve'd-dîn*” lakabını vermiştir. Melikşah'ın vefatından (ö. 485/1092-93) sonra Herat, Nîşâbûr ve İsfahan'a seyahatler yapmıştır. Bir müddet süren taht mücadelelerinde Selçuklu hânedanına mensup Berkyaruk ve Arslan Argun'a şiirler yazmıştır. Lâkin Sencer'in sultan olmasıyla onun yanına gitmiş ve 518-521/1124-1127 yıllarında vefat edinceye kadar ona hizmet etmiştir ('Avfî, 1903: II, 69-70; Hümâyî, 1938: 345; Girâyî, 1978: 370-371; Berthels, 2001: VIII, 360; Safa, 2006: I, 382-383; Karaismailoğlu, 2006: XXXI, 98).

Hâkîm Yahya b. Muhammed b. el-Gaznevî (ö. 521/ 1127-28): Gazne'de doğmuş ve Sultan Mes'ûd'a kütüphaneci olarak hizmet etmiştir. 495/1101-02 yılında Beyhak'a gelmiş ve tezhip sanatında uzmanlaşmıştır. 521/1127-28 yılında da Beyhak'ta vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 242).

Şemsü'l-Reûsâ' Ebü'l-Hasan Ali (ö. 529/1134-35): Nâib, vezîr ve aynı zamanda da ünlü bir âlim Ebü'l-Hasan Ali'ye, Fahrülmülk el-Muzaffer b. Nizâmülmülk tarafından tımar verilmiştir. Sebzvâr kasabasında hayır kurumları da kurduran Ebü'l-Hasan Ali, 529/1134-35 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 217-218).

Ebü'l-Feth Muhammed el-Vâiz el-Cürcânî (ö. 536/1141-42): Cürcân'dan Beyhak'a gelmiş bir müddet Nîşâbûr ve Beyhak'ta lügat ve edebiyat alanlarında çalışmalar yapmıştır. Daha sonra Cürcân'a geri dönmüş ve orada 536/1141-42 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1983: 249).

Ebü'l-Hasan Mes'ûd b. Muhammed b. İbrâhim Edip Ganemî el-Herâtî (ö. 552/1157-58): Ailesi Heratlı olmasına rağmen, o Tûs'ta 464/1071-72 yılında doğmuş ve Nîşâbûr'da yaşamını sürdürmüştür. Nîşâbûr'un meşhur edip ve şairleri arasında yer alan Ebü'l-Hasan el-Herâtî, özellikle "*Seheriyyât*" adlı şiirleri ile meşhur olmuştur. 552/1157-58 yılında da Herat'ta vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 544).

Ebü'l-Fütûh Abdülvehâb b. İsmâil b. Ömer es-Sayrafi en-Nîşâbûrî (ö. 554/1159-60): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunu olan Ebü'l-Fütûh es-Sayrafi, Hâkim en-Nîşâbûrî'nin eserleri gibi birçok âlimin kitabını okumuş ve ezberlemiştir. 474/1081-82 doğmuş ve 554/1159-60 yıllarında Nîşâbûr'da vefat etmiştir. Ayrıca onun kardeşi olan Abdurrahman Muhammed b. İsmâil es-Sayrafi edebî ilimlerde uzman olup, Nîşâbûr'da ilim meclisleri kurmuştur. O da 533/1138-39 yıllarında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Fârisî, 2013: 565; Girâyî, 1978: 507).

Ebü'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169-70): Döneminin en önemli âlim, tarihçi ve ediplerinden olan Ebü'l-Hasan el-Beyhakî, Beyhak'ın Sebzvar kasabasında 493/1100 yılında doğmuştur. Dedeleri ve babası Gazneliler ve Selçuklular zamanında önemli devlet görevlerinde bulunmuş zengin ve nüfuzlu bir aile olan Fundukîler ailesinden geldiği için, daha çok İbn Funduk nisbesiyle bilinmektedir. Babası, Nîşâbûr kadısı ve hatibi olduğu için Nîşâbûr ve Rey'de iyi bir eğitim gören Ebü'l-Hasan el-Beyhakî, devrin önemli âlim ve ediplerinden istifade etmiş, 30 yılı bulan öğrencilik hayatında Kur'ân, hadis, tefsir, fıkıh, kelâm ve münâzara ilimlerini öğrenmiştir. 507/1113-14 yılında babasıyla birlikte Ömer Hayyâm'ı ziyarete gittiği, Hayyâm'ın kendisine bir geometri sorusu sorduğu ve aldığı cevaptan memnun kalarak "Babasının oğlu!" dediğini kaydedilmektedir. Bir müddet Sultan Sencer'in de hizmetinde bulunmuştur. 537/1143 yılından 548/1154 yılına kadar Nîşâbûr'da kalan ve kısa bir süreliğine Beyhak kadılığı da yapan Ebü'l-Hasan el-Beyhakî, 565/1169-70 yılında Beyhak'ta

vefat etmiştir. Fıkıh, tarih, felsefe, kelâm, matematik, astronomi, tıp ve edebiyat alanlarında Arapça ve Farsça olmak üzere birçok eser yazmıştır. Hiç şüphesiz Ebü'l-Hasan el-Beyhakî'nin en önemli eseri *Târîh-i Beyhak*'tır. Ayrıca Ebü'l-Hasan el-Beyhakî'nin *Tetimmetü Sivân'l-hikme*, *Meşâribü't tecârib fi't târîh*, *Cevâmi'u'l-ahkâm*, *Vişâhu Dümyati'l-kasr* gibi daha birçok eseri bulunmaktadır (Zehebî, 1985: XX, 585-587; Ziriklî, 2002: IV, 290-291; Özaydın, 1992a: VI, 63; Köprülü, 2001a: II, 584-585; Şeşen, 2005: 443, 450).

Ebû Hamîd Ferîdüddîn Muhammed b. Ebû Bekr İbrâhim Attâr er-Râdkânî en-Nîşâbûrî (ö. 618/1221): Nîşâbûr'a bağlı Râdkân Köyü'nde 537/1142-43 yılında dünyaya gelen Ferîdüddîn Attar, döneminin en meşhur şair, mutasavvıf ve ariflerindedir. Eğitim hayatının başlarında eczacılık ve tıpla meşgul olduğu için, Attar lakabı verilmiştir. Attarlığının yanında çeşitli ilim adamlarından dersler aldığı, tasavvufî bilgiler edindiği bilinmektedir. İlim tahsili için, Irak, Şam, Mekke, Medine ve Türkistan gibi pek çok yere seyahatler gerçekleştirmiştir. Sonrasında Nîşâbûr'a dönmüş ve inzivaya çekilmiştir. Ferîdüddîn Attar'ın kimlerden ders aldığı ve kimlerin müridi olduğu konusunu net olmamakla birlikte, dönemin pek çok edip, şair ve mutasavvıfa önderlik ettiği ve üzerlerinde derin tesirler bıraktığı bilinen bir gerçektir. Zira Mevlânâ bile Ferîdüddîn Attar'ı âşıkların önderi olarak kabul etmiştir. Birçok eseri olan Ferîdüddîn Attar'ın eserleri daha çok mesnevî türündedir. Bunlardan bazılarını; *İlâhinâme*, *Esrarnâme*, *Musibetnâme*, *Muhtarnâme*, *Mantuku't-Tayr*, *Dîvân*, *Tezkiretü'l evliya'* ve tek mesnevî olmayan *Hüsrevnâme* şeklinde sıralanabilir. Ayrıca on iki manzum eser ve kırk risâle yazdığı rivayet edilse de doğruluğu tespit edilememektedir. Ferîdüddîn Attar, Nîşâbûr'un Moğollar tarafından işgali sırasında esir düşmüş ve Moğollar tarafından 618/1221 yılında katledilmiştir ('Avfî, 1903: II, 337; Devletşâh, 1963: I, 296-297; Girâyî, 1978: 442-445; Safa, 2006: I, 491-497; Ritter, 2001: II, 7-12; Şahinoğlu, 1991: IV, 95-98).

Hakîm Ali İbn Ahmed es-Seyfî en-Nîşâbûrî (ö. ?): Eserlerini nâzım ve nesir türlerinde telif eden İbn Ahmed es-Seyfî, mahlası seyfî (kılıç) olmasından dolayı insanı sıkmayan ve aynı zaman da sert olmayan, latif bir üslup kullanmıştır. Âşık ve

maşuklar ile ilgili 100 adet *Âşık-nâme* yazdığı kaydedilmektedir (‘Avfî, 1903: II, 159; Piyadeoğlu, 2012: 302).

Ebû Ali b. el-Hüseyin es-Seyyid el-Ecel el-Mervezî (ö. ?): ‘Avfî tarafından Sencer ve Muizzî sonrası Horasan şairleri arasında kaydedilmektedir. Ayrıca ‘Avfî, Nîşâbûr’daki meclislerde onu gördüğünü ve konuştuğu da eklenmektedir (‘Avfî, 1903: II, 339-340).

Ebü’l-Fazl Osman b. Ahmed el-Herevî (ö. ?): Aslen Heratlı olan Ebü’l-Fazl el-Herevî, Horasan’ın latif mizaçlı şairlerinden biri olarak kaydedilmektedir. ‘Avfî, Nîşâbûr’da bulunduğu sırada onu dinlediğini ve büyük şairlerden biri olduğunu belirtmektedir (‘Avfî, 1903: II, 346).

Emîrû’l-Ecel Kıvâmî el-Havâfî (ö. ?): Uzun boylu olmasından dolayı ediplerin ve fazılların direği olarak kabul edilen Emîr Kıvâmî el-Havâfî’nin belagatte yetenekli olduğu notu düşünülmüştür. Hatta Avfî, Nîşâbûr’da bulunduğu sırada onu dinlediğini de zikretmektedir (‘Avfî, 1903: II, 357).

Ebü’l-Kâsım İsmâil b. Hüseyin b. Ahmed er-Râzî en-Nîşâbûrî (ö. ?): Hattatların en meşhurdur ki, Nîşâbûr’da Sülemî Hankâhı’nda ikâmet etmiş ve hattatlık yaparak geçimini sağlamıştır. Hatta Ebü’l-Kâsım el-Kuşeyrî’nin *Risâle*’sini hat sanatıyla yazdığı kaydedilmektedir (Girâyî, 1978: 510).

4.5. Astronomi, Matematik ve Tıp Âlimleri

Selçuklu eğitim kurumlarında sadece dinî ilimler okutulmamıştır. Astronomi, matematik ve tıp gibi aklî ilimler de okutulmuştur. Ancak bu ilimlerin ilk dönemlerde medreseler bünyesinde değil de, rasathane ve bîmâristan gibi kurumlarda öğretildiği söylenebilir. Aklî ilimler arasında, özellikle astronomi ilminin Selçuklular döneminde gelişmiş olduğu görülmektedir. Bu alanlarda yetişen âlimler şu şekilde sıralanabilir:

Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ebü’l-Kâsım Ahmed b. Ebû Sâdık et-Tabip en-Nîşâbûrî (ö. 470/1077-78): Döneminin önde gelen doktorlarından biri olan Ebû Sâdık et-Tabip’in adı kaynaklarda daha çok Câvidân olarak geçtiği

kaydedilmiştir. Aslında onun bu kadar bilgili ve meşhur olmasının diğer bir nedeni İbn Sînâ'nın öğrencisi olmasından kaynaklanmaktaydı. Selçuklu vezîri Amîdülmülk el-Kündürî kulunç hastalığına¹⁴⁰ yakalandığı zaman onu Nîşâbûr'a davet etmiş ve Nîşâbûr'da yaşamaya başlamıştır. Ebû Sâdık et-Tabip, *Menâfa'alâ Âza* ve *Târîh-i Kebîr* gibi eserler yazmıştır. Bu eserler yıllarca, diğer tabiplerin istifade ettiği kaynaklar haline gelmiştir. Ebû Sâdık et-Tabip, 470/1077-1078 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 535).

el-Hakîm Davud et-Tabip (ö. 480/1087-88): Yahudî bir aileden gelen Davud et-Tabip, Nîşâbûr'da doğmuştur. Çok iyi bir tabip olmasının yanı sıra bir matematikçiydi. Hastaların rahatsızlıklarını anlamada mahir olduğu ve hastalarını tedavide ilahî bir dil kullandığı kaydedilmektedir. Ayrıca sayısız öğrenci yetiştiren Davud et-Tabip, tedavi yöntemlerini topladığı *Kitap et-Tecârib* isimli bir kitabı da bulunmaktadır (İbn Funduk, 1983: 241).

Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhim el-Hayyâm (ö. 517-526/1123-1132): Âlim, şair ve filozof olan Ömer Hayyâm, tam net olmamakla birlikte 430-439/1039-1048 yıllarında Nîşâbûr'da doğmuştur (Zâkerî, 1978: 389; Minorsky, 2001b: IX, 472; Unat, 2007: XXXIV, 66). Hayatının büyük kısmını, Nîşâbûr ve Semerkant'ta geçirmiştir. Hayyâm adı verilmesinin nedeni, babasının çadır ustası olması veya atalarının İran'a yerleşmiş Arap Hayyâmî kabilesinden olması ihtimâlidir. Çok yönlü bir âlim olan Ömer Hayyâm, İbn Sînâ ekolünde olup cebir, geometri, astronomi, fizik ve tıp alanında çalışmalar yapmıştır. Ayrıca müzikle ilgilenmiş ve günümüzde daha çok bilinen rubâîlerini yazmıştır (Unat, 2007: XXXIV, 66). Ömer Hayyâm ile çağdaş olan Semerkandî, 506/1112-13 yılında Belh'te Ömer Hayyâm'ın ilim meclisinde bulunduğunu ve onu tanımayan ve ona hürmet etmeyen kimseyi görmediğini ifade etmektedir (Semerkandî, t.y.: 98). Yine dönemin büyük âlimlerinden olan Gazzâlî'nin, ihtilafı bir konuyu görüşmek için Ömer Hayyâm'ın yanına gittiği kaydedilmektedir. Ancak Ömer Hayyâm huyu üzere verdiği cevabı uzatınca, neredeyse yarım gün, sıkılan Gazzâlî: "Ey Cemâlü'l-Hakk,

¹⁴⁰ Ayrıca Semerkandî (t.y.: 106-107), 512/1112-13 yılında Attarlar Çarşısı'nda dinlediği isimden, 502/1108-09 yılında Nîşâbûr'da şiddetli bir kulunç hastalığı yaşadığını aktarmaktadır.

bunlar hükümsüzdür.” dediği ve yanından ayrıldığı rivayet edilmektedir. Ayrıca Ömer Hayyâm’ın, Melikşah’ın oğlu Sencer’in yakalandığı tehlikeli bir suçteği hastalığını da tedavi ettiği kaydedilmektedir (Safa, 2006: I, 392).

Ömer Hayyâm’ın ilmî çalışmalarının şairliğini uzun süre gölgede bıraktığı düşünülmektedir (Minorsky, 2001b: IX, 474). Bunun sebebi, Hayyâm’ın şiiri sevmesi ve halet-i ruhiyesine göre rubâiler yazmasında aranmalıdır. Her ne kadar Ömer Hayyâm’ın ediplik yönü çok sonraları keşfedilmiş olsa da edebiyat tarihinde rubâiyi kendi adıyla özdeşleştiren bir isim olarak yer almıştır (Kırlangıç, 2007: XXXIV, 68). Çünkü Ömer Hayyâm daha çok ilim ile meşgul olmuş, matematik ve analitik geometri ilmine büyük katkıları olmuştur (Unat, 2007: XXXIV, 66). Hayyâm aynı zamanda iyi bir astronomdur. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ve vezîr Nizâmülmülk 467/1074-75 yılında astronomi âlimlerini bir araya toplamış ve İsfahan’da onlar için bir rasathane inşa ettirmiştir. Sultan Melikşah Hayyâm’a Yezdicerd ve İskender takvimlerinin hatalarının düzeltilmesi veya yeni bir takvim oluşturulması emrini vermiştir. Bu amaçla Ömer Hayyâm’ın liderliğinde Ebü’l-Muzaffer el-İsfizârî ve Me’mûn b. Necîp el-Vâsîfî, Abdurrahman el-Hâris ve Muhammed el-Hâzin gibi âlimlerden oluşan bir kurul meydana getirilmiştir. Kurul, Yezdicerd ve İskender takvimlerinin düzeltilecek bir yanının bulunmamasından dolayı, yeni bir takvim geliştirilmesi kararını vermiştir. Çalışmalar sonucunda geliştirilen yeni takvime ise Melikşah’ın Celâlûddeve lakabına atıfla Celâlî takvimi adı verilmiştir (Akgür, 1993: VII, 257; Piyadeoğlu, 2012: 305; İbnü’l-Esîr, 2016: VIII, 281).

Ömer Hayyâm, birçok alanda değerli eserler kaleme almıştır. Bunların birkaçı şu şekilde sıralanabilir: Rubâilerden oluşan pek çok dile çevrilmiş olan *Ruba’iyyat*, üçüncü dereceden denklemlerin çözümüyle ilgili olan *Risâle fî taksîmî rub‘i’-d-dâ’ire*, yine denklemlerin sınıflandırıldığı *Risâle fî’l-cebr ve’l-mukabele*, Öklid’in elementleri hakkında Hayyâm’ın değerlendirmelerinden oluşan *Risâle fî şerhi mâ eşkele min musâderâti kitabi Oklides* adlı eseri, yukarıda da değinilen yeni geliştirilen Celâlî takviminin nasıl meydana getirildiği ve diğer takvimler hakkında bilgi verdiği *Nevrûznâme*, yine Hayyâm’ın kendi rasathanesindeki gözlemlerini

içeren astronomi ilmî ile ilgili *Zic-î Melikşâhî* adlı eseri ilk akla gelenlerdir. Ayrıca yine toplumun ihtiyaçlarına cevap veren, metal karışımlarda altın ve gümüş miktarının nasıl belirleneceğini bilimsel yöntemlerle açıkladığı eseri *Makâle fi'l-ihhtiyâlî ma'rifet mikdârey ez-zeheb ve'l-fidda fî cismîn mürekkebin minhumâ*, Hayyâm'ın hidrostatik teraziyi nasıl icat ettiği ile ilgili *Fi'l kustâsî'l-müstâkim*, Farabî ve İbn Sînâ'dan hareketle kozmolojinin temel öğeleri ile ilgili eseri *Silsile-i Tertîb* ve son olarak Hayyâm'ın müzik alanında diatonik, kromatik ve harmonik olmayan tonlar ve bu tonlar dışındaki 4/3'lük yeni bir tondan bahsettiği *el-Kavl 'ale'l-ecnas elletî bi'l-erba'*yı adlı eserleri sayılabilir (Unat, 2007: XXXIV, 67-68).

Ebû Saîd Muhammed b. Ali et-Tabip et-Tahhân (ö. 536/1141-42): Tabip, şair ve filozof olan Ebû Saîd et-Tahhân'ın ailesi Beyhakkı olmasına rağmen, Nîşâbûr'da doğmuş ve yetişmiştir. Ebû Saîd et-Tahhân'ın en önemli eserinin *Kitabü'l-bevâsir* olduğu ve 536/1141-42 yılında Belh'te vefat ettiği kaydedilmektedir (İbn Funduk, 1946: 169-170; Ziriklî, 2002: VI, 277; Şeşen, 2005: 450; Piyadeoğlu, 2012: 291).

Kādî Zeyneddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö. 540/1145-46): Rey ve Hemedân arasında bulunan Sâve'de 465/1073 veya 470/1075 yıllarında doğmuştur. Yusuf el-İlâkî ve Ömer Hayyâm'dan dersler almış ve Sâve'de kadılık yapmıştır. Sonrasında Nîşâbûr'a yerleşmiş ve Nîşâbûr'da İbn Sînâ'nın *Kitap eş-Şifâ'*sı gibi eserleri istinsah etmiş ve geçimini sağlamıştır. Aynı zaman birçok eser yazdığı, ancak eserlerinin bir kısmının Sâve'deki eviyle birlikte yandığı kaydedilmektedir. Kādî Zeyneddîn es-Sâvî'nin günümüze ulaşan eserlerin çoğu mantık eserleridir. Bunların başında da Sultan Sencer'in vezîri Nasîrüddin Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebû Tevbe'ye ithaf ettiği *el-Besâ'ir'ün-Nasîriyye* ile *Tebşıra* adlı Farsça mantık eserleri gelmektedir. Ayrıca *Tebşıra* adlı eser, Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Arapça'ya çevrilmiş ve üzerinde *el-Mübin* adıyla şerh düşülmüştür (İbn Funduk, 1946: 26; Ziriklî, 2002: V, 47; Şeşen, 2005: 445; Kayacık, 2009: XXXIV, 202-203).

el-Hakîm Ali b. Muhammed el-Habbâzî el-Kâinî el-Hakîm el-Beyhakî (ö. 546/1151-52): Kâin'de doğmuş olmasına rağmen, Kâin'in tahrip edilmesiyle Nîşâbûr'a gelmiştir. Nîşâbûr'da Ömer Hayyâm'ın öğrencisi olmuş, ancak onunla ile

arasında ihtilaf çıkınca Beyhak'ta bulunan Emîr Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. el-Muzaffer el-Ceşmî ile irtibata geçerek orada ders meclisleri düzenlemiş ve hastaları tedavi etmiştir. Hârizmşah Atsız'a *Kitab el-Hikme*, Türklerin meziyetlerini anlatan *Mefâhir-i Etrak* isimli eserini de Sultan Sencer'e takdim etmiştir. 546/1151-52 yılında vefat etmiştir (İbn Funduk, 1946: 139; İbn Funduk, 1983: 241-242; Şeşen, 2005: 448; Piyadeoğlu, 2012: 292).

el-Hakîm Ali el-Menâdî (ö. 565/1169-70'ten sonra): Başta geometri olmak üzere, en önemli aklî ilim âlimleri arasında yer alan Hakîm Ali b. el-Menâdî, hayatını anlattığı *Teâlâ-yı Hâbâr* adlı eserinde, 565/1169-70 yılında Müslüman olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca bu eserinde diğer âlimlere de yer vermektedir (Girâyî, 1978: 540).

Muhammed b. Ahmed b. el-Ma'mûrî el-Feylosof (ö. 485/1092?): Döneminin en önemli âlimleri arasında zikredilen el-Mâ'mûrî, İsfahan'da kurulan rasathanede çalışması üzerine Nizâmülmülk tarafından görevlendirilmiş ve onun ölümünden sonra da Tâcülmülk'ün hizmetinde bulunmuştur. Hatta bu rasathane de Muhammed Tapar zamanına kadar çalıştığı ve Ömer Hayyâm'ın riyaziyyat, hiyel ve cerr-i eskâl konularında onu takdir ettiği kaydedilmektedir (İbn Funduk, 1946: 163; İbn Funduk, 1983: 233-234; Zirikî, 2002: V, 316; Şeşen, 2005: 448-449; Piyadeoğlu, 2012: 294-295).

4.6. Sûfîler

Selçuklular döneminde Nîşâbûr'un sûfîlerin merkezi olduğu söylenebilir. Zira medrese ehli ile tasavvuf ehlinin Nîşâbur'da yakınlaştığı ve birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Ayrıca birçok âlimin biyografisinde tasavvufa olan ilgisi gözlenmektedir. Ancak bu başlık altında sûfî kimliği ile daha çok ön plana çıkan isimlere yer verilmiştir:

Ebû Ya'lâ İshâk es-Sâbûnî es-Sâcâzî (ö. 455/1063): Sâbûnî ailesinin en önemli ismi arasında yer alan Ebû Ya'lâ es-Sâcâzî, yaşamının büyük kısmını Sistan'da geçirdiği için Sâcâzî nisbesini almıştır. Sûfî olmasına rağmen, kardeşi Ebû Osman es-Sâbûnî'nin hasta olduğu ve seyahat ettiği zamanlarda abisinin yerine

Nîşâbûr kadılığı da yapmıştır. Abisinden 6 yıl sonra, 455/1063 yılında Nîşâbûr'da vefat eden Ebû Ya'lâ es-Sâcâzî, Meydân-ı Hüseyin'e açılan Harb sokakta metfundur (Zehebî, 1985: XVIII, 75-76; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 234-235; Fârisî, 2013: 201-202; Bulliet, 1972: 137-138).

Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik Zeynüslâm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072-73): Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Nîşâbûr civarındaki kasabada 376/986-87 yılında dünyaya gelmiştir. Kuşeyrî nisbesi, babasının Arap Kuşeyrî kabilesine mensup olmasından gelmektedir. Zira babası İran'ın Araplar tarafından fethedilmesinden sonra Nîşâbûr'un kasabasına gelip yerleşmiştir. Daha çocuk iken babasını kaybetmiş olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, çocukluğunda edebiyatı ve Arapça'yı akrabası Ebü'l-Kâsım el-Meyânî'den öğrenmiştir. Daha sonra Ebû Bekr Muhammed b. et-Tûsî'den fıkıh, İbn Fûrek'ten kelâm ve Ebû Ali ed-Dekkâk'tan tefsir öğrenmiştir. Kuşeyrîye Medresesi'ni de kuran Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, orada dersler vermiş ve sayısız öğrencisi olmuştur. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî; fıkıh, kelâm, hadis, tefsir ve edebiyat âlimi olmasına rağmen, daha çok mutasavvıf olarak tanınmıştır. Kuşeyrî, Tuğrul Bey'in 430/1038-39 yılında Nîşâbûr'u ele geçirdiği ve Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönemde Nîşâbûr'da bulunmaktaydı. Ancak Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk el-Kündürî, Mu'tezile taraftarı olduğu için Mu'tezile ile mücadele eden Eş'arî kelâmcılarına düşmanca bir siyaset güttü. Eş'arîliğe gönülden bağlı olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, 436/1044-45 yılında Eş'arî'nin hadis ehlinde olduğuna ve ehlisünnet akidesine bağlı bulunduğuna dair bir fetva yayınlaması nedeniyle Kündürî'nin şiddetli baskılarına maruz kalmıştır. Kuşeyrî, bu gergin ortamda Nîşâbûr'da mezhep çatışmaları çıktığı zaman, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile birlikte Nîşâbûr'u terk etmiş ve Nizâmülmülk vezîr olmasıyla tekrar Nîşâbûr'a geri dönmüştür. Kuşeyrî Medresesi veya Ebû Ali Dekkâk Medresesi'nde 27 yıl ders vermiştir. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî 465/1072-73 yılında Nîşâbûr'da takriben 89 yaşında vefat etmiştir¹⁴¹ (Dâvûdî, t.y.: I, 345 vd.; Subkî, 1964: V, 153-160; Süyûtî, 1976: 73-74; Zehebî, 1985: XVIII, 227-232; İbnü'l-İmâd, 1986: V, 275-276; İbn Kâdî Şühbe, 1987: I, 254-255; Kazvîni, 1992: II, 278-279;

¹⁴¹ Kuşeyrî'nin kendisine hediye edilmiş bir ata tam 20 yıl bindiği ve atın Kuşeyrî'nin vefatından sonra hiçbir şey yemeyerek bir hafta sonra öldüğü rivayet edilmektedir (İbnü'l-Esrî, 2016: VIII, 274).

Yâkût el-Hamevî, 1993: IV, 1570-1573; Bâharzî, 1993: II, 993-994; Yâfiî, 1997: III, 70-71; Safedî, 2000: XIX, 63-64; Ziriklî, 2002: IV, 57; Fârisî, 2005: 229-230; Fârisî, 2013: 523-529; Bulliet, 1972: 151-153; Zâkerî, 1978: 239; Girâyli, 1978: 500; Ateş, 2001: VI, 1035; Uludağ, 2002: XXVI, 473-745; Zerrînkûb, 2014b: 65; Uludağ, 2016: 11-12). Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin en meşhur eseri *er-Risale* tasavvuf kaynaklarının en önemlilerinden kabul edilmektedir. Yine tasavvuf konulu olan *et-Tahbîr fî't Tezkir* adlı eserinde esmâ-i hüsnâyı şerh etmiştir. Kuşeyrî'nin Tuğrul Bey döneminde vezîr Kündürî'nin baskılarına karşı Eş'arî'nin düşüncelerini savunduğu önemli eserinin ismi ise *Şikâyetü Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâlehüm mine'l-mine'*dir. Diğer eserleri arasında; *Tertîbü's-sülûk fî tariki'llâh*, *et-Tefsîrû'l-kebir*, *Letâ'ifü'l-işârât*, *Nahvü'l-kulûb*, *el-Lüma' fî'l-i'tikâd*, *el-Fusûl fî'l-usûl* ve *Kitâbü'l-Mi'râc* bulunmaktadır (Uludağ, 2002: XXVI, 474).

Ebû Ali Fazl b. Muhammed el-Fârmedî (ö. 477/1084-85): Horasan'ın büyük sûffilerinden olan Ebû Ali el-Fârmedî, 407/1016-17 tarihlerinde Tûs'a bağlı Fârmed Köyü'nde doğmuştur. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin öğrencisi olmuş ve aynı zamanda onun hizmetinde de bulunmuştur (Hümâyî, 1938: 280). Sonrasında Ebü'l-Kâsım el-Cürçânî'den ders almak için Tûs'a gitmiş ve ondan icâzet almıştır (Yazıcı, 1994a: X, 90). Ebû Ali el-Fârmedî, Büyük Selçuklu sultanından ve vezîri Nizâmülmülk'ten büyük hürmet görmüştür. Nizâmülmülk, huzuruna Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî geldiği zaman ayağa kalkar ve yanına oturtur iken, Ebû Ali el-Fârmedî huzuruna geldiği zaman ise ayağa kalkıp onu kendi yerine oturttuğu ve kendisi de karşısına oturduğu kaydedilmektedir. Bu duruma gücenen Kuşeyrî ve Cüveynî, öğrencileri olan Fârmedî'nin saygıda kendilerinden sonra gelmesi gerektiğini vezîrin hacibine bildirmişlerdir. Hacip durumu Nizâmülmülk'e arz ettiğinde ise Nizâmülmülk: “Kuşeyrî ve Cüveynî huzuruma geldikleri zaman bende olmayan özellikleri saymaktadırlar. Oysa Fârmedî huzuruma geldiği zaman; beni azarlıyor ve nasihatlerde bulunuyor, işlediğim kusurları ve yaptığım zulmü zikrediyor. Ben onun sözlerinden faydalaniyorum ve yaptığım yanlışlardan dönüyorum.” cevabını vermiştir (İbnü'l-Adîm, 1982: 48; Köymen, 2011: III, 371; İbnü'l-Cevzî, 2014: 159). Selçuklu Devleti'nde saygın bir konumda olan Ebû Ali el-Fârmedî aynı zamanda birçok öğrenci yetiştirmiştir. Özellikle Gazzâlî, Abdullah Ali

el-Hergûşî, Ebû Abdullah Gûyî eş-Şîrâzî ve Ebû Mansûr et-Temîmî ondan semâ yoluyla hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Ali el-Fârmedî, 477/1084-85 yılında da Tûs'ta vefat etmiştir (Hümâyî, 1938: 280).

Mübârek/Sitteyk bint Ebû Osman İsmâil b. Ahmed es-Sâbûnî (ö. 490/1096-97): Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî'nin üçüncü kızı olan Mübârek/Sitteyk es-Sâbûnî, 415/1024-25 yılında doğmuştur. Babasından ziyade daha çok amcasını takip etmiş, tasavvuf üzerinde yoğunlaşmıştır. Bütün birikimini sûfîlere ve fakirlere harcamıştır. Mübârek/Sitteyk es-Sâbûnî 490/1096-97 yılında vefat etmiş ve Nîşâbûr'daki Hîre Mezarlığı'na, kocası Ebû İshâk İbrâhim el-Cîlî'nin yanına defnedilmiştir (Fârisî, 2005: 115; Fârisî, 2013: 376-377; Bulliet, 1972: 140; Piyadeoğlu, 2011: 461).

Ebû Abdullah İsmâil b. Abdülgâfir b. Muhammed b. Saîd el-Fârisî (ö. 504/1110-11): Nîşâbûr'un büyük âlim ve muhaddislerindendir. Babası pîr Ebû Abdullah es-Sülemî'dir. Büyük bir aile olan Sülemî ailesi Fesa'dan Nîşâbûr'a gelmiştir. Nîşâbûr'da Ebî Hasan el-Müzekkî, Abdurrahman İbn Hemdân en-Nesrevî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş olan Ebû Abdullah, 423/1031-32 yılında doğmuş ve 504/1110-11 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1986: XIX, 262-263; İbnü'l-İmâd, 1986: VI, 14; Yâfîî, 1997: III, 133; Fârisî, 2013: 188-189; Girâyîlî, 1978: 513).

Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Adevî Ömerî en-Nîşâbûrî (ö. 546/1151-52): Nîşâbûr'un önemli sûfîleri arasında yer alan Ebü'l-Berekât, dönemin önemli âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Sem'ânî gibi öğrenciler de yetiştiren Ebü'l-Berekât, 482/1089-90 yılında doğmuş ve 546/1151-52 yılında Nîşâbûr'da vefat etmiştir (Girâyîlî, 1978: 509).

Ebü'l-Hayr Abdurrahman b. İbrâhim b. Ebî Nasr en-Nîşâbûrî es-Sûfî (ö. 548/1153-1154): 472/1079-80 dünyaya gelen Ebü'l-Hayr en-Nîşâbûrî, Ebû Saîd Muhammed b. Abdülazîz es-Saffâr, Ebû Bekr b. Halef ve Ebû Bekr Muhammed b. Yahya el-Müzekkî'den hadis dersleri almıştır. Kendisinden de el-Müeyyed et-Tûsî Abdürrahîm b. es-Sem'ânî vd. âlimler hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Birçok

mutasavvıfın eserini bilen ve öğrencilerine anlatan Ebü'l-Hayr en-Nîşâbûrî, 548/1153-54 yılında vefat etmiştir (Safedî, 2000: XI, 32).

Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Ali es-Sehtenî en-Nîşâbûrî (ö. 549/1154-55):

Ebü'l-Kāsım es-Sehtenî, Nîşâbûr'un önemli zâhidleri ve şeyhleri arasında yer aldığı ve Ferîdüddîn Attâr'ın eserini ona ithâf ettiği kaydedilmektedir. Ebü'l-Kāsım es-Sehtenî, 549/1154-55 yıllarındaki Oğuz saldırılarında öldürülmüştür (Subkî, 1964: VII, 151-152; Girâyî, 1978: 516).

Ebü'l-Ma'ânî Abdülkerîm b. Ebü'l-Feth en-Nîşâbûrî (ö. 556/1161-62):

Meşhur muhaddisler arasında yer alan Ebü'l-Ma'ânî, yıllarca yeni Nîşâbûr Mescidi'nde ilim ve vaaz meclisleri düzenlemiştir. Sûfî olduğu ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin kitabı *Âdâp es-Sûfîyye*'yi anlattığı kaydedilmektedir. Ebü'l-Ma'ânî, 556/1161-62 yılında vefat etmiştir (Girâyî, 1978: 511).

SONUÇ

Selçuklular ile Gazneliler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin merkezinde yer alan Nîşâbûr, Serahs ve Dandanakan Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı şehir olmuştur. Selçukluların köklü bir geçmişi olan Nîşâbûr şehrine geldikleri zaman, her açıdan zengin bir alt yapıya kavuştukları yadsınmaz bir gerçektir. Özellikle ilim, irfan ve kültür merkezi olan Nîşâbûr, Büyük Selçuklular döneminde eğitim kurumlarının kurulması ve eğitimin çok güçlü bir şekilde desteklenmesiyle ilmî ve kültürel hayat açısından en parlak dönemini yaşamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ve yıkılışının en yakın tanığı olan Nîşâbûr, Selçuklular için ilklerin şehri olmuştur. Nîşâbûr'un ilk başşehir olmasının yanı sıra Tuğrul Bey'in bânisi olduğu ilk Selçuklu medresesinin ve Alparslan'ın Nizâmülmülk'e kurduduğu Nizâmiye medreseleri serisinin ilkinin Nîşâbûr'da olması bu şehrin önemini ortaya çıkarmaktadır.

Selçukluların yeni eğitim felsefesi kapsamında kurduğu Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin, ilmin gelişmesi ve yayılmasında öncü olduğu ve yeni kurulacak olan diğer medreselere ilmî yönden kaynaklık ettiği aşikârdır. Türk-İslâm eğitim ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan bu medresede, başta İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve İmâm Gazzâlî (ö. 505/1111) olmak üzere pek çok değerli âlim ders vermiş ve yazdıkları eserler eğitim kurumlarında asırlarca okutulmuş ve hatta günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Türk-İslâm eğitim tarihinde çığır açan ve yeni bir eğitim ekolü oluşturan Nizâmiyeler, birçok coğrafyadaki eğitim kurumlarında olduğu gibi, Anadolu medreselerindeki eğitimin yapı, içerik ve işleyişinde derin tesirler oluşturmuştur.

Nîşâbûr'da birçok medrese, mescid ve hankâh ile birlikte çeşitli ilim dallarında uzman çok sayıda âlimin varlığı görülmüştür. Ayrıca Nîşâbûr'da ilmî geleneğe sahip es-Sâidî, es-Sâbûnî, en-Nâsîhî, el-Cüveynî, el-Kuşeyrî, el-Beyhakî, el-İsferâyînî ve el-Bistâmî gibi köklü ailelerin ilmî faaliyetlerde öncü olduğu söylenebilir. Selçuklular tarafından bu ailelere mensup pek çok isim himaye edilmiş ve özellikle Ebü'l-Alâ es-Sâid (ö. 431/1039-40)'in aile mensupları devlet işlerinde

görevlendirilmiştir.

Nîşâbûr'daki ilmî faaliyetlerin hadis ve fıkıh eğitimi ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Nîşâbûr Nîzâmiye Medresesi'nde eğitim almış olan Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35) ile Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 562/1166-67)'nin tarihçi, Ebü't-Tayyib el-Bâharzî (ö. 467/1074-75)'nin edebiyatçı kimliği ile ön plana çıkması, Nîşâbûr'un eğitim kurumlarında sadece dinî ilimlerin okutulmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Nîşâbûr'da sosyal bilim disiplinlerinin amaçlarına göre sınıflandırılarak sistematize edildiği ve eğitim kurumlarındaki programlara yeni disiplinlerin eklenmesiyle de yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır. Böylece sadece tek bir ilim dalında uzmanlaşma olmamış ve her biri “sosyal bilimci” niteliğinde birçok ilim dalında otorite sayılan âlimler yetişmiştir. Ayrıca Nîşâbûr'da başta Ömer Hayyam (ö. 526/1132?) ve Zahîreddîn el-Beyhakî (ö. 565/1169) olmak üzere matematik, geometri ve astronomi âlimleri de bulunmaktadır. Bütün bu bilgiler, Nîşâbûr'un ilmî çeşitliliğine ve zenginliğine işaret etmektedir.

Diğer taraftan Nîşâbûr'daki ilmî hayatın dikkat çeken bir özelliği, güçlü bir tasavvufi ekole dayanmasıdır. Daha önceki devirlerde tasavvuf ehlinde uzak duran medreseler, Selçuklu döneminin âlimlerinden olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072-73)'nin ve İmâm Gazzâlî'nin gayret ve çabalarıyla Nîşâbûr'da tasavvuf ehli ve medrese ehli barışmış, hatta medreseler tasavvufî çizgide ilmî faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu süreç sonucunda, tasavvufta “Nîşâbûr ekolü” ortaya çıkmış ve bütün İslâm coğrafyalarında geniş bir etki sahası oluşturmuştur.

Büyük Selçuklu sultanları ve devlet adamları, ilme ve ilim ehline büyük saygı göstermişler ve ellerindeki bütün imkânları ilim yoluna seferber etmişlerdir. Bütün bu gayretler sonucunda Selçuklu eğitim kurumları, dünya eğitim tarihine büyük yenilikler getirmiştir. Bu yeniliklerin başında, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin devlet himayesine alınarak sistemleştirilmesi, belirli öğretim programları oluşturarak müfredat birliğinin sağlanması, eğitim kurumlarına zengin kütüphanelerin kurulması, müderrislere maaş ve öğrencilere burs verilerek eğitimin ücretsiz hale getirilmesiyle eğitimde fırsat eşitliği sağlanması gelmektedir. Ayrıca mimarî açıdan derslerin işlendiği bölümlerin haricinde, öğrencilerin kaldığı yurt, mescid ve kütüphane gibi

bölümleri bulunan medreseler, döneminin en ileri eğitim standartlarına sahip kurumlar olması nedeniyle kendilerinden önceki medreselerden ayrılmışlar ve bu özellikleri ile de kendilerinden sonra kurulan eğitim kurumlarına model olmuşlardır.

Selçuklu eğitim kurumlarının kuruluş amaçları arasında; ilmî faaliyetleri arttırmanın yanı sıra, devleti ve toplumu tehdit eden fikirlerle mücadele için temeli sağlam doğru bilgilerin üretilmesi ve öğrencilere aktarılmasıyla devletin ihtiyaç duyduğu çeşitli kademelerde çalışacak devletini koruyan, güvenilir, yetenekli idarecilerin ve memurların yetiştirilmesi yer almıştır. Ayrıca Selçukluların yeni bir coğrafyada kurdukları devletlerinde, eğitim kurumları vasıtasıyla “*Selçuklu toplumu*” şemsiyesi altında bir toplumsal bilincin oluşturulmasının da hedeflendiği iddia edilebilir.

Selçuklu dönemindeki eğitim kurumlarının amaçları, yapı ve işleyişi günümüzdeki eğitim kurumlarından farklı değildir. Bu itibarla günümüz eğitim kurumlarının tarihsel arka planında, genelde bütün Selçuklu eğitim kurumlarının özelde ise Nişâbûr’daki eğitim kurumlarının birikmiş bir mirasının olduğu açıktır. En önemlisi Selçukluların eğitimde elde ettiği başarıyı, çağdaş eğitimin verileri ve imkânları ile geliştirerek günümüz eğitim sisteminde karşılaşılan sorunların çözümünde kullanmak mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

A. Kaynak Eserler

- Ahmed b. Mahmûd (2011). *Selçuknâme*. (haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmûd b. Muhammed (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (trc. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK.
- 'Avfî, Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Hanefî (1903). *Lübâbü'l-Enbâb*, II. (nşr. Edward G. Browne). Leiden: E. J. Brill.
- Bâharzî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali Ebü't-Tayyib (1414/1993). *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr*, I-III. (thk. Muhammed Altûncî). Beyrut: Dârü'l-Ceyl.
- Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1392/2013). *Târîh-i Beyhakî*, I-II (4. Baskı). (nşr. Muhammed Ca'fer Hakkî ve Mehdî Seyyidî). Tahrân: İntişârât-i Sûhen; (1364/1985), *a.e.* (nşr. Ali Ekber Feyyâz). y.y.: Matba'â Devletî; (1376/1997), *a.e.* (nşr. Gânî-Feyyâz). Tahrân: İntişârât-i Hîrmend; (2019), *a.e.* (trc. Necati Lûgal, haz. Hicabi Kırlangıç). Ankara: TTK.
- Bündârî, Kıvameddîn Ebû İbrâhim el-Feth b. Ali b. Muhammed (1943). *Zübdet'ün-nusra nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. (nşr. M. Th. Houtsma, trc. Kıvameddin Burslan). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc (2011). *Tabakât-ı Nâsırî*. (nşr. Abdülhay Habîbî, trc. ve not. Erkan Göksu). Tokat: Taşhan Kitap.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (1988). *Târîh-i Cihan Güşa*, I-II. (trc. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Cüveynî, Müntecibüddîn Bedî' (1950). *Atabetü'l-ketebe*. (nşr. Muhammed Kazvîni ve Abbâs İkbâl). Tahrân: Semâ'î Yayınevi.
- Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed (t.y.). *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Devletşâh, Alâüddeve Bahtîşâh-ı Semerkandî (1963). *Tezkire-i Devletşâh*, I. (trc. Necati Lugal). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Ebü'l-Farac, İbnü'l-İbrî/Bar Hebraeus (1987). *Ebü'l-Farac Tarihi*, I-II. (trc. Ö. Rıza Doğrul). Ankara: TTK.

- Fârisî, İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan (1384/2005). *el-Muhtasar min Kitabi's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*. (thk. ve nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî). Tahrân: Mîrâs-ı Mektup.
- Fârisî, İmâm el-Hâfız Ebü'l-Hasan (1391/2013). *el-Müntehab min es-Siyak li-Târîh-i Nîşâbûr*. (İntihap: İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, thk. ve nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî). Tahrân: İntişârât-i Sefîr Ardhâl.
- Gazzâlî (1960). *El-Minkızu Min-ad-Dalâl* (2. Baskı). (trc. Hilmi Güngör). Ankara: Maarif Basımevi.
- Gerdîzî, Ebû Sa'îd (1984). *Zeynü'l-ahbâr*. (nşr. Abdülhay Habîbî). Tahrân: Çâphâne-yi Armâgân.
- Hâkim-i Nîşâbûrî (1965). *Târîh-i Nîşâbûr*. (ed. Richard N. Frye). Massachusetts: Harvard University Press.
- Hâkim-i Nîşâbûrî (t.y.). *Târîh-i Nîşâbûr*. (tlhs. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Ma'rûf). Tahrân: İbn Sînâ.
- Hamdullâh Müstevfî (1919). *Nuzhat al-Qulûb*. (İngilizce trc. G. Le Strange). Leiden: E. J. Brill.
- Hamdullâh Müstevfî (2015). *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan*. (ed. Erkan Göksu). İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn (t.y.). *Düstûrû'l-vüzerâ*. (tsh. Saîd-i Nefîsî). Tahrân: İntişârât-i İkbâl.
- Hüseynî, Sadreddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (nşr. Muhammed İkbâl, trc. Necati Lugâl). Ankara: TTK.
- İbn Battûta (2000). *İbn Battûta Seyahâtnamesi*, I. (trc. ve not. A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Cemâa, Bedruddin Sa'dullah (1992). *Öğretmen ve Öğrenci (Nitelikleri, Görevleri, Tutum ve Davranışları)*. (trc. Muhammed Şevki Aydın). İstanbul: y.y.
- İbn Funduk, Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1361/1983). *Târîh-i Beyhak* (3. Baskı). (nşr. Muhammed b. Abdülvehâb Kazvînî, tsh. ve thk. Ahmed Behmenyâr). Tahrân: Kitapfûrûşî Farûgî.
- İbn Funduk, Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1365/1946). *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm*. (nşr. Muhammed Kürd Ali). Dimaşk:

Matbaatu et-Türkî Bermesek.

- İbn Funduk, Ebü'l-Hasan Zahîreddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1428/2007). *Lübâb el-ensâb ve'l-ekâb ve'l-'ikâb*, I-II (2. Baskı). (thk. Seyyid Mehdî Recâî). Kum: Ayetullâh Mer'âşî Necefi.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (1392/1972). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, I-VII. (thk. İhsân Abbâs). Beyrut: Dar-u Sadr.
- İbn Havkal (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. (trc. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed (1371/1992). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (nşr. M. J. De Geoje, Farsça trc. Saîd Hâkrînd). Tahrân: İntişârât-i Târîh-i Mîrâs-ı Millî.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. el-Esedî ed-Dımaşkî (1407/1987). *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II. (nşr. el-Hâfız Abdü'l-Alîm Hân). Beyrut: 'İlim el-Kitab.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeyneddin Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî (1413/1992). *Tâcü't-terâcim*. (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf). Dımaşk: Dârü'l-Kalem.
- İbn Münevver (2004). *Tevhidin Sırları*. (trc. Süleyman Uludağ). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- İbnü'l-Adîm, Kamâl al-Dîn (1982). *Bugyetü't-talep fî Târîh-i Halep (Seçmeler): Biyografilerler Selçuklular Tarihi*. (trc. Ali Sevim). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Adîm, Kamâl al-Dîn (2011). *Bugyetü't-talep fî Târîh-i Halep: Selçuklular ile İlgili Haltercümeleri* (2. Baskı). (nşr. ve trc. Ali Sevim). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (1412/1992). *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, XVI, XVII. (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkâdir Ata). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (2014). *el-Muntazam fî târîh'l-ümem'de Selçuklular*. (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkâdir Ata, trc. ve not. Ali Sevim). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed (2016). *el-Kâmil fî't-târîh*, II, IV, V, VI, VIII, XI. (trc. A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özeydin, Y.

- Apaydın, A. Köşe). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâleddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî (1416/1995). *Telhîsu Meca'î'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, I-VI. (thk. Muhammed el-Kâzım). Tahrân: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd-i İslâmî
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (1406/1986). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*, V, VI. (nşr. Abdülkâdir Arnaût). Dimaşk: Dâr İbn Kesîr.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yusuf (1406/1982). *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, I-IV. (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim). Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî.
- İsnevî, Ebü Muhammed Cemâleddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Ali el-Ümevî (2002). *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, I-II. (thk. Kemâl Yusuf el-Hevt). y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İstahrî, Ebü İbrâhim b. Muhammed İshâk el-Fârisî (1340/1961). *Mesâlik ve Memâlik*. (Farsça trc. İrec Afşar). Tahrân: Nikâh Kitap Tercüme ve Neşr.
- Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed (1373/1994). *Âsâr el-bilâd âhbâr el-ibâd*, I-II. (Farsça trc. Muhammed Murad b. Abdurrahman). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.
- Kureşî, Ebü Muhammed b. Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el-Hanefî (t.y.). *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II. Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi.
- Leknevî, Ebü'l-Hanesât Muhammed b. Abdülhay el-Hindî (1324/1904). *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâci'l-Hanefiyye*. (tsh. Muhammed Bedreddin Ebü Firâs en-Na'sânî). Kahire: Matbaatü's-Saâde.
- Makdisî, Ebü Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî (1361/1982). *Ahsen et-tekasîm fî mârifet el-ekâlîm*, I-II. (nşr. M. J. De Goeje, Farsça trc. Ali Nakî Münzevî). Tahrân: Şirket-i Müellîfân ve Mütercümân-ı İran.
- Minorsky, Vladimir (1937). *Hudud al-A'lam (The Regions of The World)*. London: Oxford University.
- Mîrhând, Muhammed Hândşâh b. Mahmûd (2015). *Ravzatu's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*. (trc. ve not. Erkan Göksu). Ankara: TTK.
- Mîrhând, Muhammed Hândşâh b. Mahmûd (2017). *Ravzatu's-safâ: Gazneliler*. (trc.

- ve not. Erkan Göksu). İstanbul: Kronik.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (2000). *Câmiu'd-düvel: Selçuklular Tarihi*, I. (trc. A. Öngül). İzmir: Akademi.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyeddîn Abdülazîm b. Abdülkâvî (1401/1981). *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale*, I. (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (2013). *Târîh-i Buhârâ*. (trc. ve not. Erkan Göksu). Ankara: TTK.
- Nâsır-ı Hüsrev (1384/2005). *Sefernâme* (8. Baskı). (tsh. Muhammed Debîr-i Sîyâkî). Tahrân: İntişârât-i Zevvâr.
- Nizâmülmülk (2015). *Siyasetnâme*. (trc. Mehmet Kanar). İstanbul: Say.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1385/2007). *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*. (nşr. Muhammed İkbâl) Tahrân: Âsâtîr; (1957), *a.e.: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Elâmeti*, I-II. (nşr. Muhammed İkbâl, trc. Ahmet Ateş). Ankara: TTK.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî (2011). *Câmiu't-tevârîh: Selçuklu Devleti* (2.Baskı). (nşr. Ahmet Ateş, trc. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge.
- Safedî, Ebü's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzzeddîn b. Abdullah (1410/2000). *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I-XXIX. (nşr. Ahmed Arnaût ve Türkî Mustafâ). Beyrut: Dârü'l-İhyâ et-Terâs.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (1312/1962). *el-Ensâb*. (thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimî el-Yemânî). Haydarabâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmânî.
- Smerkandî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Ali (t.y.). *Çehâr Makâle*. (tsh. Muhammed Kazvînî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah (2011). *Mirâtü'z-zaman fî târîhi'l-'ayân'da Selçuklular*. (trc. ve not. Ali Sevim). Ankara: TTK.
- Subkî, Taceddîn Ebû Nâsr Abdülvehhâb b. Ali (1383/1964). *Tabakât'ü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâti'l-kübrâ*, III, IV, V, VI, VIII. (nşr. Muhammed Tanahî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv). Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî.

- Süyûfî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (1396/1976). *Tabakâtü'l-müfessirîn*. (thk. Ali Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetü'l-Vehbe.
- Süyûfî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (t.y.). *Buğyetü'l-vuât fî tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim). Sayda: Mektebetü'l-'Asriyye.
- 'Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm (1337/1958). *Âsârü'l-vüzerâ*. (tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.
- Yâfîî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî (1417/1997). *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, III. (nşr. Halîl el-Mansûr). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ya'kübî, Ahmed b. İshâk b. Vâzih (1356/1977). *Kitab el-Büldân*. (nşr. M. J. De Goeje, Farsça trc. Muhammed İbrâhim Ayetî). Tahrân: Benekâh Tercüme ve Neşr Kitap.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şehâbeddîn (1414/1993). *Mu'cemü'l-üdebâ'*, I-VI. (thk. İhsân Abbâs). Beyrut: Dârü'l-Garb el-İslâmî.
- Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî (2018). *Selçuknâme*. (nşr. Alexander Hill Morton, trc. Ayşe Gül Fidan). İstanbul: Kopernik.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (1405/1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII-XX. (nşr. Şuayb el-Arnaût). Beyrut: Muessesetu er-Risâle.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (1419/1998). *Tezkiretü'l-Huffâz*, III-IV. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zernucî, Burhaneddîn (1989). *Tâ'lim'ül Mûteallim: İslâm Eğitimi ve Öğretim Metodu*. (trc. Y. Vehbi Yavuz). İstanbul: Sahaflar.
- Ziriklî, Hayreddîn (2002). *el-A'lâm*, I-VIII (15. Baskı). Beyrut: Dârü'l-'İlim li'l-melâyîn.

B. Araştırma Eserler

- Acar, Abdurrahman (2007). "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, 351-363.
- Açıkgöç, Alparslan (2002). "İlk Müslüman Türklerde Bilim ve Düşünce", *Türkler*, V, 623-644. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Agacarov, Sergey G. (2006). *Selçuklular*. (trc. Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken.
- Agacarov, Sergey G. (2015). *Oğuzlar* (7. Baskı). (trc. Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev). İstanbul: Selenge.
- Ağarı, Murat (2013). “Ya‘kübî”, *DİA*, XLIII, 287-288. İstanbul: TDV.
- Ahmed, Sayyid M. (1999). “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, XX, 78-79. İstanbul: TDV.
- Aka, İsmail (1997). “Hândmîr”, *DİA*, XV, 550-552. İstanbul: TDV.
- Akbaş, Murat (2011). *XI. ve XII. Yüzyılda Nişâbûr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SELÇUK ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Akgür, A. Necati (1993). “Celâlî Takvimi”, *DİA*, VII, 257-258. İstanbul: TDV.
- Ak-Kala, Ali Saferî (2014). “Selçuklu Vezîri Nizâmülmük’ün Vasiyetnâmesi”, (trc. Osman G. Özgüdenli), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 203-214.
- Akyüz, Yahya (2007). *Türk Eğitim Tarihi* (11. Baskı). Ankara: Pegem-A Yayıncılık.
- Alptekin, Coşkun (1992). “Büyük Selçuklular”, *Büyük İslâm Tarihi*, VII, 95-179. İstanbul: Çağ.
- Altıkulaç, Tayyar (2013). “Zehebî”, *DİA*, XLIV, 180-188. İstanbul: TDV.
- Arıcı, Hatice (2005). *Nizâmülmülk ve Selçuklu Müesseselerinin Oluşumundaki Yeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, ANKARA ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aruçi, Muhammed (2008). “İsmâil b. Abdurrahman Sabûnî”, *DİA*, XXXV, 359-360. İstanbul: TDV.
- Ateş, Ahmed (2001). “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035-1038. Eskişehir: MEK.
- Avcı, Casim (2006). “Nâib”, *DİA*, XXXI, 311-312. İstanbul: TDV.
- Avcı, Casim (2010). “Tabakat”, *DİA*, XXXIX, 297-299. İstanbul: TDV.
- Avcı, Casim (2013). “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, 288-291. İstanbul: TDV.
- Ayan, Ergin (2013). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı* (2. Baskı). İstanbul: Kitabevi.
- Aybakan, Bilal (2010). “Ebû İshâk eş-Şîrâzî”, *DİA*, XXXIX, 184-186. İstanbul: TDV.
- Aydınlı, Abdullah (2009). “Semâ”, *DİA*, XXXVI, 457-458. İstanbul: TDV.
- Aygün, Abdullah (2009). “Ebü’l-Muzaffer Sem‘ânî”, *DİA*, XXXVI, 463-464.

İstanbul: TDV.

Aynî, Ali Rıza ve Küçükhoşnevisî, Ahmed Mîrzâ (2002). “Bâz Afrînî Tasavvûrî Şehr ez Metûn-i Târîhî “Gâzân Hânî Nişâbûr”, *Hünerhâ-i Zibâ*, 11/11, 77-88.

Azamat, Nihat (2006). “Nâsır-ı Hüsrev”, *DİA*, XXXII, 395-397. İstanbul: TDV.

Bahçıvan, Seyit (2008). “Sâidî Ailesi”, *DİA*, XXXV, 581-583. İstanbul: TDV.

Barthold, Vasiliy V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: TTK.

Barthold, Vasiliy V. (2013). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (2. Baskı). (trc. Râgıb Hulusi Özdem). Ankara: TTK.

Barthold, Vasiliy V. ve Köprülü, Mehmet F. (1977). *İslâm Medeniyeti Tarihi* (4. Baskı). Ankara: TTK.

Baş, Derya (2013). “Yâfî”, *DİA*, XLIII, 175-177. İstanbul: TDV.

Baçoğlu, T. (2004). “George Makdisi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 87-115.

Bayraklı, Bayraktar (2015). *İslâm ve Eğitim*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Berthels, Evgenii E. (2001). “Muizzî”, *İA*, VIII, 560-561. Eskişehir: MEK.

Bilge, Mustafa (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bosworth, Clifford E. (1390/2011). *Târîh-i Gaznevîyân* (6.Baskı). (Farsça trc. Hasan Anûşe). Tahrân: Emîr Kebîr

Bosworth, Clifford E. ve Honigmann, Ernst (1968). “Nishapur”, *Eİ²*, VIII, 62-64. Leiden: Brill.

Bowen, Harold ve Bosworth, Clifford E. (1968). “Nizam al-Mulk” *Eİ²*, VIII, 69-73. Leiden: Brill.

Bozkurt, Nebi (1992). “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323-327. İstanbul: TDV.

Bozkurt, Nebi (2004). “Mektep”, *DİA*, XXIX, 5-6. İstanbul: TDV.

Bozkurt, Nebi (2006). “Müderri”, *DİA*, XXXI, 467-468. İstanbul: TDVY

Brockelmann, Carl (2001). “Beyhakî”, *İA*, II, 582. Eskişehir: MEK.

Brockelmann, Carl (2001). “Cüveynî”, *İA*, III, 249. Eskişehir: MEK.

Brunot, Louis (2001). “Mektep”, *İA*, VII, 652-655. Eskişehir: MEK.

- Bulliet, Richard W. (1972). *The Patricians of Nishapur*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Bulliet, Richard W. (1986). "Medieval Nishapur: A Topographic and Demographic Reconstruction", *Studia Iranica*, 5/1, 67-89.
- Burke, Peter (2001). *Gutenberg'ten Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi*. (trc. Mete Tuncay). İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Büchner, V. F. (2001). "Türbet-i Şeyh-Câm", *İA*, XII/2, 140. Eskişehir: MEK.
- Büyüköztürk, Şener vd. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (16. Baskı). Ankara: Pegem.
- Charle, Christophe ve Verger, Jaques (2005) *Üniversitelerin Tarihi*. (trc. İsmail Yerguz). Ankara: Dost.
- Çağrıçı, Mustafa (1996). "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489-505. İstanbul: TDV.
- Çakan, İsmail L. (1994). "Ebû Sâlih el-Müezzîn", *DİA*, X, 226. İstanbul: TDV.
- Çelebi, Ahmed (1974). *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi* (3. Baskı). (trc. Ali Yardım). İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çelebi, İlyas (2007). "Selman b. Nâsır Nişâbûrî", *DİA*, XXXIII, 141-142. İstanbul: TDV.
- Çetin, Abdurrahman (2012). "Vâhidî", *DİA*, XLII, 438-439. İstanbul: TDV.
- Demiroğlu, Ayla (1994). "Devletşâh", *DİA*, IX, 244-245. İstanbul: TDV.
- Dîb, Abdülazîm M. (1993). "İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî", *DİA*, VIII, 141-144. İstanbul: TDV.
- Durmuş, İsmail (2008). "Safedî", *DİA*, XXXV, 447-450. İstanbul: TDV.
- Dursun, Gülseren C. (2015). *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Basılmamış Doktora Tezi, MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Efendioğlu, Mehmet (2009). "Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî", *DİA*, XXXVI, 461-462. İstanbul: TDV.
- Efendioğlu, Mehmet (2012). "Vefeyât", *DİA*, XLII, 603-605. İstanbul: TDV.

- Eker, Ali Fuat (2010). *İbn Rüste'nin A'lâk'n Nefise Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Erbay, Celal (1993). "el-Cevâhirü'l-mudıyye", *DİA*, VII, 433-434. İstanbul: TDV.
- Ersöz, İsmet (1988). "Ahkâmü'l Kur'ân", *DİA*, I, 553-554. İstanbul: TDV.
- Erünsal, İsmail E. (2003). "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32. İstanbul: TDV.
- Fazlıoğlu, İhsan (2006). "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Türk Felsefe-Bilim Tarihine Önsöz", (ed. A. Yaşar Ocak). *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 413-427.
- Girâyî, Ferîdûn (1357/1978). *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*. Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Ferdovsî.
- Godard, André (1965). *Art of Iran*. (İngilizce trc. Michael Heron). New York: Frederick A. Preager Yayıncılık.
- Göksu, Erkan (2011). "Târîh-i Güzide'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi", *History Studies*, Volume 3/1, 289-300.
- Gözübenli, Beşir (1993). "Rüknü'l-İslâm Cüveynî", *DİA*, VIII, 144. İstanbul: TDV.
- Gözütok, Şakir (2010). "İslâm Medeniyetinin Öncü Kurumları: Nîşâbûr Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 185, 33-64.
- Gözütok, Şakir (2012). "İslâm Dünyasında Medreseler ve İhtisas Medreselerin Doğuşu", *Uluslararası Medrese Geleneği Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*. 5-7 Ekim 2012. Muş, 2-19.
- Günay, Hacı M. (2012). "Vakıf", *DİA*, XLII, 475-479. İstanbul: TDV.
- Haig, T. W. (2001). "Sebzvar", *İA*, X, 299-300. Eskişehir: MEK.
- Hamîdullah, Muhammed (2003). *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Eserleri)*, II. (trc. Sâlih Tuğ). Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı.
- Harman, Ömer Faruk (2010). "Şehristânî", *DİA*, XXXVIII, 467-468. İstanbul: TDV.
- Hatipoğlu, İbrahim (2006). "Müzakere", *DİA*, XXXII, 233-234. İstanbul: TDV.
- Herevî, Cevâd (1393/2014). *Târîh-i Sâmânîyân* (4. Baskı). İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Hızlı, Mifail (1987). "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2,(2), 278-281.
- Hitti, Philip K. (1995). *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II. (trc. Sâlih Tuğ). İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay.

- Hodgson, Marshall G. S. (1993). *İslâm'ın Serüveni 2: Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı*. (trc. Komisyon). Ankara: İz Yayıncılık.
- Honigmann, Ernst (2001). "Nişâpûr", *İA*, IX, 302-305. Eskişehir: MEK.
- Huart, Clément L. (2001). "Bâharz", *İA*, II, 222. Eskişehir: MEK.
- Huart, Clément L. (2001). "İsferâyîn", *İA*, V/2, 1074. Eskişehir: MEK.
- Husrî, Sâtî' (2001). *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*. (trc. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh.
- Hümâyî, Celâleddin (1317/1938). *Gazzâlînâme: serh-i hâl ve âsâr ve efkâr-ı imâm-ı Muhammed Gazzâlî*. Tahrân: Kitapfûrûşî Farûgî.
- İkbâl, Abbâs (1384/2005). *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-i Selçûkî* (2. Baskı). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahrân.
- İzgi, Cevat (2002). "Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed", *DİA*, XXV, 160. İstanbul: TDVY:
- Jürgen, Paul (2005). "The Seljuq Conquests of Nishapur: A Reappraisal", *Iranian Studies*, 38/4, 575-585.
- Kafesoğlu, İbrahim (1955). *Selçuk Ailesinin Menşei Hakkında*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Kafesoğlu, İbrahim (1972). *Selçuklular Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (1997). *Türk Millî Kültürü* (3. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2001a). "Nizâmülmülk", *İA*, IX, 329-333. Eskişehir: MEK.
- Kafesoğlu, İbrahim (2001b). "Selçuklular", *İA*, X, 353-416. Eskişehir: MEK.
- Kafesoğlu, İbrahim (2014). *Sultan Melikşah Döneminde Selçuklu İmparatorluğu* (2. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kâhya, Esin (2009). "Aydın Sayılı", *DİA*, XXXVI, 213-214. İstanbul: TDV.
- Kallek, Cengiz (1999). "İbn Kâdi Şühbe, Takıyüddin", *DİA*, 102-103. İstanbul: TDV.
- Kandemir, M. Yaşar (1988). "Abdülğafir el-Fârisî", *DİA*, I, 203-204. İstanbul: TDV.
- Kandemir, M. Yaşar (1992). "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *DİA*, VI, 59-60. İstanbul: TDV.
- Kandemir, M. Yaşar (1996). "Furâvî", *DİA*, XIII, 218-219. İstanbul: TDV.
- Kandemir, M. Yaşar (1997). "Hâkim en-Nisâbüri", *DİA*, XV, 190-193. İstanbul: TDV.
- Kandemir, M. Yaşar (2006). "Müfid", *DİA*, XXXI, 501. İstanbul: TDV.

- Kandemir, M. Yaşar (2006). “Münzirî”, *DİA*, XXXII, 35-37. İstanbul: TDV.
- Karadaş, Cağfer (2003). “Selçukluların Din Politikası”, *İstem*, 1/2, 95-108.
- Karahan, Abdülkâdir (1995). “Evhadüddin Enverî”, *DİA*, XI, 227-268. İstanbul: TDV.
- Karaismailoğlu, Adnan (2006). “Muizzî”, *DİA*, XXXI, 98-99. İstanbul: TDV.
- Kaya, Mahmut (1992). “Beytülhikme”, *DİA*, VI, 88-90. İstanbul: TDV.
- Kaya, Mahmut (2000). “İbnü'l-Kıftî”, *DİA*, XXI, 112-114. İstanbul: TDV.
- Kayacık, Ahmet (2009). “Sâvî, Ömer b. Sehlân”, *DİA*, XXXIV, 202-203. İstanbul: TDV.
- Kazıcı, Ziya (1983). *Anahatlar ile İslâm Eğitim Tarihi*. İstanbul: Bir.
- Keyanî, Muhsin (2013). *Hankahlar Tarihi*. (trc. Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut). İstanbul: Büyüyen Ay.
- Kılıç, Remzi (2010). “Türk Eğitim ve Öğretim Tarihinde Selçuklu Medreselerinin Yeri”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, 27-30 Eylül 2010, Kayseri 1-13.
- Kırlangıç, Hicabi (2007). “Ömer Hayyam”, *DİA*, XXXIV, 68-70. İstanbul: TDV.
- Kızılkaya, Necmettin (2012) “el-Varakat”, *DİA*, XLII, 518-519. İstanbul: TDV.
- Kisâî, Nûrullah (1374/1995). *Medâris-i Nizâmîyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâî-yi Ân* (2. Baskı). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Konukçu, Enver (1992). “Beyhak”, *DİA*, VI, 57-58. İstanbul: TDV.
- Köprülü, Mehmet F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (3. Baskı). Ankara: TTK.
- Köprülü, Mehmet F. (2001a). “Beyhakî”, *İA*, II, 584-585. Eskişehir: MEK.
- Köprülü, Mehmet F. (2001b). “Hârizmşâhlar”, *İA*, V/1, 265-296. Eskişehir: MEK.
- Köprülü, Mehmet F. (2001c). “Devlet-Şah”, *İA*, III, 560-562. Eskişehir: MEK.
- Köprülü, Mehmet F. (2001d). “Avfî”, *İA*, II, 21-23. Eskişehir: MEK.
- Köse, Saffet (2001). “İsnevî”, *DİA*, XXIII, 160-161. İstanbul: TDV.
- Köymen, Mehmet A. (2002). “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü”, *Türkler*, V, 265-270. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Köymen, Mehmet A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı*, III (4. Baskı). Ankara: TTK.
- Köymen, Mehmet A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci*

- İmparatorluk Devri*, II (4. Baskı). Ankara: TTK.
- Köymen, Mehmet A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, I (4. Baskı). Ankara: TTK.
- Krenkow, Fritz (2001). "Kütüphane", *İA*, VI, 1126-1128. Eskişehir: MEK.
- Kufralı, Kasım (2001). "Gazzâlî", *İA*, IV, 748-760. Eskişehir: MEK.
- Kurt, Hasan (2003). "Devlet Kurma Sürecinde Sâmanoğulları", *AÜİFD*, XLIV/2, 109-129.
- Kurt, Hasan (2010). "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX, 403-404. İstanbul: TDV.
- Kurtuluş, Rıza (1992). "Câcerm", *DİA*, VI, 542. İstanbul: TDV.
- Kurtuluş, Rıza (2012). "Tûs", *DİA*, XLI, 431-432. İstanbul: TDV.
- Le Strange, Guy (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate*. London: Cambridge University Press.
- Lewis, Bernard (2015). *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi* (11. Baskı). (trc. Selen Y. Kölay). Ankara: Arkadaş.
- Makdisi, George (1961). "Müslim İnstitutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad", *BSOAS, Volume XXIV: Part 1*, 1-56.
- Makdisi, George (1970). "Madrasa and University in the Middle Age", *Studia İslâmica/Memoriae J. Schact Dedicato*, XXXII, 255-264.
- Makdisi, George (2007). *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. (trc. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Makdisi, George (2009). *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da: Beşeri Bilimler*. (trc. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Makdisi, George (2012). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm dünyası ve Hıristiyan Batı*. (trc. A. Hakan Çavuşoğlu ve H. Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Malamud, Margaret (1994). "Sûfî Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *International Journal Middle East Studies*, 26, 427-442.
- Massé, M. (2001). "Nizâmî Arûzî", *İA*, IX, 327-328. Eskişehir: MEK.
- Melville, Charles (1980). "Earthquakes in the history of Nishapur", *Iran* XVIII, 103-120.
- Menekşe, Ömer (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri*,

- Yüksek Lisans Tezi, MARMARA ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Merçil, Erdoğan (2007). *Gazneliler Devleti Tarihi* (2. Baskı). Ankara: TTK.
- Merçil, Erdoğan (2008a). “Saffârîler”, *DİA*, XXXV, 464-465. İstanbul: TDV.
- Merçil, Erdoğan (2008b). “Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur”, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 18-19 Ekim 2007. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 130-134.
- Merçil, Erdoğan (2011). *Selçuklular: Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mez, Adam (2014). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı* (3. Baskı) (trc. Sâlih Şaban). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Minorsky, Vladimir (2001a). “Nesâ”, *İA*, IX, 198. Eskişehir: MEK.
- Minorsky, Vladimir (2001b). “Ömer Hayyam”, *İA*, IX, 472-480. Eskişehir: MEK.
- Minorsky, Vladimir (2001c). “Tûs”, *İA*, XII/2, 123-130. Eskişehir: MEK.
- Ocak, Ahmet (1993). *Nizâmiye Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, İNENÜ ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Ocak, Ahmet (2002a). *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tatar Yay.
- Ocak, Ahmet (2002b). “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, V, 721-727.
- Ocak, Ahmet (2009). “Selçuklu Medreselerin Mağrip ve Endülüs Üzerindeki Etkileri”, *Turkish Studies*, 4/3, 1622-1647.
- Ocak, Ahmet (2012). “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *International Journal of History: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 263-278.
- Ocak, Ahmet (2013). “Medrese Geleneği İçinde Nizâmiye Medreselerinin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdıkları Yenilikler”, *II. Uluslararası Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 19-21 Ekim 2011. Konya: Selçuklu Belediyesi, 441-462.
- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi (1993). “Cami”, *DİA*, VII, 46-56. İstanbul: TDVY
- Öymen, Hıfzırrahman ve Dağ, Mehmet (1974). *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Özafşar, Mehmet E. (2012). “Tezkiretü'l-Huffâz”, *DİA*, XLI, 76. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (1992a). “Ali b. Zeyd Beyhakî”, *DİA*, VI, 62-63. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (1992b). “Bündârî”, *DİA*, VI, 489-490. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (1997). “Hamdullah el-Müstevfî”, *DİA*, XV, 454-455. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (1999). “İbn Hallikân”, *DİA*, XX, 17-19. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (2001). “el-Kâmil”, *DİA*, XXIV, 281-283. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (2002). “Kündürî”, *DİA*, XXVI, 554-555. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (2007a). “Nizâmülmülk” *DİA*, XXXIII, 194-196. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (2007b). “Nizâmiye Medreseleri”, *DİA*, XXXIII, 188-191. İstanbul: TDV.
- Özaydın, Abdülkerim (2007c). “Muhammed b. Ali Râvendî”, *DİA*, XXXIV, 471-472. İstanbul: TDV.
- Özcan, Tahsin (2006). “Nâsîhî”, *DİA*, XXXII, 394. İstanbul: TDV.
- Özdemir, H. Ahmet (2011). *Moğol İstilâsı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri* (2. Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özel, Ahmet (2002). “Kureşî”, *DİA*, XXVI, 441-442. İstanbul: TDV.
- Özgel, İshak (2013). “Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketi ve Müfessirler”, *II. Uluslararası Selçuklulara Bilim ve Düşünce Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 19-21 Ekim 2011. Konya: Selçuklu Belediyesi, 93-136.
- Özgüdenli, Osman G. (2002). “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü”, *Türkler*, V, 249-264. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G. (2006). *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs.
- Özgüdenli, Osman G. (2007). “Nişâbur”, *DİA*, XXXIII, 149-151. İstanbul: TDV.
- Özgüdenli, Osman G. (2013). “Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî”, *DİA*, XLIV, 102-103. İstanbul: TDV.
- Özgüdenli, Osman G. (2013). *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İsam.

- Özgüdenli, Osman G. (2015). “Nizamü'l-Mülk ve Siyasetnâme”, (trc. Mehmet Kanar). *Siyasetnâme*. İstanbul: Say, 11-33.
- Özgüdenli, Osman G. (2016). “Hüseynî, Ali b. Nâsr”, *DİA*, EK-I, 572-573. İstanbul: TDV.
- Özkan, Halit (2013). “Zâhir b. Tâhir”, *DİA*, XLIV, 91-92. İstanbul: TDV.
- Özkuzugüdenli, Osman G. (1994). *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar: Katavan Savaşı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MARMARA ÜNİVERSİTESİ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, Mürsel (2001). *Anadolu Erenlerin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Pedersen, Johannes (2001). “Mescid”, *İA*, VIII, 1-71. Eskişehir: MEK.
- Pedersen, Johannes ve Makdisî, George (1995). “Madrasa”, *EF²*, V, 1123-1134. Leiden: Brill
- Pırlanta, İsmail (2010). *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbûr*, Basılmamış Doktora Tezi, ANKARA ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Piyadeoğlu, Cihan (2011). “Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşamış Kadın Âlimler”, (ed. Altan Çetin). *Ortaçağda Kadın*. Ankara: Lotus. 459-469.
- Piyadeoğlu, Cihan (2012). *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Piyadeoğlu, Cihan (2016). *Sultan Alp Arslan: Fethin Babası*. İstanbul: Kronik.
- Pûrhüseynî, Şehrzâd (1380/2001). *Nizâmiye-yi Nişâbûr (Mecmû'a Pezûheş-Ferhengî)*, Pâyânnâme-yi Kârşenâs-i Erşâd, DÂNİŞGÂH-i İMÂM HUMEYNÎ, Dânişkede-yi Mi'mârî ve Şehrsâzî, Kazvîn.
- Rahman, Fazlur (1996). *İslâm* (4. Baskı). (trc. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın). Ankara: Selçuk.
- Ritter, Hellmut (2001). “Attâr”, *İA*, II, 7-13. Eskişehir: MEK.
- Safâ, Zebîhûllah (2006). *Târîh-i Edebiyyât-ı der İran*, I. Tahrân: İntişârât-i Ferdovsî.
- Safi, Omid (2002). “Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi”, (trc. Bülent Keneş), *Türkler*, V, 352-363. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sallâbî, Ali M. (2013). *Selçuklular: Bâtınî Fitnessi ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâm Mücadele Projesinin Doğuşu*. (trc. Şerafettin Şenaslan ve Necmettin

- Sâlihoğlu). İstanbul: Ravza Yayınları.
- Sayılı, Aydın (2002). “Ortaçağ Bilim Tefekküründe Türklerin Yeri”, *Türkler*, V, 614-622. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sayılı, Aydın (t.y.). *Higher Education in Medieval Islam the Madrasa=Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Yüksek Öğretim Medrese*. (trc. Recep Duran). y.y.
- Schacht, Joseph (2001). “Sübki”, *İA*, XI, 82. Eskişehir: MEK.
- Schwarz, P. (2001). “Hâf”, *İA*, V/1, 61. Eskişehir: MEK.
- Sekkâr, Sâmî (2006). “Muîd”, *DİA*, XXXI, 86-87. İstanbul: TDV.
- Semî' Azer, Ali Rıza (1997). *Târîh-i Tahûllât-i Medâris-i der İran*. Tahrân: Sâzmân-ı Novsâzî.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (2. Baskı). Ankara: TTK.
- Sıddıqî, Jawad (2012). *Nizâmiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, ANKARA ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sönmez, Mehmet A. (1999). “İbn Hibbân”, *DİA*, XX, 63-64. İstanbul: TDV.
- Sultanzâde, Hüseyin (1985). *Târîh-i Medâris-i İran ez Ahd-i Bâstân ta Te'sis-i Dâri'l-fünûn*. Tahrân: İntişârât-i Âgâh.
- Suter, Heinrich (2001). “Celâlî”, *İA*, III, 59-60. Eskişehir: MEK.
- Sümer, Faruk (1999). *Oğuzlar: Türkmenler* (5. Baskı). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, Faruk (2009). “Selçuklular”, *DİA*, XXXIV, 365-371. İstanbul: TDV.
- Şafak, Yakup (1993). “Nizâmî-i Arûzî”, *DİA*, VIII, 248-249. İstanbul: TDV.
- Şafak, Yakup (2007). “Çehar Makâle”, *DİA*, XXXIII, 182-183. İstanbul: TDV.
- Şahin, Mustafa (2013). “Büyük Selçuklu Devleti Veziri Nizâmül-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092)”, *History Studies*, 5/6, 225-245.
- Şeker, Fatih M. (2015). *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru* (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şeşen, Ramazan (1993). “Câmiu't-Tevârîh”, *DİA*, VII, 132-134. İstanbul: TDV.
- Şeşen, Ramazan (1998). *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR.

- Şeşen, Ramazan (2005). "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Felsefeciler", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 441-452.
- Talas, M. Asad (2000). *Nizâmiye Medresesi ve İslâmda Eğitim ve Öğretim*. (trc. Sadık Cihan). İstanbul: Etüt Yayınevi.
- Talû, Mehmet (1991). "Ali b. Hasan Baharzî", *DİA*, IV, 474. İstanbul: TDV.
- Taneri, Aydın (1967). "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, V/8-9, 75-187.
- Taneri, Aydın (1997). "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 228-231. İstanbul: TDV.
- Temel, Ali R. (1994). "Dâvûdî, Muhammed b. Ali", *DİA*, IX, 51-52. İstanbul: TDV.
- Terzioğlu, Arslan (1992). "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178. İstanbul: TDV.
- Terzioğlu, Arslan (2002). "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler*, V, 728-741. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tibawî, Abdul Latif (1954). "Muslim Education in the Golden Age of the Caliphate", *İslâmic Culture*, 28/2, 418-438.
- Tibawî, Abdul Latif (1962). "Origin and Character of al-madrasah", *BSOAS*, 25, 225-238.
- Tolmacheva, Marina (2003). "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, 431-432. İstanbul: TDV.
- Tomar, Cengiz (2000a). "İbnü'l-İmâd", *DİA*, XXI, 95-96. İstanbul: TDV.
- Tomar, Cengiz (2000b). "İbnü'l-Fuvatî", *DİA*, XXI, 47-49. İstanbul: TDV.
- Tomar, Cengiz (2003). "George M. Makdisi", *DİA*, XXVII, 430-431. İstanbul: TDV.
- Topaloğlu, Nuri (1988). *Selçuklu Devri Muhaddisleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı
- Tosun, Necdet (2013). "Yusuf el-Hemedanî", *DİA*, XLIII, 12-13. İstanbul: TDV.
- Turan, Osman (1971). *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Turan, Osman (2011). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (14. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turtûşî (2011). *Sirâcu'l-Mülûk: Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair* (2. Baskı). (haz. ve trc. Saîd Aykut). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tüccar, Zülfikar (2004). "Ahmed b. Muhammed Meydânî", *DİA*, XXIX, 501-502.

- İstanbul: TDV.
- Türer, Osman (1992). “Ebü’l-Hasan Bûşencî”, *DİA*, VI, 475-576. İstanbul: TDV.
- Türer, Osman (1998). “Hilyatü’l Evliya”, *DİA*, XVIII, 51-52. İstanbul: TDV.
- Türkmen, Mehmet (2000). “İnbâhü’r-ruvât”, *DİA*, XXII, 268-269. İstanbul: TDV.
- Uğur, Mücteba (1989). “el-A‘lâm”, *DİA*, II, 335. İstanbul: TDV.
- Uludağ, Süleyman (1997). “Hankâh”, *DİA*, XVI, 42-43. İstanbul: TDV.
- Uludağ, Süleyman (2002). “Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî”, *DİA*, XXVI, 473-475. İstanbul: TDV.
- Uludağ, Süleyman (2016). “Kuşeyrî’nin Hayatı ve Risâlesi”, (haz. Süleyman Uludağ). *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyrî Risâlesi* (8. Baskı). İstanbul: Dergâh, 12-75.
- Unat, Yavuz (2007). “Ömer Hayyam”, *DİA*, XXXIV, 60-68. İstanbul: TDV.
- Uslu, Recep (1994). “Ebû Ali ed-Dekkâk”, *DİA*, IX, 112. İstanbul: TDV.
- Uslu, Recep (1997). *H. I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Usta, Aydın (2013). *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâ mânîler* (2. Baskı). İstanbul: Yeditepe.
- Ünalın, Abdülkerim (2002). “Ebü’l-Hasan Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, XXVI, 126. İstanbul: TDV.
- Wilkinson, Charles K. (1986). *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Wilkinson, Charles K. (1973) *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Wilkinson, Charles K. (1950). “Life in Early Nishapur”, *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 9/2, 60-72.
- Yavuz, Salih S. (2000). “Ebû İshâk el-İsferâyînî”, *DİA*, XXII, 155-156. İstanbul: TDV.
- Yavuz, Yusuf Ş. (1999). “İbn Fûrek”, *DİA*, XIX, 495-498. İstanbul: TDV.
- Yavuz, Yusuf Ş. (2006). “Münâzara”, *DİA*, XXXI, 576-577. İstanbul: TDV.
- Yavuz, Yusuf Ş. ve Avcı, Casim (1999). “Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî”, *DİA*, XX, 543-549. İstanbul: TDV.

- Yazıcı, Tahsin (1992). “Muhammed b. Hüseyin Beyhakî”, *DİA*, VI, 63-64. İstanbul: TDV.
- Yazıcı, Tahsin (1994a). “Ebû Ali el-Farmedî”, *DİA*, X, 90. İstanbul: TDV.
- Yazıcı, Tahsin (1994b). “Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr”, *DİA*, X, 220-222. İstanbul: TDV.
- Yazıcı, Tahsin (1994c). “Avfî”, *DİA*, IV, 115-116. İstanbul: TDV.
- Yazıcı, Tahsin (2001). “Sülemî”, *İA*, XI, 94-96. Eskişehir: MEK.
- Yedi yıldız, Bahaeddin (2001). “Vakıf”, *İA*, XIII, 153-172. Eskişehir: MEK.
- Yerinde, Adem (2007). “Mahmûd b. Ebü'l-Hasan Nîsâbü'rî”, *DİA*, XXXIII, 140-141. İstanbul: TDV.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldırım, Cemal (2005). *Bilim Tarihi* (9. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldız, Hakkı D. (1994). “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, X, 197-199. İstanbul: TDV.
- Yurdağür, Metin (2006). “Abdurrahman b. Me'mun Mütevellî”, *DİA*, XXXII, 220. İstanbul: TDV.
- Yüksel, Ahmet T. (2002). *İslâm'da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*. Konya: Kitap Dünyası.
- Yüksel, Ahmet T. (2013). “Nizâmülmülk ve Büyük Selçuklu Bilim ve Düşünce Hayatındaki Yeri”, *II. Uluslararası Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 19-21 Ekim 2011, 193-198.
- Yüksel, Emrullah (2000). “Şehfûr b. Tâhir İsferâyînî”, *DİA*, XXII, 517-518. İstanbul: TDV.
- Zahoder, B. (1955). “Büyük Selçuklu'nun Kuruluşu Sırasında Horasan”, (trc. İsmail Kaynak). *Bulleten*, XIX, 491-525.
- Zâkerî, Ali (2536/1357/1978). *Medâris-i ve Kitabhânehâ-yi Nişâbü'rî, Pâyânnâme-yi Doktora, DÂNİŞGÂH-i TAHRÂN, Dânişkede-yi İlahiyyât ve Ma'rûf-i İslâmî, Tahrân*.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin (2014a). *Firar ez-Medrese* (13. Baskı). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin (2014b). *Costecû-yi der Tasavvuf-i İran* (13. Baskı). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.

Zeydân, Corcî H. (1976). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III. (trc. Zeki Megamiz). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

C. İnternet Kaynakları

<http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-07-met-excavations> 10.10.2017.

<https://www.mehrnews.com/photo/2423068/>12.10.2017.

<http://www.rovzane.com/blog/show/پدیدآوردن-ی-ماکت-نیشاپور-کهن-در>15.10.2017.

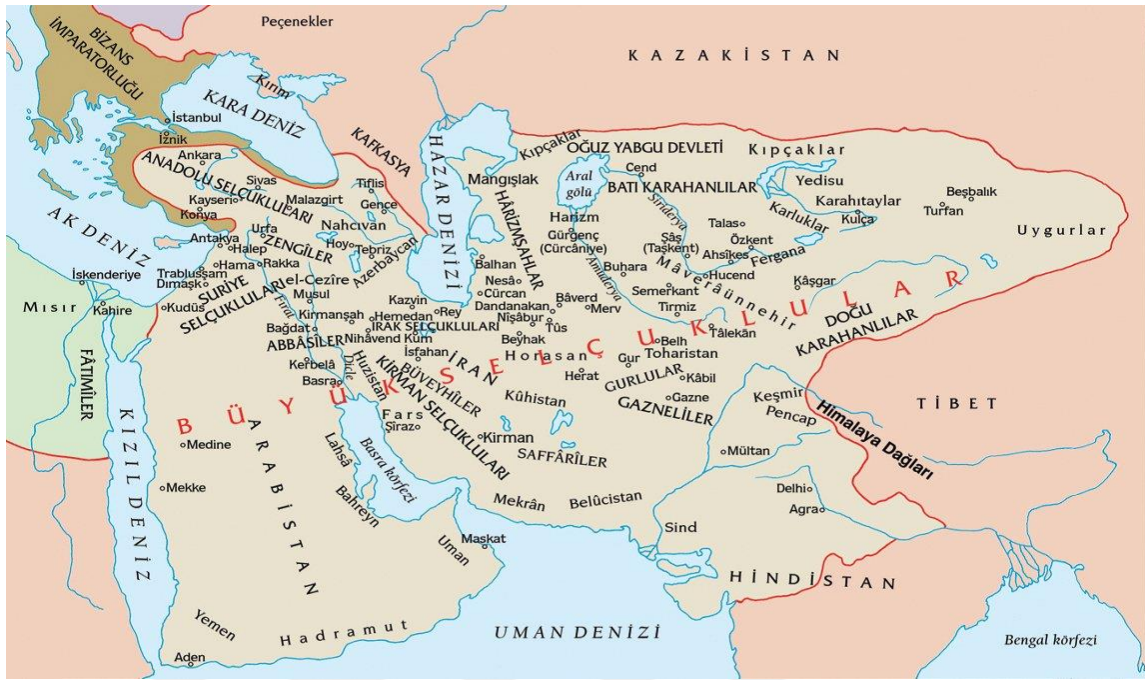
<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-nishapur-moulded-turquoise-glazed-pottery-mihrab-4791255-details.aspx> 12.02.2019.

https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%86%DB%8C%D8%B4%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B1#/media/File:Mihrab_or_Tombstone_LACMA_M.73.7.1.jpg
12.02.2019.

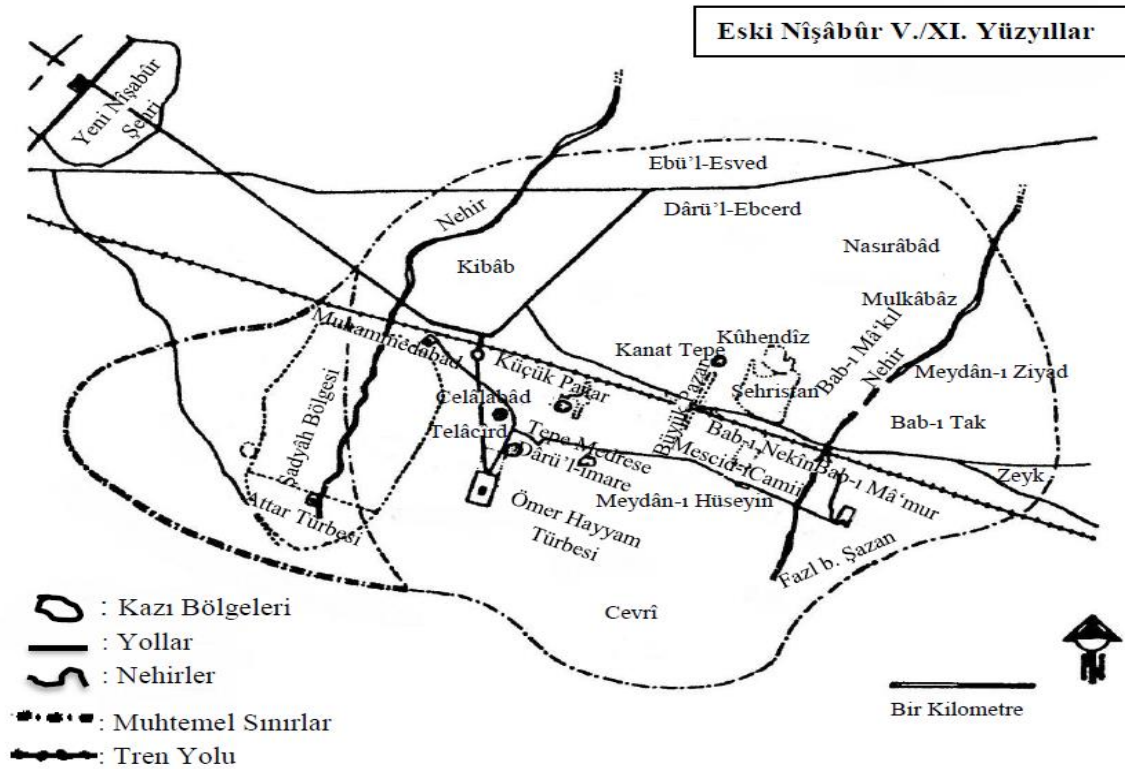
<https://www.google.com.tr/intl/tr/earth/>10.03.2019.

EKLER

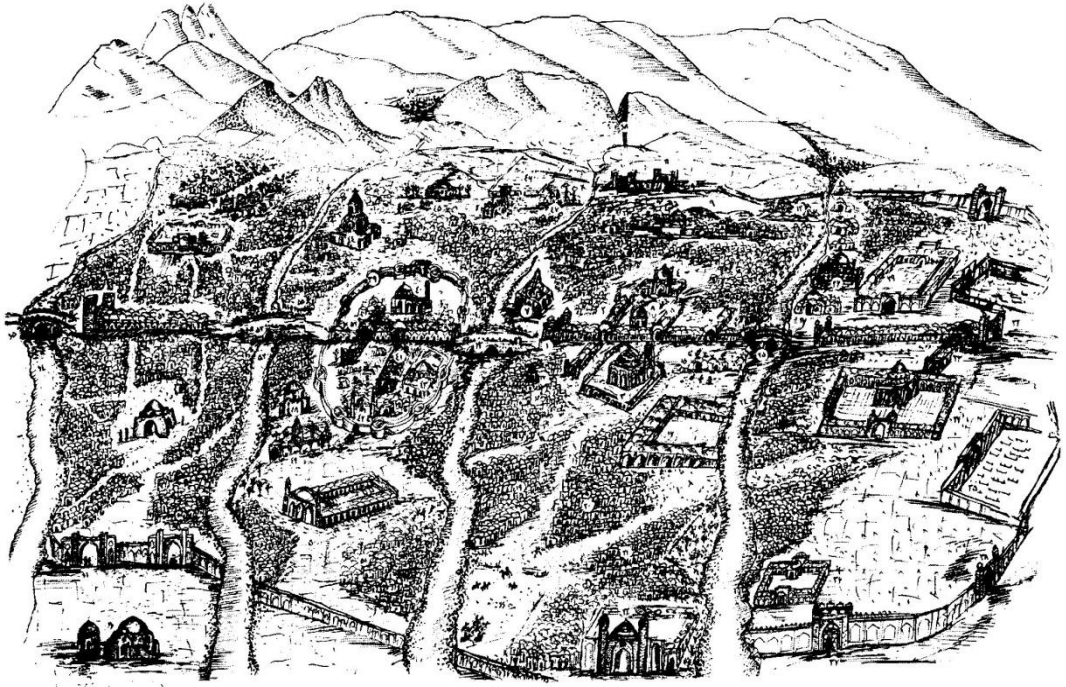

Ek-1: Büyük Selçuklu Devleti Haritası (DİA).

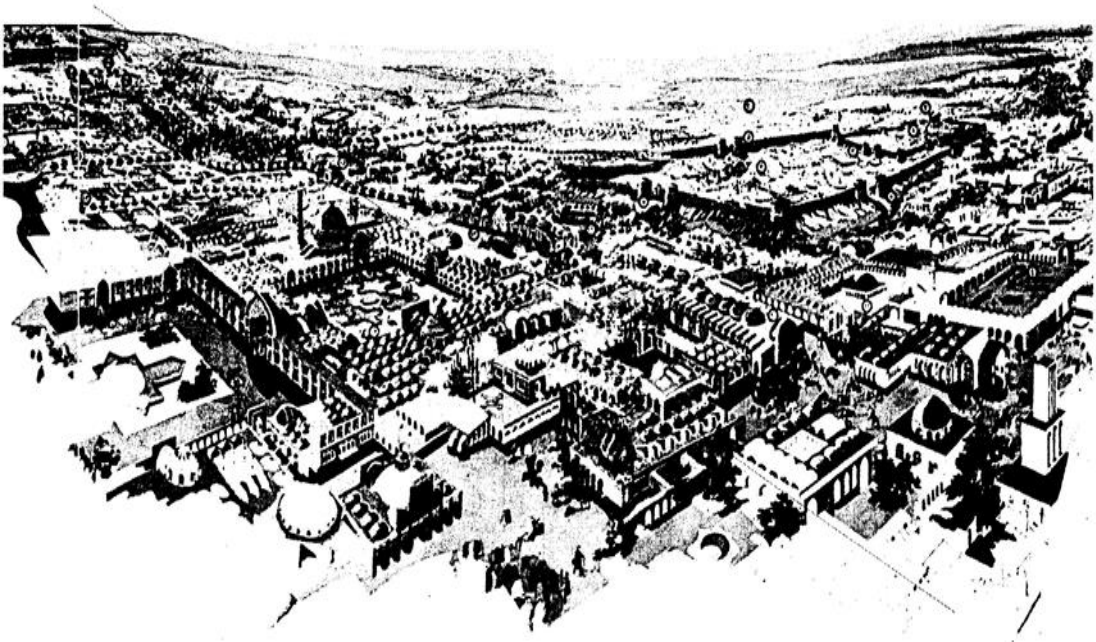

Ek-2: Tarihî kaynaklardan hareketle çizilen eski Nişâbûr haritasının tercümesi (Hoşnevisî ve Aynî, 2002: 84).

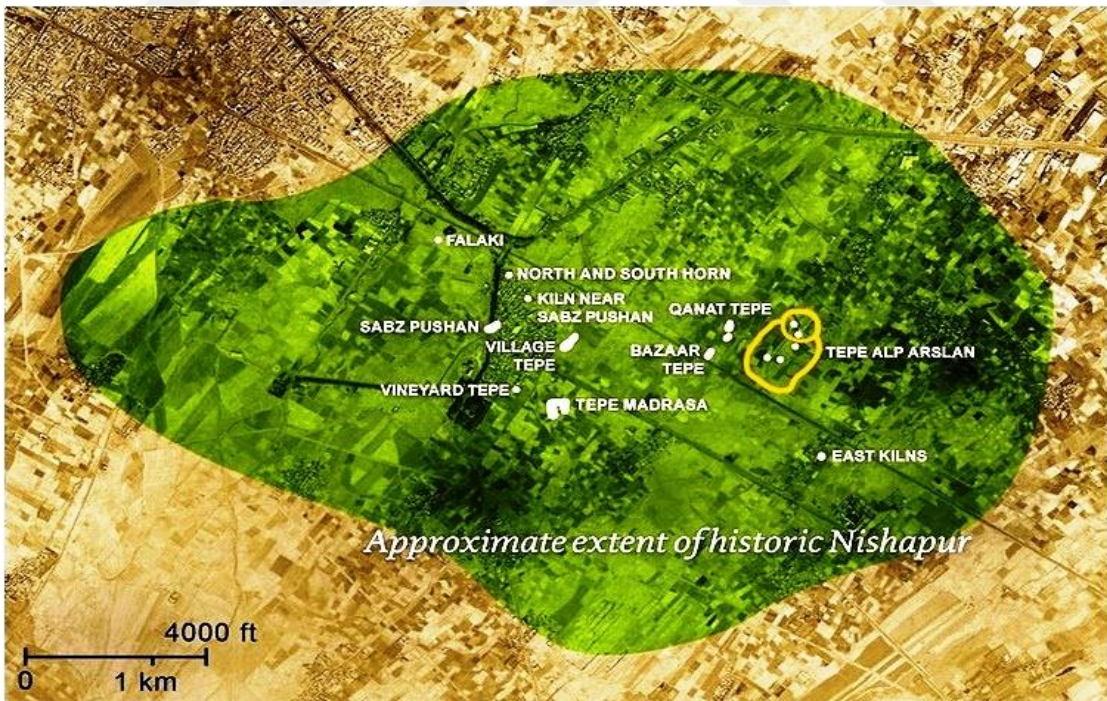
Ek-3: Eski Nişâbûr'un temsili resmi (Hoşnevisî ve Aynî, 2002: 86).

Ek-4: Eski Nişâbûr'un temsili bir diğ er resmi (Hoşnevisî ve Aynî, 2002: 85).

Ek-5: Eski Nişâbûr'un temsili maketi (<http://www.rovzane.com/blog/show/-بیدآورنده-ی-ماکت-نیشابور-.html>).

Ek-6: Eski Nişâbûr'un günümüzdeki muhtemel sınırlarını ve kazı alanlarını gösteren harita (<http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-07-met-excavations>).

Ek-7: Kūhendfz bölgesinin günümüzdeki durumunu gösteren detay (<https://www.google.com.tr/intl/tr/earth/nişabur>).

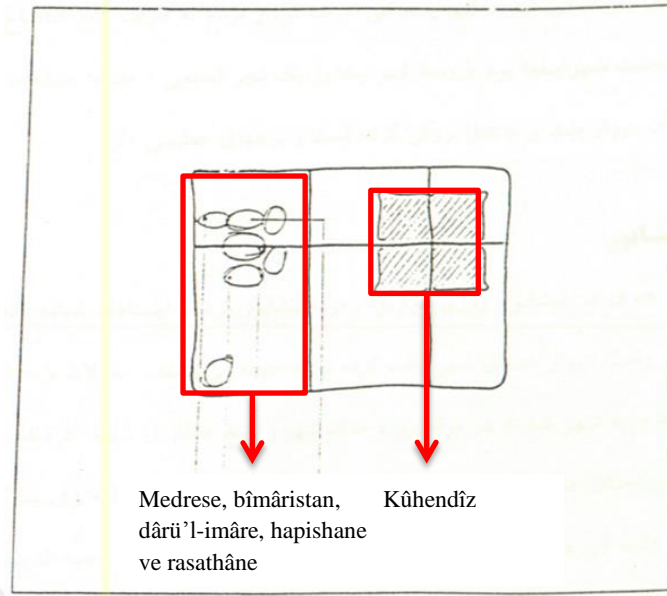
Ek-8: Eski Nişâbûr kalıntılarını gösteren resim (<https://www.mehrnews.com/photo/2423068/>).

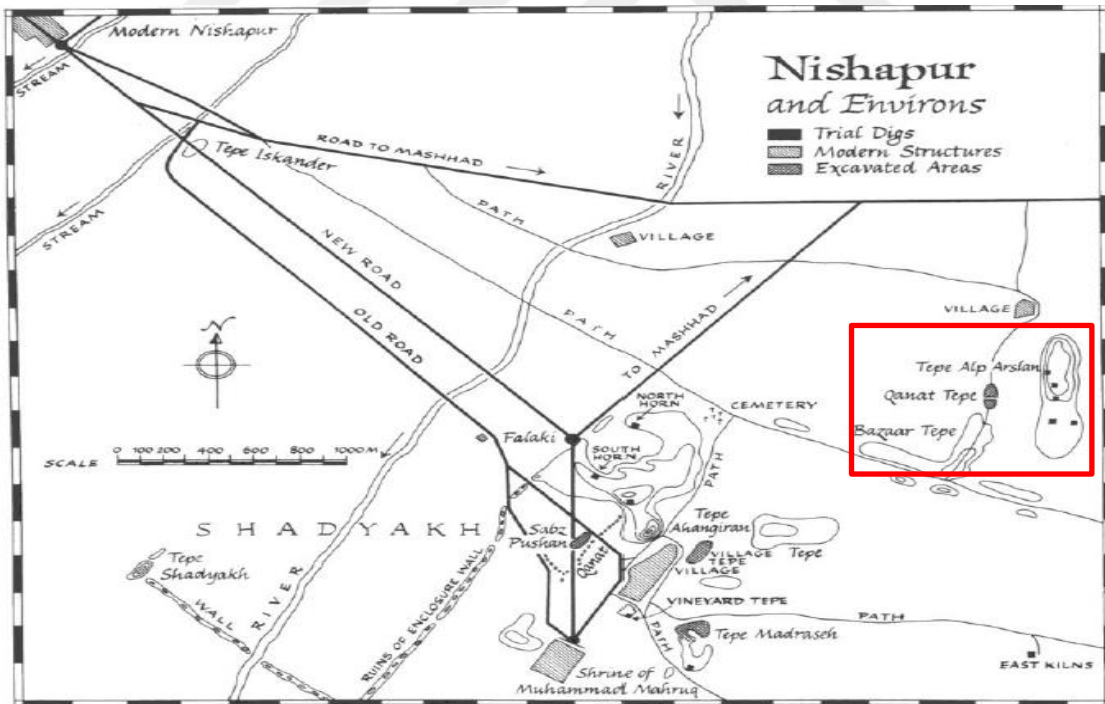
Ek-9: Nişâbûr'daki Nizâmiye haricindeki medreselerin kurulduğu yerin muhtemel planı (Wilkinson, 1986: 52).

Ek-10: Medrese Tepesi'ndeki medreselerin muhtemel kalıntıları (Wilkinson, 1986: 55).

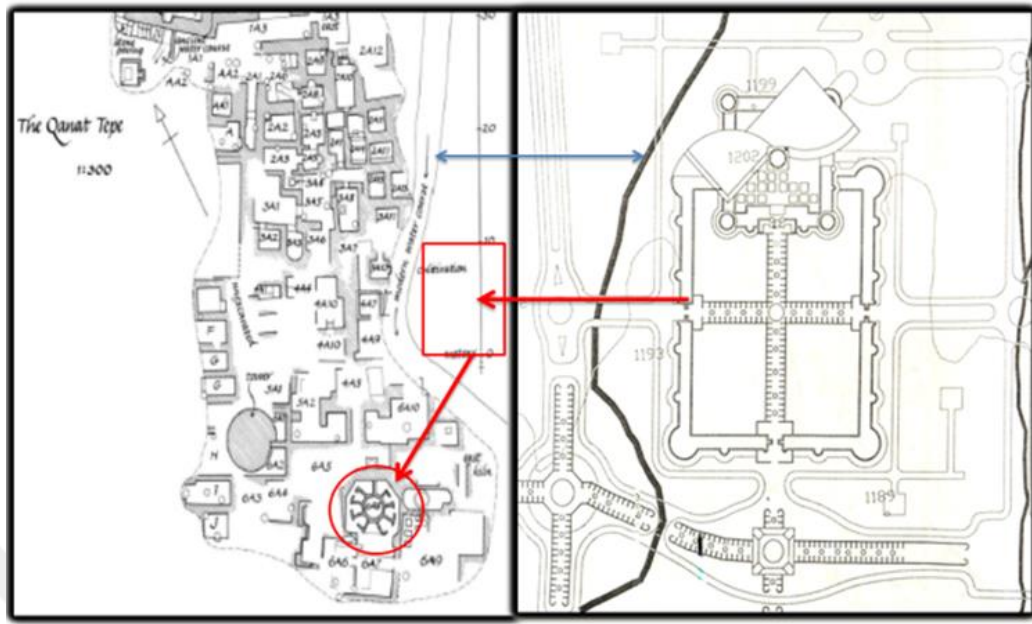

Ek-11: Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulduğu yer olarak düşünülen Qanat ve Bazar Tepe'yi kapsayan bölgede, aynı zamanda mescid, bîmâristan, dârü'l-imâre, hapishane ve rasathânenin de bulunduğu düşünülmektedir (Pûrhüseynî, 2001).

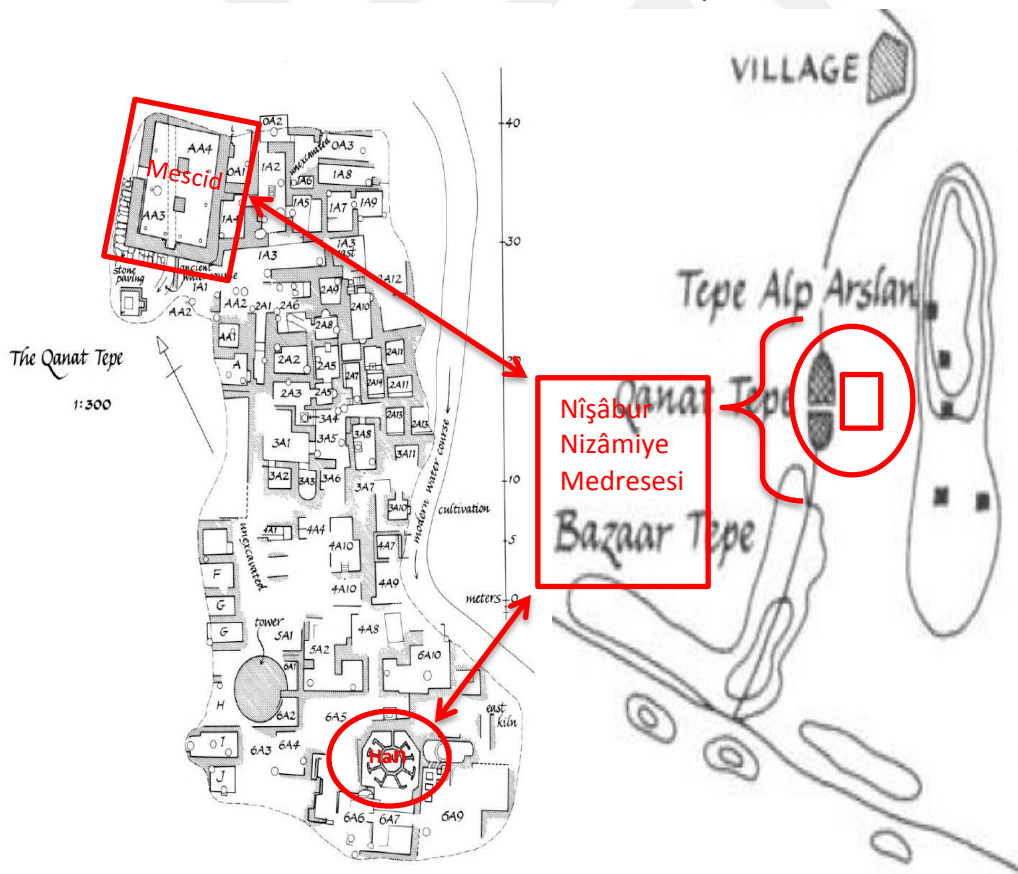
Ek-12: Eski Nîşâbûr bölgesindeki kazı alanlarını gösteren harita (Wilkinson, 1986: 36).

Ek-13: Wilkinson, 1986: 260.

Ek-14: Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin planı üzerine yapılan bir çalışma (Pûrhüseynî, 2001).

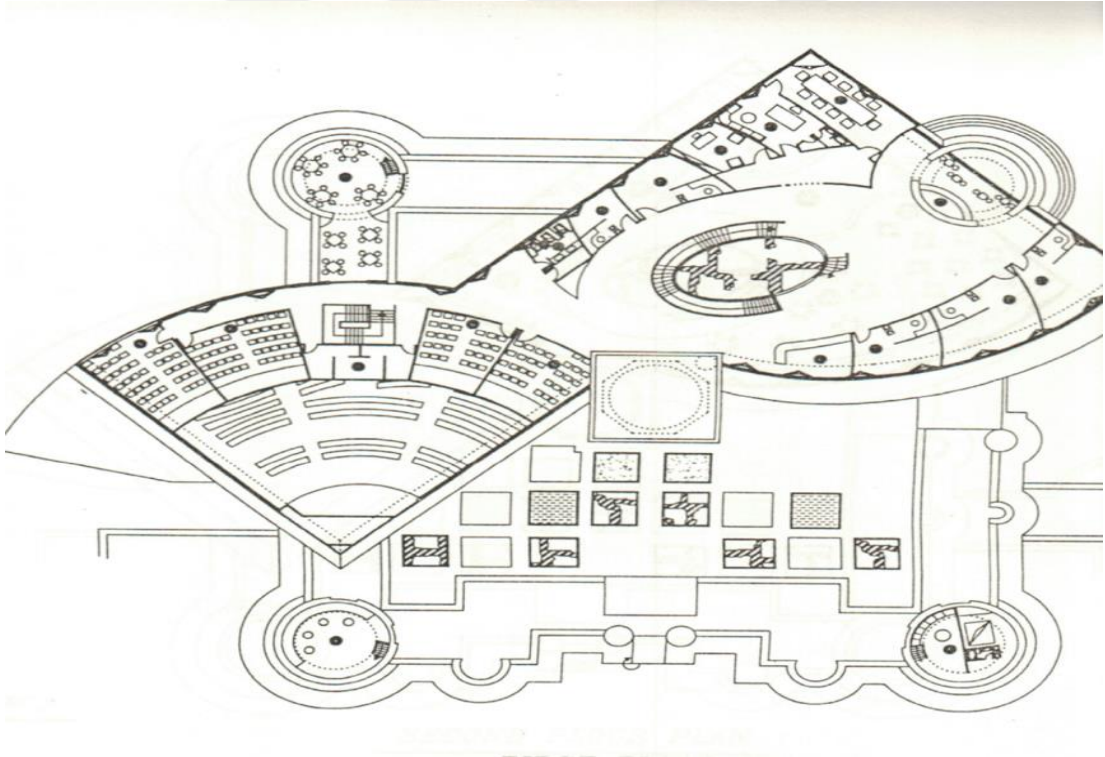

Ek-15: Wilkinson, 1986: 260.

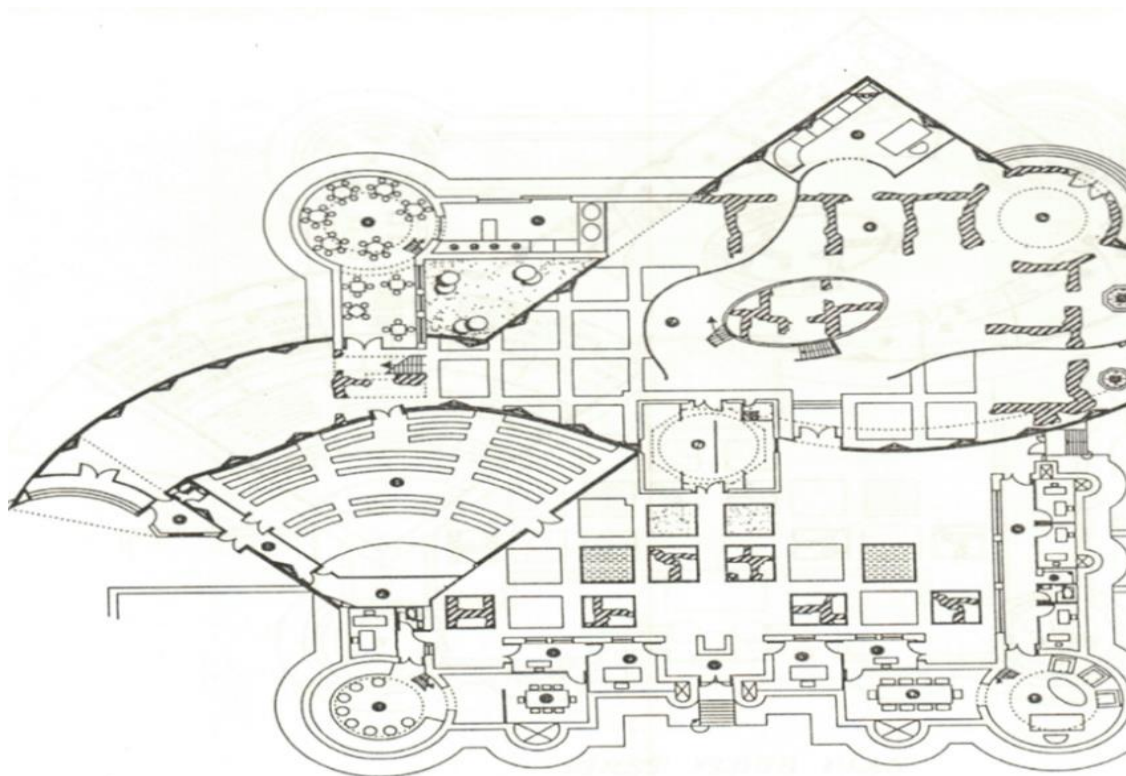
Ek-16: Wilkinson, 1986: 36.

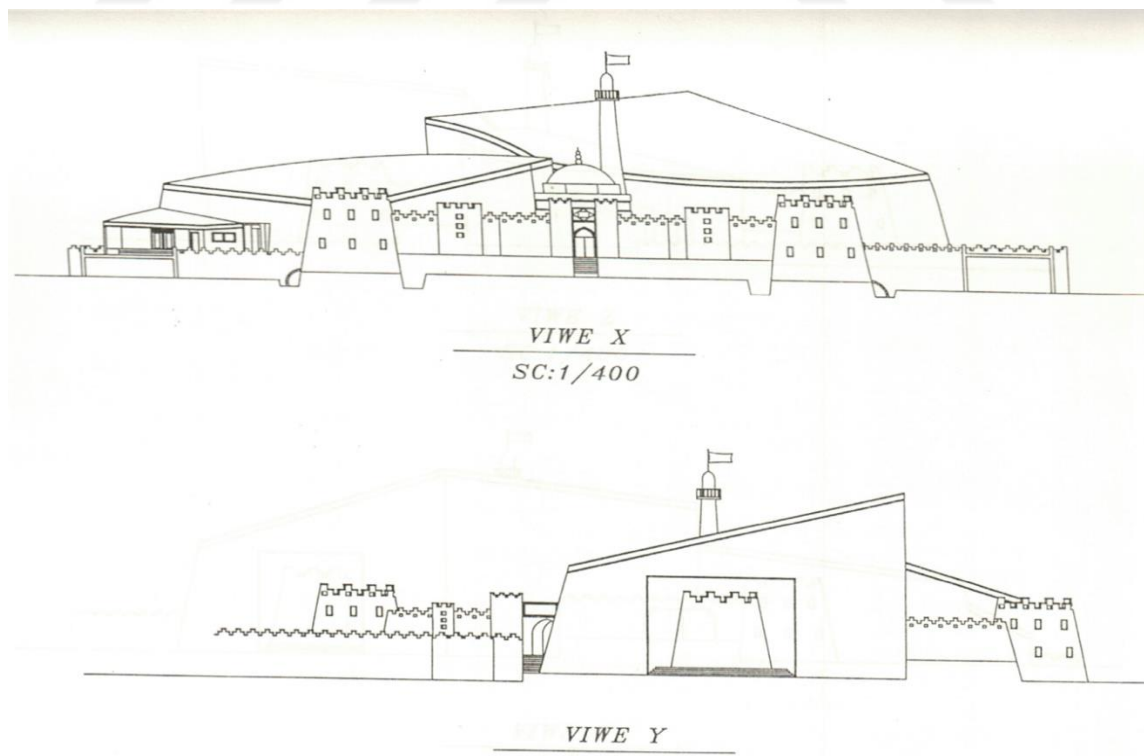
Ek-17: Selçuklu dönemine ait hamamın kalıntıları (Wilkinson, 1986: 67).

Ek-18: İran'da yapılan bir çalışmada Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulduğu yere bağlı kalarak modern anlamda tasarlanan Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nin planı (Pürhüseynî, 2001).

Ek-19: Pürhüseynî, 2001.

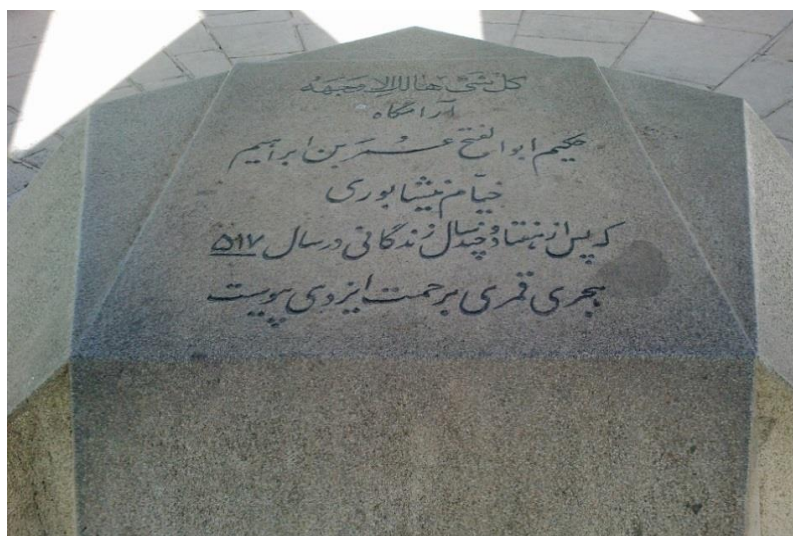
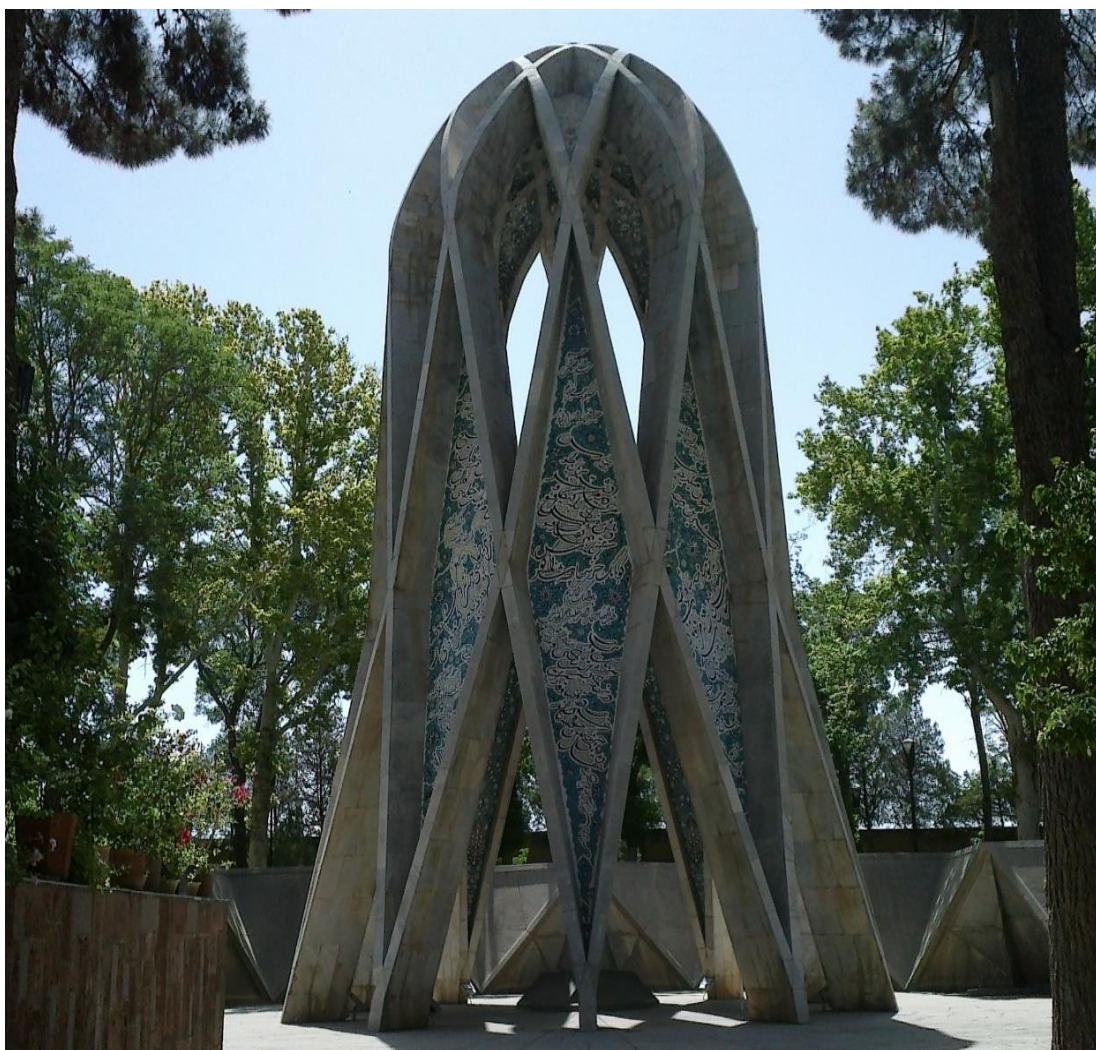
Ek-20: Pürhüseynî, 2001.

Ek-21: Feridüddin Attâr'ın türbesi (Nişâbüür).

EK-22: Ömer Hayyam'ın kabri (Nîşâbûr).

Ek- 23: XII. yüzyıla ait turkuaz mihrap (Nişâbûr).

<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-nishapur-moulded-turquoise-glazed-pottery-mihrab-4791255-details.aspx>.

Ek-24: XII. yüzyıla ait mihrap (Nişâbûr).

https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%86%DB%8C%D8%B4%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B1#/media/File:Mihrab_or_Tombstone_LACMA_M.73.7.1.jpg.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	Nadir BAŞTÜRK	İmza:	
Doğum Yeri:	Balıkesir		
Doğum Tarihi:	10.09.1986		
Medeni Durumu:	Bekâr		

Öğrenim Durumu

Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Ece Amca İlköğretim Okulu	-	Balıkesir	2001
Lise	Adnan Menderes Lisesi	-	Balıkesir	2004
Lisans	Atatürk Üniversitesi	İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretmenliği	Erzurum	2008
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi	İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretmenliği	Erzurum	2011

İş Deneyimi:	Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı (2011-Halen).
--------------	---

Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ
--	---

Tel:	0332 323 82 20-5485
------	---------------------

Adres:	Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, B Blok, 1. Kat, No: 116. Meram/Konya
--------	---